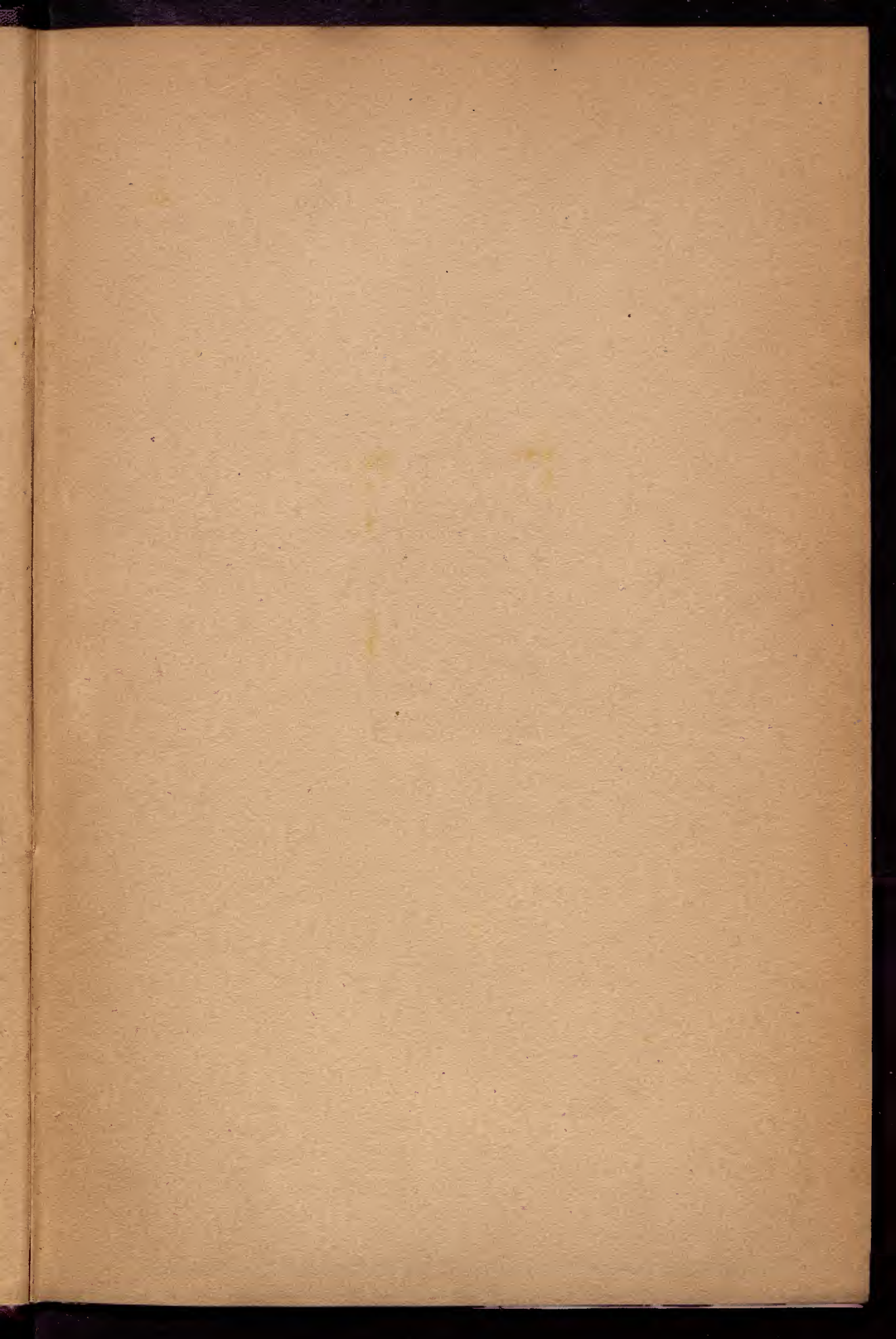

930

L. I. 5

242.3

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Երես

I. ՆԱԹԱՆ ԻՄԱՍՏՈՒՆ, գործ Լէսսինգի, թարգմ. Գ. Բարխուդարեանց	1
II. ՏԱՍՆԵԻԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՆՇԱՆԱԲԱՆԸ, Ս. Պալաւանեան	129
III. ԲԱՆԴԻԷՐԱ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ (Իտալիայի նորագոյն պատմութիւնից) Յօդ. Մօնիէի	175
IV. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Պէտէօֆիլից և Բայրնից, Գ. Բարխուդարեանց	209
V. ՆԵՐՍԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿՑԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԺԱՄԱՆԱԿ. Ս. Եփրեմեանց	211
VI. ԻՄ ԹԱՏՐՈՆԱԿԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, Գ. Չմշկեան	274
VII. ԳԵՐԴԱՏԱՆ զաստիասութիւն Պրօֆ. Ա. Յ. Յրանկի	298

ՄԱՏԵՆԱԹՍՈՒԹԻՒՆ

VIII. ՄԻՆԱՍ ՉԵՐԱԶ, ազգային դաստիարակութիւն, Գրիգ	317
IX. ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԵԱՆ ԶՈՀԵՐ, գործ Հօֆմանի, ՀԱՒԱՏԱՐՄՈՒԹԻՒՆԸ ԱՄԵՆ ԱՐԳԵԼՔՆԵՐԻՆ ՅԱՂԹՈՒՄ Է, գործ Հօֆմանի, ՓՈՔՐԻԿ ՀԵՆՐԻԿՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, Գրիգ	336
X. ԱԲԴԻՈՍ ՀԱՅԵՐԷՆ, հրատ. Ակօլութի, Մ. Անանեան	348

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

XI. Տաճկական Հայաստանի անկախութիւնը	352
XII. Հայերի մասնակցութիւնը Ռուսաստանի Անդրկովկասում արած տիրապետութիւնների մէջ, պատմական տեսութիւն. Ա. Եփրեմեանց	367

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

XIII. Արեւելեան պատերազմը	395
-------------------------------------	-----

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

XIV. ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ, գործ Էրկման-Շատրխանի	1—85
XV. Յայտարարութիւններ	86

THE
[Faint, illegible text block]

[Faint, illegible text block]

[Faint, illegible text block]

[Faint, illegible text block]

[Faint, illegible text block]

ՆԱԹԱՆ ԻՄԱՍՏՈՒՆ

ԴՐԱՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆԳ ԴՈՐԾՈՂՈՒԹԵԱՄԲ

ԼԵՍՍԻՆԳԻ

Introiate, nam et heie dii sunt!

Apud Gellium.

Մտէք, և այստեղ կան աստուածներ:

Գելլիուս:

(ՆՈՒԷՐ Պ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԶԵԱՆԻՆ)

ԱՆՁԻՆՔ

ՍՈՒԼԹԱՆ ՍԱԼԱԴԻՆ:

ԶԻՏՏԱ, նորա քոյրը:

ՆԱԹԱՆ, մի հարուստ հրէայ Երուսաղէմում:

ՐԷԽԱ, նորա որդեգիր դուստրը:

ԴԱՅԱ, մի քրիստոնէայ կին, որ ապրում է հրէայի տանը իբրեւ Րէխայի ընկեր:

ՄԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ ԱՍՊԵՏ:

ԴԷՐՎԻՇ:

ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ:

ՄԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ԵՂԲԱՅՐ:

ԷՄԻՐ և Սալադինի ՄԱՄԷԼԻԻԿՆԵՐ:

Գործողութիւնը կատարվում է Երուսաղէմում:

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹ

նախանի տան գաւիթը:

ՆԱԹԱՆ վերադառնալով ճանապարհորդութիւնից: ԴԱՅԱ ղիմաւորում է նորան:

ԴԱՅԱ

Այս նա է: Նախնի:—Գոհութիւն Աստուծոյ,
Որ դուք վերջապէս վերադառնում էք:

ՆԱԹԱՆ

Այո՛, գոհութիւն Աստուծոյ, Դայա:
Բայց է՛ր վերջապէս: Մի՛թէ աւելի
Շուտ էի ուզում ես վերադառնալ,
Կամ կարո՞ղ էի աւելի շուտ գալ:
Բաբելոն քաղաքն երուսաղեմից
Մօտ երկու հարիւր մղոն հեռու է,
Երբ մարդ ստիպուած է իւր ճանապարհը
Ծըռել երբեմն աջ և երբեմն ձախ.
Այլ և հեշտ գործ չէ պարտքեր ժողովել,
Եւ շուտ չէ լինում:

ԴԱՅԱ

Բայց այդ միջոցին
Որքան տարաբաղդ պիտի դառնայիք,
Նախնի: Զեր տունը....

ՆԱԹԱՆ

Այրվում էր: Արդէն

Ես այդ լսել եմ:—Աստուած տայ, որ ես
Արդէն ամեն բան իմացած լինիմ:

ԴԱՅԱ

Կարող էր շատ հեշտ բոլորը այրուել:

ՆԱԹԱՆ

Այն ժամանակը մենք կը շնչէինք,
Դայա, մի նոր և յարմարաւոր տուն:

ԴԱՅԱ

ձմարիտ է:—Բայց Րէխան մազ պրծաւ,
Որ մէջը այրուէր:

ՆԱԹԱՆ

Այրուէր: Ո՞վ, Րէխաս:—

Ո՛չ, այդ չեմ լսել:—Այն ժամանակը
Եւ պէտք չէր ինձ տուն:—Մազ պրծաւ, այրուէր:—
Գուցէ և իրաւ արդէն այրուել է:
Ուղեղը ասա:—Սպանիւր ինձ, միայն
Երկար մի՛ տանջիր:—Այո՛ այրուել է:

ԴԱՅԱ

Թէ այրուած լինէր, մի՞թէ ինձանկից
Կըլտէիք այդ:

ՆԱԹԱՆ

Ուրեմն ինչի՞

Վախեցնում ես ինձ:—Րէխա, իմ Րէխա:

ԴԱՅԱ

Ձե՛րը, ձեր Րէխա:

ՆԱԹԱՆ

Ո՛հ, թէ սախուռէի

Կրկին յետ սովորել նորան հարազատ
Ջաւախ անուանել:

ԴԱՅԱ

Մի՞թէ բոլորը,

Ինչ որ դուք ունիք, ձերն էք անուանում
Նոյն իրաւունքով:

Փ Ո Ր Ձ

ՆԱԹԱՆ

Ոչինչ աւելի

Մեծ իրաւունքով: Բոլոր մնացածը

Բնութեան ու բաղդի է պարզեւածը:

Միայն այս մի հատ սեփհականութիւնն

Պարզեւել է ինձ առաքինութիւնն:

ԴԱՅԱ

Ո՛հ, որքան թանկ էք վճարել տայիս

Ինձ ձեր բարութիւնն, եթէ բարութիւնն

Այդ նպատակով գործած, կարող է

Բարութիւն կոչուիլ:

ՆԱԹԱՆ

Այդ նպատակով:

Ի՞նչ նպատակով:

ԴԱՅԱ

Իմ խիղճը....

ՆԱԹԱՆ

Դայա,

Թող առաջ պատմեմ....

ԴԱՅԱ

Խիղճն, ասում եմ....

ՆԱԹԱՆ

Ի՛նչ սիրուն կերպս եմ գնել քեզ համար

Ես Բաբելոնում. շքեղ, ճաշակով:

Իէկայի համար անգամ չեմ բերել

Նորանից լաւը:

ԴԱՅԱ

Ի՞նչ օգուտ: Խիղճն,

Ասում եմ ես ձեզ, էլ չէ հանդարտվում:

ՆԱԹԱՆ

Հատ ցանկանում եմ տեսնել, թէ արդեօք

Կը հաւանի՞ս դու Դամասկոսումը

Քեզ համար ընտրած մատանին, կինդեր,

Կապերն ու շղթան:

ԴԱՅԱ

Դուք միշտ այդպէս էք:

Միայն թէ ընծայէք, միայն ընծայէք:

ՆԱԹԱՆ

Ընդունիր ինձնից նոյն յօժարութեամբ,
ինչ յօժարութեամբ տալիս եմ ես քեզ —
եւ լռիր:

ԴԱՅԱ

Լռիր: Ո՞վ է կասկածում,
Նախան, որ ազնիւ և վեհաճն էք դուք:
Բայց սակայն....

ՆԱԹԱՆ

Սակայն ես մի հրէայ եմ:—
Անպատճառ այս ես ուզում դու ասել:

ԴԱՅԱ

Դուք աւելի լաւ գիտէք, ինչ որ ես
Ուզում եմ ասել:

ՆԱԹԱՆ

Ուրեմն լռիր:

ԴԱՅԱ

Ես լուռ եմ: Բայց թէ Աստծուն հակառակ
Բան դուրս գայ սրանից, որ ես չեմ կարող
Խափանել, փոխել — թող գայ ձեր գլխին:

ՆԱԹԱՆ

Թող իմ գլխին գայ:— Բայց ո՞ւր է Բէխան,
ինչի՞ չէ գալիս:— Դայա, մի՛ գուցէ
Խաբումես դու ինձ:— Արդեօք գիտէ՞նա,
Որ ես եկել եմ:

ԴԱՅԱ

Այդ ձեզ եմ հարցնում:

Դեռ ևս երկիւղեց զողում են նորա
Բոլոր ջղերը: Նորան ամեն տեղ
Կրակ է երևում: Բընի մէջ արթուն
Եւ արթնութեան մէջ քնած է նրա հոգին.

Փ Ո Ր Ձ

Նա մէկ անգգայ է անասունից
Եւ մէկ աւելի զգայուն քան հրեշտակ:

ՆԱԹԱՆ

Իմ խեղճ երեխայ: Այդ չենք մենք մարդիկ:

ԴԱՅԱ

Նա այս առաւօտ երկար պարկած էր
Խրված աչքերով, ինչպէս մի մեռել:
Յանկարծ վեր թռաւ և աղաղակեց.
«Լսիր, այ լսիր, ահա՛ գալիս են
Իմ հօր ուղտերը, լսիր ահա և
Նրա անոյշ ձայները—Յետոյ աչքերը
Կրկին խառնուեցան և նորա գլուխը,
Որին էլ նեցուկ չէր նորա ձեռք,
Ընկաւ բարձի վրայ: — Ես դուրս եմ վազում,
Եւ ինչ եմ տեսնում. իրաւ գալիս էք:
Եւ ի՞նչ զարմանք: Նա բոլոր ժամանակ
Հոգով ձեզ մօտ էր — և նորա մօտ էր: —

ՆԱԹԱՆ

Նորա մօտ: Ո՞ւր մօտ:

ԴԱՅԱ

Նորա մօտ, որ նրան
Կրակից ազատեց:

ՆԱԹԱՆ

Այդ ո՞վ էր, ո՞վ էր: —
Ո՞ւր է: Ո՞վ փրկեց իմ Բէխային, ո՞վ:

ԴԱՅԱ

Մի երիտասարդ տաճարական է,
Որ քանի մի օր սորանից առաջ
Գերի բերուեցաւ, և որի կեանքը
Խնայեց Սալադինն:

ՆԱԹԱՆ

Մի տաճարական,
Որին խընայեց սուլթան Սալադին:

Մի պակաս հըրաշք չէր կարող փրկել
Բէխայիս, Աստուած:

ԴԱՅԱ

Այո՛, կորած էր
Բէխան, եթէ նա իւր անակնկալ
Աղատած կեանքը վստահ չենթարկէր
Կրկին վճռանգի:

ՆԱԹԱՆ

Ո՛ւր է նա, ո՛ւր է
Այդ ազնիւ մարդը: Տա՛ր ինձ նրա ոտը:—
Անշուշտ տուիք նորան ձեզ մօտ մընացած
Գանձերից մի բան, բոլորը տուիք.
Եւ դեռ աւելի ևս խօստացաք:

ԴԱՅԱ

Ի՞նչպէս պիտ' տայինք:

ՆԱԹԱՆ

Ո՛չ, ո՛չ. չըտուիք:

ԴԱՅԱ

Եկաւ, ինչտեղեց, ոչ ոք չըզիտէ.
Գընաց և ոչ ոք չըզիտէ, թէ ո՛ւր:—
Տունը անծանօթ, միայն հետևելով
Մեր աղաղակին, վերարկուն ծածկած
Աներկիւղ վազեց ծուխ ու բոցի մէջ
Դէպի այն ձայնը, որ մեզ օգնութեան
Կանչում էր իւր մօտ: Արդէն ամենքիս
Կորած էր թըւում, որ ծուխ ու բոցից
Դուրս գալով, յանկարծ կանգնեց մեր առաջ,
Հըզօր թևերի վերայ կրքելով
Իւր ազատածին: Եւ մեր ցնծութեան,
Շնորհակալութեան ուշ չը դարձնելով,
Սառնութեամբ վայր դրեց իւր կողոպուտը—
Եւ անյայտացաւ. նա ամբօխի մէջ:

ՆԱԹԱՆ

Սակայն յոյս ունիմ, որ ոչ յաւիտեան:

ԴԱՅԱ

Յետոյ առաջին օրերում տեսանք
 Նորան ճեմելիս այն արմաւենի
 Ծառերի տակը, որոնք կանգնած են
 Յարուցեալի սուրբ գերեզմանի շուրջ:
 Մօտեցայ նորան, շնորհակալութիւն
 Արի, խնդրեցի և պահանջեցի,
 Եւ աղերսեցի—էլի մի անգամ
 Տեսնել այն անմեղ ու հեղ էակը,
 Որ հանգստութիւն չունի, մինչև որ
 Նորա առաջը ընկած չըլայտնէ
 Լալով իւր սրտի շնորհակալութիւնն:

ՆԱԹԱՆ

Յետոյ:

ԴԱՅԱ

Ի զուր: Նա մեր աղաչանքին
 Միշտ համր էր մընում. և դառը կատակ
 Թափում էր նա միշտ, մանաւանդ ինձ վրայ...

ՆԱԹԱՆ

Մինչև այդպէսով նա ձեզ վախեցրեց....

ԴԱՅԱ

Ամենևին ոչ: Ամեն օր կրկին
 Խնդրում էի ես, ամեն օր նորից
 Ծաղրում էր նա ինձ: Ո՛րքան նեղութիւն
 Կրեցի նորանից: Որքան նեղութեան
 Ես էլի սիրով տանելու էի:—
 Բայց վաղուց արդէն էլ չէ ճեմում նա
 Այն արմաւենի ծառերի տակը,
 Որոնք հովանի են մեր Քրիստոսի
 Սուրբ գերեզմանին. և մարդ չը գիտէ,
 Թէ ինչտեղ է նա:— Ի՞նչ էք զարմանում:
 Ի՞նչ էք մտածում:

ՆԱԹԱՆ

Ես մտածում եմ

Արդեօք ինչպիսի տպաւորութիւն
Պիտի ունենայ այդ Բէխայի պէս
Մէկի հոգու վրայ: Այդպէս անարգած
Տեսնել իւր անձը այն մարդուց, որին
Ստիպուած ես յարգել, և այդպէս մերժուիլ
Նորանից, որին ձգտում է սիրող:—
Իրաւ որ այդտեղ պէտք է իրար հետ
Երկար մաքառին զրլուխն ու սիրտը,
Ատելութիւնը արդեօք կը յաղթէ,
Թէ տրամոխութիւնը: Դուցէ ոչ մէկը.
Եւ այդ կռուի մէջ միջամտելով
Երեւակայութիւնն ծընում է ցնորքներ,
Երբ մէկ զրլուխն է սրտի տեղ ըզգում
Եւ մէկ զլիսի տեղ սիրտը մտածում:—
Վատ փոփոխութիւն:— Եւ, թէ չեմ սխալվում,
Բէխան այդ վերջին դրութեան մէջն է.
Նա երազում է:

ԴԱՅԱ

Բայց այնպէս պարկեշտ,
Այնպէս գեղեցիկ:

ՆԱԹԱՆ

Այո՛, բայց էլի

Երազում է նա:

ԴԱՅԱ

Մանաւանդ շատ թանկ

Է նորա համար, եթէ ուզում էք—
Մի հաճոյք: Նա իւր տաճարականին
Չէ համարում մի հողեղէն էակ,
Այլ հրեշտակ, որի պահպանութեանը
Մանուկ օրերից սիրով յանձնել էր
Իւր փոքրիկ սիրտը, որ ամպով պատած
Շրջում էր հետը նաւէ կրակի մէջ,
Եւ յանկարծ իբրեւ մի տաճարական
Ասպետ յայտնուեցաւ:— Ոչ, մի՛ ծիծաղէք—
Ո՛վ գիտէ:— Գոնէ ժպտելով թողէք

Նորան մի ցընորք, որով իրար հետ
Սերտ միացած են հրէան, քրիստոնէան
Եւ մուսուլմանը — մի քաղցր ցընորք:

ՆԱԹԱՆ

Այո՛, ինձ համար նոյնպէս շատ քաղցր: —
Գնա՛, ազնիւ Դայա, տե՛ս ինչ է անում
Բէխան. իմացիր արդեօք կարող եմ
Նորա հետ խօսիլ: — Յետոյ կորոնեմ
Ես այն վայրենի եւ ինքնահաճոյ
Պաշտպան հրեշտակին: Թէ՛ նա դեռ ևս
Շրջում է մեր մէջ իբրեւ բիրտ ասպետ,
Անշուշտ կը գտնեմ նորան և հետս
Կը բերեմ այստեղ:

ԴԱՅԱ

Շատ էք խօստանում:

ՆԱԹԱՆ

Այն ժամանակ թող քաղցր ցընորքը
Տեղի տայ քաղցր ճշմարտութեանը: —
Հաւատո՛ւ, Դայա, որ մարդու համար
Մարդը աւելի թանկ է հրեշտակից: —
Ի հարկէ տժգոհ չես լինի ինձնից,
Որ առողջանայ Բէխան այդ ցնորքից:

ԴԱՅԱ

Դուք շատ բարի էք և շատ էլ չար էք:
Գընում եմ: — Ահա՛ ինքը գալիս է:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Ր Է Խ Ա Ն Է Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Ն Ե Ր Ը:

Ր Է Խ Ա

Ուրեմն դ՞ուք էք, դուք, սիրելի՛ հայր:
Ես կարծում էի, թէ միայն ձեր ձայնն էք
Ուղարկել առաջ: Ո՞ւր էք: Ի՞նչ լռուներ,

Ի՞նչ անապատներ, էլի ի՞նչ գետեր
 Բաժանում են մեզ: Միայն մէկ պատ կայ
 Մեր երկուսի մէջ, և չէք շտապում ձեր
 Բէխային գրկել, այն խեղճ Բէխային,
 Որ փոքր մընաց այրուէր առանց ձեզ: —
 Դուք մի՛ սարսափէք — միայն փոքր մընաց:
 Ո՛հ, ինչ զգուշիկ մահ է այրուիլը:

ՆԱԹԱՆ

Որդեակ, իմ որդեակ:

ՐԷԽԱ

Դուք պիտ' անցնէիք

Նկրատն ու Տիգրիս և Յորդանանը —
 Ո՛վ գիտէ էլի ուրիշ ինչ ջրեր: —
 Ի՛նչպէս դողում էր սիրտս ձեզ համար,
 Քանի որ կրակը այնպէս մօտ չէր ինձ:
 Բայց այն օրից, երբ կրակն ինձ մօտեցաւ,
 Ջրի մէջ մեռնիլը ես համարում եմ
 Իբրեւ զոյժութիւն, իբրեւ քաղցրութիւն,
 Իբրեւ վրկութիւն: — Բայց դուք չէք խեղդուել,
 Ես էլ չեմ այրուել: Ուրեմն օրհնենք
 Աստծոյ անունը և ուրախանա՛ք:
 Նա՛, Նա՛ անցկացրեց ձեզ ձեր նաւակով
 Այն նենգ գետերից իւր աներեւոյթ
 Սուրբ հրեշտակների թևերի վերայ,
 Նա՛, Նա՛ պատուիրեց և իմ հրեշտակին,
 Որ տեսանելի կերպով իւր սպիտակ
 Թևերի վերայ հանէր ինձ կրակից: —

ՆԱԹԱՆ (ինքն իրան.)

Հը՛, սպիտակ թևեր: Տաճարականի
 Սպիտակ տարածած վերարկուն է այդ:

ՐԷԽԱ

Որ տեսանելի կերպով հանէր ինձ
 Նա կրակի միջից, իւր թևերովը
 Բոցը ճեղքելով: — Այսպէս ուրեմն

Ես հրեշտակ տեսայ երես առ երես,
Եւ իմ հրեշտակին:

ՆԱԹԱՆ

Արժանի էիր,

Րէխա, այդ բանին. և դու նորա մէջ
Տեսնելու չէիր ոչինչ աւելի
Գեղեցիկ մի բան, քան թէ նա քո մէջ:

ՐԷԽԱ (ժպտելով)

Ո՛ւմն էք դորանով շողոքորթում, հայր,
Հրեշտակի՞ն, թէ ձեզ:

ՆԱԹԱՆ

Բայց եթէ մի մարդ,

Մի մարդ, ինչպիսի որ բընութիւնը
Ցոյց է տալիս մեզ իւրաքանչիւր օր,
Արեւ է քեզ այդ ծառայութիւնը,
Պէտք է քեզ համար մի հրեշտակ լինէր,
Պէտք է լինէր և լինելու էլ էր:

ՐԷԽԱ

Ոչ թէ այդպիսի, այլ մի իսկական,
Իրաւ իսկական մի հրեշտակ էր նա:—
Չէ՞ որ, հայր, դուք ինձ սովորեցրել էք,
Թէ կան հրեշտակներ, թէ Աստուած հրաշքներ
Կարող է գործել այն անձանց համար,
Որոնք սիրում են իրան: Եւ ես էլ
Սիրում եմ նորան:

ՆԱԹԱՆ

Նա էլ սիրում է

Քեզ և ամեն ժամ հրաշքներ է գործում
Քեզ համար և քեզ նմանների համար,
Միշտ էլ գործել է աշխարհի սկզբից:

ՐԷԽԱ

Ինձ շատ ախորժ է լսել այդ բանը:

ՆԱԹԱՆ

Ի՞նչ: Որովհետեւ շատ բընական է,

Սովորական է, որ քեզ փրկել է
 Մի տաճարական, մի՞թէ այդպիսով
 Դա պակաս հրաշք է:—Մեծ հրաշքը այն է,
 երբ որ ճշմարիտ, իսկական հրաշքը
 Այդպէս առօրեայ կարող է լինել,
 եւ պէտք է լինի: Առանց հանրական
 Այդ հրաշքի դժուար թէ մի խոհական
 Անձն համարէր այն բանը հրաշք,
 Ինչ որ մանուկներն են միայն հրաշք կանչում,
 Որոնց այն, ինչ որ միայն անսովոր է,
 Միայն ինչ որ նոր է, այն է զարմացնում:

ԴԱՅԱ

Ուզում էք դուք այդ նրբութիւններով
 Իսպառ խանգարե՞լ նորա ուղեղը,
 Որ առանց դորան արդէն խառնուած է:

ՆԱԹԱՆ

Թող, Դայա:—Մի՞թէ պակաս հրաշք է
 Բէխայիս համար, որ նորան փրկեց
 Մի այնպիսի մարդ, որ ինքը նոյնպէս
 Նախ պիտի փրկուէր ոչ փոքր հրաշքով:
 Այո՛, մեծ հրաշք է: Որովհետեւ ո՞վ
 Արդեօք լսել է, որ Սալադինը
 Խընայած լինի երբէք կեանքը մի
 Տաճարականի, որ երբ և իցէ
 Մի տաճարական նրանից գթութիւն
 Պահանջած լինի, կամ սպասած լինի.
 Որ առաջարկել կարող չէ նորան
 Իւր պատտութեան համար ոչ ինչ բան,
 Բացի իւր մաշկէ գօտուց ու սրբից:

ԲԷԽԱ

Այդպէս է մտածում հայրս իմ մասին:—
 Այդ պատճառով իսկ նա մի ասպետ չէր,
 Այլ միայն այդպէս երևում էր մեզ:—
 Որ տաճարականն է գալիս այստեղ
 Ուրիշ կերպ, եթէ ոչ մահ ստանալու.

Ո՞րն է նոցանից երուսաղէմում
Ազատ պտտում, ուրեմն ի՞նչպէս
Նոցանից մէկը զիշեր ժամանակ
Ինքնակամ կարող էր գալ ինձ փրկել:

ՆԱԹԱՆ

Տէս ինչ սրամիտ է: Այժմ դու խօսիր,
Դայա, քեզանից լսեցի, որ նա
Բերուելէ այստեղ իբրեւ մի գերի:
Անշուշտ աւելի բան կը գիտենաս:

ԴԱՅԱ

Այո՛—իհարկէ այդպէս են ասում:—
Բայց նոյն ժամանակ այս էլ են ասում,
Որ Սալադինը տաճարականի
Կեանքը խնայել է, որովհետեւ նա
Իբր նման է իւր եղբայրներից
Մէկին, որ նորան շատ սիրելի էր:
Բայց որովհետեւ քսան տարի շատ է,
Ինչ որ մեռել է:—Ի՞նչ էր անունը,
Ես այդ չըզգիտեմ, կամ ի՞նչ եղաւ նա—
Այդ էլ չըզգիտեմ:—Եւ այդ բոլորը
Թրվում է այնքան անհաւատալի,
Որ գուցէ ոչ ինչ հիմնաւոր բան չէ:

ՆԱԹԱՆ

Դայա, ինչի՞ է անհաւատալի:
Արդեօք պատճառը այն է—ինչպէս որ
Դա պատահում է—որ մի աւելի
Անհաւատալի բանին հաւատանք:—
Ինչի՞ չէր կարող Սալադինը, որ
Այնպէս սիրում է առհասարակ իւր
Բոլոր քոյրերին և եղբայրներին,
Փոքր ժամանակ առանձին սիրել
Իւր մէկ եղբորը:—Միթէ երկու դէմք
Չեն կարող լինել իրարու նրման:—
Միթէ ոչ ինչ հետք չէ թողնում մի հին
Տպաւորութիւնն:—Ո՞ր օրից է, որ

Նոյնը չէ ազդում մի և նոյն բանը:—
 Էլ ո՞ւր է այստեղ անհաւատալին:—
 Այո, իհարկէ, իմաստուն Դայա,
 Դու չես համարում այդ բանը հրաշք:
 Եւ քո հրաշքերը միայն կարօտ են....
 Ուզում եմ ասել, միայն արժանի են,
 Որ հրաշք համարուին:

ԴԱՅԱ

Դուք ծաղրում էք ինձ:

ՆԱԹԱՆ

Որովհետեւ դու էլ ինձ ես ծաղրում:—
 Բայց էլի, Բէխա, քո փրկութիւնը
 Այնպիսի հրաշք է, որ հնարաւոր է
 Միմիայն Նորան, որ արքաների
 Ամենասաստիկ որոշումները,
 Ամենաանզուսպ նախագիծները
 Կառավարում է բարակ թելերով,
 Խաղալով — գուցէ և կատակելով:

ԲԵՒԱ

Հայր, թէ սխալվում եմ, ապա դուք գիտէք,
 Որ ես ակամայ եմ միայն սխալվում:

ՆԱԹԱՆ

Ընդհակառակը, դու իմ խրատները
 Ուզում ես լսել:— Տես, ահա ճակատ
 Այսպէս կամ այնպէս կամարած, մի քիթ
 Աւելի այսպէս, քան այնպէս ծռած,
 Յոնքեր, ոլորած մի սուր կամ թէ բուրթ
 Ոսկոռի վերայ, մի անկիւն, մի ծալ,
 Մի բերան, չնչին մի նշան կոպիտ
 Մի Եւրոպացու երեսի վերայ—
 Կրակից փրկում է քեզ Ասիայում:
 Միթէ սա հրաշք չէ, թերահաւատներ:
 Էլ ի՞նչ էք ի զուր անհանգիստ անում
 Դուք հրեշտակներին:

ԴԱՅԱ

Վնասն ի՞նչ է. Նախան—

Եթէ իրաւունք կը տաք ինձ ասել—
Մեզ մի հրեշտակից փրկուած համարել,
Քան թէ մի մարդուց: Արդե՞օք այդպէսով
Աւելի մօտիկ չէ ըզգում իրան
Մարդ իւր փրկութեան անիմանայի
Սկզբնապատճառին:

ՆԱԹԱՆ

Մեծամտութիւն,

Մեծամտութիւն, աւելի ոչ ինչ:
Երկաթէ կաթսան ուզում է հանուիլ
Կրակից արծաթէ մի ունեւիքով,
Կարծելով այդպէս ինքն էլ կը դառնայ
Արծաթէ կաթսայ:—Վնասն ի՞նչ է. Դայա,
Հարցնում ես դու ինձ, փնտնն ի՞նչ է: Ես էլ
Կարող եմ հարցնել, օգուտը ի՞նչ է:—
Որովհետեւ քո ասած խօսքերը.
«Այդպէս ըզգում է մարդ իրան Աստծուն
Աւելի մօտիկ,» անմտութիւն են
Կամ հայհոյութիւն:—Բայց ե վընաս կայ,
Անշուշտ կայ վընաս:—Ահա լսեցէք:—
Չէ որ ուզում էք դուք այն էակին,
Որ քեզ տգատեց—հրեշտակ է, թէ մարդ—
Փոխարէնն անել աւելի մեծ մեծ
Ծառայութիւններ, մանաւանդ թէ դու:
—Բայց մի հրեշտակին, ասացէք, ի՞նչ մեծ
Ծառայութիւններ կարող էք անել:
Կարող էք նրանից շնորհակալ լինել,
Ուղարկել նորան ձեր հառաչանքը,
Աղօթել նորան, զմայլած արտասուք
Թափել առաջը, կարող էք նորա
Տօնին ծով պահել, ողորմութիւն տալ:—
Բայց այդ ոչինչ է:—Ես կարծում եմ, որ
Դորանով դուք եւ մարդիկ աւելի

Կողտուիք, քան թէ նա: Ձեր ծով պահելով
 Նա չի գերանայ, չի հարստանայ
 Ձեր ողորմութեամբ, ձեր զմայլմամբ
 Փառքը չի աւելանայ, ոչ էլ աւելի
 Հրգօր կըդառնայ նա ձեր հաւատով:—
 Այնպէս չէ:—Սակայն մի մարդ:

ԴԱՅԱ

Ի հարկէ,

Մարդը աւելի միջոց կը տար մեզ,
 Որ փոխարէնը մենք էլ նրա համար
 Մի բան անէինք: Եւ, զիտէ Աստուած,
 Թէ ինչպէս սրտով ցանկանում էինք:
 Բայց նա չէր ուզում, նա չէր կարօտում.
 Նա այնպէս գոհ էր ինքը իրանով,
 Ինչպէս մի հրեշտակ, ինչպէս կարող է
 Լինել միայն հրեշտակ:

ՐԷԽԱ

Բայց երբ վերջապէս

Նա անյայտացաւ....

ՆԱԹԱՆ

Ի՞նչ, անյայտացաւ—

Անյայտացաւ նա:— Էլ չերևեցաւ
 Նա արմաւենի ծառերի տակը:—
 Ի՞նչ, գուցէ ևս աւելի հեռու
 Որոնեւէք նրան:

ԴԱՅԱ

Ո՛չ, այդ չենք արել:

ՆԱԹԱՆ

Ո՛չ, Դայա: Ապա հիմա տես զլասը:—
 Ո՛վ դուք քարասիրտ, ցնորասէր կանայք:
 Եթէ որ հիմա ձեր այդ հրեշտակը
 Հիւանդացած է.....

ՐԷԽԱ

Հիւանդացած է.

ԴԱՅԱ

Հիւանդացած է: Ո՛հ, այդ չի լինի:

ՐԷԽԱ

Ո՛հ, ի՞նչ սարսուռ է բռնում ինձ, Դայա —
ձակատս միշտ տաք, կարծես թէ յանկարծ
Սառուց փոխուեցաւ:

ՆԱԹԱՆ

Նա Ֆրանկ է, տեղիս
Օգին անսովոր: Երիտասարդ է.
Նա սովորած չէ ծանր աշխատանքին,
Սովին, անքնութեան:

ՐԷԽԱ

Հիւանդ է, հիւանդ:

ԴԱՅԱ

Նաթանն ասում է, որ կարելի է:

ՆԱԹԱՆ

Հիմա պարկած է հիւանդ և չունի
Նա ոչ բարեկամ և ոչ էլ դրոամ,
Որ բարեկամներ վարձէ իւր համար:

ՐԷԽԱ

Ո՛հ, հայր:

ՆԱԹԱՆ

Ընկած է, անխնամ, անհանգիստ
Եւ անմխիթար, ցաւերով տանջուած
Եւ մահուան աւար:

ՐԷԽԱ

Ի՞նչտեղ, այդ ի՞նչտեղ:

ՆԱԹԱՆ

Նա, որ քեզ համար, քեզ համար, որին
Երբէք չէր տեսել — հերիք է ասել
Մի մարդու համար — իրան կրակը ձգեց.....

ԴԱՅԱ

Նաթան, խնայեցէք:

ՆԱԹԱՆ

Որ իւր փրկածին

Չուզեց աւելի մօտիկ ճանաչել,

Չուզեց էլ տեսնել, որ չքլէր նրա

Շնորհակալութիւնն....

ԴԱՅԱ

Խնայեցէք սորան:

ՆԱԹԱՆ

Եւ այսուհետեւ տեսնել չէ ուզում,

Եթէ ոչ կրկին ազատել նորան—

Որովհետեւ նա մի մարդ է....

ԴԱՅԱ

Նաթան,

Հերիք է, տեսէք:

ՆԱԹԱՆ

Եւ նա մեռնելով

Բընաւին չունի միջութարութիւն,

Բացի այդ գործի գիտակցութենից:

ԴԱՅԱ

Հերիք է, Նաթան, սպանում էք սորան:

ՆԱԹԱՆ

Եւ դու սպանեցիր նորան, այդպէսով

Կը սպանէիք նրան: — Բէխա, տուածս

Դեղ է և ոչ թոյն: Նա կենդանի է: —

Ուշքի եկ, Բէխա: — Դուցէ հիւանդ չէ

Նա մինչև անգամ:

ԲԷԽԱ

Իրաւ մեռած չէ: —

Իրաւ հիւանդ չէ:

ՆԱԹԱՆ

Անշուշտ մեռած չէ:

Աստուած վարձատրում է բարի գործը
 Արդէն իսկ այստեղ:—Այժմ հասկանում ես,
 Թէ որքան հեշտ է երկիւղած լինել,
 Քան բարի գործ եւ, թէ ինչպէս դանդաղ
 Մարդը յօժար է երկիւղած լինել—
 Երբեմն որոշ չը հասկանալով
 Իւր նպատակը— որ կարողանայ
 Բարի չը գործել:

ՐԷԽԱ

Ո՛հ, հայր, մի՛ թողնէք
 Եւ այսուհետեւ Բէխային մենակ:—
 Գուցէ ուրիշ տեղ է գընացել նա:—

ՆԱԹԱՆ

Այո՛ — անկասկած: — Ահա՛ տեսնում եմ
 Հետաքրքրութեամբ զննում է այնտեղ
 Մի մահճակալի բարձած ուղտերս:
 Ձը գիտէք, ո՞վ է:

ԴԱՅԱ

Ձեր դէրվեշն է:

ՆԱԹԱՆ

Ո՞վ:

ԴԱՅԱ

Դա ձեր դէրվեշն է, շախ խաղացողը:

ՆԱԹԱՆ

Ալ — Հաճիկն, մի՞թէ:

ԴԱՅԱ

Այժմ Սուլթանի

Գանձապահն է նա:

ՆԱԹԱՆ

Ի՞նչպէս, Ալ — Հաճիկն:

Մի՞ գուցէ կրկին երազում ես դու:—

Նա է — այո՛ նա — այստեղ է գալիս: —

Շուտ ներս գընացէք: — Ի՞նչ պիտի լսեմ:

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՆԱԹԱՆ և ԴԵՐՎԻՇ

ԴԵՐՎԻՇ.

Դէ՛հ, լաւ բաց արէք դուք ձեր աչքերը,
Որքան կարող էք:

ՆԱԹԱՆ

Դո՛ւ ես, թէ դու չես:—

Դէրվիշ, ինչ շքեղ հանդերձ ես հագել....

ԴԵՐՎԻՇ

Հ'ը, ի՞նչ է: Մի՛թէ դէրվիշը ոչինչ
Բան չէ դառնալու:

ՆԱԹԱՆ

Ինչի չէ:— Միայն

Ես միշտ կարծում եմ, որ մի ճշմարիտ —
ճշմարիտ դէրվիշ — ինքն էլ չի ուզի,
Որ մի բան դառնայ:

ԴԵՐՎԻՇ

Մարդարէն վրկայ,

Գուցէ իրաւ է, որ իսկ դէրվիշ չեմ:—
Բայց երբ ստիպուած ես —

ՆԱԹԱՆ

Ստիպուած ես, դէրվիշ:

Դէրվիշը ստիպուած: Ոչ ոք ստիպուած չէ
Ստիպուած լինելու: Դէրվիշը ստիպուած:
Բայց ի՞նչ բանի մէջ:

ԴԵՐՎԻՇ

Ինչ որ խնդրում են

Նորան և ինչ որ ինքը դէրվիշը
Լաւ է համարում. այ ինչ բանի մէջ:

ՆԱԹԱՆ

Վրկայ է Աստուած, ուզելը ես ասում:—

Մ'արդ, թո՛ղ զրկեմ .քեզ:— Ի հարկէ դու դեռ
իմ բարեկամն ես:

ԳԵՐՎԻՇ

Բայց դեռ չէք հարցնում,
թէ ի՞նչ եմ դառել:

ՆԱԹԱՆ

Ինձ համար մէկ է,
թէ ինչ ես դառել:

ԳԵՐՎԻՇ

Մի՞թէ չէի կարող
Ստանալ այնպիսի մի պաշտօն, որ իմ
Բարեկամութիւնը յարմար չէ ձեզ:

ՆԱԹԱՆ

Թէ քո սիրտը դեռ դէրվելի սիրտ է,
Կը վստահանամ բարեկամանալ:
Ի՞նչ է պաշտօնդ, հազի՛ր հանդէրձը:

ԳԵՐՎԻՇ

Հանդերձին նոյնպէս պէտք է պատիւ տալ:—
Ասացէք տեսեմ, ի՞նչ կարող էի
ես ձեր կարծիքով լինել ձեր տանը:

ՆԱԹԱՆ

Աւելի ոչինչ, այլ միայն դէրվել:
Եւ նոյն ժամանակ գուցէ — խոհարար:

ԳԵՐՎԻՇ

Հա՛, որ կորցնեմ արհեստս ձեզ մօտ:—
Խոհարար:— Այո՛: Գուցէ և ծառայ:—
Խոստովանեցէք, Սալադինը ինձ
Աւելի լաւ է ճանաչում ձեզնից:—
Այժմ նորա մօտ գանձապահ եմ ես:

ՆԱԹԱՆ

Դո՛ւ — նորա մօտ ես:

ԳԵՐՎԻՇ

Հասկացէ՛ք, միայն

Փոքր գանձինը, տընականինը,
Որովհետև մեծ գանձը դեռ ևս
կառավարում է սուլթանի հայրը:

ՆԱԹԱՆ

Նրա տունը մեծ է:

ԴԵՐՎԻՇ

Աւելի մեծ է,

Քան թէ կարծում էք: Ամեն աղքատ էլ
Նորա տանից է:

ՆԱԹԱՆ

Բայց Սալադինը

Այնպէս թշնամի է աղքատներին:—

ԴԵՐՎԻՇ

Որ կամենում է բոլորին ջնջել,—
Թէև այդպէսով ինքն աղքատանար:

ՆԱԹԱՆ

Շատ լաւ է: Ես էլ այդպէս եմ մտածում:

ԴԵՐՎԻՇ

Առանց դորան էլ նա մի աղքատ է:—

Ամեն երեկոյ նրա գանձարանը

Աւելի դատարկ է, քան դատարկը:

Մակընթացութիւնը առաւօտը

Որքան, և բարձր է, կէսօրին արդէն

Իսպառ իջել է:—

ՆԱԹԱՆ

Մեծ մասը գնում է

Խողովակներով, որոնց — հընար չէ

Լցնել, կամ փակել:

ԴԵՐՎԻՇ

Այդպէս է:

ՆԱԹԱՆ

Գլխում:

ԴԵՐՎԻՇ

Ի հարկէ վատ է, երբ իշխանները
Անգղեր են և շուրջ նոցա գեշեր են.
Բայց երբ իրանք են գեշեր անգղերով
Պատած, տասն անգամ աւելի վատ է:

ՆԱԹԱՆ

Ո՛հ, ո՛չ, ո՛չ, գէրվիշ:

ԴԵՐՎԻՇ

Շատ լաւ էք խօսում:—
Կուգէ՞ք, ի՞նչ կը տաք, ձեզ տամ իմ տեղը:

ՆԱԹԱՆ

Քեզ ի՞նչ է տալիս, գէրվիշ, քո տեղը:

ԴԵՐՎԻՇ

Ի՞նչ: Շատ չէ: Բայց ձեզ, ձեզ մեծ օգուտներ
Կարող է բերել: Երբ գանձարանում
Տեղատուութիւն է — և այդ բանը շատ
Շուտ շուտ է լինում — ապա բաց կանէք
Ձեր փականքները. փոխ կը տաք, կառնէք
Ուզած տոկոսը:

ՆԱԹԱՆ

Յետոյ տոկոսի

Տոկոսը:

ԴԵՐՎԻՇ

Անշուշտ:

ՆԱԹԱՆ

Մինչև դումարըս

Տոկոսի փոխուի:

ԴԵՐՎԻՇ

Այդ ձեզ չէ դրաւում:

Ուրեմն իսկոյն վերջ տանք փոխադարձ
Բարեկամութեան: Իրաւ, ես մեծ յոյս
Ունէի ձեզ վրայ:

ՆԱԹԱՆ

Իրա՛ւ: Այդ ի՞նչպէս:

ԴԵՐՎԻՇ

Որ դուք կօգնէք ինձ պատուով կատարել
Պաշտօնս, որ միշտ բաց է լինելու
Զեր արկղին ինձ համար: — Տարակուսում էք:

ՆԱԹԱՆ

Հասկանանք միմեանց: Պէտք է որոշել:—
Դու, դու կարող ես: Դէրվիշ Ալ-Հաֆին
կարող է ինձ վրայ միշտ վստահ լինել:—
Սակայն սուլթանի զանձապահ Հաֆին,
Որ—որի համար:

ԴԵՐՎԻՇ

Զիմացայ արդեօք:

Դուք միշտ բարի էք, որքան և խելօք.
Դուք միշտ խելօք էք, որքան իմաստուն:
Բայց համբերութիւն: Այն, ինչով Հաֆին
զանազանվում է, շուտով չե լինի:—
Տեսէք այս զգեստը, որ պարգեւել է
ինձ Սալադինը: Առաջ քան թէ սա
Գոյնը կը փոխէ և կը հընանայ,
Ինչպէս վայելուէ մի դէրվիշին,
Կը կախուի գամից երուսաղէմում,
Եւ ես կը լինիմ Գանգէսի ափին,
Ուր բոբիկ ոտով տաք աւազի վրայ
Ուսուցիչներին հետ կը թափառեմ:

ՆԱԹԱՆ

Այդ քեզ յարմար է:

ԴԵՐՎԻՇ

Եւ շախ կը խաղամ:

ՆԱԹԱՆ

Քո ամենամեծ հարստութիւնն է:

ԴԵՐՎԻՇ

Տեսէք թէ ինչով հրապուրեցին ինձ:—

Որ հնար ունենամ ես էլ չը մոռալ,
Հարուստ երևիլ աղքատների մօտ,
Մի ականթարթում հարուստ աղքատին
Ամենաաղքատ հարստի փոխել:

ՆԱԹԱՆ

Մի՞թէ դորանով:—

ԴԵՐՎԻՇ

Աւելի ևս

Մի անհամ բանով: Առաջին անգամ
Ազդեց ինձ վերայ շողոքորթութիւնն:
Ինձ շողոքորթեց Սալադինը իւր
Բարեսիրտ ցնորքով:—

ՆԱԹԱՆ

Ա՞յն է:

ԴԵՐՎԻՇ

«Աղքատը

« Միայն գիտէ, ինչ է աղքատութիւնը,
« Աղքատը գիտէ աղքատին տալու
« Լաւ եղանակը: Նախորդդ, ասաց,
« Հետո անչափ կոշտ ու սառն էր վարվում.
« Տալիս էր, սակայն այնպէս ակամայ.
« Այնպէս խտուրթեամբ հարց ու փորձ անում
« Ստացողի մասին. բաւական չէ, որ
« Ծանօթանում էր կարօտութեան հետ,
« Ուզում էր նաև պատճառն իմանալ,
« Որ այդ պատճառին համեմատ կշռէր
« Ողորմութիւնը: Այդպէս չի լինի
« Ալ - Հաֆին: Այդպէս անգութ զթասիրտ
« Չի ներկայացնի նա Սալադինին:
« Ալ - Հաֆին նրման չէ կեղտով լցուած
« Խողովակներին, որոնք ընդունած
« Պարզ ջուրը պղտոր վերադարձնում են:
« Ալ - Հաֆին ևս ինձ պէս է ըզգում,
« Ալ - Հաֆին ևս ինձ պէս մըտածում:»—
Այնպէս անոյշ էր սալում որսորդը,

Մինչև թռչունը ընկաւ ցանցի մէջ:—
Ո՛հ, ես խեղկատակ:—Մի խեղկատակի
խեղկատակն եմ ես:

ՆԱԹԱՆ

Հանդարտ, իմ դէրվիշ

Հանդարտ:

ԴԵՐՎԻՇ

Ի՞նչ:—Մի՞թէ խեղկատակութիւն
Զէ հազարաւոր մարդկանց նեղացնել
Գրիեւ, կողոպտել, տանջել ու խեղդել
Եւ մի քանիսի համար մարդասէր
Երևիլ ուզել: Խեղկատակութիւն
Զէ, ապա ի՞նչ է Աստուած ձեռնալ,
Որի զթութիւնն առանց խտրութեան
Թէ չար, թէ բարի արարածներին,
Թէ կանաչ դաշին, թէ անապատին
Տալիս է անձրև ու պայծառ արև—
Երբ չունիս նորա անսպառ ձեռք:
Խեղկատակութիւն չէ՞, հարցնում եմ ձեզ

ՆԱԹԱՆ

Լա՛ւ, բաւական է:

ԴԵՐՎԻՇ

Ո՛չ, թողէք յիշեմ
Նմանապէս և իմ խեղկատակութիւնն:—
Խեղկատակութիւն չէ՞, այդ բանի մէջ
Լաւ կողմը տեսնել, և այդ պատճառով
Մասնակից լինել: Հը, ի՞նչ էք ասում:

ՆԱԹԱՆ

Ալ - Հա՛ջի, շտապիր շուտով հեռանալ
Քո անապատը: Ես վախենում եմ,
Որ դու մարդկանց մէջ գուցէ մոռանաս
Քո մարդ լինելը:

ԴԵՐՎԻՇ

Ուղեղ է: Ինքս էլ

վախենումեմ ես: Մընացէք բարով:

ՆԱԹԱՆ

Կայ, ի՞նչ ես շտապում:—Մի՞թէ կը փախչի

Քո անապատը:—Այլ—Հաճի, սպասի՛ր:

Չէ լսում—Գընաց: Ուզում էի մեր

Տաճարականի մասին բան հարցնել:

Անշուշտ ճանաչում կը լինի նորան:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԴԱՅԱ շտապով ներս մտնելով, ՆԱԹԱՆ:

ԴԱՅԱ

Նաթան, Նաթան:

ՆԱԹԱՆ

Հը: Ի՞նչ է պատահել:

ԴԱՅԱ

Ահա նա էլի երեւցաւ մեզ:

ՆԱԹԱՆ

Այդ ո՞վ, Դայա, ո՞վ:

ԴԱՅԱ

Նա ինքը:

ՆԱԹԱՆ

Նա, նա:

Ո՞վ չէր երևում:—Այո, հասկացայ:—

Ոչ, նա չըպէտք է երևեր, թէև

Հրեշտակ իսկ լինէր:

ԴԱՅԱ

Ելի ճեմումէ

Նա արմաւենի ծառերի տակը.

Արմաւ է քաղում:

ՆԱԹԱՆ

Եւ ուտում—ինչպէս

Մի տաճարական:

ԴԱՅԱ

Ի՞նչ էք տանջում ինձ:—

Արդէն ճանաչեց նորան Բէխայի
Ագահ հայեացքը խիտ ծառերի մէջ,
Եւ հետևում է նորան անգաղար:
Նա ձեզ խնդրում է, աղաչում է ձեզ,
Որ խկոյն, խկոյն գընաք նորա մօտ:
Նա պատուհանից նշան կըտայ ձեզ,
Թէ որ կողմը գնաց: Ո՛հ, շուտ, շտապեցէք:

ՆԱԹԱՆ

Նոր ուղտից իջած:—Արդե՞օք յարմար է:—
Շուտ, ինքդ գընա և յայտնիր նորան
Իմ վերադարձը: Կըտեսնես, որ այն
Ազնիւ տղամարդը չէր ուղղում մտնել
Իմ տունը, մինչդեռ բացակայ էի,
Եւ ուրախութեամբ կըգայ, երբ հայրը
Խնդրում է նորան: Գնա՛, ասա նորան,
Որ ես խնդրում եմ, սրտանց խնդրում եմ:....

ԴԱՅԱ

Բոլորն ի զուր է: Նա չի գայ ձեզ մօտ:—
Կարձ առեմ, չի գայ նա հրէայի մօտ:

ՆԱԹԱՆ

Ուրեմն գընա, գընա գոնեա,
Որ պահես նորան, որ գոնեա աչքով
Հետևես նորան:—Ես էլ շուտ կըգամ:
(Նախանը մտնում է տուն, Դայան հեռանում է:)

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

մի հրապարակ արմաւենիներով,

որոնց տակը ման է գալիս ՏԱՃԱՐԱԿԱՆԸ՝ ՄԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ԵՂ-
ԲԱԹՐ, կողքից նետում է նորան փոքր ինչ հեռու, կարծես ուղղում է
բան ասել նորան:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Նա չէ հետևում ինձ աննպատակ:—
Ինչպէս շլում է ձիաներիս կողմը

Նա իւր աչքերը:—Ո՛վ բարի եղբայր....

Գուցէ կարող եմ և հայր կանչել ձեզ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ո՛չ, միայն եղբայր, վանական եղբայր:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ո՛վ բարի եղբայր, եթէ ես ինքս

բան ունենայի: Վկայ է Աստուած,

Որ ոչ ինչ չունիմ:—

ՎԱՆԱԿԱՆ

Շատ շնորհակալ եմ:

Հաղարապատիկ թող տայ ձեզ Աստուած,

Ինչ որ դուք ինձ տալ կամենում էիք:

Կամքը, ոչ թէ տուրքն է ողորմութիւն:—

Այլ և ուղարկուած չեմ պարոնի մօտ,

Որ ողորմութիւն խնդրեմ նորանից:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բայց ուղարկուած էք:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Այո, մեր վանքից:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ուր իսկոյն ահա՛ յոյս ունէի ես

Կերակուր գտնել:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Սեղանների շուրջ

Ազատ տեղ չըկար:—Բայց եթէ, պարոն,

Կըզաք դուք ինձ հետ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ հարկաւոր է:

Վաղուց է, ինչ որ էլ միս չեմ կերել,

Եւ արմաւները արդէն հասել են:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Պէտք է զգուշանաք, պարոն, այդ պտղից:

Շատ ուտել մնաս է. դա պղտորում է

Մարդու արիւնը և մեղմաղձոտ

է անում նորան:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Իսկ եթէ ի՞նքս

Ուղղմեմ լինել ես մեյամաղձոտ:

Ինձ զգուշացնելու համար չէր անշուշտ,

Որ իմ Լուսից ուղարկեցին ձեզ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ո՛չ:—Ուղարկած եմ, որ ձեզ ճանաչեմ,

Ձեր համը առնեմ:—

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Եւ այդպէս ուղիղ

Ասումէք ինձ այդ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ի՞նչ է, ինչի՞ չէ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ (ինքն իրան.)

Խորամանկ եղբայր:—

(Վանականին.)

Շատ կան ձեր վանքում

Ձեր նմաները:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Չըզիտեմ: Ես միայն

Պէտք է հնազանդիմ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Եւ հնազանդումէք,

Ի հարկէ, առանց երկար քննելու:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ի հարկէ, թէ չէ ի՞նչ հնազանդութիւն:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ (ինքն իրան.)

Միշտ այսպէս ահա արդարանում է

Պարզմտութիւնը:—

(Վանականին.)

Բայց դուք ի հարկէ

Կարող էք ասել, թէ ո՞վ է ուղղմ.

Ինձ լաւ ճանաչել:—Պատրաստ եմ երդուել

Ես, որ այդ դուք չէք:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ինձ ի՞նչ վայել է.

Ի՞նչ օգուտ է ինձ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բայց ումն է օգուտ,

Որ այդպէս ինձնով հետաքրքրվում է:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Պէտք է կարծել, որ պատրիարք հօրը,

Որովհետեւ նա է ինձ ուղարկել:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Պատրիարք հայրը: Բայց մի՞թէ նորան

Ծանօթ չէ կարմիր խաչը այս սպիտակ

Վերարկուի վրայ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ինձ էլ ծանօթ է:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ուրեմն, եղբայր, ուրեմն:— Ես մի

Տաճարական եմ, գերի եմ այստեղ:—

Եւ աւելցնում եմ, որ գերի ընկայ

Տէքնին բերդի մօտ, որ, երբ վերջացաւ

Զինադադարը, ուզեցինք առնել,

Յետոյ Սիդօնի վրայ յարձակուելու

Դիտաւորութեամբ — աւելցնում եմ, որ

Քսանս բռնուեցանք, և Սալադինը

Միայն ինձ խընայեց: Ահա՛ բոլորը,

Ինչ որ հարկաւոր է պատրիարքին

Իմանալ, այո՛, աւելի, քան թէ

Պէտք է իմանալ:—

ՎԱՆԱԿԱՆ

Դժուար թէ աւելի,

Քան թէ որքան որ արդէն գիտէ նա:—

Նա ցանկանում է իմանալ, արդե՞օք

Ինչի միայն ձեզ խնայեց սուլթանը:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ես ինքս գիտեմ:— Պարանոցս բաց
Արդէն ծուրդի վերարկուիս վրայ
Եւ սպասում էի այդպէս հարուածին,
Որ Սալադինը ինձ լաւ նայելով
Շուտ մօտ է վազում և նշան տալիս:
Ինձ բարձրացնում են և արձակում են
Իմ կապանքները: Ուզում եմ նորան
Շնորհակալ լինել: տեսնում եմ նորա
Աչքերը լցուած են արտասուքով.
Նա լուռ է, և ես, գրնաց, ես մնացի:—
Թէ ինչպէս եղաւ, թող պատրիարքը
Ինքը բացատրէ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Դորանից նա այս
է եղբակացնում, որ ձեզ պահպանեց
Աստուած մեծամեծ գործերի համար:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այո, անչափ մեծ: Որ հրէայ աղջկան
Ազատեմ կրակից, որ առաջնորդեմ
Ուխտաւորներին Սինայի վերայ,
Եւ էլի ուրիշ այդպիսի գործեր:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ուրիշ էլ կլինին:— Առ այժմ վառ չէ:
Գուցէ պատրիարքը պատրաստ ունի
Արդէն ձեզ համար դրանից աւելի
Նշանաւոր գործ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Իրաւ, կարծում էք:—
Գուցէ և արդէն ակնարկել է ձեզ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Այո, ի հարկէ:— Բայց նախ պէտք է ձեզ
Ես լաւ ճանաչեմ. արդեօք յարմար էք
Այն գործի համար:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Լաւ, ճանաչեցէք:

(Ինքն իրան)

Տեսնեմ, թէ ինչպէս պիտի ճանաչի:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ամենից լաւն է ուղղակի յայտնեմ

Ձեզ մեր պատրիարք հօր ցանկութիւնը:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այո, ի հարկէ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Նա ուղղում է ձեզ

Մի նամակ յանձնել:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ինձ նամակ յանձնել:

Ես սուրհանդակ չեմ:—Այդ է այն դործը,

որ ձեր ասելով շատ փառաւոր է,

Քան կրակից հանել մի հրէայ աղջիկ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Այդպէս եմ կարծում ես: Որովհետեւ —

ինչպէս ասում է պատրիարք հայրը —

Այդ նամակը մեծ օգուտ կը բերէ

Քրիստոնէութեան: Եւ — ասում է նա —

Ոչ այն նամակը տեղը կը հասցնէ,

Մի բողբոջին առանձին պսակ

Պարգև կը ստանայ Աստուծոց երկնքում:

Եւ այդ պըսակին — պատրիարք հայրը

Այդպէս է ասում — ձեզնից աւելի

Արժանին չըկայ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Չը կայ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Այդ պսակը

Ստանալու համար — ինչպէս ասում է

Պատրիարք հայրը — զժուար թէ մէկը
Յաջողակ լինի այնպէս, ինչպէս դուք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այնպէս, ինչպէս ես:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Դուք բոլորովին

Ազատ էք այստեղ, կարող էք այստեղ
Ամեն բան տեսնել, զիտէք — ասում է
Պատրիարք հայրը — թէ ինչպէս պէտք է
Քաղաքի վերայ յարձակուիլ, ինչպէս
Պէտք է պաշտպանել: Դուք աւելի լաւ
Կարող էք դատել, թէ որքան ամուր,
Կամ որքան թոյլ է Սալադինի նոր
Շինած պարիսպը, և աւելի ճիշտ
Գրել բոլորը մեր սուրբ հաւատի
Ախոյեաններին — ինչպէս ասում է
Մեր պատրիարքը: —

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Արդեօք կարող էք

Եղբայր, ասել ինձ, ինչ է նամակի
Բովանդակութիւնն:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Այո, ինչի չէ: —

Բայց ես այդ բանին մօտիկ տեղեակ չեմ:
Միայն այսքան զիտեմ, որ դա ֆիլիպպոս
Արքային է գրած: Մեր պատրիարքը...
Ջարմանում եմ ես — նրա պէս մի սուրբ մարդ,
Որ միշտ երկնքումն է ապրում հոգով,
Ինչպէս կարող է այնքան խոնարհիլ,
Որ աշխարհային բաներին այնպէս
Լաւ տեղեկանայ: Շատ զժուար բան է:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Դէհ, պատրիարքը:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Բոլորը գիտէ

ձիշտ ու հիմնաւոր, ինչպէս և ինչտեղ,
 Որքան զօրութեամբ և թէ որ կողմից
 Պիտի յարձակուի Սալադինն, եթէ
 Յանկարծ պատերազմն էլի նորոգուի:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Գիտէ՞ բոլորը:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Այո՛, գիտէ և

Ուզումէ յայտնել Փիլիպ արքային,
 Որ կարողանայ նա կռել, արդեօք
 Ճշմարիտ այնքան մեծ է վտանգը,
 Որ մի հընարքով կրկին նորոգէ
 Սալադինի հետ զինադադարը,
 Որ արդէն այնպէս քաջասրտութեամբ
 Քանդեց ձեր կարգը:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ պատրիարք է:—

Ուրեմն այն քաջ, սիրելի մարդը
 Կամենում է, որ լինիմ ես ոչ թէ
 Հասարակ լրաբեր, այլ թէ — մի լրտես:—
 Ասացէք, եղբայր, ձեր պատրիարքին,
 Որքան ճանաչել կարողացաք ինձ,
 Այդ իմ գործը չէ: Ես դեռ պէտք է ինձ
 Գերի համարեմ: Տաճարականի
 Միակ կոչումն է գէնքով կռուելը
 Ոչ թէ լրտեսել:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ես այդ գիտէի:—

Բայց մի՛ նեղանաք, պարոն, ինձանից,
 Թէև դեռ լաւը յետոյ է գալու:—
 Պատրիարք հայրը տեղեկացել է,
 Ինչպէս է կոչվում և ինչտեղ գտնվում
 Լիբանանի վրայ այն բերդը, ինչտեղ
 Ահազին գումար արծաթ կայ պահած,

Որից Սալադինի հեռատես հայրը
Տալիս է զօրքին ռոճիկ և ուրիշ
Պատերազմական ծախսերը անում:
Եւ Սալադինը երբեմն գնում է
Այն բերդը ծածուկ ճանապարհներով,
Համարեա առանց ուղեկիցների:—
Հասկանում էք ինձ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ամենևին ոչ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Շատ հեշտ է այնտեղ բռնել սուլթանին
Եւ մի անգամից վերջացնել բանը:—
Դուք սարսափում էք:— Երկու բարեպաշտ
Մարօնիտ արդէն յայտնել են իրանց
Յօժարութիւնը յանձն առնել զործը,
Թէ կառաջնորդէ նոցա մի քաջ մարդ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Եւ այդ քաջ մարդուն իմ մէջ է տեսնում
Ձեր պատրիարքը:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Նա կարծում է, որ

Շատ հեշտ կարող է օգնել այդ գործում
Փիլիպպոս արքան մեզ Պտօլոմէից:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նձ, ի՞նձ, եղբայր, ի՞նձ: Մի՞թէ ինձանից
Նոր չը լսեցիք, թէ Սալադինին
Ինչ եմ պարտական:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Այո՛, լսեցի:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բայց էլի—

ՎԱՆԱԿԱՆ

Այո՛,—պատրիարք հայրն էլ
Կարծում է, որ այդ գեղեցիկ բան է:—

Բայց Աստուած, կտրղը.....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Գործը չեն փոխում:

Զեն պատուիրում ինձ աւազակութիւն:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ի հարկէ, որ ոչ: Միայն — կարծում է

Պատրիարք հայրը — Աստուծոյ առաջ

Աւազակութիւն չէ, ինչ որ մարդիկ

Այդպէս են կանչում:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ես Սալադինին

Պարտական եմ իմ կեանքը, և պէտք է

Նորանը խլմ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ո՛չ, ո՞վ է ասում:—

Սակայն — կարծում է պատրիարք հայրը —

Սալադինն էլի մի թշնամի է

Քրիստոնէութեան, և այդ պատճառով

Նա ձեզ բարեկամ լինելու ոչինչ

Իրաւունք չունի:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բարեկամ: Ոչ ես

Միայն չեմ ուզում լինել անպիտան

Եւ ապերախտ մարդ:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ի հարկէ, որ ոչ:

Միայն — կարծում է պատրիարք հայրը —

Մենք պարտական չենք շնորհակալութիւն

Ոչ Աստուծոյ և ոչ մարդկանց առաջ,

Երբ մեզ չեն անում մի ծառայութիւն

Մեր անձի համար: Այլ — ասում է —

Պատրիարք հայրը — ամենքը գիտեն,

Թէ Սալադինը միայն այն պատճառով

Ինչպեց ձեր կեանքը, որ ձեր պատկերը

Ձեր կերպարանքը նըմանեցրել է
Նա իւր եղբորը:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այդ էլ յայտնի է

Ձեր պատրիարքին, և էլի— Ո՛հ թէ
ձմարիտ լինի:—Ահ Սալադին—ինչ:
Եթէ բնութիւնը իրաւ տուել է ինձ
Գոնեա մի զի՞ծ քո եղբոր դէմքից,
Ինչի չպէտք է նորան ոչնչով
Համապատասխան լինի իմ հոգին:
Եւ եթէ լինի, մի՞թէ պիտ' ճշշեմ,
Որ հաճոյանամ մի պատրիարքին:
Բնութիւն, չես կարող դու այդպէս ստել,
Այդպէս կարող չէ երբեք ինքն իրան
Աստուած հակասել իւր գործերի մէջ:
Գնացէք, իմ եղբայր—մաղձս մի խառնէք—
Գնացէք, դէ՛հ գնացէք:

ՎԱՆԱԿԱՆ

Ահա գընումեմ

Աւելի ուրախ, քան թէ երբ եկայ:
Ներեցէք, պարոն: Վանականներս
Պարտաւոր ենք մեր մեծին հնազանդիլ:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆԸ և ԴԱՅԱ, որ արդէն բաւական ժամանակ նայում
էր հեռուից, հիմա մօտենում է նորան:

ԴԱՅԱ

Ինչպէս երևում է վանականը
Բարկացրել է նրան:—Բայց ինչ և իցէ,
Պէտք է սիրտ անեմ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ահա, ինչ լաւ է:—

Սուտ չէ առածը: Կրօնաւոր ու կին,

Կին ու կրօնաւոր են սատանայի
Աջ ու ձախ թաթը. եւ նա ինձ այսօր
Ահա ձգում է մէկից միւսը:

ԴԱՅԱ

Այս ո՞ւմն եմ տեսնում:— Ձե՞ղ, ազնիւ ասպետ:
Գոհութիւն Աստծոյ, հազար գոհութիւն:—
Այս ո՞ւր էիք դուք այսքան ժամանակ:
Յուսով եմ, որ դուք հիւանդ էիք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ո՛չ:

ԴԱՅԱ

Առողջ էք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այո՛:

ԴԱՅԱ

Բայց, հաւատացէք,
Մենք շատ անհանգիստ էինք ձեր մասին:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Իրա՞ւ:

ԴԱՅԱ

Անկասկած տեղ էիք գնացել:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այո՛:

ԴԱՅԱ

Եւ այսօր միայն վերադարձաք
ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ո՛չ, երէկ:

ԴԱՅԱ

Այսօր Բէխայի հայրն էլ
Եկաւ: Ուրեմն հիմա Բէխային
Կարող եմ յոյս տալ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ բանի մասին:

ԴԱՅԱ

Որի մասին որ արդէն շատ անգամ
Խնդրել է նա ձեզ : Նորա հայրն ինքը
Իսկոյն գալու է, որ ձեզ հրաւիրէ:
Այժմ գալիս է նա Բաբելոնից
Քրտան ապրանքով բարձած ուղտերով .
Ինչ ասես չըկայ, թէ անուշահոտ
Խոտեր, թէ ակներ, պէս պէս կերպասներ,
Մի խօսքով ինչով միայն հարուստ են,
Թէ Հնգկաստանը, թէ Պարսկաստանը,
Թէ Ասորիքը, թէ Չինաստանը:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ոչինչ չեմ առնի:

ԴԱՅԱ

Իւր ժողովուրդը

Պատուում է նորան իբրեւ իշխանին,
Միայն շատ անգամ զարմացել եմ ես,
Ինչի՞ իմաստուն Նաթան է կանչում
Եւ ոչ թէ հարուստ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Գուցէ երկունն էլ

Մէկ է համարում նրա ժողովուրդը:

ԴԱՅԱ

Բայց ես իմ կողմից ամենից առաջ
Բարի անունը կըտայի նորան:
Երեւակայել անգամ չէք կարող,
Պարոն, թէ որքան բարի մարդ է նա:
Երբ իմացաւ, որ Բեխան ձեզ այնքան
Երախտապարտ է, ինչ ասես չէր տայ
Ձեզ այն բոլորին:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Իրա՞ն:

ԴԱՅԱ

Փորձեցէք,

Եկէ՛ք ու տեսէ՛ք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Յետոյ, երբ որ այդ
Բոպէն անցկացաւ:

ԴԱՅԱ

Մի՞թէ նորա մօտ

Կըմընայի ես այսքան ժամանակ,
Եթէ չըլինէր նա այնպէս բարի —
Մի՞թէ կարծում էք, թէ չեմ ճանաչում
Իբրեւ քրիստոնէայ ես իմ արժէքը:
Ինձ էլ չէր երգուած օրօրոցիս վրայ,
Որ ամուսնուս հետ պիտի զայի ես
Դէպի Հրէաստան, որ մի Հրէայի
Աղջկէ մեծացնեմ: Ողորմած հոգի
Իմ ամուսինը մի ձիապան էր
Ֆրիդրիկոս կայսրի հեծելազօրքում:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Մի Շվէյցարացի, որ բազմ ու պատուին
Արժանի եղաւ նորին կայսրական
Մեծութեան հետ մի գետի մէջ խեղդուիլ: —
Կին, քանի անգամ արդէն պատմել էք,
Դուք ինձ այդ բանը: Ե՞րբ կը դադարէք
Ինձ հալածելուց:

ԴԱՅԱ

Տէ՛ր Աստուած, մի՞թէ

Հալածում եմ ձեզ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այո՛, ի հարկէ

Հալածում էք ինձ: Այսուհետեւ ես
Չեմ կամենում ձեզ տեսնել ու լսել:
Ես չեմ կամենում, որ դուք անդադար,
Միշտ յիշեցնէք ինձ այն գործի մասին,
Որի մասին ես չեմ էլ մտածել,
Որ ինձ համար էլ անմեկնելի է,
Երբ մըտածում եմ: Թէպէտ չեմ զղջում
Արածիս վերայ. բայց տեսէք, եթէ
Մէկ էլ պատահի այնպիսի զիպուած,

Դուք էք մեղաւոր, եթէ էլ այնպէս
Շուտ չընեղործեմ, եթէ առաջուց
Հարց ու փորձ անեմ — և կրակում թողնեմ,
Ինչ որ այրվում է: —

ԴԱՅԱ

Աստուած ո՛չ անէ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այսօրից գոնեա, խնդրում եմ ձեզ,
Էլ այսուհետեւ ինձ մի ծանաչէք:
Յատուկ խնդրում եմ: Այդ հօրից նոյնպէս
Ազատեցէք ինձ: Հրէան հրէայ է:
Ես կոսիտ Շվաբ եմ: Եթէ երբեմն
Աղջկայ պատկերը կար իմ հոգու մէջ,
Վաղուց էլ չըկայ:

ԴԱՅԱ

Բայց ձերը դեռ կայ

Նորա հոգու մէջ:

[ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ անեմ որ կայ:

ԴԱՅԱ

Ո՛վ գիտէ: — Մարդիկ միշտ այն չեն ինչ որ
Երևում են մեզ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բայց լաւ, շատ հազիւ:

(Գնում է:)

ԴԱՅԱ

Ո՛ւր. ի՞նչ էք շտապում:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Կի՛ն, մի՛ զգուցնէք

Ինձ այս ծառերից, որոնց ստուերի տակ

Սիրում եմ ծեմել:

ԴԱՅԱ

Ուրեմն գընա՛,

Գերմանական արջ, գընա՛: — Բայց պէտք է

Հետքը չը կորցնեմ ես այս գազանի:

(Դայան հեռուից հետևում է նորան:)

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵԻՈՅԹ

Սա շաղի և ի պաշատը:

ՍԱԼԱԴԻՆ և ՋԻՏՏԱ շախ են խաղում:

ՋԻՏՏԱ

Ո՞ր ես, Սալադին: Ի՞նչպէս ես խաղում

Այսօր:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Միթէ վատ: Ես կարծում էի:

ՋԻՏՏԱ

Ինձ համար զոնէ անտանելի է:

Յետ տար այս քարը:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Բայց ինչե՞, Ջիտտա,

ՋԻՏՏԱ

Ձին անպաշտպան է:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Իրաւ է: Այսպէս:

ՋԻՏՏԱ

Փիղդ կը ելեմ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Դարձեալ իրաւ է: —

Դէհ, շախ ուրեմն:

ԶԻՏՏԱ

Այդ քեզ ի՞նչ օգուտ:

Ես առաջ կըգամ, և դու կը լինիս,
Ինչպէս որ էիր:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Այո՛, տեսնում եմ,

Առանց կորուստի ազատուելու չեմ:
Ուրեմն առ ձին:

ԶԻՏՏԱ

Ո՛չ, հարկաւոր չէ:

Ես առաջ եմ գնում:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Դու ինձ դորանով

Բան չես ընծայում: Այդ տեղը ձիուց
Թանկ է քեզ համար:

ԶԻՏՏԱ

Շատ կարելի է:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Շատ մի պարծենար: Դէ՛հ, տես: Գրազ կըգամ,
Որ չէիր սպասում երբէք այս բանը:

ԶԻՏՏԱ

Այո՛, այդպէս է: Ինչ իմանայի,
Թէ ձանձրացել ես դու քո թագուհուց:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ես իմ թագուհուց:

ԶԻՏՏԱ

Տեսնում եմ, արդէն,

Հազար ղինարից աւելի ոչինչ
Չեմ տանի այսօր:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Այդ ի՞նչպէս, Զիտտա:

ԶԻՏՏԱ

Դու դեռ հարցնում ես — Որովհետեւ դու

Աշխատում ես, որ անպատճառ տարուիս: —
 Բայց այդ բանի մէջ ես օգուտ չունիմ:
 Բացի նորանից, որ չէ գրաւում ինձ
 Այսպիսի խաղը, մի՞թէ աւելի
 Շատ չեմ տանում ես, երբ որ տարւում եմ:
 Երբ որ տարուել եմ, դու միշտ կրկինը
 Ընծայել ես ինձ, որ մխիթարես:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Է՛յ, քոյր, ուրեմն դու միշտ գիտութեամբ
 Տարւում էիր ինձ:

ՁԻՏՏԱ

Շատ կարելի է,
 Սիրելի եղբայր, քո առատ ձեռք
 Լինի մեղաւոր, որ աւելի լաւ
 Խաղալ չեմ սովորում:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Խաղեց հեռացանք:
 Դէ՛հ շուտ, վերջացրու:

ՁԻՏՏԱ

Այդպէս ես թողնում:
 Դէ՛հ, ուրեմն շա՛խ, կրկին անգամ շա՛խ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ես այդ չըտեսայ: Ի՞նչ անեմ, պէտք է
 Ձրկուիմ թագուհուց:

ՁԻՏՏԱ

Բայց տեսնե՛ք, արդեօք
 Հընար էր օգնել:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ո՛չ, տար թագուհին:
 Երբէք բաղդաւոր չէի այդ քարով:

ՁԻՏՏԱ

Միայն այս քարով

ՍԱԼԱԴԻՆ

Տար, — վընաս չունի:

Տես, ահա նորից լաւ է իմ բանը:

ԶԻՏՏԱ

Իմ եղբորիցն եմ սովորել լինել

Թագուհիների հետ մարդավարի:

(Թողնում է քարը):

ՍԱԼԱԴԻՆ

Տար, կամ մի տանիր. դա էլ իմը չէ:

ԶԻՏՏԱ

Ինչի՞ եմ տանում: Շախ — շախ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Դէ՛հ, յետոյ:

ԶԻՏՏԱ

Շախ և շախ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Եւ ման:

ԶԻՏՏԱ

Ո՛չ բողբոջին:

Դու դեռ կարող ես ձին մէջ տեղ բերել,

Կամ ինչպէս կուզես, բողբոջ մէկ է:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Այո՛, այդպէս է: — Տարար, և փողը

Կըտայ Ալ - Հաֆին: Թող կանչեն նորան: —

Ճշմարիտ էիր ասում դու, Զիտա,

Ուշքս խաղի վըայ չէր բողբոջին,

Միտքս ցրուած էր: Այլ և ո՛վ կըտայ

Մեզ միշտ հարթ քարեր, որոնք ոչինչ ձե

Չեն ներկայացնում: Մի՞թէ խաղացի

Ես խմամի հետ: — Բայց ի՞նչ եմ ասում:

Պէտք է տարվելուն մի պատճառ գտնել.

Հարթ քարերը չեն պատճառը, Զիտա,

Որ ես տարուեցայ, այլ քո արհեստը

Եւ քո սըրտտես հանդարտ հայեացքը:

ԶԻՏՏԱ

Այդպէս ուզում ես միայն բըթացնել

Կորուստիս խայթը: Լա՛ւ, համաճայն եմ.
Քո միտքն աւելի ցրուած էր իմից:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Քոնից աւելի: Քոնն ի՞նչն է ցրվում:

ԶԻՏՏԱ

Ի հարկէ այն չէ, ինչ որ քո միտքը:
Սալադին, էլ ե՞րբ կրկին կըխաղանք:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Այսպէս աւելի կըքով ենք խաղում:—
Ա՛խ, հա՛, հասկացայ, որ պատերազմը
Նորից սկսվում է:—Շատ լաւ է:—Թող գան:—
Ես չեմ սկսողը: Ես յօժար էի
Կրկին նորոգել զենադադարը.
Ես ուզում էի մի լաւ մարդ ճարել
Զիտտաիս համար: Խօսքս Ռիչարդի
Եղբոր մասին է: Մի՞թէ Ռիչարդի
Եղբայրը չէ նա:

ԶԻՏՏԱ

Եթէ միայն դու

Կարող ես գովել քո այդ Ռիչարդին:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Եւ եթէ յետոյ Ռիչարդի քրոջը
Մեր Մէլէք եղբոր համար առնէինք:
Ի՛նչ տուն կըդառնար: Բոլոր աշխարհում
Դա առաջինը և ամենալաւ
Տունը կըլինէր:—Տեսնում ես ծոյլ չեմ
Ինձ էլ գովելու: Կարծում եմ, ես էլ
Արժանի եմ իմ բարեկամներին:—
Ի՛նչ մարդիկ այդպէս առաջ կըգային
Ի՛նչ մարդիկ:

ԶԻՏՏԱ

Մի՞թէ ինձ սկզբից արդէն

Ծաղըալի չէր այդ գեղեցիկ ցնորքը:

Դու չես ճանաչում քրիստոնեաներին,

Ոչ էլ ուզում ես ճանաչել նոցա:
 Նոցա պարծանքն է քրիստոնեայ լինել,
 Ոչ թէ մարդ լինել: Այլ և այն, ինչ որ
 Քրիստոսից դու և մարդկային մի բան
 Պահել է նոցա թերհաւատութիւնն,
 Նոքա այդ բանը սիրում են, ոչ թէ
 Որ մարդկային է, այլ որ Քրիստոսը
 Այդպէս է արել, այդպէս սովորեցրել:—
 Երանի նոցա, որ նա այդպիսի
 Մի բարի մարդ էր: Երանի նոցա,
 Որ նոքա նորա առաքինութիւնն
 Կարող են իբրև հաւատ ընդունել:—
 Բայց ի՞նչ եմ ասում: Առաքինութիւն:—
 Ո՛չ, ո՛չ թէ նորա առաքինութիւնն,
 Նորա անունը պէտք է ամեն տեղ
 Տարածուի, պէտք է ջնջէ, անարգէ
 Բոլոր այլ բարի մարդկանց անուններն:
 Միայն անուան համար, անուան համար են
 Նոքա աշխատում:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Դու մտածում ես.
 Ինչի՞ պիտի նոքա պահանջին, որ դուք
 Քրիստոնեայ կոչուիք, դու և Մէլէքը,
 Առաջ քան թէ դուք իբր ամուսիններ
 Միրելու էիք քրիստոնեաներին:

ԶԻՏՏԱ

Ի հարկէ: Կարծես քրիստոնեաները
 Քրիստոնեաներից միայն կարող են
 Սպասել այն սէրը, որով Ստեղծողը
 Մատակարարել է կնոջն ու մարդուն:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Քրիստոնեաները հաւատում են շատ
 Դատարկ բաներին, որ այդ բանին էլ
 Զրհաւատային:— Բայց դու սխալվում ես:—
 Տաճարականներն են մեղաւորը,

Եւ մեղաւոր են նոքա ոչ իբրեւ
Քրիստոնեաներ, այլ միայն իբրեւ
Տաճարականներ: Նոքա են միայն
Պատճառը, որ չէ յաջողում գործը.
Նոքա չեն ուզում ձեռիցը թողնել
Ակկան, որ իբրեւ օժիտ պիտ' բերէր
Րիչարդի քոյրը մեր Մէլէք եղբոր:
Որ ասպետութեան վընաս չըհասնի,
Կրօնաւորներ են ձեռնում նոքա,
Յիմար կրօնաւոր: Յուսալով, գուցէ
Հարուածն յաջողի, հազիւ սպասեցին
Մինչև վերջանար զինադադարը:—
Շատ լաւ է, շատ լաւ: Շարունակեցէք:
Պարոններ, միայն շարունակեցէք:—
Ես համաձայն եմ:—Միայն թէ գործերը
Կարգին լինէին:

ԶԻՏՏԱ

Ասա, էլ ի՞նչն է
Քեզ շփոթում, ի՞նչն է անհանգիստ անում:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Նոյնը, ինչ որ միշտ:—Մեր հօր մօտ էի
Լիբանանի վրայ: Հոգսերը սաստիկ
Ընկճում են նորան....

ԶԻՏՏԱ

Ո՛հ, աւանդ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ոչինչ

Հընար չէ գտնում: Ամեն տեղ կարիք:
Այսօր այստեղ է պակաս, վաղն այնտեղ:

ԶԻՏՏԱ

Բայց ի՞նչ կարիք կայ, ի՞նչ բան է պակաս:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Եւ ի՞նչ, թէ ոչ այն, որ արժանի է

Հազիւ մի անուան: Որ, երբ որ ունիմ,
Աւերորդ է թվում, իսկ երբ որ չունիմ, —
Այնպէս անհրաժեշտ: Ի՞նչ եղաւ Հաֆին:
Արդեօք մարդ գրնաց նորան կանչելու:—
Ձրկայ զգուշի անիծած փողը:—
Ալ-Հաֆի ի՞նչ լաւ, որ դու գալիս ես:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԴԵՐՎԻՇ, ԱԼ-ՀԱՖԻ, ՍԱԼԱԴԻՆ, ԶԻՏՏԱ.

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Երևի փողերը եգիպտոսից
Արդէն եկել են: Միայն թէ շատ լինին:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Լուր ունի՞ս:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Ե՛ս, ոչ: Կարծում էի, թէ
Փողը ստանալու համար եմ կանչուած:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Վրճարի՛ր հազար զինար Զիտտային:
(Մտածելով քայլում է յետ ու առաջ.)

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Դարձեալ, վրճարի՛ր, փոխանակ, ստացիր:
Ի՞նչ գեղեցիկ է. բանի նման չէ:—
Զիտտային վճարե՛մ—դարձեալ Զիտտային:
Էլի տարուելէք—տարուել շախի մեջ:—
Ահա՛ դեռ ես այստեղ է խողը:

ԶԻՏՏԱ

Ուրա՞խ ես դու, որ ես բաղդաւոր եմ:

ԱԼ-ՀԱՖԻ (խաղին նայելով.)

Ի՞նչ ուրախ:—Երբ որ, —դուք շատ լաւ գիտէք:

ԶԻՏՏԱ (նշան տալով նորան.)

Ալ-Հաֆի, լռի՛ր:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

(Դեռ եւ խաղին նայելով.)

Դուք ուրախացէք:

ԶԻՏՏԱ

Լա՛ր, ԱԼ-Հա՛ֆի:

ԱԼ-ՀԱՖԻ (Զիտալին.)

Սպիտակը ձերն է:

Դուք ասումէք շա՛ն:

ԶԻՏՏԱ

Լաւ, որ նա ոչինչ

ջըլսեց:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Հիմա նա պիտի խաղայ:

ԶԻՏՏԱ (նորան մօտենալով.)

Ասա մի տեսնեմ, երբ կարող եմ իմ

փողերը ստանալ:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

(Աչքը խաղից չըհեռացնելով.)

Կըստանաք, ինչպէս

Միշտ էլ ստացել էք:

ԶԻՏՏԱ

Վա՛հ, ի՞նչ ես ասում.

Խելագարուել ես:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Խաղը կիսատ է

Մնացել: Սալադին, դուք դեռ չէք տարուել:

ՍԱԼԱԴԻՆ (հազիւ ականջ դնելով.)

Տարուել եմ, տարուել, վըճարիր փողը:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Փողը վճարիր: Բայց ձեր թագուհին...

ՍԱԼԱԴԻՆ (ինչպէս առաջ.)

Դա չունի ոչինչ նշանակութիւն.

Եւ խաղի մէջ չէ:

ԶԻՏՏԱ

Ուրեմն ասա՛,
Որ ես կարող եմ փողի ետեւից
Ուղարկել:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Այո՛, ինչպէս որ և միշտ:—
Ասեմք թէ չունի թագուհին ոչինչ
Նշանակութիւն, էլի ասում եմ,
Որ դուք տարուած չէք:

ՍԱԼԱԴԻՆ

(Մօտ է գնում և խառնում է քարերը)
Տարուած եմ, տարուած
Այդպէս եմ ուզում:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Թող այդպէս լինի:—
Ինչպէս որ խաղը, այնպէս և վաստակ.
Ինչպէս որ տարած, այնպէս վըճարած:

ՍԱԼԱԴԻՆ (Զիտտային.)

Ի՞նչ է ասում, ի՞նչ:

ԶԻՏՏԱ

(Ժամանակ առ ժամանակ նշան անելով Ալ-Հաֆիին.)

Դու ճանաչում ես

Նորան, զիտես, որ կամակոր մարդ է.

Սիրում է սախել, որ խնդրեն իրան.

Այլ և կարծում եմ որ նախանձում է:—

ՍԱԼԱԴԻՆ

Քեզ է նախանձում, Զիտտա, իմ քրոջը:—

Այս ի՞նչ եմ լսում, Ալ-Հաֆի, միթէ

Նախանձում ես դու:

ԱԼ ՀԱՖԻ

Շատ կարելի է:—

Երանի նորա խելքն ունենայի.

Նորա պէս ես էլ բարի լինէի:

ԶԻՏՏԱ

Բայց էլ միշտ էլ ճիշտ վճարել է:

Այսօր էլ նոյնպէս կրկնաճարէ նա:

Թող նորան: Գընա, Ալ - Հաջի, գընա:

Ես մարդ կուղարկեմ փողի ետեւից:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Ո՛չ, էլ աւելի չեմ կարող թագցնել:

Զէ՞ որ վերջապէս պիտի իմանայ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ո՞վ, ի՞նչ:

ԶԻՏՏԱ

Ալ - Հաջի, այդ է խոստմունքդ:

Այդպէս հաստատ ես դու քո խօսքի վրայ:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Ո՞վ գիտէր, որ բանն այստեղ կը հասնի:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Կիմանամ, թէ չէ:

ԶԻՏՏԱ

Ալ - Հաջի, համեստ

եղեր, խնդրում եմ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ջարմանալի է:

Ինչ բանի մասին խնդրում է Ձիտտան

Այսպէս ջերմեռանդ մի օտար մարդուն,

Այն էլ դէրվիշին և ոչ եղբորը:

Ալ - Հաջի հիմա հրամայում եմ քեզ:—

Շո՛ւտ խօսիր, դէրվիշ:

ԶԻՏՏԱ

Շատ չնչին բան է,

Սիրելի եղբայր, և արժանի չէ

Քո ուշադրութեան: Քեզ յայտնի է, որ

Ուրիշ անգամ էլ տարեւ եմ քեզի՛ն:

Ես նոյն գումարը: Բայց որովհետեւ

Առ այժմ փողը հարկաւոր չէ ինձ,
Իսկ Հաջին արկղում չունի շատ արծաթ,
Այդ պատճառով ես պարտքը չեմ ստացել:
Բայց անհոգ եղեր: Ես չեմ ընծայի
Ոչ քեզ, եղբօրս, ոչ Ալ-Հաջին,
Ոչ գանձարանին:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Այո, թէ որ

Միայն այդ լինէր:

ԶԻՏՏԱ

Միևնոյն բանն է:

Ահա մի քանի ամիս է միայն,
Որ ես չեմ ստացել այն փողը, որ ինձ
Նշանակել ես:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Դեռ բոլորը չէ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Դեռ բոլորը չէ:—Կըխօսի՞ս, թէ չէ:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Այն օրից ինչ որ մենք եզրպտօսից
Փող ենք սպասում, նա....

ԶԻՏՏԱ (Սալադինին.)

Մի՛ լսիր նորան.

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Ոչ միայն ոչինչ չէ ստացել, այլ և....

ՍԱԼԱԴԻՆ

Բարեսիրտ աղջիկ:—Դեռ ևս գուցէ
Փոխ է տուել ինձ:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Այլ և պահել է

Բոլոր պալատը, բոլոր ծախսերդ
Իրանից արել:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ահա իմ քոյրը:

(զրկում է նորան.)

ԶԻՏՏԱ

Ի՞նչպէս այդ անել կարող էի ես,
եղբայր իմ, եթէ քեզնից չըլինէր
Հարստութիւնս:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Բայց շուտով էլ

կաղքատացնէ նա, ինչպէս և ինքն է:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ո՞վ, ո՞վ է աղքատ: Այսպիսի մի քրոջ
եղբայրը աղքատ: Երբ եմ ունեցել
ես աւելի շատ, երբ եմ ունեցել
Աւելի պակաս: — Մէկ հանդերձ, մէկ ձի,
Մէկ սուր — մէկ Աստուած: Եւ ուրիշ ինչ բան
Հարկաւոր է ինձ: Եւ այդ բաները
Երբ չեմ ունենայ: Բայց էլ, Հաջի,
կարող էի ես բարկանալ քեզ վրայ:

ԶԻՏՏԱ

Ո՛չ, մի բարկանար, սիրելի եղբայր:
Ոհ, երանի՜ թէ կարողանայի
Թեթևացնել և հօրս հոգսերը:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Յանկարծ խըլեցիր ուրախութիւնս:—
Ես կարիք չունիմ, ոչ էլ կունենամ.
Բայց նա, նա ունի, նորա հետ և մենք:—
Ի՞նչ պիտի անենք:— Գուցէ դեռ ևս
Երկար ժամանակ ոչինչ չըստանանք
Մենք եգիպտոսից: Ի՞նչ է պատճառը,
Այդ Աստուած գիտէ: Զէ՞ որ դեռ ևս
Խաղաղ է այնտեղ:— Սիրով պատրաստ եմ
Ինձանից կտրել, ծախսը պակսեցնել,
Փողը խընայել, եթէ միայն ես

Նեղութիւն կրեմ և ոչ ուրիշը:
 Զի, սուր և հանդերձ պէտք է ունենամ:
 Աստուծուց էլ ոչինչ չեմ կարող ուզել:
 Առանց դորան էլ նա պահանջում է
 Ինձնից շատ քիչ բան, իմ սիրտը միայն:—
 Ես յոյս ունէի, Ալ — Հաֆի, որ դու
 Մնացորդ կունենաս:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Մնացորդ:— Ասացէք
 Զէիք նստեցնի ինձ ցցի վերայ,
 Կամ թէ խեղդեւ տայ, եթէ դուք ինձ մօտ
 Մնացորդ գտնէիք:— Ի՞նչ, գողանայի՞.
 Համարձակէի:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Հիմա ինչ անենք:—
 Ինչի ուրիշից չէիր փոխ առնում,
 Քան թէ Զիտտայից:

ԶԻՏՏԱ

Բայց միթէ նորան
 Թոյլ կը տայի ես, եղբայր, որ խըւեր
 Արտօնութիւնս: Հիմա էլ նոյնը
 Պահանջում եմ ես: Ես դեռ աղքատ չեմ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Դու դեռ աղքատ չես: Պահասը այդ էր:—
 Հաֆի, շուտ գընա, ինչ տեղ և ինչպէս
 Ուզում ես ճարիր: Փոխ առ, խոստացիր:—
 Բայց տես, փոխ չառնես նոցանից, որոնց
 Հարստացրել եմ, որ չըկարծեն թէ
 Յետ եմ պահանջում: Գընա ամենից
 Ժըլատների մօտ. նոքա փոխ կը տան
 Ինձ ուրախութեամբ: Նոքա գիտեն, որ
 Փողը իմ ձեռին լաւ շահ է բերում:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Այդպիսիներին ես չեմ ճանաչում:

ԶԻՏՏԱ

Նոր միտս եկաւ Հաֆի, լսել եմ,
Որ բարեկամդ վերադարձել է:

ԱԼ-ՀԱՖԻ (զարմացած.)

Իմ բարեկամ՞ը, իմ բարեկամ՞ը:
Այդ ո՞վ է արդեօք:

ԶԻՏՏԱ

Քո գոված հրէան:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Իմ գոված հրէան:

ԶԻՏՏԱ

Որին Տէր Աստուած—

Դեռ լաւ յիշում եմ քո ասած խօսքը—
Որին իւր Աստուած առաւելութեամբ
Տուել է աշխարհի բոլոր բարիքը,
Ամենամեծն ու ամենափոքրը:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Ա՞յդպէս եմ ասել:—Արդեօք ինչ մոքով:

ԶԻՏՏԱ

Ամենափոքրը, հարստութիւնն է,
Ամենամեծը—իմաստութիւնը:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Ի՞նչ, մի հրէայի մասին եմ ասել
Եւ ձեզ այդ բանը:

ԶԻՏՏԱ

Մի՞թէ չես ասել

Դու ինձ այդ բանը Նաթանիդ մասին:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Նաթանի մասին:—Այո՛, մոռացայ:

Մի՞թէ ճշմարիտ վերադարձել է:

Ուրեմն նորա բանն այնքան վատ չէ:—

Այո՛, իրաւ է. երբեմն ամբոխը

Իմաստուն Նաթան էր կանչում նորան,

Նոյնպէս և հարուստ:

ԶԻՏՏԱ

Այժմ առաջունից

Հարուստ է կոչվում: Բոլոր քաղաքը

Խօսում է նորա բերած անհամար.

Հարստութեան վրայ:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Հա, եթէ որ նա

Դարձեալ հարուստ է, անկասկած էլի

Իմաստուն է նա:

ԶԻՏՏԱ

Հա՛ջի, չէ՞ս կարող

Նորա մօտ գրնալ:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Նորա մօտ գրնամ:—

Ինչի՞: Փոխ ուզեմ:— Լա՛ւ էք ճանաչում:—

Նա փոխ տայ:— Նորա իմաստութիւնը

Հէնց նորա մէջ է, որ նա ոչ որին

Փող չէ փոխ տալիս:

ԶԻՏՏԱ

Հա՛ջի, դու առաջ

Նորա մասին այլ կարծիք ունէիր:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Շատ նեղ որ ընկնի, ապրանք փոխ կրտայ.

Բայց փող, փող երբէք: Ի հարկէ քիչ կայ.

Նորա պէս հրէայ: Նա խելօք մարդ է.

Լաւ կեանք է վարում և լաւ շախ խաղում:

Բայց նա ոչ պահաս զանազանվում է,

Թէ վատ և թէ լաւ կողմերով իւր միւս

Ազգակիցներից:— Ո՛չ, նորա վերայ

Յոյս մի ունենանք:— Իրաւ, տալիս է

Նա աղքատներին, գուցէ տալիս է

Սալադինի պէս, թէև այնքան չէ,

Բայց նոյնպէս սիրով և բոլորովին
Առանց խտրութեան. Հրէայ, Քրիստոնեայ
Մուսուլման և Պարս մէկ են նրա համար

ՁԻՏՏԱ

Եւ այդպիսի մարդ....

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ինչպէս է, որ ես
Երբէք լսել չեմ այդ մարդու մասին....

ՁԻՏՏԱ

Մի՞թէ փոխ չի տայ նա Սալադինին,
Այն Սալադինին, որ ոչ իւր համար
Այլ ուրիշների համար է ուզում:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Այդ բանում ահա նա մի հրէայ է,
Հասարակ հրէայ:— Հաւատացէք ինձ:—
Ողորմութեան մէջ նա նախանձոտ է:
Նա ուզում է որ բոլոր աշխարհը
Միայն նորան ասէր Աստուած վարձատր է
Ձեր բարութիւնը: Այդ իսկ պատճառով
Նա ոչ մի մարդու փող չէ փոխ տալիս,
Որ կարողանայ ամեն ժամ ինքը
Ողորմութիւն տալ: Բայց որովհետեւ
Օրէնքը նորան պատուիրում է, որ
Ողորմած լինի, ոչ կամակատար,
Այդ պատճառով նա, որքան ողորմած,
Նոյնքան անյօժար է ծառայութիւն
Անել մի մարդուն: Թէպէտ վաղուց է,
Որ առաջուայ պէս լաւ չեմ նորա հետ,
Բայց չը կարծէք, թէ ես այդ պատճառով
Անիրաւ կերպով եմ դատում նորան:
Նա ամեն բանում բարի է, միայն
Այդ բանումը ոչ, հաւատացէք, ոչ:
Ես իսկոյն կերթամ, կերթամ կը ծեծիմ
Ուրիշի դուռը.... Նոր միտք եկաւ.

Մի հարուստ և ժլատ Մալքիտանացի:—
Կերթամ նորա մօտ:

ԶԻՏՏԱ

Սպասիր, Աւ-Հաճի.
Ի՞նչ ես շատ շտապում:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ո՛չ, թող, թող գընայ:

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԵԻՈՅԹ

Զ Ի Տ Տ Ա, Ս Ա Լ Ա Դ Ի Ն.

ԶԻՏՏԱ

Այնպէս շտապում է, կարծես ուզում է
Փախչիլ ինձանից:— Այս ի՞նչպէս բան է:—
Միթէ խաբուել է իրաւ նորա մէջ—
Թէ ուզում է նա ինքը մեզ խաբել:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ինձ ի՞նչ ես հարցնում: Ես հաղիւ գիտեմ
Ում վրայ էք խօսում. և ձեր այդ հրէայ
Նաթանի մասին այսօր եմ լսում
Առաջին անգամ:

ԶԻՏՏԱ

Կարելի բան է,
Որ այդպէս ծածուկ մընար քեզանից
Այն մարդը, որի մասին պատմում են,
Թէ նա գտել է գերեզմանները
Սողոմոնի և Դաւիթ արքայի,
Եւ իմանում է բաց անել նոցա
Կնիքը մի հրգօր և գաղտնի խօսքով.
Եւ թէ երբեմն նա նոցա միջեց
Հանում է անչափ հարստութիւններ,
Որոնց չէր կարող ստանալ նա մի այլ
Նուազ աղբիւրից:

Փ Ո Ր Ձ

ՍԱԼԱԴԻՆ

Թէ այդ Նաթանը

Գերեզմաններից է հանել իւր մեծ

Հարստութիւնը, ապա նոցա մէջ

Թաղուած են եղել, ոչ թէ Դաւիթը

եւ Սողոմոնը, այլ թէ յիմարների:

ԶԻՏՏԱ

Կամ չարագործներ: — Այլ և աղբիւրը

Նրա հարստութեան աւելի առատ

եւ անսպառ է, քան թէ գերեզման

լի մամոնայով:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ինչպէս լսեցի,

Վաճառական է:

ԶԻՏՏԱ

Նորա բեռնակիր

Անասունները գընում են ամեն

ձանապարհներով, անցնում են

Բոլոր անապատներով. նորա նաւերը

Մտնում են ամեն մի նաւահանգիստ.

եւ այս բոլորը Ալ - Հաֆին ինքն է

Պատմել ինձ առաջ, և ոգևորուած

Աւելացրել է, որքան ազնուութեամբ

եւ մեծանձնութեամբ գիտէ գործ դրնել

Իւր բարեկամը, ինչ որ նա խելքով,

Ջանասիրութեամբ վաստակել չնչին

Գործ չէ համարում: Պատմել է ինչպէս

Նախապաշարուած չէ նորա հոգին.

Սիրտը միշտ բաց է առաքինութեան,

Ընդունակ ամեն գեղեցիկ բանին:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Բայց հիմա այնպէս անորոշ կերպով

եւ սառն է խօսում Հաֆին նրա մասին:

ԶԻՏՏԱ

Սառը չէ խօսում, այլ թէ շրվիթուած:

Կարծես վախենում է գովել նորան,
 Եւ նոյն ժամանակ չէ ուզում նոյնպէս
 Ի գուր պարսաւել: — Ինչպէս: Կամ գուցէ
 Իրաւ այնպէս է, որ ամենալաւ
 Մարդն էլ կարող չէ ազատել իրան
 Իւր ժողովուրդի թիւր կարծիքներից.
 Եւ որ այդ կողմից Աւ-Հաֆին իրաւ
 Ամաչում լինի իւր բարեկամից: —
 Թող այդպէս լինի: — Թող որքան կուզէ
 Նա հրէայ լինի. մեզ բաւական է
 Որ նա հարուստ է:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Բայց դու նորանից
 Բռնի չես խըլել իւր ունեցածը:

ՋԻՏՏԱ

Բայց որն է, ասա բռնի խըլել.
 Հըրով ու սըրով: Ոչ, ոչ թոյլ գէմ
 Ինչ հարկաւոր է մի այլ զօրութիւն.
 Բաւական է և իւր թուլութիւնը: —
 Հիմա եկ գընանք իմ հարեմխանէն
 Լսել երգը իմ մի նոր սարկուհու.
 Որին ես երէկ միայն գընեւեմ:
 Եւ այդ միջոցին գուցէ որոշեմ,
 Ինչպէս գործ սկսել այդ Նաթանի հետ:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Ասքանի տան առաջ ուր սկսվում եմ
 արմաւենիները:

ԲԷԽԱՆ և ՆԱԹԱՆԸ գուրս են գալիս տանից. նոցա մօտենում է

ԴԱՅԱՆ.

ԲԷԽԱ

Շատ ուշացաք, հայր: Դժուար թէ հիմա

Պատահիք նորան:

ՆԱԹԱՆ

Եթէ ոչ այստեղ,
Անշուշտ ուրիշ տեղ:— Դու հանգիստ եղիր:—
Տես, ահա Դայան գալիս է մեզ մօտ:

ԲԷԽԱ

Անպատճառ աչքից թողել է նորան:

ՆԱԹԱՆ

Ես այդ չեմ կարծում:

ԲԷԽԱ

Թէ չէ, աւելի

Շտապով կը գար նա:

ՆԱԹԱՆ

Դեռ մեզ չէ տեսնում:

ԲԷԽԱ

Ահա, տեսաւ մեզ:

ՆԱԹԱՆ

Ահա և շտապեց:—

Բայց դու հանգիստ կաց, հանգիստ կաց Բէխա:

ԲԷԽԱ

Միթէ ուզում էք այնպիսի աղջիկ,
Որ հանգիստ լինի այս հանգամանքում,
Զրգզայ, թէ ումն է պարտական կեանքը,
Այն կեանքը, որ նա այնպէս սիրում է,
Որովհետեւ նախ ձեր պարգևածն է:

ՆԱԹԱՆ

Ո՛չ, ես ուզում եմ, որ այնպէս լինիս,
Այնպէս ինչպէս կաս. թէ մինչև անգամ
Գիտենայի՞նք, որ քո սրտի մէջ

Մի բոլորովին այլ բան է շարժվում:

ԲԷԽԱ

Ի՞նչ, սիրելի հայր:

ՆԱԹԱՆ

Դու ինձ ես հարցնում,

Եւ այդպէս երկչոտ: Ինչ որ սրտիդ մէջ
Այժմ կատարվում է, դա բընութիւն է
Եւ անմեղութիւն: Թող դա քեզ ոչինչ
Հոգս չը պատճառէ, ինձ չէ պատճառում:
Միայն խոստացիր, որ, երբ քո սիրտը
Աւելի յայտնի կըսկսի խօսիլ,
Չես ծածկի ինձնից ոչ մէկը նորա
Ցանկութիւններից:

ԲԵԽԱ

Ծածկել ձեզանից:

Ես սարսափում եմ մտածել անգամ
Այդ բանի վերայ:

ՆԱԹԱՆ

Վերջացնենք: Այս մենք

Արդէն վճռեցինք:—Ա՛յ, Դայան:—Ասա:

ԴԱՅԱ

Նա դեռ ճեմում է ծառերի տակը
Եւ խօսոյն ահա դուրս կըգայ նա այն
Պատի ետեւից:—Տեսէք, գալիս է:

ԲԵԽԱ

Տեսէք, չըդիտէ, որ կողմը գընայ,
Առաջ գնայ թէ յետ, աջ կողմը, թէ ձախ:

ԴԱՅԱ

Ո՛չ, ո՛չ, վանքի շուրջ կըպտտի նա:—
Գրազ կըգամ, որ նա այստեղ կանցկենայ:

ԲԵԽԱ

Իրաւ այդպէս է:— Խօսեցա՞ր հետը:
Այսօր ի՞նչպէս է:

ԴԱՅԱ

Այնպէս, ինչպէս միշտ:

ՆԱԹԱՆ

Այնպէս կանգնեցէք, որ չըտեսնէ ձեզ:
Լաւ է տունը գընաք:

ՐԷԽԱ

Միայն մէկ էլ նայեմ:—

Ա՛խ, այն ցանկն ինձնից զողացաւ նորան:

ԴԱՅԱ

Գնանք, գնանք, ձեր հայրը ուղիղ է ասում:

Նա յետ կըդառնայ, եթէ տեսնէ ձեզ:

ՐԷԽԱ

Ա՛խ, ա՛խ, այն ցանկը:

ՆԱԹԱՆ

Եւ եթէ յանկարծ

Նորա ետեից դուրս գայ, անպատճառ

Պիտի տեսնէ ձեզ: Ուրեմն գնացէք:

ԴԱՅԱ

Եկէք, ես գիտեմ տանը պատուհան,

Որտեղից նոցա կըտեսնենք:

ՐԷԽԱ

Այո:

(Րէխան և Դայան մտնում են տուն:)

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՐԵԻՈՅԹ

ՆԱԹԱՆ, փոքրից յետոյ ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ:

ՆԱԹԱՆ

Ես համարեա թէ վախենում եմ այս

Անսովոր մարդուց: Նա ինձ համարեա

Շփոթում է իւր խիստ առաքինութեամբ:

Այսքան էլ նեղ տեղ ձգէ մարդ մարդուն:—

Ահա դալիս է:— Ինքն երիտասարդ,

Բայց տեսքով այր է: Ինչպէս սիրում եմ

Ես այդ բարեսիրտ վատահ հայեացքը,

Համարձակ գնացքը: Կեղևը դառն է,

Անշուշտ այդպէս չէ նաեւ միջակը:—

Արդեօք ի՞նչտեղ եմ տեսել այս դէմքը:—

Ներեցէք, ազնիւ Ֆրանկ.....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ:

ՆԱԹԱՆ

Թոյլ տուէք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բայց ի՞նչ, հրէայ ի՞նչ:

ՆԱԹԱՆ

Որ համարձակուիմ

քեզ հետ խօսելու:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչպէս արգելեմ:

Բայց կարձ կտրեցէք:

ՆԱԹԱՆ

Ներեցէք, և մի՛

Մի՛ այդպէս հպարտ և անարգանքով

Փախչէք այն մարդուց, որին յաւիտեան

Պարտաւորել էք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչպէս:— Համարեա

Գուշակում եմ ես: Դուք....

ՆԱԹԱՆ

Իմ անունը

Նաթան է. ես այն աղջկայ հայրն եմ,

Որին փրկեց ձեր մեծահոգութիւնն.

Գալիս եմ....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Թէ որ շնորհակալութիւն

Անելու համար— շատ աւելորդ է:

Արդէն անշափ շատ շնորհակալութիւն

Ասել եմ չնչին այդ բանի համար:

Դուք ամենեւին սրտտական չէք ինձ:

Ես ի՞նչ գիտէի, թէ ձեր աղջկին էր:
Տաճարականի պարաքն է օգնութիւն
Հասնել ամենքին, որոնց անսնում է
Նա վտանգի մեջ: Բացի դորանից
Սեփական կեանքս անտանելի էր
Ինձ այն վայրկեանին: Շատ ուրախացայ,
Որ միջոց զըտայ զոհել իմ կեանքը
Ուրիշի կեանքը փրկելու համար—
Թէև մի հրէայ աղջկայ կեանքը:

ՆԱԹԱՆ

Վրսեմ, շատ վըսեմ, բայց և զգուելի:—
Ես հասկանում եմ ձեր խօսքի միտքը:
Զգուելի դիմակ է ծածկում համեստ
Մեծանձնութիւնը, որ գովասանից
Փախչի:— Բայց եթէ ընդդէմ է նորան
Այդպիսի մի զոհ, ուրիշ ի՞նչ այլ զոհ
Ընդունելի է:— Ասպետ, զուք այստեղ
Օտար էք, գերի, և այդ պատճառով
Այսպէս համարձակ հարցնում եմ ես ձեզ:
Ո՛հ, ասացէք ինձ, հրամայեցէք ինձ.
Ինչով կարող եմ ես ձեզ ծառայել:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Դուք, ի՞նձ: Ոչնչով:

ՆԱԹԱՆ

Ես հարուստ մարդ եմ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ամենահարուստ հրէային երբէք
Չեմ համարել ես ամենալաւը:

ՆԱԹԱՆ

Մի՞թէ կարող է դա ձեզ արգելել
Նորա ունեցած լաւ բանով օգտուիլ,
Օրինակ նորա հարստութեամբը:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Լաւ, ես այդ բանին չեմ հակառակի,

Զեմ հակառակի վերարկուիս համար:
 Երբ սա կըմաշուի և կըկտրտուի,
 Այն ժամանակը ես կըգամ ձեզ մօտ
 Եւ նորի համար փոխ կուգեմ ձեզնից
 Մահուդ կամ թէ փող:—Բայց ոչ, մի տխրիք,
 Դեռ մի վախենաք, դեռ ևս բանը
 Այդտեղ չէ հասել: Տեսէք դեռ ևս
 Բաւական լաւն է: Միայն այս ծայրին
 Կայ մի ագեղ բիծ, փոքր ինչ այրուած է:
 Այդ պատահեցաւ, երբ որ ձեր աղջկան
 Դուրս էի բերում ես կրակի միջից:

ՆԱԹԱՆ

(Բռնում է վերարկուի ծայրը և զննում է:)
 Զարմանալի է, որ մի այսպիսի
 վատ և ագեղ բիծ, մի փոքր այրուած կետ,
 Եւս աւելի լաւ է վըկայում
 Մի մարդու մասին, քան թէ այն մարդու
 Սեփական լեզուն: Թող տուէք ինձ այդ
 Բիծը համբուրեմ:—Ախ, ներեցէք ինձ:—
 Ակամայ արի:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ:

ՆԱԹԱՆ

Մի արսածուք

Ընկաւ նորա վրայ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ոչինչ: Կաթիլներ

Շատ է տեսել սա:—

(Ինքն իրան)

Այս հրէան շուտով

Ինձ կը շփոթէ:

ՆԱԹԱՆ

Ո՛հ, թէ լինէիք

Դուք այնքան բարի, գոնէ մի րոպէ

Ու զարկէիք այս վերակուն աղջկա:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ինչի՞:

ՆԱԹԱՆ

Որ նա էլ սխմէ այս բիծը
Իւր շրթունքներին, որովհետեւ նա
Յոյս չունի գրկել ձեր իսկ ծնկները:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բայց հրէայ—Նաթան է ձեր անունը—
Բայց Նաթան—Դուք ձեր խօսքերը շատ լաւ—
Շատ լաւ էք դարսում—մեծ վարպետութեամբ:—
Ես չըփոթուած եմ—Այո՛—ես պէտք է...

ՆԱԹԱՆ

Ինչպէս ուզում էք դուք ձեզ ձեայրէք.
Բայց ես այդպէս էլ հասկանում եմ ձեզ:
Դուք այնքան բարի, այնքան ազնիւ էք,
Որ չէիք կարող լինել աւելի
Քաղաքավարի:—Աղջկայ սիրտը
Չգացմունքով լցուած. կին նուիրակը
Հնազանդ աղախին, հայրը շատ հեռու—
Դուք երկիւղէք կրում ձեր անուան համար,
Չէք ուզում աղջկաս փորձի ենթարկել,
Չէք ուզում, որ դուք չըյաղթանակէք.
Եւ դորա համար շնորհակալ եմ ես:—

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Խոստովանում եմ, որ դիտէք ինչպէս
Պիտի մտածէ մի տաճարական:

ՆԱԹԱՆ

Տաճարականը միայն, միայն նա,
Որովհետեւ նա պարտաւորուած է
Կարրի օրէնքով: Գիտեմ, լաւ մարդիկ
Ինչպէս են մտածում: Գիտեմ, լաւ մարդիկ
Կան ամեն երկրում:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Կարծում եմ, որ կայ

Զանազանութիւն:

ՆԱԹԱՆ

Այո՛, ի հարկ է

Գոյնի, հանդերձի, կերպարանքի մէջ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այլ և երբեմն մէկ երկրում շատ են,
երբեմն միւսում:

ՆԱԹԱՆ

Այդ բանում մեծ չէ

Զանազանութիւնն: Մեծ մարդուն պէտք է

Մեծ տարածութիւն: Շատ մօտ իրարից

Տնկած ծառերը ջարդում են միայն

Իրար ոստերը: Բայց մեզ պէս միջակ

Բարութեան մարդիկ շատ կան ամեն տեղ:

Միայն չը պէտք է միմեանց պարսաւեն.

ձիւղը պէտք է իւր կոշտերին տանէ:

Ծառի գաղաթը պէտք է չը կարծէ,

Թէ միայն նա չէ գեանից բարձրացել:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Շատ ճշմարիտ է: — Բայց ձեզ ծանօթ է

Անշուշտ այն ազգը, որ առաջինը

Սկսեց պարսաւել ուրիշ ազգերին:

Դիտէք դուք, Նաթան, որ ժողովուրդը

Ամենից առաջ ընտրեալ ժողովուրդ

Անուանեց իրան: Թէև չեմ ատում

Այդ ժողովուրդը, բայց և չեմ կարող

Զարհամարհել իւր մեծամտութիւնն:

Մեծամտութիւն, որ նա տուել է

Իբր ժառանգութիւն թէ քրիստոնեային,

Թէ մոսուլմանին, այն է թէ միայն,

Միայն իւր Աստուածն է ճշմարիտ Աստուած: —

Դուք զարմանում էք, որ ես քրիստոնեայ

Եւ տաճարական այսպէս եմ խօսում:

Ե՞րբ և կամ ի՞նչտեղ, եթէ ոչ այստեղ

Եւ մեր օրերում աւելի շատ է

Յայտնուել բարեպաշտ մոլեղնութիւնը
 Իւր ամենասե կերպարանքովը,
 Թէ մեր Աստուածն է ամենալաւը,
 Եւ թէ մեր այդ լաւ Աստրծուն պէտք է
 Բռնի պաշտել տալ բոլոր աշխարհին:
 Այժմ՝ ո՞ւմ աչքերից չէ ընկնում կապը....
 Բայց թող կոյր լինի, որ կամենում է:—
 Մոռացէք, ինչ որ ասացի ես ձեզ,
 Եւ թողէք գընամ:

(Ուղում է գնալ.)

ՆԱԹԱՆ

Ո՛հ, դուք չը գիտէք,
 Թէ ինչպէս հիմա ես աւելի պինդ
 Պիտի կաշիմ ձեզ:— Եկէք, մենք պիտի
 Բարեկամ լինինք:— Արհամարհեցէք
 Իմ ժողովուրդը, որքան ուզում էք:
 Դուք և ես, մենք չենք ընտրել մեզ համար
 Մեր ժողովուրդը: Մի՞թէ ես և դուք
 Մեր ժողովուրդն ենք: Ժողովուրդ, արդեօք
 Ի՞նչ է ժողովուրդ: Ասացէք արդեօք
 Քրիստոնեան, հրէան նախ քրիստոնեայ են
 Հրէայ, թէ նախ մարդ: Ո՛հ, թէ ես ձեր մէջ
 Գտած լինէի այնպիսի մէկին,
 Որ բաւական է արդէն նորանով,
 Որ մարդ է կոչվում:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Վրկայ է Աստուած,
 Որ դուք գտել էք, Նաթան, գտել էք
 Այդպիսի մէկին:— Տուէք ձեր ձեռք:—
 Ես ամաչում եմ, որ և մի րոպէ
 Ձեր մասին սրիսալ կարծիք ունեցայ:

ՆԱԹԱՆ

Այդ ինձ պարծանք է: Չէ՞ որ մարդ միայն
 Սովորականումն է ուշ ուշ սխալվում:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Եւ անսովորը ուշ է մոռանում:—

Այո՛, Նաթան, մենք, մենք, պէտք է իրար
Բարեկամ լինինք:

ՆԱԹԱՆ

Մենք բարեկամ ենք:—

Ինչ կ'ըրախանայ ընկալ:— Ո՛հ, և ինչ
Պայծառ ապագայ յանկարծ բացվում է
Իմ աչքի առաջ:— Միայն պէտք է նախ
ձանաչէք նորան:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Սրտիս իղձն է դա:—

Այդ ո՞վ, գուրս վաղեց այնտեղ ձեր տանից:
Դայան չէ՞:

ՆԱԹԱՆ

Այո՛: Ինչ վախեցած է

Գուցէ ընկալին բան է պատահել:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ և ԴԱՅԱ, շտապով գալիս է:

ԴԱՅԱ

Նաթան, ան, Նաթան:

ՆԱԹԱՆ

Հ'ը, ի՞նչ է, Դայա:

ԴԱՅԱ

Խնդրում եմ ներէք ինձ, արհիւ ասպետ,

Որ կտրում եմ ձեր խօսակցութիւնը:

ՆԱԹԱՆ

Ի՞նչ է պատահել:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ կայ:

ԴԱՅԱ

Սուլթանը

Մարդ է աղարկել: Պահանջում է ձեզ:

Աստուած, սուլթանը:

ՆԱԹԱՆ

Ի՞նչ պահանջում է

Սուլթանը: Անշուշտ ուզում է տեսնել

Թէ ինչ նոր բան եմ բերել ես հետս:

Դայա, ասա որ դեռ չեմ բաց արել

Բոլոր ապրանքը:

ԴԱՅԱ

Ո՛չ, ո՛չ, նա ոչինչ

Զէ ուզում տեսնել: Նա ձեզ է ուզում,

Նա ձեզ հետ անձամբ ուզում է խօսել:

Այլև շուտ, որքան կարելի է շուտ:

ՆԱԹԱՆ

Կրգամ, դու դրնա:

ԴԱՅԱ

Ո՛վ ազնիւ ասպետ,

Դուք չընեղանաք: Տէր Աստուած, ինչպէս

Անհանգիստ ենք մենք: Արդեօք Սուլթանը

Ի՞նչ է կամենում:

ՆԱԹԱՆ

Կըտեսնենք: Գընա:

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՆԱԹԱՆ և ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ուրեմն դուք չէք ծանաչում նորան —

Ուզում եմ ասել — անձամբ ծանօթ չէք:

ՆԱԹԱՆ

Սալադինի հերո: Ո՛չ, դեռ ծանօթ չեմ:

Ես ոչ փախել եմ նորանից, ոչ էլ

Երբէք աշխատել, որ ծանօթանամ:
Ընդհանուր կարծիքը նորա մասին
Այնքան լաւ է, որ լաւ է հաւատալ,
Եւ ոչ թէ ստուգել: Բայց հիմա — թէ
Այդպէս չըլինի, նա ձեզ խնայելով....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այո՛, ճշմարիտ, ճշմարիտ է այդ:
Այո՛, իմ կեանքը նորա պարզէն է:

ՆԱԹԱՆ

Որով պարզեց նա ինձ կրկին կեանք:
Այդ բանը մեր մէջ բոլորը փոխեց.
Յանկարծ մի կապով կապեց իմ վիզը,
Եւ ես յաւիտեան նորա ծառան եմ:
Անհամբերութեամբ սպասում եմ, թէ ինչ
Պիտի հրամայէ: Ես ամեն բանի
Պատրաստ եմ, պատրաստ խոստովանելու,
Որ ձեզ համար եմ ծառայում նորան:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Դեռ ևս ինքս չը կարողացայ
Յայտնել նորան իմ շնորհակալութիւնն,
Թէեւ շատ անգամ պատահել եմ նրան:
Մի ըրտական տպաւորութիւն
Արի նորա վրայ, որ և անցկացաւ
Մի ըրտէի մէջ: Ով զիտէ արդէն
Մոռացել է ինձ: Բայց պէտք է էլի
Գոնէ մի անգամ կրկին յիշեցնեմ
Նորան իմ մասին, որ բոլորովին
Որոշէ բաղդս: Բաւական չէ, որ
Նորա հրամանով դեռ ևս կամ ես,
Որ նորա կամքով էլի ապրում եմ.
Պէտք է նորանից այն էլ իմանամ,
Թէ այսուհետեւ ում կամքով ապրեմ:

ՆԱԹԱՆ

Անպատճառ, ես էլ ահա գընում եմ —

Հատ կարելի է խօսքը փոխելու գայ,
 Որ առիթ տայ մեզ խօսել ձեր մասին—
 Այժմ ներեցեք:— Ես պիտի շտապիմ—
 Ե՞րբ, ե՞րբ արդեօք ձեզ մեզ մօտ կը տեսնենք:

... խօսքը ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Երբ որ թոյլ կը տայ:

ՆԱԹԱՆ

Երբ որ կամենայ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այսօր:

ՆԱԹԱՆ

Խնդրում եմ ձեր անունն ասէք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Անունս էր— է կուրդ Ֆօն Հաաուֆէն— կուրդ:

ՆԱԹԱՆ

Հաաուֆէն— Ֆօն Հաաուֆէն:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ էք զարմանում:

ՆԱԹԱՆ

Ֆօն Հաաուֆէն:— Անշուշտ արդէն այդ ազգից
 Հատերը....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այո՛ եղել են այստեղ:

Արդէն Հատերը ընկել են այստեղ:
 Իմ հօրեղբայրը— ուզում եմ ասել
 Հայրս,— բայց ինչի՞ պիտի ասուր աչքով
 Նայում էք դուք ինձ:

ՆԱԹԱՆ

Ոչինչ, ո՛հ, ոչինչ:

Ի՞նչպէս կշտանամ ես ձեզ նայելուց:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այդ պատճառով նախ ես քեզ թողնում ձեզ:
 Չննողի աչքը յաճախ գտել է

Աւելի, քան թէ ցանկացել է նա: Եւ վախենում եմ այդ աչքից, Նաթան: Թող կամաց կամաց ծանօթացնէ մեզ ժամանակը, ոչ հետաքրքրութիւնն:

ՆԱԹԱՆ

« Զննողի աչքը յաճախ գտել է Աւելի, քան թէ ցանկացել է նա:—

Կարծես հոգուս մէջ կարդաց այդ միտքը:—

Այո՛, իրաւ է, նոյնը կարող է

Պատահել և ինձ:—Ոչ միայն վաղի

Հասակը ունի, նորա քայլուածքը,

Այլ թէև ձայնը: Իսկ այդպէս, այդպէս

Բարձր էր պահում վաղի իւր գլուխը.

Այդպէս էր կրթում վաղի իւր սուրբ,

Այդպէս էր շնորհում ձեռով յոնքերը,

Որ ծածկէր նա իւր հրացայտ աչքերը:—

Այսպէս երբեմն ննջում են մեր մէջ

Խոր տպաւորուած պատկերներ, մինչև

Զարթեցնէ նոցա մի բառ, մի հնչիւն:—

Փօն Շտաուֆէն—Այո՛: Ֆիլնէկ և Շտաուֆէն—

Շուտով աւելի հանդամանօրէն

Կը տեղեկանամ: Բայց առաջ գընամ:

Սալադինի մօտ:—Այն ուլ է կանգնած:

Դայան չէ:—Ի՞նչ կայ: Ե՛կ ասա, Դայան:

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԴԱՅԱ. ՆԱԹԱՆ

ՆԱԹԱՆ

Հը, ի՞նչ կայ: Արդէն հետաքրքիր էի

Իմանալ, այն չէ, թէ ինչ է ուղում

Ինձնից սուլածանը, այլ մի ուրիշ բան:

ԴԱՅԱ

Մի՞թէ Բէլային մեղադրում էք դուք

Այդ բանի համար: Նոր սկսել էիք

Մտերիմ կերպով խօսիլ իրար հետ,
 Որ Սալադինի հրամանը փախցրեց
 Մեզ պատուհանից:

ՆԱԹԱՆ

Ասած Ռէխային

Որ ամեն բոպէ սպասէ—ստպետին:

ԴԱՅԱ

ձշմարիտ: Իրան:

ՆԱԹԱՆ

Դայա, կարող եմ

Արդեօք քեզ վերայ ես վստահ լինեմ:
 Զգոյշ կաց, խնդրում եմ: Դու չես ամսոսայ
 Այդ բանի համար: Քո խղճմանքն էլ
 Կը հանգստանայ: Զգոյշ, որ չը քանդես
 Խմ նախադիծը: Պատմելիս, կամ թէ
 Մի բան հարցնելիս համեստ, զգոյշ եղեր....

ԴԱՅԱ

Ինչ ասել կուզէ:—Ահա գընում եմ,
 Դուք էլ գընացէք: Կարծես սուլթանից
 Նոր մարդ է գալիս, դէրվիշ Ալ—Հաֆին:
 (Դայան դուրս է գնում.)

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՆԱԹԱՆ, ԱԼ-ՀԱՖԻ

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Ահա ես էլի գալիս եմ ձեզ մօտ:

ՆԱԹԱՆ

Շատ շտապով գործ է: Ինչ է կամենում:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Ո՞չ:

ՆԱԹԱՆ

Սալադինը—գալիս եմ, գալիս:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Ո՛ւր ո՛ւր ես գընում: Սալադինի մօտ:

ՆԱԹԱՆ

Մի՞թէ նա չէ քեզ ինձ մօտ ուղարկել:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Ի՞նչ, ո՛չ: Բայց մի՞թէ կանչելէ նա քեզ:

ՆԱԹԱՆ

Այո՛, կանչելէ:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Հիմա հասկացայ:

ՆԱԹԱՆ

Ի՞նչ, ի՞նչ հասկացար:—

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Որ... Աստուած զըկայ,

Ես մեղաւոր չեմ:— Ինչեր չասացի

Ձեր մասին, ինչքան սուտ սուտ խօսեցայ,

Որ այդ արգելեմ:

ՆԱԹԱՆ

Որ ի՞նչ արգելես:

Ի՞նչ ես իմացել:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Որ նա ձեզ հիմա

Նշանակել է իւր դէմթէրդարը:

Այստեղում ձեզ: Բայց այդ բանն աչքով

Ձեմ ուզում տեսնել: Ես իսկոյն կերթամ:

Բայց թէ ո՛ւր, արդէն ասել եմ ձեզ

Իմ ճանապարհը:— Թէ ճանապարհին

Մի որ և իցէ յանձնարարութիւն

Ունիք, ասացէք. ես յօժարութեամբ

Կըծառայեմ ձեզ: Միայն ի հարկէ

Պէտք է չըլինի աւելի, քան թէ

Որքան կարող է տանել մի աղքատ:

Գնում եմ, շուտ արէք:

ՆԱԹԱՆ

Բայց դեռ մտածիր

ԱԼ - Հաջի: Ես դեռ ոչինչ չըզիտեմ:

Ինչե՞ր ես ասում:

ԱԼ - ՀԱՖԻ

Ի հարկէ իսկոյն

Զեզ հետ կըտանէք նաև քսակները:

ՆԱԹԱՆ

Քսակները:

ԱԼ - ՀԱՖԻ

Այո՛, փողերը, որ դուք

Պիտի սուլթանին պարտք տաք:

ՆԱԹԱՆ

Ել ոչինչ:

ԱԼ - ՀԱՖԻ

Ես պիտի տեսնեմ, ինչպէս օրէցօր

Նա կը մերկացնէ ձեզ բոլորովին:

Ես պիտի տեսնեմ, ինչպէս խելացի

Ողորմածութեան ամեն ժամանակ

Լի ամբարներից ն' այնքան փոխ կառնէ,

Փոխ կառնէ, կառնէ, մինչև նոցա մէջ

Մկները անգամ սոված կը սատկին:—

Զըլինի թէ դուք կարծում էք, թէ նա,

Ով որ կարօտ է ձեր ոսկուն անշուշտ

կը հետևի և ձեր խորհուրդներին:—

Հա՛, կը հետևի նա խորհուրդներին:

Երբ է Սալադինը խորհուրդ լսել:

Բայց տեսէք, Նաթան, հէնց իսկոյն ահա՛

Ինչ պատահեցաւ:

ՆԱԹԱՆ

Ի՞նչ:

ԱԼ - ՀԱՖԻ

Ես գընում եմ

Նորա մօտ, նոր հէնց շախ է խաղացել:

Նա իւր քրորջ հետ: Զիտտան խաղում է
Բաւականին լաւ: Խաղը դեռ այնպէս
Դրած է այնտեղ, և Սալադինը
Հաստատում է, թէ ինքը տարուել է:
Նայում եմ, խաղը դեռ վերջացած չէ:

ՆԱԹԱՆ

Ի հարկէ այդ մի գիւտ էր քեզ համար:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Հարկաւոր էր միայն, որ առաջ քաշէր
Իւր թագաւորին և մի զինուորով
Պաշտպանէր: — Ախոս, կարողանայի
Իսկոյն ցոյց տալ ձեզ:

ՆԱԹԱՆ

Ես հաւատում եմ:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Եւ աշտարակի առաջը այդպէս
Դաշտը բացուելով — Զիտտան կորած է: —
Ես այդ բոլորը ուզում եմ ցոյց տալ,
Կանչում եմ նորան — բայց ի՞նչ էք կարծում....

ՆԱԹԱՆ

Նա քո կարծիքին չէ համաձայնում:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Նա ամենեւին չէ լսում ինձ և
Արհամարհանքով խառնում է խաղի
Քարերը:

ՆԱԹԱՆ

Մի՞թէ.

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Եւ ասում, թէ նա
Ուզում է տարուել: Ուզում է տարուել.
Մի՞թէ այդ խաղ է:

ՆԱԹԱՆ

Անշուշտ, ո՛չ. այլ թէ
Խաղի հետ խաղ է:

ԱԼ-ՀԱՅԻ

Փուճ՝ ընկոյզ չարմէ:

ՆԱԹԱՆ

Դա մի մեծ բան չէ, որ նա զէս ու զէն
 ճրվում է փողը. բայց քեզ չըլսել,
 Այդ մեծախշիւ հանդամանքի մէջ
 Խօսքդ չըլսել. արծուի հայեացքդ
 Չըդնահատել, ահա այդ է, այդ,
 Որ պահանջում է վերէժխնդրութիւն:
 Այնպէս չէ:

ԱԼ-ՀԱՅԻ

Էհ, ի՞նչ: Ես միայն ասում եմ.

Որ դուք դիտենաք, թէ ինչ զլուխ է նա:
 Մի խօսքով, ես էլ չեմ կարող տանել:
 Ահա՛ վազվզում եմ բոլոր կեղտոտ
 Մազերիտանացոց մօտ և հարցնում եմ,
 Թէ ո՞վ է ուզում նորան փող փոխ տալ:
 Ես, ես, որ երբէք, երբէք կեանքումս
 Ինձ համար խնդրել չեմ ողորմութիւն,
 Ես հիմա պէտք է ուրիշ համար
 Գրնամ փոխ ուզեմ: Փող փոխ ուզելը
 Մուրալուց լաւ չէ, ինչպէս և շահով
 Փող տալը լաւ չէ փող դողանալուց:
 Գանդէսի ափին ինձ հարկաւոր չէ
 Ոչ մէկը անել, ոչ ևս միւսը.
 Եւ այդ բաներում ծառայել իբրեւ
 Մի անբան գործիք: Գանդէսի վերայ
 Միայն ապրում են ճշմարիտ մարդիկ:
 Այստեղ միայն դուք արմանի էք, որ
 Նոյնպէս ապրէիք Գանդէսի վերայ:—
 Ուզում էք գրնանք:— Տուէք նորան այդ
 Բոլոր հնոտիքը, որի համար նա
 Այնքան զբաղուած է: Առանց դորան էլ
 Նա կամաց կամաց բոլորը կառնէ:
 Այդպէս կաղատուիք դուք չարչարանքից
 Եկէք, նախն, ես գէրվիշ շննեմ ձեզ:

ՆԱԹԱՆ

Ես կարծումեմ, որ այդ միշտ կարող եմք:
Ես կըմտածեմ, Ալ - Հաֆի: Սպասիր....

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Սպասեմ, մըտածէք: Ոչ, այդ բանի մէջ
Պէտք չէ մտածել:

ՆԱԹԱՆ

Գոնէ մինչև որ
Սուլթանի մօտից կը վերադառնամ,
Մինչև որ հրաժեշտ....

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Շատ մտածողը

Անշուշտ ուզում է մի պատճառ գտնել,
Որ հրաժարուի իւր մտադրութենից:
Ով որ կարող չէ շուտ վճռել, ապրել
Իւր ուզածի պէս, նա միշտ ուրիշ
Ստրուկը կըլինի:— Ձեր կամքն է:— Ինչպէս
Ձեզ լաւ է թվում, այնպէս ապրեցէք:—
Իմ ճանապարհը այն կողմն է սանում,
Ձերը այս կողմը:

ՆԱԹԱՆ

Ալ - Հաֆի, չէ՞ որ
Դու ինքդ պէտք է ստուգես հաշիւը:

ԱԼ-ՀԱՖԻ

Է՛հ, դատարի բան է: Չարժէ զրամարկդես
Մնացորդը հաշուել: Եւ որ ուզիղ են
Իմ հաշիւները— այդ կը վերկայէք
Դուք կամ թէ Զիտտան: Հիմա մնաց բարով:
(Դուրս է գնում:)

ՆԱԹԱՆ (նորա ետեից նայելով.)

Ե՛ս կըվերկայեմ:— Ո՛վ դու վայրենի,
Բարի, ազնիւ մարդ:— Չըզիտեմ, թէ ի՞նչ
Անուն տամ նորան:— Միայն ճշմարիտ
Աղբատն է միակ ճշմարիտ արքան:
(Դուրս է գնում ուրիշ կողմից.)

ՀԱՅԱՍՏ

Եւրոպայի արդի քաղաքներէն Վիեննայի մէջ

... Եւրոպայի արդի քաղաքներէն Վիեննայի մէջ

1881 թ.

Հիմնադրուած է 1881 թ. Եւրոպայի արդի քաղաքներէն Վիեննայի մէջ

... Եւրոպայի արդի քաղաքներէն Վիեննայի մէջ

ԵՐՐՈՐԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵՒՈՅԹ

Նարանի տունը:

ՐԷԽԱ և ԴԱՅԱ

ՐԷԽԱ

Քեզ ի՞նչպէս ասաց, Դայա, իմ հայրը.

«Թէ ամեն ինչ կարող եմ սպասել»:

Նշանակում է, թէ շատ շուտ կը գայ—

Այնպէս չէ, Դայա:— Բայց արդէն քանի

րոպէ անցկացաւ:— Ի՛հ, չեմ մըտածի

Անցածների վրայ:— Լաւ է կապրեմ ես

Ամեն մօտաւոր, զալոց իրակում:

Վերջապէս կը գայ անշուշտ այն րոպէն,

որ նրան կը բերէ:

ԴԱՅԱ

Ո՛հ, թէ սուլթանի

Մարդը չէր եկել, Նաթանն անպատճառ

Իւր հետ կը բերէր տաճարականին:

ՐԷԽԱ

Բայց երբ վերջապէս հասնի այդ րոպէն,

(Երբ ամենաջերմ, ամենատաքիկ

իդձ կատարուի յետոյ— յետոյ ի՞նչ:

ԴԱՅԱ

Յետոյ ի՞նչ: Յետոյ ես էլ յոյս ունիմ,

որ կը կատարուի և իմ ջերմ իդձը:

ԲԷԽԱ

Յեառոյ կուրծքիս մէջ ինչը կրբռնէ
Այդ ըղձի տեղը, երբ որ էլ այնտեղ
Չի լինի բոլոր ըղձերիս վերայ
Իշխող այդ իղձը:—Ոչե՞նչ:—Ո՛հ, ինչպէս
Վախենում եմ ես...

ԴԱՅԱ

Այն ժամանակը

Իմ իղձը, իմը կատարուած ըղձիդ
Տեղը կրբռնէ: Իմ իղձն է տեսնել
Քեզ Եւրոպայում քեզ արժանաւոր
Մի մարդու ձեռքին:

ԲԷԽԱ

Սխալվում ես, Դայան—

Այն, ինչ որ ծրնում է քո սրտի մէջ
Այդ իղձը, նոյնը արգելում է ինձ
Որ իղձդ երբէք իմ իղձը դառնայ:
Դու քո հայրենի երկիրն ես ձգաում,
Ես իմը ի՞նչպէս կարող եմ թողնել:
Սիրելիներիդ պատկերը, որ դեռ
Դեռ քո սրտի մէջ փնացել է անջինջ,
Մի՞թէ աւելի զօրեղ է, քան թէ
Այն որ ես այստեղ տեսնում, լսում եմ
Եւ շոշափում եմ:

ԴԱՅԱ

Ընդդիմացիր դու

Որքան ուզում ես: Երկնային վճիռն
Անդառնալի է: Ի՞նչ կասես, եթէ
Նա, որ քեզ փրկեց, նշանակուած է
Իւր Աստծոյ կողմից, որի համար նա
Պատերազմում է, որ տեղափոխէ
Քեզ այն աշխարհը, որ տանէ քեզ այն
Ժողովուրդի մէջ, որոնց համար դու
Աշխարհ ես եկել:

ՐԷԽԱ

Այդ ի՞նչ ես ասում,
 Սիրելի Դայա: Ինչ դարմանալի
 Մտքեր ես յայտնում: «Նորա՞ Աստուածը,
 Որի համար նա պատերազմում է:»
 Աստուած առանձին ո՞ւմ է պատկանում:
 Այդ ի՞նչ Աստուած է, որ պատկանում է
 Միայն մէկ մարդուն, որի համար մարդ
 Պիտ՝ պատերազմի:— Ո՞վ զիտէ, թէ մարդ
 Որ կտոր հողի համար է ծընել,
 Նթէ դա այն չէ, որի վերայ նա
 Աշխարհ է եկել:— Նթէ իմ հայրը
 Լքէր այդ բանը:— Ի՞նչ է արել քեզ
 Հայրս, որ դու ինձ երջանկութիւնս
 Նորանից հեռու ես միշտ ցոյց տալիս:
 Ի՞նչ է արել քեզ, որ իմաստութեան
 Սերմը, որ ցանել է նա հոգուս մէջ
 Ուզում ես խառնել քո հայրենիքի
 Վատ խոտերի, կամ ծաղիկների հետ:—
 Սիրելի Դայա, հայրս չէ ուզում
 Որ քո գոյնգոյն ծաղիկներն աճին
 Իմ հողի վերայ:— Այլ ե պէտք է
 Քեզ ասեմ, իմ Դայա, քո ծաղիկները
 Թէն գեղեցիկ, բայց թուլացնում են
 Ինձ ու նուազեցնում. զգում եմ, որ նոցա
 Անուշ հոտութիւնն թմրեցնում է ինձ:—
 Քո ուղեղը այդ բանին սովոր է:
 Դորա համար ես չեմ դատապարտում
 Քո պինդ ջղերը: Միայն ինձ համար
 Վնասակար է դա: Այ գործրինակ
 Քո այն հրեշտակը փոքր մընաց, որ
 Յիմարացնէր ինձ:— Մինչև հիմա էլ
 Այդ յիմարութեան համար իմ հորեց
 Ամաչում եմ ես:

ԴԱՅԱ

Ի՞նչ, յիմարութիւն:

Կարծես թէ խելքը միայն այս տանն է,
Յիմարութիւնն է, հա՛, յիմարութիւն,
Ափսոս, չեմ կարող համարձակ խօսիլ:

ՐԷԽԱ

Ո՞վ է արգելում: Ն՞րբ չեմ լսել քեզ
Մեծ ուշադրութեամբ, երբ դու պատմել ես
Ինձ քո հաւատի մարտիրոսների
Պատմութիւնները: Ն՞րբ չեմ հիացել
Նոցա դորձերով և չեմ արտասուել
Լսելով նոցա չարչարանքները:
Միայն ի հարկէ նոցա հաւատը
Չէր, որ թվում էր ինձ հերոսութիւն:
Սակայն ինձ համար աւելի ևս
Մխիթարական է այն ուսումը,
Թէ մեր առ Աստուած անձնութիւնն
Երբէք կախում չէ մեր ցնորքներից
Աստուծոյ մասին:— Սիրելի Դայա,
Հայրս շատ անգամ ասել է մեզ այս.
Եւ այդ բանի մէջ ինքդ շատ անգամ
Համաձայնել ես, Դայա, նորա հետ.
Ուրեմն ինչո՞ մէնակ քանդում ես,
Ինչ որ շինել ես դու էլ նորա հետ:—
Սիրելի Դայա, լաւ չէ մեզ վիճել
Այս բանի մասին, երբ որ սպասում ենք
Մեր բարեկամին: Դո՛նէ ինձ համար:
Ինձ համար անչափ նշանաւոր է,
Թէ արդեօք նա էլ.... Դայա, լսեցիր:—
Կարծես մարդ մտաւ: Ա՛խ, թէ նա լինէր:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՐԷԽԱ, ԴԱՅԱ և ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ, որին մէկը գրտից բաց է անում
դռուը այս խօսքերով:

Ներս մտէք:

ՐԷԽԱ

(Յանկարծ վեր է թռչում, բայց շուտ հանդարտվում է և ուղղում է ընկնել
տաճարականի ոտը:)

Նա է—նա:— Ո՛վ իմ փրկիչ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այս բանից ահա փախչելու մտքով
Այնքան ուշացայ. բայց էլի, էլի—

Ի Է Խ Ա

Այս հպարտ մարդու ոտը ընկնելով,
Ես ուզում եմ միայն կրկին Աստծուն
Շնորհակալ լինել, ոչ թէ այս մարդուն:
Սա չէ ընդունում շնորհակալութիւն.
Ինչպէս այն դոյլը, որ այնպէս ժիր էր
Կրակը հանգցնելիս. որ ջրով լցնում,
Դատարկում էին, բայց նա չէր ըզգում:
Այնպէս էլ սա է: Սա էլ պատահմամբ
Զգուած էր բոցը, այնտեղ պատահմամբ.
Ընկայ ես սորա բազուկների վրայ.
Նոյնպէս պատահմամբ մընացի այնտեղ,
Ինչպէս վերարկուի վերայ ընկած կայծ.
Մինչև, չըզիտեմ, թէ ինչ բան, յանկարծ
Նորից երկուսիս դուրս ձգեց բոցից:—
Ի՞նչ բանի համար ուրեմն պէտք է
Շնորհակալ լինել:— Եւրոպայի մէջ
Գինու զօրութեամբ կատարվում են և
Ուրիշ շատ գործեր:— Տաճարականը
Պարտաւորուած է միշտ այդպէս վարուիլ,
Ինչպէս այն կրթուած շնները, որոնք
Կրակից ու ջրից հանում են մարդկանց:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

(Որ բոլոր միջոցին դարմանքով և անհանգստութեամբ նայում էր Բէխային:)

Ո՛հ, Դայա, Դայա: Դիցուք. թէ ես քեզ

Վատ հանդիպեցայ իմ դառն վշտի

Վայրկեանների մէջ. ի՞նչ հարկաւոր էր

Լեզուիցս թրուած ամեն յիմար խօսք

Սորան յետ պատմել: Դայա, դա շատ խիստ

Վրէժխնդրութիւն է: Բայց եթէ գոնեա

Հիմայ ինձ համար բարեխօս լինիս:

ԴԱՅԱ

Ասպետ, չեմ կարծում, թէ ձեր խօսքերի
փոքրիկ խայթերը, որոնք խոցեցին
Բէխայի սիրտը, ձեզ այնտեղ սաստիկ
վրնասած լինին:

ԲԷԽԱ

Դուք վիշտ ունեիք:

Եւ դուք աւելի ժրլատ վարուեցաք
Ձեր վշտի, քան թէ ձեր կեանքի համար:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ո՛վ դու բարեսիրտ, նազելի մանուկ —
Հողիս առաջդ կէսը աչք դառաւ,
Միւս կէսը ականջ: — Ո՛չ, ոչ, այս նա չէ
Այն աղջիկը չէ, որին հանեցի
Ես կրակի միջից: — Այն ո՛վ կը լինէր,
Ճանաչէր նորան և նոյն բոպէին
Չընկնէր կրակի մէջ ազատել նորան:
Ինձ ո՛վ կը սպասէր: — Թէև երկիւղը
Փոխում է գէմքը: —

(Լուսիսն, որի միջոցին տաճարականը դմայած նայում է Բէխային:)

ԲԷԽԱ

Բայց դուք իմ աչքին

Ելի նոյն մարդն էք: —

(Դարձեալ լուսիսն, մինչև որ Բէխան չարունակում է իւր խօսքը, որ
ընդմիջէ նորա լուռ հիացումը:)

Ասացէք, ասպետ,

Ի՞նչտեղ էիք դուք այսքան ժամանակ: —
Ես մինչև անգամ կարող եմ հարցնել,
Այժմ ի՞նչտեղ էք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ինչտեղ որ դու ցէ

Պէտք չէր ինձ լինել: —

ԲԷԽԱ

Բայց ի՞նչտեղ էիք: —

Ինչտեղ որ զուցէ սէտք չէր ձեզ լինել:

Այդ լաւ չէ:—

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ես—ես—զընացել էի

Ի՞նչ է արդեօք այն լերան անունը:—

Սինայ լեռը:

ՐԷԽԱ

Ի՞նչ, Սինայ լեռն էիք:—

Ի՞նչ լաւ: Վերջապէս հիմա կարող եմ

Հաստատ իմանալ իրաւ է արդեօք....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ, ի՞նչն է իրաւ: Թէ երևում է

Արդեօք դեռ ևս այն տեղը, ինչտեղ

Մովսէս մարգարէն Աստուծոյ առաջ

Կանգնած էր, երբ որ....

ՐԷԽԱ

Ո՛չ, այդ չեմ հարցնում:

Որովհետեւ նա ինչտեղ կանգնած էր,

Աստուծոյ առաջն էր: Ես ցանկանում եմ

Միայն իմանալ, արդեօք իրաւ է,

Որ այդ լերան վրայ աւելի հեշտ է

Բարձրանալ, քան թէ նորանից իջնել:—

Որովհետեւ ինձ, երբ բարձրացել եմ

Մի լերան վերայ, զորա հակառակն

Է միշտ պատահել:—Դէ՛հ, ասպետ:—Ի՞նչ է:—

Ինչի՞ էք զարձնում դուք ձեր երեսը:

Միթէ էլ տեսնել չէք ուզում դուք ինձ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ես ուզում եմ ձեր խօսքերը լսել:

ՐԷԽԱ

Որ չընկատեմ, թէ դուք ժպտում էք

Այս իմ պարզամիտ խօսքերի վերայ.

Ժպտում էք, որ ես ուրիշ աւելի

Նշանաւոր բան չիմացայ հարցնել

Այն լերան մասին, որ ամենասուրբ
լեռան է երկրի վրայ: Այնպէս չէ՞ արդեօք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ուրեմն դարձեալ պիտի նայեմ ես
Ձեր աչքերի մէջ: — Այդ ի՞նչ է, հիմա
Դուք էլ աչքերը խոնարհեցնում էք.
Հիմա էլ դուք էք ժպտաւ պահում,
Երբ ես ուզում եմ ձեր պատկերի վրայ
Գտնել այն, ինչ որ լսեց ականջս,
Ինչ որ լռութեամբ պարզ յայտնեցիք ինձ: —
Ո՛հ, Բէլսա, Բէլսա, ի՞նչ ճշմարիտ են
Նորա խօսքերը. «Միայն պէտք է նախ
ձանաչէք նորան»:

ԲԷԽԱ

Ո՞վ — և ո՞ւմ մասին

Ասել է ձեզ այդ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

«Միայն պէտք է նախ

ձանաչէք նորան.» ձեր մասին ասաց
Բէլսա, ձեր հայրը:

ԴԱՅԱ

Միթէ չեմ ասել

Ես էլ ձեզ նոյնը:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բայց այս ո՞ւր է նա:

Ո՞ւր է ձեր հայրը: Միթէ դեռ ևս

Սուլթանի մօտ է:

ԲԷԽԱ

Անկասկած:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Միթէ

Դեռ այնտեղ է նա: — Ի՞նչ մոռացկոտ եմ:

Ո՛հ, ո՛հ, դժուար թէ նա այնտեղ լինի:

Անշուշտ վանքի մօտ սպասում է նա ինձ:

Այնտեղ խոստացանք հանդիպիլ միմիանց:
Թոյլ տուէք գրնամ, գնամ բերեմ նորան...:

ԴԱՅԱ

Ո՛չ, այդ իմ գործն է: Դուք մնացէք, ասպետ:
Իսկոյն ես ինքս կրբերեմ նորան:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Նա ինձ է սպասում, Դայա, ոչ թէ ձեզ:
Բացի դորանից, շատ կարելի է....
Ով գիտէ.... Գուցէ թէ Սուլթանի մօտ....
Դուք չէք ճանաչում Սուլթանին.... Դատ հեշտ
կարող էր շփոթուիլ:— Թոյլ տուէք գրնամ
Հաւատացէք, որ վրտանգ կայ, եթէ,
եթէ չըզգրնամ:

ԲԷԽԱ

Վրտանգ, ի՞նչ վրտանգ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Վրտանգ ինձ համար, ձեզ ու նրա համար,
եթէ որ իսկոյն, իսկոյն չըզգրնամ:

(գնում է):

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԵԻՈՅԹ

ԲԷԽԱ և ԴԱՅԱ

ԲԷԽԱ

Այս ի՞նչ է, Դայա:— Ինչի՞ շուտ գրնաց:—
Ի՞նչ պատահեցաւ:— Ի՞նչն է այստեղից
Հալածում նորան:

ԴԱՅԱ

Թողէք, թողէք գնայ:
Ես կարծում եմ, որ դա վատ նշան է:

ԲԷԽԱ

Նշան, ի՞նչ բանի:

ԴԱՅԱ

Որ նորա ներքը

Բան է պատահում: Այնտեղ երևում է,
Միայն չափը չանցնի: Թողէք նորան գնայ:
Հիմա ձեր հերթն է:

ԲԷԽԱ

Ի՞նչպէս եմ հերթն է

Դու էլ նորա պէս դառնում ես հիմա
Անհասկանալի:

ԴԱՅԱ

Հիմա կարող էք

Նորան փոխարէնը հատուցանել

Անհանգստութեան համար, որով նա

Զարչարում էր ձեզ: Միայն մի՛ լինիք

Անչափ խստասիրտ, անչափ վրէժխնդիր:

ԲԷԽԱ

Ասածդ միայն դու ես հասկանում:

ԴԱՅԱ

Ուրեմն հիմա էլի հանգիստ էք:

ԲԷԽԱ

Այո՛ հանգիստ եմ, հանգիստ եմ....

ԴԱՅԱ

Գոնեա

Խոստովանեցէք, որ դուք ուրախ էք

Տեսնելով նորա անհանգստութիւնն,

Եւ որ հանգիստ էք, որովհետեւ նա,

Նա անհանգիստ է:

ԲԷԽԱ

Այդ չեմ հասկանում:

Միայն մի բան կայ, որ ես կարող եմ

Քեզ խոստովանել. — ես վարձանում եմ

Ինչպէս այնպիսի փոթորկից յետոյ

Յանկարծ սրտիս մէջ խաղաղութիւն է:

Նորա հայեացքը, նորա խօսքերը

Նորա ընթացքն ինձ....

ԴԱՅԱ

Արդէն կշտացրին:

ՐԷԽԱ

Ո՛չ, այդ չեմ ուզում ասել — ոչ այդ չէ —

ԴԱՅԱ

Առաջին քաղցրը միայն հանդարտեցրին:

ՐԷԽԱ

Այո, եթէ որ այդպէս ես ուզում:

ԴԱՅԱ

Չէ, այդ չեմ ուզում:

ՐԷԽԱ

Նա միշտ ինձ համար
 Թանկագին կլինի. նա միշտ ինձ համար
 Կեանքիցս աւելի թանկագին կը մնայ.
 Թէպէտ լսելով նորա անունը
 Երակս արդէն էլ չէ փոփոխւում.
 Թէպէտ, երբ նորա վրայ մտածում եմ
 Սիրտս այնպէս շուտ և այնպէս սաստիկ
 Ել չէ բաբախում: — Ի՞նչը եմ ասում:
 Եկ, Գայա, զընանք պատուհանի մօտ,
 Որ արմաւենիներին է նայում:

ԴԱՅԱ

Ուրեմն դեռ ևս բռնորովին

Չէ հանդարտուել ձեր առաջին քաղցր:

ՐԷԽԱ

Արմաւենիքն էլ կը տեսնեմ հիմա

Եւ ոչ թէ միայն նորան նոցա տակ:

ԴԱՅԱ

Այդ սառնութեանը պիտի հետևի:

Անշուշտ մի նոր ջերմ:

ՐԷԽԱ

Ո՛ր է սառնութիւն:

Ոչ ես սառը չեմ: Հաւատա, պակաս

Բաւականութեամբ չեմ տեսնում, ինչ որ

Այժմ անվրդով սրտով տեսնում եմ:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

մի դահլիճ սաշաղիւնի պաշարտում:

ՍԱԼԱԴԻՆ Ե ԶԻՏՏԱ

ՍԱԼԱԴԻՆ

(Մտնելով ասում է դռան մէջ.)

Այստեղ կըրերէք հրէային, երբ զայր

նա շատ չէ շտապում, ինչպէս տեսնում եմ:

ԶԻՏՏԱ

Անշուշտ տանը չէր և շուտ չըգտան:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Քոյր, քոյր:

ԶԻՏՏԱ

Կարծես թէ մի ճակատամարտ

Սպասում լինի քեզ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Եւ պիտի կռուիմ

Այսպիսի զէնքով, որ ես գործածել

զեմ սովորել երբէք, կեղծաւորութեամբ,

Խորամանկութեամբ, դարան գործելով

Եւ խաբէութեամբ: Ե՞րբ և կամ ի՞նչտեղ

Սովորել եմ այդ:— Եւ ինչե՞ պիտի

Անեմ այդ բանը, ինչե՞, հարցնում եմ:—

Որ փող որսամ, փող:— Որ մի հրէայից

Փող զուրս քաշեմ, փող: Մի՞թէ վերջապէս

Այն տեղն եմ հասել, որ ես այդպիսի

Չնչին հնարքներով պէտք է աշխատեմ

Ամենաչնչին բանը ձեռք բերել:

ԶԻՏՏԱ

Փոքր բաները արհամարհողը

Պատժվում է, կըրայր:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ախոս, այդպէս է:

Եւ եթէ իրաւ բարի ու խելօք
Մարդ է այդ հրէան, ինչպէս պատմելէ
Առաջ Ալ-Հաֆին:

ԶԻՏՏԱ

Այն ժամանակը

Ել ինչ հոգս ունինք: Ժըլատ, կասկածոտ,
Երկչոտ հրէայի համար է միայն
Սարգսժ դարանը, բարի ու խելօք
Մարդու համար չէ: Դա արդէն մերն է
Առանց դարանի: Բացի դարանից
Կունենաս և մի բաւականութիւն
Լսել, թէ ինչպէս այդպիսի մարդը
Կրպատասխանէ. արդեօք որպիսի
Համարձակութեամբ կրկնորտէ նա
Ցանցի թելերը, և կամ զգուշութեամբ
Կանցնի մօտովը:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Այդ ճշմարիտ է:

Ես այդ բանին շատ ուրախ կըլինիմ:

ԶԻՏՏԱ

Ուրեմն ի՞նչ ունիս դժուարանալու,
Որովհետեւ, թէ շատերի նման
Նա էլ հրէայ է, միայն հրէայ է,
Ի հարկէ որ դու ամաչելու չես
Երեւի նորան այնպէս, ինչպէս որ
Նորա կարծիքով են բոլոր մարդիկ:
Ընդհակառակը ով որ իրան լաւ
Ցոյց կըտայ նորան, այնպիսին նորա
Աչքին կերեւի իբրեւ խեղկատակ,
Իբրեւ մի յիմար:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ուրեմն պէտք է

Ե՞ս էլ վատ վարուիմ, որ վատն իմ մասին
Վատ չըմտածէ:

ԶԻՏՏԱ

Այո՛, ի հարկէ,

Թէ քո կարծիքով նշանակում է
վատ վարուիլ, երբ որ մարդ ամեն բանից
իրան համեմատ օգուտ է քաղում:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ե՞րբ չէ իմացել կինը զարդարել
Իւր մտքի ծնունդը:

ԶԻՏՏԱ

Զարդարե՞լ. ի՞նչպէս:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ես վախենում եմ, որ այդ նուրբ բանը
Գուցէ կոտորուի իմ կոշտ ձեռի մէջ:—
Այդ բանը պէտք է կատարուի այնպէս,
ինչպէս հնարուեցաւ. խորամանկութեամբ
Եւ ճարտարութեամբ:— Բայց թող, ինչ անենք:
Պար կըզամ, ինչպէս որ իմանում եմ.
Եւ ի հարկէ որ, աւելի լաւ է
վատ պար գամ, քան լաւ:

ԶԻՏՏԱ

Ոչ, մի՛ կասկածիր

Դու այդպէս քեզ վրայ: Ինքս քեզ համար
Երաշխաւոր եմ: Միայն թէ կամենաս:—
Զարմանալի է, որ քեզ պէս մարդիկ
Աշխատում են միշտ հաւատացնել մեզ,
Թէ միայն սրբով են նոքա այնքան
Առաջ գընացել: Արիւճն ի հարկէ.
Ամաչում է, երբ նա որս է անում
Մի աղուէսի հետ, բայց ամաչում է
Նորանից ոչ թէ, որ նա աղուէս է,
Այլ որ խորամանկ:—

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ինչպէս սիրում են
Կանայք այր մարդկանց բերել իրանց հետ

Հաւատարեցնել: — Դընա: — Յոյս ունիմ,
Որ ես իմ դասը լաւ կը կատարեմ:

ԶԻՏՏԱ

Ես զընամ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Այո: Միթէ ուզում ես

Դու այստեղ մընալ:

ԶԻՏՏԱ

Եթէ ոչ այստեղ....

Ձեզ մօտ — գոնեա այս կից սենեակում: —

ՍԱԼԱԴԻՆ

Որ ախանջ զընես: Ո՛չ, քոյր, այնտեղ էլ

Սնկարելի է. կը խանդարես ինձ: —

Դընա, շուտ գընա, ահա շարժվում է

Վարազոյրը, նա արդէն դալիս է: —

Բայց ախանջ չըդնես: Կըզամ կըտեսնեմ:

(Այն ինչ Զիտտան դուրս է դնում մի դռնով, միւսով մանում է Նաթանը,
և Սալադինը նստում է.)

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՍԱԼԱԴԻՆ և ՆԱԹԱՆ.

ՍԱԼԱԴԻՆ

Մօտ, մօտ եկ, հրէայ. — Բողբոլովին մօտ:

Առանց երկիւղի:

ՆԱԹԱՆ

Երկիւղը մընայ

Թշնամիներէդ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Դո՛ւ ես Նաթանը:

ՆԱԹԱՆ

Այո, ես եմ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Եւ իմաստունն Նաթան

ՆԱԹԱՆ

Ո՛չ:

ՍԱԼԱԳԻՆ

Գիտեմ, դու չես քեզ այդպէս կանչում
Այլ ժողովուրդը:

ՆԱԹԱՆ

Այդ կարելի է,
Որ ժողովուրդը:

ՍԱԼԱԳԻՆ

Ձրկարծես, թէ ես
Ժողովուրդի ձայնն արհամարհում եմ:—
Վաղուց ուզում եմ ես ծանօթանալ
Այն այր մարդու հետ, որին իմաստուն
Անուն են տուել:

ՆԱԹԱՆ

Բայց թէ դորանով
Ծաղրում են նորա՞ն. թէ ժողովուրդի
Բերնում իմաստուն նշանակում է
Միմիայն խելօք, իսկ խելօք է նա,
Ով իւր օգուտը լաւ ճանաչում է:

ՍԱԼԱԳԻՆ

Ճշմարիտ օգուտն, ուզում ես ասել:

ՆԱԹԱՆ

Այն ժամանակը ամեն շահասէր
Կըլիներ խելօք. և այն ժամանակ
Խելօք, իմաստուն նոյնը կըլինէր:

ՍԱԼԱԳԻՆ

Ահա՛ դու ինքդ հաստատում ես այն,
Ինչ որ հերքում ես:— Դու ճանաչում ես,
Ինչ որ ճշմարիտ օգուտ է մարդուն,
Բայց ժողովուրդը այդ չէ ճանաչում:
Գոնէ ճանաչել աշխատել ես դու,
Գոնէ մըտածել ես դորա վերայ.

Դորանով արդէն իմաստուն ես դու:

ՆԱԹԱՆ

Ամեն մարդ իրան այդպէս է կարծում:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Դէ՛հ, հերիք է այդ համեստութիւնը.

ինձ զգուշի է միշտ նոյնը լսել

Երբ պահանջում եմ միմիայն զուտ, պարզ

Բանականութիւն:

(Տեղից վեր կենալով.)

Դէ՛հ, մեր գործին գանք:

Բայց անկեղծ խօսիր, տես, հրէայ, անկեղծ:

ՆԱԹԱՆ

Սուլթան, պատրաստ եմ այնպէս ծառայել,

Որ և յետոյ էլ արժանի մընամ

Քո ծանօթութեան:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ծառայե՛լ, ի՞նչպէս:

ՆԱԹԱՆ

Ինձնից կըստանաս ամենալաւը,

Ինչ որ ունիմ ես, և աժան գընով:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ի՞նչպէս, ապրանքիդ մասին է խօսքդ.

Քոյրս կըգնէ:—

(Մի կողմը.)

Թող ականջ դընէ:—

(Նախանձ.)

Վաճառականի հետ գործ չունիմ ես:

ՆԱԹԱՆ

Ապա անկասկած կամենում ես դու

Իմանալ արդեօք ինչ եմ նկատել

Իմ ճանապարհին թշնամու մասին,

Որ նորից սկսել է զլուխ բարձրացնել:—

Ուղիղը ասեմ....

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ո՛չ, դորա համար
 ջեմ դիմում ես քեզ: Այդ մասին արդէն
 Դիտեմ, որքան որ հարկաւոր է ինձ—
 Կարճ ասեմ:—

ՆԱԹԱՆ

Սուլթան, հրամայիր:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ես քեզ

Ուզում եմ հարցնել մի բոլորովին
 Այլ բանի մասին:—Որովհետեւ դու
 Իմաստուն մարդ ես, ասա ուրեմն
 Արդեօք ո՞ր կրօնը և ո՞ր օրէնքը
 Համարում ես դու ամենալաւը:

ՆԱԹԱՆ

Սուլթան, դու գիտես, որ ես հրէայ եմ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ես էլ մուսուլման, և քրիստոնէան էլ
 Մեր մէջն է կանգնած:—Անշուշտ այս երեք
 Կրօններից մէկը է ճշմարիտը:—
 Քեզ նման մէկը չի մընայ այնտեղ,
 Ուր պատահաբար աշխարհ է եկել.
 Իսկ եթէ մընայ անշուշտ կունենայ
 Իւր համոզմունքը, իւր պատճառները:
 Ուրեմն ասան քո համոզմունքը,
 Աստ, իմանամ այն պատճառները,
 Որոնց քննելու համար ժամանակ
 Չեմ ունեցել ես: Թող իմանամ ես
 Քո ընտրութիւնը, որ հաստատուած է
 Այդ հիմքերի վրայ, որ կարողանամ
 Ես էլ ընդունել:—Ի հարկէ, որ այս
 Մեր մէջ կըմնայ:—Ի՞նչ ես զարմանում:
 Ի՞նչ ես աչքերով այդպէս քննում ինձ:—
 Գուցէ առաջին սուլթանն եմ, Նաթան,

Որ մի այսպիսի հաճոյք է յայտնում.

Յոյս ունիմ, որ այդ ինձ անվայել չէ

Իբրեւ սուլթանի:—Այնպէս չէ:—Խօսիր.—

Գուցէ մի վայրկեան ուզում ես մտածել,

Լաւ համաձայն եմ:—

(Ինքն իրան.)

Արդեօք Զիտաան մեզ

Ականջ է դնում: Գնամ հարցնեմ

Արդեօք գոհ է ինձանից:—

(Նախանիւն.)

Դէհ, շուտ մտածիր

Շատ չեմ ուշանայ, իսկոյն յետ կըգամ:

(Նա գնում է այն սենեակը, որի մէջ մտաւ Զիտաան.)

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՆԱԹԱՆ (մէնակ.)

Հմ, հմ—այ զարմանք:—Այս ի՞նչ եղաւ ինձ:—

Ի՞նչ է կամենում սուլթանը ինձնից:

Ես սպասում էի, որ փող կուղէ նա,

Իսկ նա ինձանից—ձշմարտութիւն է

Պահանջում, այն էլ—կանխիկ և փայլուն,—

Կարծես թէ դրամ է ձշմարտութիւնը:—

Հա, եթէ գոնէ լինէր հին դրամ,

Որի քաշը մեզ արդէն յայտնի է:—

Ձշմարտութիւնը անշուշտ նոր դրամ չէ,

Որ միայն իւր դրոշմից ճանաչում ենք մենք,

Որ մարդ կարող է իսկոյն համարել:

Մի՞թէ գլխի մէջ այնպէս են լցնում

Ձշմարտութիւնը, ինչպէս քսակի մէջ

Լցնում են փողը: Ուրեմն ո՞վ է

Մեղանից հրէան, արդեօք նա, թէ ես:—

Բայց ձշմարտութիւն է արդեօք ինձնից

Իրաւ պահանջում:—Թէ և շատ ստոր է

Կասկածել, թէ նա ձշմարտութիւնը

Ուզում է իբրեւ դարան գործ դնել:—

Շատ ստոր:—Բայց ի՞նչն է մեծի համար ստոր:—
Անշուշտ այդպէս է. նա այնպէս յանկարծ
Ներս ընկաւ իմ տուն: Չէ՞ որ նախ դուռը
Ծեծում է, ով որ մօտենում է մեզ
Իբրեւ բարեկամ:—Պէտք է զգոյշ լինիմ:—
Բայց ի՞նչպէս անեմ:—Պինդ հրէայ լինել,—
Անկարելի է — և ամենևին
Հրէայ չըլինել — աւելի ևս:
Որովհետեւ, թէ՛ հրէայ չըլինիմ,
Կարող է հարցնել, ինչի՞ ուրեմն
Մուտուման չեմ ես:—Շատ լաւ է: Այդ ինձ
Կարող է փրկել:—Առաջնորդ
Մանուկներին չեն միայն կերակրում:—
Ահա գալիս է: Շատ լաւ է, թող գայ:

ԵՐԵՒԱՆԻ ԵՐԵՒԱՆԻ

ՍԱԼԱԴԻՆ և ՆԱԹԱՆ.

ՍԱԼԱԴԻՆ (ինքն իրան.)

Ուրեմն այստեղ դաշտը մաքուր է:—

(Նախնին)

Ես կարծում եմ, որ շատ շուտ չեկայ ես.

Եւ դու բոլորը լաւ մըտածեցիր:

Ուրեմն խօսիր: Այստեղ մեզ ոչ ոք

Կարող չէ լսել:

ՆԱԹԱՆ

Երանի լըսէր

Բոլոր աշխարհը:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Այդքան վստահ ես

Ուրեմն քեզ վրայ: Այո՛, այդ իրաւ

Իմաստութիւնն է. երբեք չըծածկել

Ճշմարտութիւնը, և նորա համար

Ամեն բան զոհել. թէ կեանք, թէ ստացուածք:

ՆԱԹԱՆ

Այո՞, եթէ որ այդ հարկաւոր է,
եթէ օգուտ է:

ՍԱԼԱԳԻՆ

Այսուհետեւ ես

Անշուշտ իրաւունք կունենամ կրօնել
Իմ տիտղոսներից նոյնպէս այս մէկը.
Աշխարհ և օրէնք բարւոքող:

ՆԱԹԱՆ

Իրաւ,

Գեղեցիկ տիտղոս:— Բայց, սուլթան, թոյլ տուր,
Նախ քան կրեանամ սիրոս քո առաջ,
Մի առակ պատմեմ:

ՍԱԼԱԳԻՆ

Շատ լաւ, ինչի՞ չէ:

Այլև առակներ շատեմ սիրում ես,
Երբ լաւ են պատմում:

ՆԱԹԱՆ

Երբ լաւ են պատմում:

Ափսոս հըմուտ չեմ ես այդ բանի մէջ:

ՍԱԼԱԳԻՆ

Ի՞նչ, էլի այդպէս մեծամիտ համեստ—
Դէհ, պատմի՛ր, պատմի՛ր:

ՆԱԹԱՆ

Շատ տարի առաջ արեւելքումը
Ապրում էր մի մարդ, որ մի թանկագին
Մատանի ընծայ ստացել էր իրան
Սիրելի անձից: Քարն էր մի օպալ,
Որ բիւր գեղեցիկ գոյներով խաղում,
Եւ ունէր իւր մէջ ծածուկ զօրութիւն,
Աստծուն և մարդկանց հաճելի անել,
Ով որ այդ յուսով կրթում էր մատին:
Ուրեմն ի՞նչ զարմանք, որ այդ պատճառով
Արեւելքնակ այն մարդը երբէք

Մատից հեռացնում չէր այն մատանին,
 եւ կարգադրութիւն արեց յաւիտեան
 Պահել իւր տան մէջ: Ահա այս կերպով
 Մատանին թողեց նա իւր ամենից
 Սիրելի որդուն և կրտակ արեց,
 Որ սա էլ նոյնպէս յանձնէ այն որդուն
 Որին աւելի սիրում կը լինի.
 եւ միշտ ամենից սիրելի որդին,
 Առանց նայելու նորա հասակին.
 Միայն մատանու զօրութեամբ լինի
 Տան տէրն ու մեծը:— Հասկացիր, սուլթան:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ես հասկանում եմ: Դէհ շարունակիր:

ՆԱԹԱՆ

Եւ այսպէս որդոց որդի անցնելով
 Վերջապէս հասաւ մատանին մի հօր,
 Որ ունէր երեք որդի: Երեքն էլ
 Հաւասար հնազանդ էին միշտ նորան,
 եւ հետեւաբար ինքն էլ հաւասար
 Սիրում էր նոցա: Միայն երբեմն
 Սա, երբեմն նա, երբեմն երրորդը—
 Նայելով որն էր նոցանից լինում
 Մէնակ նորա հետ և միւս երկուսի
 Բացակայութեամբ առանձին յայտնում
 Հօրը իւր սէրը— թվում էր նորան
 Աւելի, քան թէ միւս երկու որդին
 Արժանի ստանալ այն թանկ մատանին,
 Որ և առանձին խոստանում էր նա
 Իւրաքանչիւրին: Այդ բանը այսպէս
 Շարունակուեցաւ— մինչև մեռնելու
 Ժամանակն, եկաւ, և բարի հայրը
 Տարակուսեցաւ: Նա շատ ցաւում է,
 Որ պէտք է զրկէ իւր երկու որդուն,
 Որոնք իւր խոստմանը հաւատացին:—
 Ի՞նչ պէտք է անէր:— Ծածուկ կանչում է

Իւր մօտ մի վարպետ, որին յանձնում է
 Իւր մատանու պէս Երկուսը շինել,
 Եւ պատուիրում է չըխնայել ոչինչ
 Ծախս և աշխատանք, որ բոլորովին
 Նման լինին իւրին: Այդ յաջողում է
 Վարպետին: Երբ որ մատանիները
 Բերում է հօր մօտ, ինքը հայրն անգամ
 Չէ կարողանում որոշել, ո՞րն է
 Իւր իսկականը: Ուրախ կանչում է
 Իւր որդկերանցը իւրաքանչիւրին
 Առանձին իւր մօտ, իւրաքանչիւրին
 Առանձին տալիս իւր օրհնութիւնը
 Եւ իւր մատանին, — ապա մեռնում է: —
 Լսում ես, սուլթան:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Լսում եմ, լսում: —

Շարունակիր և շուտով վերջացրու
 Դու քո առակը:

ՆԱԹԱՆ

Արդէն վերջացրի:

Մնացածն ինքն իրան հասկանալի է: —
 Հազիւ թէ հայրը հոգին աւանդեց,
 Որ ամեն մէկը ահա գալիս է,
 Իւր մատանիով և ուզում է տան
 Իշխանը լինել: — Սկսում են քննել,
 Վիճել, գանդատել: Ի դէպ. ոչ մէկը
 Չէ կարողանում ապացուցանել
 Թէ իւր մատանին է իսկականը: —
 (Կարճ ժամանակ լուռ է սպասելով սուլթանի պատասխանին.)
 Համարեա այնպէս, ինչպէս որ և մենք
 Հիմա չենք կարող ապացուցանել,
 Թէ արդեօք ո՞րն է ուղիղ հաւատը:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ի՞նչ: Մի՞թէ, Նաթան, այդ պիտի լինի
 Հարցիս պատասխան....

ՆԱԹԱՆ

Դորանով միայն

Ուզումեմ խնդրել ես ներողութիւն,
Որ վստահանում չեմ զանազանել
Մատանիները, որոնց այն մաքով
Շինել տուեց հայրը, որ մէկը միւսից
Չը զանազանուի:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Մատանիները:—

Ի՞նչ ես դու ինձ հետ բառերով խաղում:—
Ես կարծումեմ, որ այն կըրօնները,
Քրոնց յիշեցի, անշուշտ իրարից
Զանազանվում են նոյն իսկ հանդերձով
Եւ կերակուրով:

ՆԱԹԱՆ

Այո՛, միայն ո՛չ

Իրանց հիմքերով:— Զէ՞ որ բոլորն էլ
Պատմութեան վերայ են հիմնած, որ մեզ
Հասել է գըրով կամ աւանդութեամբ:—
Զէ՞ որ պատմութեան պէտք է հաւատանք:—
Այնպէս չէ:— Մենք որո՞նց սիրոյ
Եւ հաւատի վրայ աւելի պակաս
Կասկած ենք յայանում, եթէ ոչ մերոնց,
Որոնց արիւնն ենք, որոնք մեր մանուկ
Օրերից սկսած ապացուցել են
Մեզ իրանց սէրը, որոնք մեզ երբէք,
Երբէք խաբել չեն, եթէ աւելի
Փրկարար չէր մեզ խաբուած լինելը:—
Ի՞նչպէս կարո՞ղ եմ ես իմ հայրերին,
Պակաս հաւատալ, քան թէ որքան դու
Ինքդ հաւատում ես քո հայրերին:
Կամ թէ՛ կարո՞ղ եմ պահանջել քեզնից,
Որ դու սուտ հանես քո նախորդներին,
Որ համաձայնիս նախորդներիս հետ:
Քրիստոնեաների մասին էլ նոյնը

Կարող ենք ասել: Այնպէս չէ՞, սուլթան:—

ՍԱԼԱԴԻՆ (ինքն իրան.)

Անմահ Աստուածը վրկայ, այս մարդը
Ուղիղ է ասում: Ես պիտի լռեմ:

ՆԱԹԱՆ

Բայց դառնանք կրկին մեր մատանու վրայ:
Ինչպէս ասացի, որդիքն իրար՝ վրայ
Գանգատ յայտնեցին և ամեն մէկը
Երդմամբ հաստատում էր դատաւորին,
Թէ անմիջապէս հօրից է ստացել
Նա իւր մատանին—որ ճշմարիտ է—
Թէ արդէն վաղուց խօսք ունէր հօրից,
Որ ժամանակով պիտի վայելէր
Նա այն մատանու արտօնութիւնը:—
Այդ էլ ուղիղ է: — Հայրը չէր կարող,
Ամեն մէկն այսպէս հաւատացնում էր,
Այդ խարդախութիւնն անել նորա դէմ.
Եւ առաջ քան թէ այդպիսի կասկած
Կրտանէ նա իւր սիրելի հօր վրայ,
Աւելի շուտով պէտք է մեղադրէ
Խարդախութեան մէջ իւր եղբայրներին,
Թէ և ունեցել չէ նոցա մասին
Երբեք վատ կարծիք. և թէ անպատճառ
Արդէն կրգտնէ նա դաւաճանին
Եւ իւր վրէժով կառնէ նորանից:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Բայց դատաւորը:—Ես անհամբեր եմ
Լսել, թէ արդեօք ինչ պիտ' ասել տաս
Դու դատաւորին: Ի՞նչ, ասա՛ տեսնեմ:

ՆԱԹԱՆ

Դատաւորն ասաց. «Թէ տեղն ու տեղը
Չէք բերի իսկոյն ինձ մօտ ձեր հօրը,
Ապա կարտաքսեմ ձեզ իմ ատենանից:
Մի՞թէ կարծում էք, թէ ես նստած եմ
Այստեղ, որ մեկնեմ ձեր առաջարկած

Հանելուկները: Կամ թէ սպասում էք
Մինչև իսկական մատանին ինքը
Բերանը բանայ:—Բայց կացէք: Չէ՞ որ
Լսեցի ձեզնից, որ այն մատանին
Ունի հրաշալի զօրութիւն իւր մէջ,
Աստուծոյ և մարդկանց առաջ սիրելի
Անել իւր տիրոջ: Այդ պէտք է վճռէ,
Որովհետև սուտ մատանիները
Չունին իրանց մէջ այդ զօրութիւնը:—
Դէ՛հ այժմ ասացէ՛ք, ձեզնից երկուսը
Ո՞րին աւելի սքսով սիրում էք:—
Դէ՛հ, ասացէ՛ք, է՛: Ինչի՛ էք լռում:
Մատանիներ ազդում են միայն
Տէրերի՞ և ոչ ուրիշներին՝ վրայ:
Եւ ամեն մէկը ձեզանից միայն
Ինքը իւր ա՛նձն է աւելի սիրում:—
Ապա ուրեմն երեքդ էլ խաբուած
Խաբեբաներ էք. եւ ձեր երեքի
Մատանիներն էլ իսկականը չեն:
Անշուշտ իսկական մատանին կորաւ,
Եւ այդ կորուստը ծածկելու համար
Նորա փոխարէն հայրը շինել տուեց
Ուրիշ երեքը:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Հիանալի է,

Հիանալի է:

ՆԱԹԱՆ

Ուրեմն եթէ,

Այսպէս դատաւորը շարունակեց,
Վճռիս փոխանակ չէ՛ք ուզում լսել
Դուք իմ խորհուրդը, գնացէ՛ք այստեղեց:—
Իսկ խորհուրդս այս է: Դուք ամեն մէկդ
Բաւականացէ՛ք ձեր ունեցածով
Եթէ ձեր հօրից էք ստացել դուք ձեր
Մատանիները, թող ամեն մէկը
Ձեզնից հաւատայ, թէ իւր մատանին

է խսկականը:—Գուցէ ուզում էր
 Հայրն այն մատանու բռնութիւնը իւր
 Տանից վերացնել:—Անշուշտ սիրում էր
 Նա երեքիդ էլ հաւասար սիրով,
 Որ չէր կամենում թոյլ տալ, որ մէկը
 ձնէ երկուսին:—Ուրեմն ձեզնից
 Թող ամեն մէկը աշխատի սիրել
 Անկեղծ և առանց նախապաշարման
 Մնացած երկուսին: Թող ամեն մէկը
 Ձեզանից ձգտի, որ իւր մատանու
 Քարի զօրութիւնն երեւան հանէ,
 Եւ այդ զօրութեան օգնական լինի
 Նա իւր հեղութեամբ, խաղաղ սիրութեամբ,
 Անկեղծ, ջերմեռանդ անձնութեամբ
 Առ Աստուած: Եւ թէ ձեր թոռների մէջ
 Մի օր կը յայտնուի զօրութիւնը ձեր
 Մատանիների, ապա շատ հազար
 Տարիներից յետ կրկին կը կանչեմ
 Ձեզ այս առեանը, ուր այն ժամանակ
 Այս աթոռի վրայ նստած կը լինի
 Ինձնից աւելի իմաստուն մի մարդ
 Եւ վըճիւ կըտայ: Հիմա գընացէք:—
 Ահա ինչ ասաց զատաւորն համեստ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Աստուած իմ, Աստուած:

ՆԱԹԱՆ

Սալադին, եթէ

Ձգում ես, որ դու ես մեզ խոստացած այն
 Իմաստուն մարդը....

ՍԱԼԱԴԻՆ

(Վազում է նորա մօտ և բռնում է նորա ձեռը, որ մինչև վերջը էլ չէ
 թողնում.)

Ե՞ս: Ո՛չ, ես հոգեմ,

Ո՛չինչ եմ, Աստուած:

ՆԱԹԱՆ

Ի՞նչ է, ի՞նչ եղաւ

Քեզ, սուլթան:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Նաթան, սիրելի՛ Նաթան:—

Քո դատաւորի խոստացած հազար

Տարիները դեռ ևս չեն անցել:

Նորա ավտուր իմ ավտուր չէ:—

Գնա՛, Նաթան, — միայն բարեկամս եղի՛ր:

ՆԱԹԱՆ

Էլ ուրիշ ոչինչ չունէ՞ր ասելու

Ինձ Սալադինը:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Էլ ոչինչ:

ՆԱԹԱՆ

Ոչե՞նչ:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ոչինչ:— Բայց ի՞նչ կայ:

ՆԱԹԱՆ

Ես սպասում էի

Պատե՛հ զիպուածի, որ յայտնեմ, սուլթան,

Քեզ եմ խնդիրքը:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ի՞նչ զիպուած պէտք է

Խնդրելու համար:— Ասա՛ խնդիրքդ:

ՆԱԹԱՆ

Նոր եմ յետ դառել հեռու տեղերից,

Ուր գնացել էի պարտքեր ժողկելու:—

Պատրաստի գումար շատ ունիմ ձեռիս:

Ժամանակն այժմ կասկածելի է,—

Եւ ես չըզիտեմ, ինչտեղ կարող եմ

Ապահով կերպով պահել իմ փողը:—

Եւ այդ պատճառով կարծում էի ես —
Որովհետեւ մօտ է պատերազմը —
Գուցէ հարկաւոր լինի քեզ փողս:

ՍԱԼԱԴԻՆ

(Սուր աչքով նայելով նորան.)
Նախան — չեմ ուզում իմանալ արդեօք
Արդէն եկել է քեզ մօտ Ալ-Հաֆին —
Չեմ ուզում քննել թէ ինչ առանձին
կասկած ստիպում է քեզ, որ այդ բանը
Առաջարկես ինձ:

ՆԱԹԱՆ

Ի՞նչ կասկած, սուլթան:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ես արժանի եմ այդ բանին: — Ների՛ր —
Ի՞նչ օգուտ: Պէտք է խոստովանիմ քեզ, —
Որ միտք ունէի —

ՆԱԹԱՆ

Մի՛թէ նոյն բանը

Պահանջել ինձնից:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Այո՛:

ՆԱԹԱՆ

Ուրեմն

Այդ մեզ երկուսիս էլ շատ յարմար է:
Բայց որ չեմ կարող բոլոր պատրաստի
Փողերը քեզ տալ, դորա պատճառն է
Մի երիտասարդ տաճարական, որ
Քեզ էլ յայտնի է: Ես պարտաւոր եմ
Մի նշանաւոր գումար տալ նորան:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ի՞նչ տաճարական: Մի՛թէ ուզում ես

Քո փողով օգնել դու իմ ոխերիմ
Թշնամիներին:

ՆԱԹԱՆ

Իմ խօսքը միայն
Նորա մասին է, որի կեանքը դու
Ինքդ խնայեցիր....

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ա՛խ, այդ ինչես դու
Իմ միտը բերում:— Ես բոլորովին
Մոռացել էի այն երիտասարդ
Մարդուն:— Ուրեմն ճանաչումես դու
Նորան:— Ո՞ր է նա:

ՆԱԹԱՆ

Մի՞թէ չըզիտես,
Որ նորան ցոյց տուած ողորմութիւնդ
Նորա միջոցով եկաւ և ինձ վրայ:
Նա վտանգի մէջ ձգեց իւր հազիւ
Խընայած կեանքը, և իմ աղջկան
Ազատեց կրակից:

ՍԱԼԱԴԻՆ

Նա՞, նա՞ այդ արեց:—
Կերպարանքից էլ երևում էր այդ:
Անշուշտ եղբայրս էլ, որին նա նման է,
Նոյն բանը կանէր:— Դեռ այստեղ է նա:
Ուրեմն ինձ մօտ բեր:— Ես այնքան շատ բան
Պատմել եմ քրոջս իւր եղբօր մասին,
Որ պէտք է նորան վերջապէս ցոյց տամ
Եւ նմանատիպը:— Գընա՛ բեր նորան:—
Եւ այսպէս ահա՛ մի բարի գործին,
Թէ և լոկ կըքի ծընունդ լինի դա,
Հետևում են այլ շատ բարի գործեր:
Դէ՛հ, գնա՛ բեր նորան:

ՆԱԹԱՆ

(Թողնելով Սալադինի ձեռք.)

Իսկոյն:— Ի հարկէ

Միւս բանին նոյնպէս համաձայն ես զու։

(Դուրս է գնում։)

ՍԱԼԱԴԻՆ

Ափսոս, որ քրոջս չըթողի լսել։—

Գնամ, զնամ նորա մօտ։— Բայց ի՞նչպէս արդեօք

Պատմեմ ես նորան բոլոր լսածս։

(Դուրս է գնում ուրիշ կողմից։)

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԵՐԵԻՈՅԹ

արմաւենիների տակը վանքի մօտ, ուր
տաճարականը ապաստում է նաքանին։

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

(Բաւական ժամանակ վրդոված ման է գալիս յետ ու առաջ, մինչև վեր-
ջապէս կանգնում է և սկսում է խօսել։)

— Յոգնած ողջակէզն այստեղ կանգնում է։—

Շատ լաւ։ Չեմ ուզում, այո՞ չեմ ուզում

Գիտենալ, ինչ է կատարվում իմ մէջ.

Ոչ էլ ուզում եմ գուշակել, թէ ինչ

Պիտի կատարուի։— Այսքան հերիք է,

Որ ի զուր փախայ, ի զուր փախայ ես։—

Բայց ի՞նչ անէի, որ չըփախէի։—

Թող ինչ ուզում է հիմա պատահի։—

Հարուածը այնքան արագ էր, որ ես

Չըկարողացայ մի կողմը քաշուիլ,

Չընայելով, որ այնքան ժամանակ

Աշխատում էի, որ ինձ չըդիպէի։—

Տեսնել այն աղջկան, որին տեսնելը

Ինձ ամենեւին չէր զբաւում առաջ.

Տեսնել և վճռել, նորան յաւիտեան

Աչքից չըթողնել։ Վճռել։ Վճիռը

Մտադրութիւն է, վճիռը գործ է.

Իսկ ես, ես էի կրքաւորական

Մի անձն միայն։— Նորան տեսնելը

Նորա հետ կապուած, հետը միացած

Զգալը մէկ եկաւ:—Եւ այդ զգացմունքը
 Նոյնն է և այժմ:—Նորանից բաժան
 Ապրեին ինձ համար անկարելի է,
 Նորանից բաժան ապրելը մահ է,—
 Մահ է և այնտեղ, ուր մենք կրկնինք
 Մեռնելուց յետոյ:—Արդեօք այս սէր է:
 Այո—սիրում է տաճարականը—
 Քրիստոնեան սիրում է հրէայ աղջկան:—
 Ի՞նչ անենք—Արդէն այս գոված երկրում
 Հրաժարուել եմ ես շատ կարծիքներից,
 Եւ այդ պատճառով գովում եմ և ես:—
 Ի՞նչ է պահանջում ինձանից կարգը:
 Տաճարականը մեռած է իմ մէջ.
 Մեռաւ նոյն ժամին, երբ գերի ընկաւ
 Սալադինի մօտ: Եւ Սալադինի
 Պարզեաճ գլուխը չէ առաջուանը:—
 Սա նոր է, ոչինչ յայտնի չէ սորան,
 Որով առաջուանը լցրել էին,
 Որով կաշկանդած էր առաջուանը:—
 Եւ սա աւելի լաւն է նորանից,
 Աւելի յարմար հայրենի երկրին:
 Ես այդ ըզգում եմ: Սորանով միայն
 Սկսեցի ես էլ այնպէս մտածել,
 Ինչպէս մըտածել է այստեղ հայրս.
 Թէ արասպել չէ, ինչ որ պատմել են
 Ինձ նորա մասին: Առասպել:—Սակայն
 Շատ հաւանական, որ երբեք այնպէս
 Ճշմարտանման չէ երևել ինձ
 Ինչպէս որ հիմա, երբ որ նորա պէս
 Ես էլ ընկնելու վրտանդի մէջ եմ:—
 Նա ընկաւ: Լաւ է, որ ես էլ ընկնիմ
 Իբրեւ չափահաս, քան կանգուն մընամ
 Իբրեւ մի մանուկ:—Նրա օրինակն ինձ
 Երաշխաւոր է, որ նա ինձ կըտայ
 Իւր հաճութիւնը: Ել ո՞ւմ հաճութեան
 Կարոտ եմ արդեօք:—Նախանձ:—Նորա

Ոչ միայն հաճութեան, քաջալերութեան
 Հաւաստի եմ ես:— Ի՞նչ հրէայ:— Ինչպէս
 Հրէայ երեւիլ աշխատում է նա:
 Ահա գալիս է, ինչպէս շտապում է,
 Եւ ի՞նչ ուրախ է: Բայց Սալադինից
 Ո՞վ է տխուր գնացել: Նաթան, էյ Նաթան:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵԻՈՅԹ

ՆԱԹԱՆ ԵՍՏԱՐԱԿԱՆ.

ՆԱԹԱՆ

Այդ դճւք էք, ասպետ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ շատ ուշացաք

Դուք սուլթանի մօտ:

ՆԱԹԱՆ

Ոչ, այնքան շատ չէ:

Ես ծանապարհին միայն ուշացայ:—

Ա՛խ, ճշմարիտ, Կուրդ, նա արժանի է

Իւր մեծ համբաւին: Նորա համբաւը

Նորա ստուէրն է միայն:— Բայց առաջ պէտք է

Ասեմ ձեզ, որ....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ:

ՆԱԹԱՆ

Նա կամենում է

Ձեզ տեսնել, ձեզ հետ խօսիլ, և խօսիլ:

Եկէք մի բոպէ տուն մօտնէք, ինչտեղ

Ես նորա համար պէտք է մի այլ բան

Պատրաստեմ, յետոյ կերթանք նորա մօտ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ես էլ չեմ մօտի, Նաթան, ձեր տունը,

Մինչեւ....

ՆԱԹԱՆ

Ուրեմն արդէն էիք դուք:
Տեսա՞ք աղջկաս:— Խօսեցա՞ք հետը:—
Ասացէ՛ք, ի՞նչպէս հաւանեցիք նրան:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Խօզք չըկայ: Միայն էլ այսուհետեւ—
Չեմ տեսնի նորան, երբէք իմ օրում,—
Եթէ դուք իսկոյն չէք խոստանայ ինձ—
Որ ես կարող եմ միշտ տեսնել նորան,
Միշտ և ամեն ժամ:

ՆԱԹԱՆ

Ասացէ՛ք, ի՞նչպէս
Հասկանամ ես այդ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

(Կարճ լռութիւնից յետոյ յանկարծ նորա վզին փաթաթուելով.)

Հայր:

ՆԱԹԱՆ

— Երիտասարդ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ոչ որդի՞:— Նաթան, խնդրում եմ, Նաթան:

ՆԱԹԱՆ

Բարի՛ պատանի:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ոչ որդի՞:— Նաթան,
Աղաչում եմ ձեզ:— Երդուեցնում եմ ձեզ
Բնութեան անդրանիկ և սուրբ կապերով—
Մի նախադասէ՛ք նոցանից յետոյ
Հնարած կապերը: Բաւականացէ՛ք,
Նաթան, որ մարդ էք:— Մի հեռացնէ՛ք ինձ
Ձեզնից:

ՆԱԹԱՆ

Սիրելի, ազնիւ բարեկամ....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Եւ որդի՛: Ո՛չ, ո՛չ:—Եւ մինչեւ անգամ
 Ոչ այն ժամանակ, եթէ որ արդէն
 Ձեր աղջկայ սրտում երախտ՝ զիտութիւնն
 Բացել է սիրոյ համար ճանապարհ:
 Ոչ այն ժամանակ, եթէ այդ երկու
 Փափուկ զգացմունքը սպասում են միայն
 Ձեր ակնարկութեան, որ միաւորուին:—
 Լռում էք, Նաթան.

ՆԱԹԱՆ

Դուք զարմացնում էք
 Ինձ, ասպետ, ձեր այդ առաջարկութեամբ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ձեզ զարմացնում են,—զարմացնում, Նաթան,
 Ձեր իսկ մտքերը:—Եւ չէք ճանաչում
 Դուք ձեր մտքերը, որովհետեւ իմ
 Բերանն է յայտնում:—Չարմանում էք դուք:

ՆԱԹԱՆ

Մինչեւ չեմանամ, թէ ո՞ր Շաաուֆէնն էր
 Ձեր հայրը:—

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Նաթան, այդ ի՞նչ էք ասում:—
 Մի՞թէ այսպիսի բոպէում միայն
 Հետաքրքրութիւն էք ըզգում ձեր մէջ:

ՆԱԹԱՆ

Որովհետեւ ես երբեմն ունէի
 Մի ծանօթ Շաաուֆէն, որի անունն էր
 Կօնրադ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Եւ եթէ—նոյն իսկ իմ հայրը
 Այդպէս էր կոչվում:

ՆԱԹԱՆ

Ճշմարիտ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այո՛,

Ես ինքս իմ հօր անունն եմ կրում.

Կուրդը Կօնրադ է:

ՆԱԹԱՆ

Ուրեմն իմ ծանօթ

Կօնրադը ձեզ հայր չէր կարող լինել:

Որովհետեւ իմ Կօնրադը ձեզ պէս

Տաճառական էր. ամուսնացած չէր:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ի՞նչ անենք:

ՆԱԹԱՆ

Ի՞նչպէս:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Մի՞թէ չէր կարող

Նա այդ պատճառով իմ հայրը լինել:

ՆԱԹԱՆ

Կատակ էք անում:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Իսկ դուք, իրաւ որ,

Շատ խորն էք քննում:—Բայց ի՞նչ կասէիք

Թէ ապօրինի զաւակ եմ դիցուք:—

Այդ կարգի մարդկանց չըպէտք է նոյնպէս

Շատ արհամարհել:—Բայց թողէք հա՛նգիստ

Իմ նախորդներին: Ես էլ ձերերին—

Եւ այս ասելով, չըկարծէք, թէ ձեր

Տոհմաբանութեան վրայ կասկած ունիմ:

Աստուած ո՛չ անէ:—Կարող էք մինչև

Հայր Աբրահամը տանել հասցընել

Դուք ձեր ծագումը: Նորանից առաջ

Ես ինքս զիսեմ, ինքս կասեմ ձեզ:

ՆԱԹԱՆ

Դուք նեղանում էք:—Բայց արժանի՞ եմ

Արդեօք այդ բանին: Մի՞թէ ես արդէն
 Բացասեցի ձեզ: Ես միայն չեմ ուզում
 Ձեզ այս ընդհին խօսքի վրայ բռնել:—
 Աւելի ոչինչ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Աւելի ոչինչ, —

Իրաւ, էլ ոչինչ: Ո՛հ, ներեցէք ինձ....

ՆԱԹԱՆ

Հիմա եկէք գնանք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ո՛ր գընանք, ձեր տո՛ւն:—

Ո՛չ, ո՛չ, չեմ կարող:—Այնտեղ կայրուիմ ես:—

Ես ձեզ կըսպասեմ այստեղ: Գընացէք:—

Թէ էլի պիտի տեսնեմ ես նորան,

Ապա բաւական կըտեսնեմ արդէն:

Եթէ ոչ, մընայ, առանց դորան էլ

Արդէն շատ տեսայ....

ՆԱԹԱՆ

Ես չեմ ուշանայ:

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ, փոքրից յետոյ ԴԱՅԱ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Շատ բաւական է:—Մարդու ուղեղը,

Որ այնքան շատ բան կարող է տանել,

Ինչպէս երբեմն յանկարծ լցվում է

Մի չնչին բանով:—Ո՛չ, լաւ չէ, լաւ չէ:

Թող լեքք լինի, ինչով ուզում է:—

Բայց համբերութիւն: Հոգին կըճմլէ

Ուրաճ ուղեղը, կըգտնէ մի ելք:

Եւ լոյսն ու կարգը կըվերադառնան:—

Մի՞թէ առաջին անգամն եմ սիրում:

Կամ գուցէ սէր չէր այն, ինչ որ առաջ

Սէր էի կարծում:— Միթէ միայն այս է
Սէր, ինչ որ հիմա ըզգումեմ իմ մէջ....

ԴԱՅԱ

(կամաց մօտենում է մի կողմից:)

Ասպետ, ասպետ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Հը՛, ո՞վ է կանչում:—

Ա՛խ, դո՛ւք էք, Դայա:

ԴԱՅԱ

կամաց գողնուեցայ

Ես նորա մօտից: Բայց նա մեզ էլի
կարող է տեսնել, ինչտեղ կանգնած ենք:—
Մօտ եկէք, ահա այս ծառի ետեւ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բայց ի՞նչ կայ:— Ինչե՞ր այդպէս ծածկում ես:—
Դայա, ի՞նչ ունիս:

ԴԱՅԱ

Այո՛, գաղտնիք կայ,

Եւ դորա համար իսկ եկայ ձեզ մօտ.
Եւ մինչև անգամ երկու գաղտնիք կայ.
Մէկը ես գիտեմ, միւսը գիտէք դուք:
Արդեօք չէ՞ք ուզում իրար հետ փոխենք.
Դուք ձերն ասացէք, ես իմը կասեմ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Մեծ ուրախութեամբ, — միայն թէ գիտենամ,
Թէ ձեր կարծիքով գաղտնիքս ինչ է:
Բայց անշուշտ ձերից իմն էլ կիմացուի:—
Ուրեմն ասացէք:

ԴԱՅԱ

Ի՞նչ լաւ էք ասում:—

Ո՛չ, պարոն ասպետ. առաջ դուք — յետոյ
Ես իմը կասեմ: Հաւաստի եղէք
Իմ գաղտնիքը ձեզ օգուտ չի բերի,
Մինչև որ առաջ ձերը չիմանամ:—

Գէհ, շուտ ասացէք. թէ չէ ինչ որ ես
 կիմանամ ձեզնից իմ հարցմունքներով,
 ես չեմ համարի իբրեւ խոստովանք,
 եւ իմ գաղտնիքը կըմընայ իմ մէջ,
 Այն ինչ ձերը ինձ յայտնի կըլինի:—
 Խեղճ ասպետ:— Իրաւ, զարմանալի է,
 Որ դուք, այր մարդիկ կարծումէք իբր
 կարող էք մեզնից, կանանցից ծածկել
 Այդպիսի գաղտնիք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Որի մասին մենք
 Ինքներս անգամ ոչինչ չըզիտենք:

ԴԱՅԱ

Շատ կարելի է: Ուրեմն ի հարկէ
 Իբրեւ բարեկամ ես ինքս պէտք է
 Ծանօթացնեմ ձեզ այդ գաղտնիքի հետ:—
 Ասացէք, արդեօք ի՞նչ էր պատճառը,
 Որ այնպէս յանկարծ փախաք մեզանից,
 Յանկարծ թողիք մեզ և Նաթանի հետ
 Զըվերադարձաք:— Մի՞թէ այդքան փոքր
 Տըպաւորութիւն ունեցաւ ձեզ վրայ
 Բէխան, կամ գուցէ այնքան—այնքան շատ:—
 Ասացէք տեսնեմ ցանցի մէջ ընկած
 Խեղճուկ թռչունը թռերը ինչպէս
 Է փրփռեցնում:— Ինչ երկարացնեմ,
 Խոստովանեցէք ինձ իսկոյն, որ դուք
 Սիրահարուած էք Բէխայի վերայ,
 Որ նորա համար խելագարուած էք.
 Եւ այն ժամանակ մի բան կասեմ ձեզ....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Խելագարուած եմ: Խոստովանում եմ,
 Որ դուք այդ բանը լաւ էք հասկանում:

ԴԱՅԱ

Խոստովանեցէք սիրահարուիլը,

Խելագարուիլը էլ չեմ պահանջի:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Որովհետև այդ արդէն ինքն իրան
Հասկանալի է:—Տաճարականը
Հրէայ աղջկան սիրում է....

ԴԱՅԱ

Այո՛,

Անմտութիւն է թվում ի հարկէ.—
Սակայն երբեմն լինում են բաներ,
Որոնք աւելի միտք ունին, քան թէ
Որքան սպասում ենք. և ես կարծում եմ,
Չըլտած բան չէ, որ մեզ Փրկիչը
Առաջնորդում է իւր մօտ այնպիսի
Ճանապարհներով, որոնցով գընալ
Շատ հեշտ չէ լինում և խելօք մարդուն:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ինչ հանդիսաւոր ձևով էք խօսում:—

(Ինքն իրան.)

Եթէ Փրկչի տեղ նախախնամութիւն
Ասենք, մի՞թէ սա իրաւունք չունի:—

(Դայային.)

Դայա, ես այնպէս հետաքրքիր եմ
Ձեր խօսքերի վրայ, ինչպէս չեմ եղել
Ոչ մի ժամանակ:

ԴԱՅԱ

Ի՞նչ էք զարմանում.

Չէ՞ որ ապրում ենք հրաշքների երկրում:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ (Ինքն իրան.)

Հրաշքների երկիր:— Մի՞թէ կարող է
Ուրիշ կերպ լինել: Բոլոր աշխարհը
Այստեղ է խառնվում:—

(Դայային.)

Սիրելի Դայա.

Համարեցէք, որ խոստովանեցայ,

Ինչ որ դուք ինձնից պահանջում էիք,
 Որ ես սիրում եմ Բէխային, որ ես
 ջրգիտեմ ինչպէս ասորիւմ առանց նրան
 Որ ես....

ԴԱՅԱ

Ճշարկիւմ: Ուրեմն երդուեցէք,
 Ասպետ, որ նորան ձերը կըլինէք,
 Որ դուք կազատէք նորան թէ այստեղ
 Եւ թէ հանդերձեալ կեանքում յաւիտեան:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բայց ի՞նչպէս, Դայա, ի՞նչպէս կարող եմ:—
 Ի՞նչպէս երդուիմ այդ, երբ որ այդ բանը
 Ինձնից չէ կախուած:

ԴԱՅԱ

Ձեզնից է կախուած.
 Ես մի խօսք կասեմ, և այդ կըլինի:
 Ձեր կամքից կախուած:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Այնպէս, որ հայրը

Ձի հակառակի՞:

ԴԱՅԱ

Հայրն ի՞նչ կարող է:
 Հայրը: Հայրն ինքը ստիպուած կըլինի:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ստիպուած կըլինի՞, Դայա:—Դեռ ևս
 Աւազակները ձեռը չեն ընկել:
 Ո՛չ, նա ստիպուած չէ:

ԴԱՅԱ

Ապա ուրեմն

Պիտի կամենայ, սրտանց կամենայ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Պիտի կամենայ, և սրտանց, Դայա:
 Բայց եթէ ասեմ ձեզ, որ ես ինքս

Արդէն փորձեցի նորա մօտ մի խօսք
Զգե՛լ այդ մասին:

ԴԱՅԱ

Ի՞նչ. և նա մերժեց:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Նորա պատասխանն ինձ վերաւորեց:—

ԴԱՅԱ

Այդ ի՞նչ էք ասում: Մի՞թէ յայտնեցիք
Նորան ցանկութիւն առնել Րէխային,
Եւ նա լսելով վեր վեր չըթռաւ
Ուրախութենից, սառը հանդիպեց
Եւ առաջ բերեց դժուարութիւններ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Համարեա այդպէս:

ԴԱՅԱ

Ուրեմն էլ շատ

Զեմ մըտածի ես:—

(Լռութիւն.)

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բայց մըտածում էք:

ԴԱՅԱ

Նա բարի մարդ է:— Ես ինքս նորան
Շատ եմ պարտական:— Բայց որ չէ լսում:—
Աստծուն յայտնի է, ինչպէս չեմ ուզում
Ես նորան ստիպել:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Խնդրում եմ, Դայա,

Մի՛ թողնէք ինձ այս անյայտութեան մէջ:
Բայց եթէ դուք էլ հաստատ չըզիտէք,
Թէ արդեօք, ինչ որ ուզում էք յայտնել,
Բարի է, թէ չար, գովելի է. թէ
Նախատելի է, — լաւ է լռեցէք:
Ես կը մոռանամ, թէ գիտէք մի բան,
Որ պիտի ծածկէք:

ԴԱՅԱ

Ընդհակառակը

Այդ ինձ աւելի ստիպում է խօսիլ:
Ուրեմն իմացէք. Բէխան հրէայ չէ,
Նա — քրիստոնեայ է:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ (սառնութեամբ.)

Իրաւ: Ուրեմն

Ցանկանում եմ ձեզ ես յաջողութիւն:
Թող մօր ցաւերը չը վախեցնեն ձեզ.
Ջերմեռանդութեամբ շարունակեցէք
Նոր բնակիչներով լցնել երկինքը,
Եթէ այդ բանին էլ ընդունակ չէք
Դուք երկրի վերայ:

ԴԱՅԱ

Ի՞նչ, ասպետ, մի՞թէ

Արժանի է այդ ծաղըին իմ լուրը:
Մի՞թէ ուրախ չէք իբրեւ քրիստոնեայ,
Ուրախ չէք իբրեւ մի տաճարական,
Որ քրիստոնէայ է ձեր սիրած Բէխան:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Մանաւանդ երբ որ քրիստոնեայ է նա
Ձեր աշխատանքով:

ԴԱՅԱ

Այդպէս հասկացաք:

Թող այդպէս լինի: — Ուզում եմ տեսնել,
Թէ ո՞վ կարող է նորան դարձ բերել:
Երջանիկ էր նա, թէ վաղուց լինէր,
Ինչ որ այժմ դառնալ անպիտան է նա:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Կամ պարզ խօսեցէք, կամ թէ — հեռացէք:

ԴԱՅԱ

Քրիստոնեայ հօր մօր զաւակ է Բէխան
Եւ մկրտուած է....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ (շուտ.)

Իսկ Նաթանը

ԴԱՅԱ

Նա

Նորա հայրը չէ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Նորա հայրը չէ՞

Նաթանը, Դայա: — Բայց զիտէ՞ք արդեօք,
Թէ ինչ էք ասում:

ԴԱՅԱ

Մի ճշմարտութիւն,

Որի համար շատ դառն արտասուներն եր

Թափելէ աչքս: Այո՛, Նաթանը

Նորա հայրը չէ....

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Եւ մեծացրել է

Իբրեւ իւր դուստր: Քրիստոնեայ աղջկան

Դաստիարակել է իբրեւ հրէայ:

ԴԱՅԱ

Այո՞, այդպէս է:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Ինչպէ՞ս չըզիտէ,

Թէ քրիստոնեայ է: — Մի՞թէ Նաթանից

Երբէք չէ լսել նա, որ ծնել է

Ինքը քրիստոնեայ և ոչ թէ հրէայ:

ԴԱՅԱ

Ո՛չ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Բաւական չէ, որ երեխային

Խաբել է. այժմ չափահաս աղջկան

Եւս խաբում է:

ԴԱՅԱ

Ափսոս, այդպէս է:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Նաթանը—ինչպէս—միթէ իմաստուն
 Բարի Նաթանը թոյլ է տուել իրան
 Այդպէս խարդախել բռնութեան ձայնը—
 Բռնանալ սրտի զգացմունքի վերայ,
 Որ բոլորովին այլ բնութեցք կառնէր,
 Թէ ազատ լինէր:—Դայա, իրաւ որ
 Դուք ինձ յայտնեցիք այնպիսի մի բան,
 Որ ունի շատ մեծ նշանակութիւն,
 Որ և կունենայ իւր հետեանքը:—
 Ես մոլորվում եմ— և դեռ չըզիտեմ,
 Ինչ պէտք է անեմ:—Ինձ հարկաւոր է
 Մըտածել:—Գնացէք: Նա էլի այստեղ
 Պիտի անցկենայ: Գնացէք, չըտեսնէ:

ԴԱՅԱ

Ո՛հ, ես կըմեռնիմ:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Հիմա նորա հետ
 Զեմ կարող խօսիլ: Եթէ պատահիք
 Նորան ասացէք, որ սուլթանի մօտ
 Իրար կըտեսնենք:

ԴԱՅԱ

Բայց զիտէք, իրան
 Ոչինչ մի ասէք:—Այդ կըլինի մեր
 Վերջին հընարը: Րէխայի մասին
 Միամիտ եղէք:—Բայց երբ որ նորան
 Եւրոպա տանէք, խնդրում եմ, որ ինձ
 Այստեղ չըթողնէք:

ՏԱՃԱՐԱԿԱՆ

Լաւ, լաւ, զընացէք:

(Շարունակութիւնը հետեւեալ համարում):

ԳԵՈՐԳ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՑ.

ՏԱՄՆԵԻԻՆՆԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒ ՆՇԱՆԱԲԱՆԸ

Une nation ne doit pas, elle ne peut pas mourir.

GARNIER PAGES.

Մի ազգ չպէտք է մեռնի, նա չէ կարող մեռնի:

ԳԱՐՆԻԵ ՊԱԺԷՍ.

Մինչ եւրոպական քաղաքակիրթ պետութիւնները օրէցօր աւելի ու աւելի ազատական կարգեր են ընդունում, մինչ նոցա մէջ խոր արմատ է դնում համահաւասարութեան սկիզբը, տարածվում է լուսաւորութիւնը, աճում է ազգերի ինքնագործունէութիւնը և նոցա մասնակցութիւնը քաղաքական գործերի մէջ, նկատվում է որ իւրաքանչիւր մեծ կամ փոքր, զօրաւոր կամ թոյլ ազգութեան մէջ աւելի կամ պակաս զարթում և հետզհետէ զօրանում է իւր անհատական առանձնութիւնների գիտակցութիւնը, որով մի ազգ զանազանում է իւր բարոյական անձնաւորութիւնը ուրիշ ազգերից, որոնց կենակից կամ սահմանակից է:

Նոյն իսկ այն ժողովուրդները որոնք բաղդի բերմամբ վաղուց կորցրել են իրանց քաղաքական անկախութիւնը և որոնք այնուհետև անյաջող հանգամանքների մէջ գտնուելով դարեւոր ժամանակներ մեռելատիպ անշարժութեան մէջ են մնացել, այսօր, ընդհանուր շարժողութեանը ենթարկուելով, սթափվում են իրանց քնածութիւնից, աչքերը յետ են դարձնում, մտաբերում են իրանց անցեալ պատմութեան փառաւոր էջերը, իրանց վաղեմի զօրութիւնը, իրանց հին քաղաքակրթութիւնը, և այս յիշատակը ձգեւորում, վերածնութեան կենդանի յոյսեր է տալիս նոցա:

Ահա այս դրութեան մէջ է գտնվում այսօր և Հայոց ազգը: Երկարատև ու ահագին փոթորիկներ շատ դարերի ընթացքում

խորտակեցին, ջղախոտոր արին Հայի նիւթական և բարոյական զօրութիւնները: Ասիական բարբարոսութեան տարրերը ամենահին ժամանակներից սկսած միաբանեցան սպանելու, բնաջինջ անելու այն ազգայնութիւնը, որ իւր հերոսական ջանքերով, իւր գեղեցիկ ընդունակութիւններով ցոյց տուեց թէ աւելի լաւ բաղդի արժանի էր քան ստրուկ լինել այն տիրապետողներին՝ որոնցից շատը իրանից ստոր էին և՛ իրանց ձգտումներով և՛ իրանց քաղաքակրթութեամբ: Ուշ սթափեցաւ Հայն իւր բարոյական թմրութիւնից, և այս շատ բնական է. որքան հարուածները մեծ եղան, այնքան և մեռելութիւնը երկար պիտի տևէր: Հազիւ այս դարու սկզբներից ընկերութիւնների և մասնաւոր անձանց ջանքերով, որոնց հետ միաբանեցաւ և եւրոպական գիտութիւնը, սկսաւ հետազոտուիլ հայոց հին կեանքը, մշակուեցաւ հին լեզուն ու գրականութիւնը, որի ներկայացուցիչները հետզհետէ լոյս տեսան: Հայն իմացաւ թէ իւր գոյութիւնը երէկուանից չէ սկսում, այլ ունեցաւ մի փառաւոր անցեալ, ունեցաւ իւր Տիգրաններն ու Տրդատները, Վարդաններն ու Վահանները, Սմբատներն ու Լևոնները, Ներսէսներն ու Սահակները, որոնց մեծագործութեան յիշատակները ոչ միայն գրքերն են լցնում, այլ և հայրենի երկրի բոլոր անկիւնները ծածկում են: Հայն սկսաւ զգալ թէ ինքն էլ ուրիշների պէս մարդ է, թէ ինքն էլ ուրիշ ազգերի պէս գոյութեան իրաւունք ունի, և թէ պէտք է պահպանէ իւր ազգային առանձնութիւնները, իւր լեզուն, իւր կրօնը, իւր սովորութիւնները:

Այս բնական և օրինաւոր ձգտողութեան դէմ մեր մէջ դժբաղդաբար զինաւորւում են մի քանի անհասներ, որոնք համաքաղաքացիութեան (cosmopolitisme) սկզբունքներով տոգորուած՝ կարծում են թէ Հայը չէ կարող ոչինչ յառաջադիմութիւն անել, ոչինչ օգուտ բերել իրան և ուրիշներին, քանի որ կաշխատի պահպանել իւր ազգային անհատականութիւնը: Ուրիշները աւելի ստոր զգացմունքներից ոգևորուած, մութ անկիւններում համարձակում են հեգնօրէն խօսել հայութեան վերածնութեան վրայ, կամենալով հաւատացնել թէ հայկական կեանքը քաղաքակրթութեան տարրեր չէ բովանդակում իւր մէջ, հետևապէս և աւելորդ յամառութիւն է այդ կեանքին հաւատարիմ մնալ: Թէ առաջինները և թէ վերջինները կեղծ մարդասիրութեան դրօշակի տակ մտած՝ քարոզում են մեզ հրաժարուիլ մեր ազգային առանձնութիւններից և խառնուիլ

ձուլուիլ ուրիշ ազգերի հետ: Համաքաղաքացիութիւնը և ընդհանուր մարդասիրութիւնն է նոցա սիրելի նշանաբանը. հայրենասիրութիւնը և ազգասիրութիւնը մի անօգուտ ու աննպատակ ցնորք են համարում նորա:

Յենեղոնն ասել . «Ես իմ գերդաստանը ինձանից աւելի եմ սիրում, հայրենիքս գերդաստանիցս աւելի, իսկ տիեզերքը հայրենիքիցս աւելի»: Ահա մի միայն որ ըստ երեւութին շատ ձեռնտու է երեւում մեր համաքաղաքացի և մարդասէր փիլիսոփաներին: Բայց բանն այն է որ անհնար է տիեզերքը կամ ամբողջ մարդկութիւնը սիրել՝ իւր սեպհական հայրենիքը չսիրած, ինչպէս որ անկարելի է հայրենիքը սիրել, եթէ մարդ նախ իւր հարազատ գերդաստանը չէ սիրում: Վկայ եմ բերում այս մասին նոր ժամանակի երեւելի պատմաբաններից մէկի խօսքերը. «Մարդս, ասում է Տիէրը, մի սահմանափակ էակ է թէ սրտով և թէ մարմնով: Պէտք է հետզհետէ բարձրացնել նորան իրանից դէպի գերդաստանը, գերդաստանից դէպի հայրենիքը, հայրենիքից դէպի մարդկութիւնը: Այս աստիճաններից անցնելով, նա կարող է հասնել և արդարեւ հասնում է սիրոյ ամենաբարձր զգացմունքներին: Նախ և առաջ նա իրան է սիրում. յետոյ կատարելագործուելով իւր կնոջը և որդոցը իրանից աւելի է սիրում: Շարունակելով կատարելագործուել նա հասկանում է որ իւր հայրենիքի բաղդաւորութիւնը իւր գերդաստանի բաղդաւորութեան հետ է կապուած, և նա երկուսին էլ զրեթէ համահաւասար կերպով է սիրում: Դուք կարող էք առաջնորդել նորան մինչև նոյն իսկ ամբողջ մարդկութեան սէրը, բայց միայն այն աստուածային սանդուղքի աստիճաններով, որ բարձրացնում է նորան իրանից դէպի գերդաստանը, հայրենիքը, մարդկութիւնը և վերջապէս դէպի Աստուած: Պահանջել որ նա ամբողջը սիրէ մասից առաջ, մարդկութիւնը իւր հայրենիքից առաջ, հայրենիքը իւր գերդաստանից առաջ, այդ նշանակում է սխալ գաղափար ունենալ նորա բնութեան վրայ, նորա ֆիզիկական և բարոյական ոյժերի վրայ: Ասացէք նորան որ Ֆրանսիան սիրելուց առաջ Եւրոպան սիրէ և իւր գերդաստանից առաջ Ֆրանսիան, որ իւր սրտին մօտիկ եղողներից առաջ աւելի հեռաւորների համար աշխատէ, և դուք, ծիծաղելի ուսուցիչ, մի հեզնական անհնազանդութիւն կը տեսնէք: Այդ մի և նոյնը կը լինէր եթէ լուսնին ստիպէիք արեգակի շուրջը դառնալ, փոխանակ նախ երկրի շուրջը պտտեցնելու»:

նորան, և ապա արեգակի շուրջը, որ լուսնի մոլորակային շարժողութեան սովորական՝ բայց անուղղակի կենտրոնն է: Մէկ խօսքով, մարդս, այս սահմանափակ էակը, պէտք է աստիճանաբար բարձրանայ մինչև այն ամբողջը՝ որի հետ կամենում էք ձուլել նորան: Այս ընթացքը բռնելով նա կը բարձրանայ, իսկ հակառակ դէպքում նա ամբողջից կիջնի դէպի իւր անձը¹⁾:

Յոյց տալ թէ ինչ տարրերից է բաղկանում ազգութիւնը, թէ որոնք են նորա յատկանիշները, թէ հայրենասիրութիւնը մի բնական և օրինաւոր զգացմունք է, թէ իւրաքանչիւր ազգ կարող է և պէտք է պահպանէ իւր անհատական առանձնութիւնները, — այս է ահա ներկայ յօդուածիս նպատակը: Մենք միշտ առանձին հետաքրքրութեամբ հետեւենք այս խնդրի մշակութեանը արեւմտեան եւրոպայում և այն մօքերը որ առաջ կը բերենք այս յօդուածում, հիմնուած են միանգամայն, վստահանում ենք ասել, այն եզրակացութիւնների վրայ որոնց հասել է արդի գիտութիւնը:

Ա.

Երբեք արեւմտեան ազգերը այնպէս չեն միաւորուել ու խառնուել միմեանց հետ ինչպէս ներկայ ժօրդ դարում: Երկաթուղիների և շոգենաւերի շնորհով, որոնք ամենահեռաւոր երկրները միմեանց հետ կապում են, ճանապարհորդութիւնը այնքան հեշտ, յարմար ու աժան կերպով է կատարւում, որ ոչ մի չափաւոր կարողութեան տէր մարդ չկայ որ իւր կեանքում գոնեա մի անգամ հայրենիքից չհեռանայ յօտար երկիրները այցելելու համար: Եւրոպայի գլխաւոր երկրները արդէն այնքան ծանօթ են՝ որ ոչ ոք էլ յանձն չի առնիլ նկարագրել իւր ճանապարհորդութիւնը լոկ ընթերցողի հետաքրքրութիւնը յագեցնելու դիտաւորութեամբ: Ով որ կամենում է մի նոր բան տեսնել, ուղևորվում է սակաւածանօթ և կիսավայրենի երկրները, ուր միայն կարող է գտնել այնպիսի բաներ որ լուսաւորութիւնը վաղուց հալածել է իւր երկրից: Օտարականները անդադար երթևեկութիւն են անում հանքային ջրերը և նշանաւոր մայրաքաղաքները, իսկ աշխարհահանդէսները աւելի մեծ

¹⁾ Thiers, «De la propriété», livre II chap. V, p. 112—113. Ed. de 1849.

բազմութիւն մարդկանց են գրաւում՝ քան որքան շուրս էին գալիս իրանց երկրներից ազգերի տեղափոխութեան ժամանակ:

Այս անընդհատ ու սերտ հաղորդակցութեան բնական հետեւանքն է մտաւոր հաղորդակցութիւնը զանազան ազգերի մէջ: Օտար լեզուների ուսումնասիրութիւնը, որի վրայ այնքան սակաւ ուշադրութիւն էին դարձնում առաջուան ժամանակները, այժմ կրթութեան կարեւոր մասն են համարում, և ամէն օր նորանոր գրքեր են երևում յիշեալ լեզուների ուսումնասիրութիւնը թեթեւացնելու նպատակով: Ամենայն բարեկիրթ Ֆրանսիացի, անգլիացի, գերմանացի, իտալացի, իւր մայրենի լեզուն ուսանելուց յետոյ, պարտաւորութիւն է համարում իւր դրացի և առհասարակ քաղաքակիրթ ազգերի լեզուները ուսումնասիրելու: Այն տարիները որ առաջ գործէին դնում դասական լեզուների, յունարէնի և լատիներէնի ուսումնասիրութեան վրայ, այժմ մեծ մասամբ նուիրում են ժամանակակից կենդանի լեզուներին, որոնց գիտութիւնը գործնական նշանակութիւն ունի: Օտար գրքերի թարգմանութիւնները վերին աստիճանի կատարելութեան են հասել, չնայելով որ անասելի արագութեամբ են կատարվում: Մի գիրք որ մեծ տպաւորութիւն է գործել, հրատարակուելուց մի քանի ամիս յետոյ լոյս է տեսնում բոլոր եւրոպական լեզուներով, իսկ երեւելի հեղինակների արդիւնքների բնագիրը և զանազան թարգմանութիւնները յաճախ մի և նոյն ժամանակ են երևում: Վիկտոր Հիւգօի մի վիպասանութիւնը, Դրէպէրի մի պատմական գրուածք, Վիլիսի կամ Վիրսովի մի բնագիտական շարադրութիւնը, և այլն, մի և նոյն ժամանակ հրատարակվում և կարդացվում են Ֆրանսիայում, Ամերիկայում, Անգլիայում, Գերմանիայում, իտալիայում և մինչև անգամ Ռուսաստանում¹⁾: Օտարական գրականութիւնը, բնագիր

¹⁾ Սորանից մի քանի տարի առաջ Փարիզում կազմուեցաւ մի ընկերութիւն Ֆրանսիացի և անգլիացի գիտնականներից, Վիլհալգային գիտնական գրադարան՝ անունով (Bibliothèque scientifique internationale), որի նպատակն է զանազան երկրների երեւելի հեղինակների գրուածքները մի և նոյն ժամանակ հրատարակել Ֆրանսերէն, անգլիերէն, գերմաներէն, իտալերէն և ռուսերէն: Այսպէսով գիտութեան այլեայլ ճիւղերը ընդհանրաւորում են, իւրաքանչիւր երկրի ինքնուրոյն գաղափարները, նոր ուղղութիւնները, նշանաւոր գիւտերը անմիջապէս տարածվում են ամբողջ աշխարհը: Որով անգլիացին, գերմանացին, ֆրանսիացին, իտալացին, ամերիկացին այլ ևս այնքան հարկաւորութիւն չունի իւր երկրից հեռանալ զանազան երկրների մտաւոր շարժողութեանը ներկայ և մասնակից լինելու: Վիլհալգային

գրուածներով լինի, թարգմանութեամբ կամ հետևողութեամբ, ամէնօրեայ ընթերցանութեան գլխաւոր առարկաներն են եւրոպացու, համար: Զանազան ազգերի գաղափարները, զգացմունքները և բացատրութեան եղանակները փոփոխակի ազդոււմ են միմեանց վրայ. անգլիացին և գերմանացին օգուտ են քաղում Ֆրանսիական թատրոնական գրուածներից, Ֆրանսիացին — անգլիական վիպասանութիւններից և գերմանական փիլիսոփայական գրուածներից, և այլն:

Բնական է որ այս Ֆիզիկական և մտաւոր մերձաւորութիւնը, օտարական կեանքի այս մօտիկ ծանօթութիւնը և գնահատութիւնը իւր անմիջական հետեանքը պիտի ունենար. ամէն օր նկատուում է որ ազգերի մէջ եղած տարբերութիւնները պակասում են, ամէն օր անյայտաւորում է մի որ և իցէ աչքի զարկող յատկութիւն, որ այս կամ այն ազգի սեպհական յատկանիշն էր համարվում: Այժմ կարելի է ասել թէ Ֆրանսիացին բնակուում է Ֆրանսիայում, անգլիացին Մեծ-Բրիտանիայում, գերմանացին Գերմանիայում, իտալացին Ապենինեան թերակղզում, իսկ լուսաւորեալ մարդը ամբողջ Եւրոպայում: Ոչ միայն արեւմտեան ազգերը, այլ և քաղաքակրթութեան կենտրոնից քիչ շատ հեռու գտնուող ժողովուրդները, ինչպէս որ նկատուում է և մեզանում, ընդունել են միեւնոյն հազուստների ձևերը, սեպհականել են այս կամ այն ազգի պարերը, խաղերը, զուարճութիւնները և կերակուրները: Մինչև անգամ ազգերի վարք ու բարքը, արտաքին քաղաքավարական ձևերից սկսած մինչև ընտանեկան սովորութիւնները, համարեա թէ ամէն տեղ միեւնոյն են, և այսօր կայ մի ընդհանուր եւրոպական կարծիք, որի անաչառ դատաստանին ենթարկվում են ազգերի բոլոր գործողութիւնները: Այժմ մի որևիցէ քաջուած անկիւնում, ստորին դասերի մէջ, որոնք հեռու են գտնվում համաշխարհական հաղորդակցութիւններից, և համաշխարհական քաղաքակրթութիւնից, պահպանուել են հին սովորութիւնների, հազուստների կամ աւանդութիւնների մի քանի մնացորդներ, դոքա էլ շուտով անյայտանում են, հէնց որ հաղորդակցութեան և լուսաւորութեան առաջին նշոյլները երևում են: Զուր են օրինակի համար մեր հեռաւոր անկիւններում ծածկուող նահապետների ջանքերը արեւմտեան

գրադարանի հրատարակութիւնները նուիրուած են բնական և բարոյական գիտութիւններին, բնագիտութեան, բնալուծութեան, լեզուագիտութեան, պատմութեան, փիլիսոփայութեան, քաղաքական տնտեսութեան, և այլն:

շուայլութեան և անբարոյականութեան առաջն առնելու. նոցա որդիքը, վաղ թէ ուշ, ենթարկուելու են ընդհանուր հոսանքին, ուրեմն և փոխանակնոր սովորութիւնների դէմ զինաւորուելու, փոխանակ հին ժամանակների վրայ ցաւելու, և նոր կեանքի վրայ երեմիականներ կարդալու, փոխանակ ծերունի Ատտինգհաուզէնի հետ ասելու.

Նորը ամէն տեղ տիրապետում է,

շրաժարվում գնում է հինը, յարգելին,

եկան վրայ հասան նոր ժամանակներ.

Բոլորն էլ նոր են, մարդիկ ու մտքեր. —

աւելի լաւ կը լինէր որ իրանց որդոց օրինաւոր կրթութեան վրայ մտածեն: Ամէն տեղ ուր երևում է երկաթուղին, ժողովուրդների հին նահապետական կեանքը տեղի տալով նոր կարգերին՝ չքանում, անյայտանում է, ինչպէս որ չքանում են նոցա հին անտառները: Այս է պատճառը որ ամէն տեղ շտապում են հաւաքել հին կեանքի մնացորդները, երգերը, զրոյցները, աւանդութիւններն ու սովորութիւնները, որոնք գեղեցիկ կերպով մեկնում են կեանքի զանազան կողմերը, լաւ հասկանալով որ նոքա շուտով բոլորովին մոռացութեան են արուելու: Ամէն կողմից աշխատում են երկրների սահմանները վերացնել: Հանդիսաւոր դէպքերում, ինչպէս օրինակի համար աշխարհահանդէսների ժամանակ, զանազան ազգերի գիտնականները միաբանելով՝ միջազգային ժողովներ են կազմում ընդհանուր մարդկութեան վիճակը բարւոքելու զիտաւորութեամբ: Անկախ տէրութիւններ մաքսային դաշինքներ են կապում և առանձին պայմաններով առեւտրական յարաբերութիւնները թեթեւացնում. երբեմն նաև առանց որևէ պայմանի պատահում է որ մի երկիր սեպհականում է ուրիշ երկրի օրէնքներն ու հաստատութիւնները, եթէ իւր սեպհական կարգերից օգտակար է համարում նոցա, Ֆրանսիական օրէնսդրական ձևերը, անգլիական սահմանադրական կարգերը, գերմանական զինուորական կազմակերպութիւնը փոխ են առնելով և յաջողութեամբ գործադրվում ուրիշ ազգերի մէջ: Մինչև անգամ մտածողներ կան միատեսակ չափեր, կշիռներ և դրամներ ընտրել բոլոր Եւրոպայի համար, ինչպէս նաև մի ընդհանրական լեզու ունենալ միջազգային յարաբերութիւնների համար¹⁾:

¹⁾ Լայքնիցը հարկաւոր էր համարում այս նպատակի համար մի արուեստական լեզու հնարել:

Ազգերի այս բազմակողմանի յարաբերութիւնից և խառնուրդից ծագեցաւ այն միտքը թէ ամէն մարդիկ իսկապէս միմեանց հաւասար են: Բոլոր մարդիկ, ասում են ամենայն իրաւամբ, ամենամեծ իշխանից սկսած մինչև յետին գեղջուկը, ազնուականից մինչև վերջին ուսմիկը, լուսաւորեալ և տգէտ, սպիտակամորթ և սևամորթ, միևնոյն մտաւոր և բարոյական ձիրքերն ունին. տարբերութիւնը առաջ է գալիս միայն ընդունակութիւնների աւելի կամ պակաս մշակուելուց կամ ամենեւին չմշակուելուց, բայց և այս անհարթութիւնը ժամանակով անյայտանալու է. քաղաքակրթութիւնը սրբազան պարտաւորութիւն է դնում իւրաքանչիւրի վրայ լուսաւորութեան աղբիւրները բանալ ամէնի առաջ, և արդէն իրողութիւնները ցոյց են տալիս որ մարդիկ այս կողմից էլ են սկսում մօտենալ միմեանց: Միթէ լուսաւորութեան հետևանք չ'նկգրերի ազատութիւնը գերութիւնից, Ամերիկայի գունամորթ ցեղերի իրաւունքների հաւասարութիւնը կրէօլների հետ: Նոյն իսկ Ներուպայում նկատում ենք մի ընդհանուր ձգտողութիւն մի կողմից քաղաքացիութեան իրաւունքներ տալ մինչև այժմ արհամարհուած ժողովրդներին, ինչպէս են օրինակի համար հրէաները և գնչուները, իսկ միւս կողմից ճնշուած ցեղերին տիրապետող ցեղերի հաւասար քաղաքական իրաւունքներ շնորհել: Աչքի առաջ ունենալով վերջապէս և այն փոփոխութիւնները որ եւրոպական գաղթականութիւնների և առևտրական յարաբերութիւնների շնորհով հետզհետէ մտնում են արևելեան վայրերի կամ կիսավայրերի ցեղերի մէջ, ոմանք չեն դժուարանում յայտնել այն կարծիքը թէ կրգայ մի օր երբ ազգութիւնները այլևս չեն լինիլ, այլ մի և անբաժան մարդկութիւն:

Բ.

Զնայելով այս ընդհանրական և ըստ երևութին անդիմադրելի ձգտողութեանը ազգերի մէջ եղած տարբերութիւնները ջնջելու, կայ մի ներհակ ձգտողութիւն, որի զօրութեամբ ամենայն ժողովուրդ ցանկանում է պինդ ու հաստատ պահել այդ ազգային տարբերութիւնները, որոնց մէջ նա տեսնում է իւր փրկութիւնը. խօսքը ազգութեան գաղափարի վրայ է:

Բոլորովին նոր է այն գաղափարը որով միևնոյն լեզուն խօսող և նոյն ծագումն ունեցող ժողովրդները ձգտում են մի քաղաքական

մարմին կազմել, և ազգաբանական նմանութիւնների վրայ հիմնուելով՝ զանազան երկրների սահմանները փոփոխել: Ճշմարիտ է, հին արշաւանքների ժամանակ ազգերի պատերազմները ցեղական պատերազմներ էին. բայց միջին դարերում անթիւ ու անհամար փոքրիկ իշխաններ, որոնք բաժանել էին իրանց մէջ եւրոպական ցամաքը, անդադար կռիւում էին միմեանց դէմ և միմեանցից երկրներ խլում, առանց հիմնուելու ցեղական սկզբունքի վրայ: Ժամանակ անցնելուց յետոյ, Ֆէօդալական իշխանութիւնը խորտակուելով և զօրաւոր հարստութիւնների ձեռքը կենտրոնանալով, այս վերջինները աշխարհակալութեամբ, ժառանգութիւններով և ամուսնութիւններով ստեղծեցին այժմեան մեծ պետութիւնները, առանց ուշ դարձնելու բնակիչների ազգաբանական ծագման վրայ, և այլասեռ ու այլալեզու ժողովուրդներ միւսնոյն գայիսոնի տակ միացնելով: Պետութեան միութեան համար բաւական էր համարվում մէկ ընդհանրական կայսր կամ թագաւոր ունենալ: Վեննայի արքայաժողովում, այս դարու սկիզբը, թագաւորները և քաղաքագէտները զանազան պետութիւնների սահմանները որոշելիս՝ աչքի առաջ ունեցան աւելի հաւաստաւորութեան քաղաքականութիւնը քան ազգագրական պահանջողութիւնները: Այսօր իսկ նշանաւոր քաղաքագէտների կան, ինչպէս օրինակի համար Տիէրը, որ չեն ընդունում նոր սկզբունքը պետութեան կազմակերպութեան մէջ:

Սակայն անկարելի է ուրանալ որ մի մեծ շարժողութիւն, մի անդիմադրելի զօրութիւն ստիպում է նոյնացեղ և նոյնալեզու մարդկանց միաւորուիլ և մի քաղաքական մարմին կազմել, առանց ուշադրութիւն դարձնելու դաշնադրութիւններով հաստատուած սահմանների և իշխանների աւանդական իրաւունքների վրայ: Այսպէս միացաւ Իտալիան. այսպէս կազմուեցաւ գերմանական կայսրութիւնը: Կոմս Կալուրի և իշխան Բիսմարկի ճարտարութիւնն եղաւ ըմբռնել այս շարժողութեան զօրութիւնը և օգուտ քաղել նորանից իրանց գիտաւորութիւնները գլուխ տանելու համար: Ֆրանսիական քաղաքականութեան տեսակէտից նայելով, Նապօլէօն Գր մի մեծ սխալ գործեց իտալական ազգի միութեանը նպաստելով, որից պիտի ծագէր գերմանական միութիւնը. բայց վաղ թէ ուշ երկու յեղափոխութիւններն էլ պիտի գլուխ գային: Մարդիկ շատ անգամ չեն կարող իրանց ցանկութիւններին լրումն տալ, վասն զի նոցա կեանքը

կարճատև է. բայց եթէ մի ժողովուրդ Հաստատամտութեամբ և զարեօր իրաւունքների վրայ հիմնուելով հետևում է մի գաղափարի, վերջ ի վերջոյ նա հասնում է իւր ցանկացած նպատակին, վասն զի ժողովուրդը չէ մեռնում:

Զարմանալի է երևում որ ազգայնութեան գաղափարը այնպիսի զարմանալի կերպով է արտայայտւում և մարմին առնում հէնց ներկայ դարում, երբ, ինչպէս տեսանք, ազգերի սերտ հաղորդակցութիւնների շնորհով տիեզերական համաքաղաքացիութեան զգացմունքը օրէցօր զօրութիւն է ստանում և ամէն տեղ տարածւում է: Սակայն դիւրին է այս երևոյթը մեկնել: Միևնոյն պատճառները — լուսաւորութեան ծաւալումը, սահմանադրական կարգերի տարածումը, ազգային լեզուի և բանաստեղծութեան մշակութիւնը, յետամնաց ժողովրդների մտաւոր թմրութիւնից սթափուիլը, միով բանիւ քաղաքակրթութիւնը — արտադրում են այս երկու իրարու հակառակ երևոյթները: Իւրաքանչիւր առանձին ազգութիւն լուսաւորուելով սկսում է աւելի մօտիկ հաղորդակցութիւն ունենալ ուրիշ ազգերի հետ, բայց միևնոյն ժամանակ նա սկսում է աւելի որոշ գաղափար կազմել իւր ազգային անհատականութեան վրայ: Քաղաքակրթութեան յառաջագիմութիւնը մէկ կողմից կազդուրում է ազգայնութեան զգացմունքը, իսկ միւս կողմից պատրաստում է ազգերի ընդհանրական եղբայրսիրութիւնը:

Ուրեմն համաքաղաքացիութեան զգացմունքը, որքան էլ հակառակ երևայ ազգութեան գաղափարին, չէ կարող վնասել նորան: Իւրաքանչիւր ազգի անհատական առանձնութիւնները, հայրենի երկիրը, լեզուն և պատմական աւանդութիւնները, միշտ սիրելի կը լինին նոյն ազգի համար: «Մի քանի մարդիկ, ասում է Գիզոն, կարծես երկնչում են այսօր որ հայրենասիրութիւնը շատ վնաս չկրէ զգացմունքների տարածուելուց և այն գաղափարներից որ ծնում են եւրոպական քաղաքակրթութեան այժմեան դրութիւնից. գուշակում են թէ հայրենասիրութիւնը հետզհետէ պիտի թուլանայ և պիտի անյայտանայ համաքաղաքացիութեան մէջ: Ես չեմ կարող համակրել այդ կարծիքներին: Հայրենասիրութիւնը նոյն վիճակի պիտի ենթարկուի՝ որքան ենթարկւում են այսօր մարդկանց բոլոր կարծիքները՝ բոլոր գործողութիւնները, բոլոր զգացմունքները: Համաձայնում եմ որ այս սէրը նոյնպէս դատապարտուած է անընդհատ խօսակցութիւնների, վէճերի և քննութիւնների առարկայ լինել. նա

դատապարտուած է այսուհետեւ չլինել մի նախապաշարմունք, մի սովորութիւն, մի կոյր և բացառիկ կիրք, այլ մի խելացի զգացմունք: Այս փորձութիւնների ենթարկուելով, նա չի մեռնիլ, ինչպէս որ չեն մեռնիլ մարդուս միւս բոլոր բնական և օրինաւոր զգացմունքները, այլ ընդհակառակն մաքրուելով և ավնուանալով յաղթող դուրս կը գայ: ¹⁾

Բիւզիգերի կարծիքով ազգութեան գաղափարի ուշ ծագելու առաջին և գլխաւոր պատճառն այն է որ նա աւետարանական գաղափար չէ: Սեօ չեմ կամենում հաստատել, ասում է գերմանացի գիտնականը, թէ ազգայնութեան զգացմունքը և քրիստոնէութիւնը գործնականապէս չեն կարող միասին գոյութիւն ունենալ. հակառակ օրինակներ շատ կան: Բայց ազգայնութիւնը հէնց սկզբից հակառակում է քրիստոնէութեան ուղղութեանը, որ էր ճանաչել բոլոր մարդկանց հաւասարութիւնը: Քրիստոնէական կրօնը այնպիսի հանգամանքներում ծագեցաւ, որ պէտք է մաքառէր ամենայն ազգային անհատականութեան դէմ: Նա քարոզում էր անխտիր թէ հրէաներին ²⁾ և թէ հռոմայեցիներին, երկու ժողովուրդ որ միապէս տողորուած էին ազգային նախապաշարմունքներով: Հրէաները իրանց սահմանափակ մեծամտութեամբը կարծում էին թէ, իբրեւ ընտրեալ ժողովուրդ, այնպիսի մի գերազանցութիւն ունին, որ ուրիշ ազգերը ոչ մի ծառայութեամբ չեն կարող ձեռք բերել, որովհետեւ այդ գերազանցութիւնը ի ծնէ տուած է իրանց. նոքա այս հայեացքը մտցրին և քրիստոնէութեան մէջ, և մենք գիտենք առաջին դարու պատմութիւնից, թէ ինչ սաստիկ էր հրէայ-քրիստոնէաների և հեթանոս-քրիստոնէաների մէջ տեղի ունեցած կռիւը: Հին աշխարհի վրայ իշխող հռոմայեցիներին դժուար պիտի լինէր մինչև այն սուտիճան զսպիլ իրանց հպարտութիւնը որ իրանց նուաճած բարբարոսներին ծագմամբ իրանց հաւասար համարէին և եղբայրներ աւե-

¹⁾ Guizot, Hist. de la civilisation en France. 1853 t.I. p. 4—5.

²⁾ Մինչև հրէաները Սուրբ Գիրքը ուրիշ լեզուներով թարգմանելը սրբապղծութիւն էին համարում, քրիստոնէական աւանդութիւնների մէջ առաջին հրաշքը Փրկչի համբարձումից յետոյ այն եղաւ որ առաքեալները Սուրբ Հոգու գալստեամբը սկսան խօսել զանազան լեզուներով, և լեզուներ գիտենալու ձիրքը նոյն աւանդութեամբ նախնական եկեղեցու շնորհներից մինն է համարւում:

տարանական մտքով. այս պատճառով վերին դասերի մէջ քրիստոնէութիւնը տարածուեցաւ երրորդ դարում, երբ արդէն Հպարտութիւնը թուլացել և կայսրութեան բոլոր Հպատակները Հռոմէական քաղաքացու իրաւունքներն էին ստացել: Բայց ամենից աւելի վնասեցց ազգայնութեան զգացմունքին ճգնաւորական քաշուած կեանքը, յաւիտենական փրկութեան հոգսը: Երբ մարդս պիտի հոգար միմիայն «Հարկաւոր բանի վրայ», ի՞նչ փոյթ նորան ազգայնութեան աշխարհային զանազանութիւնները: Քրիստոնէական հասկացողութեամբ, ամէն մարդ երկրի վրայ պանդուխտ էր, իսկ հայրենիքը երկնքումն էր:

Այս դաղափարների ազդեցութիւնը տարածուեցաւ բոլոր միջին դարերի և մինչև անգամ նոր ժամանակների վրայ: Փոխանակ այն բաների որ ամէնք անուանում ենք պետութիւն, հայրենիք, ազգ, միջին դարերի եւրոպացու համար մի միայն հասկացողութիւն կար, — քրիստոնէական ընկերութիւն: Ամենայն ոք որ այդ ընկերութեանն էր պատկանում, բարեկամ, հայրենակից և եղբայր էր, և երբէք չէին հարցնում թէ Ֆրանսիացի է նա, գերմանացի, անգլիացի կամ իտալացի. մինչև անգամ հռոմէական կայսրութիւնը կործանող բարբարոսների նուաճուած ժողովուրդների մէջ եղած նշանաւոր տարբերութիւնները ամենից աւելի քրիստոնէութեամբ հաւասարուեցան: Իսկ ով որ քրիստոնէական ընկերութիւնից դուրս էր մնում, չնայ յելով որ մի և նոյն ցեղից էր ծագում, «հեթանոս և մաքսաւոր» էր համարվում, և նորա վրայ թափվում էր այն բոլոր ատելութիւնը որ պատուիրում է հին կտակարանը օտարազգիների վերաբերութեամբ: Հալածել, հափշտակել և սպանել անհաւատներին ոչ միայն ներել էր, այլ և մեծ ծառայութիւն էր համարվում, թէև հալածողներն ու հալածուածները մի և նոյն ազգին պատկանէին: Այսպէս վարուեցան, օրինակի համար, Ֆրանսիացիք ալբիգեանների հետ:

Արօնական հերձուածները ծագելու ժամանակ ներքին երկպառակութիւնները աւելի ևս սաստկացան ազգերի մէջ: Ի՞նչպէս արող էր Ֆրանսիացիների ազգայնութեան զգացմունքը վարթել ասնվեցերորդ դարու կրօնական կռիւների ժամանակ, կամ գերմանացիներինը երեսնամեայ պատերազմի ժամանակ: Կաթոլիկ գերմանացուն աւելի ախորժել էր տեսնել մի սպանիացի, իսկ բողոքական գերմանացուն — մի շվեդացի, քան իւր հայրենակցին. նոքա թշնամի էին միմեանց: Կրօնը այնպէս թուլացրեց ազգային տրամադրութիւնը,

որ Գուստավ Ադոլֆը, Գերմանիայի մեծ մասի նուաճողն ու կործանիչը, դեռ մի քանի տարի առաջ փառաբանվում էր գերմանական զորքերի մէջ իբրև Հայրենիքի փրկիչ: Մինչև անգամ փոքրիկ երկրներ, ինչպէս Նիդերլանդիան և Զուիցերիան, հերձուածից ազատ չմնացին, և կրօնի տարբերութեան պատճառով ժողովրդի մի մասը միւսին մահացու թշնամի դարձաւ:

Միայն այն ժամանակ ազգայնութեան զգացմունքը զորութիւն և նշանակութիւն ստացաւ արեւմտեան Եւրոպայում, երբ կաթոլիկի ու բողոքականի մէջ եղած տարբերութիւնը երկրորդական տեղը բռնեց, երբ օրէնքը ընդունեց թոյլտուութեան սկիզբը, այսինքն մի քանի ներքին կամ մինչև անգամ հաւասար նշանակութիւն ունեցող կրօնների դաւանութիւնը, երբ հասարակութիւնը սկսաւ աւելի անտարբեր աչքով նայել թէ որ դաւանանքին է պատկանում այս կամ այն անդամը, երբ հասարակական հոգսերի մէջ առաջի տեղը բռնեցին աշխարհային բարիքների հոգսերը, և նուազեցաւ այն համոզմունքների ազդեցութիւնը որ ծանրանում էր հասարակութեան վրայ¹⁾:

Ի հարկէ կան ժողովրդներ՝ որոնց համար միջին դարերը դեռ չեն անցել, կամ որոնք նոր են դուրս գալիս կեանքի այդ շրջանից: Այդ ժողովրդներից է դժբաղդաբար և հայոց ազգը: Նոր պատմութեան դարագլուխը հայի համար չէ սկսում Կոլոմբոսի և Գուստէնբէրգի հրաշալի գիւտերից, այլ հազիւ մի քանի տասնեակ տարիներից: Մտաբերներ թէ ինչ հալածանքներ ու արիւնհեղութիւններ տեղի ունեցան մեր մէջ այս դարու սկզբում կաթոլիկութեան պատճառով, հալածանքների՝ որ յիստոյ, թէև աւելի թոյլ կերպով, կրկնուեցան և բողոքականութեան առիթով: Դեռ երէկ Հայոց եկեղեցուց անջատուած հային, մենք հայ չէինք անուանում, այլ կաթոլիկ կամ Ֆրանկ և բողոքական կամ Լութերանդ, բաժանելով այսպէսով մեզանից հազարաւոր հայեր, որոնք իրանց ծագմամբ, լեզուով և պատմական աւանդութիւններով մեզ հետ պինդ կապուած էին: Կոստանդնուպոլսի պէս կենտրոնում, այլադաւան հայերը ոչ միայն մտաւոր և ընկերական հաղորդակցութիւնից էին խորջում, այլ և առևտրական յարաբերութիւններ չունէին միմեանց հետ, և

¹⁾ S. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft von Lazarus und Steinthal. Bd. VI

կաթոլիկ հայն չախատում էր մինչև անգամ հայկական եկեղեցու մօտով չանցնել, որ մի դուցե իբրև հերետիկոս դատապարտուի: Այժմ բարեբաղդաբար այդ նախապաշարմունքները կամաց կամաց վերանում են. մենք սկսում ենք հասկանալ որ թէ լուսաւորչական, կաթոլիկ ու բողոքական, մեր ամէնի երակներում վազում է հայ արիւն, ամէնիս կրծքում բաբախում է մի հայ սիրտ, որի ցնծութեան և տրամուլթեան առարկաները մի և նոյնն են: Սորանով մեր միտքը չէ իհարկէ հաւատափոխութիւնը խրախուսել, այլ միայն մատանիշ լինել այն միսիթարական երեւոյթի վրայ, որ հայ ժողովուրդը ներկայումս արդէն նկատում է իրան մի ազգային ամբողջութիւն, մի մարմին՝ որի անդամները կարող են այս կամ այն կրօնը դաւանել և շոյնու ամենայնիւ հայ ազգին պատկանել:

Ազգայնութեան գաղափարը իւր զարգացման ճանապարհի վրայ մի ուրիշ մեծ խոչընդոտի էլ պատահեցաւ: Միջին դարերում և մինչև նոր ժամանակներում պետութեան կազմակերպութիւնը հիմնը վում էր սեպհականութեան իրաւունքի վրայ: Ամբողջ նահանգներ, ինչպէս արդէն նկատեցինք, ժառանգութեամբ, ամուսնական պայմաններով և խաղաղութեան դաշինքներով ձեռքէ ձեռք էին անցնում, միաւորվում էին ուրիշ նահանգների հետ, բաժան բաժան էին լինում կամ փոփոխվում, նայելով թէ պատմական անցքերը ինչ ընթացք էին բռնում: Այսպէս կազմուեցաւ օսմանեան կայսրութիւնը. այսպէս Նիդերլանդիան Սպանիային բաժին ընկաւ, Բէլգիան—Աւստրիային. այսպէս յետոյ խալիպի մի մասը Միացաւ Աւստրիայի հետ: Այդպիսի դէպքերում ժողովրդները ստիպուած էին հպատակել նոր տէրերին, ինչպէս որ հպատակում էին իրանց առաջուան իշխաններին, թէև նոքա Լոնդոնից իշխէին Յունիական կղզիներին վրայ, Վենեսայից Լոմբարդիայի և Վենետիկի վրայ, Կոստանդնուպօլսից Հայաստանի վրայ: Ժողովրդների ցեղական, լեզուական և պատմական տարբերութիւնների վրայ ոչինչ ուշադրութիւն չէին դարձնում: Ոչ ոք չէր մտածում նոյնպէս հպատակների կամքը հարցնել, հպատակների մտքից էլ չէր անցնում թէ պետք է հարցնեն իրանց թէ որ թագաւորի գալիսոնի տակ կամենում են մտնել: Ահա այսպիսի արուեստական հիմն ունէր այն պետական կազմակերպութիւնը որ սահմանուեցաւ 1815 դաշնադրութիւններով: Եթէ այն ժամանակ թագաւորները ազգերը և երկրները միմեանց մէջ

բաժանելիս մի որևիցէ կէտ անիրաւացի էին համարում, անարդարութիւնը միայն նորանումն էին տեսնում որ մի պետութիւն միւսից աւելի բաժին էր ստանում:

Սակայն ազգայնութեան գաղափարը քնած չմնաց. նա զարթեցաւ և զօրաւոր կերպով արտայայտուեցաւ Յունաստանում, Հունգարիայում և մանաւանդ իտալիայում և Գերմանիայում: Նա պահանջեց որ դաշինքների և ժառանգութեան օրէնքների զօրութեամբ միաւորուած նահանգները բաժանուին, իսկ բաժանուածները միաւորուին: Թագաւորների և իշխանների իրաւունքների դէմ յանդիման հանեց նա ժողովրդների իրաւունքները. համարձակ ախոյեանների բերանով ձայն տուեց ասելով թէ՛ «Ազգերը մի նշանակութիւն ունին աշխարհում. չէ կարելի բանի տեղ չդնել նոցա, և ոչ դիպչել նոցա սովորութիւններին, ձգտումներին և ամենաթանգ շահերին»¹⁾: Եւ այս գաղափարի յաղթանակը մենք տեսնում ենք Յունաստանի անկախութեան, Հունգարիայի ինքնավարութեան և իտալիայի ու Գերմանիայի միութեան մէջ: Այսօր իսկ մեր աչքերի առաջ նոյն գաղափարը իրագործելու են ձգտում արևելեան քրիստոնեաները:

Արջապէս ազգայնութեան գաղափարի բարդաւաճելուն զօրաւոր կերպով նպաստեց քաղաքական իրաւունքների տարածումը տեսականապէս կամ գործնականապէս ազգի ընդհանրութեան վրայ: Որքան աւելի մեծ էին ընկերական դասակարգերի մէջ եղած տարբերութիւնները, այնքան աւելի սաստկութեամբ դիմադրում էին նոքա ազգայնութեան սկզբունքին, և որքան ընկերական սանդուղքի աստիճանները միմեանցից հեռու էին կանգնած, այնքան աւելի թոյլ կապերով էին շահկապուած միեւնոյն ազգի անդամները: Այսպէս են մինչև այժմ կաթոլիկ հոգևորականութիւնը և ղինուորական դասակարգութիւնը: Լուդովիկոս Ժ. Զրդի ժամանակներում, ինչպէս և Փիլիպպոս Օգոստոսի օրով, արևմտեան Եւրոպայի ազնուականները շատ աւելի սերտ կապակից էին իրան դասակարգին պատկանող անդամների հետ քան սեպհական ազգի ստորին դասակարգերի հետ: Ի՞նչ կապ կարող էր լինել Ղուքս Բիշլիէօի և Ֆրանսիացի ազնուականի կամ գիւղացու մէջ. տարիների ազնուութիւնը չէր թոյլ տալիս ընդունել այն միտքը թէ՛ դուքսը, կոմսը կամ բարոնը ցեղակից է իւր ստրկին կամ առհասարակ ռամկին: Արևմտեան Եւրոպայի

¹⁾ J. de Maistre, Correspondance diplomatique.

օրէնսդրութեան մէջ զանազան վերանորոգութիւնների շնորհով մտած հաւասարութեան սկզբունքները, դասակարգների տարբերութիւնները ջնջող յեղափոխութիւնները, ռամկապետական սկզբունքների կռիւը ազնուապետականների դէմ — զօրաւոր կերպով նպաստեցին ազգայնութեան գաղափարին զարգանալուն:

Եւր դարում հասարակութիւնը սկսաւ աւելի սառն ու անտարբեր աչքով նայել անհատների զանազանութիւնների վրայ նոցա դաւանութիւնների, նոցա բնական երկրի, նոցա հասարակական պայմանների վերաբերութեամբ, և այս պատճառով ազգայնութեան գաղափարը մեր դարուն է պատկանում:

Շատ անգամ պատահում է որ բոլորովին անտեղի կերպով է մէջ բերվում ազգայնութիւնը: Արուեստների և գիտութիւնների մէջ, հասարակական և մասնաւոր կեանքի դիպումներում, մարդիկ երբեմն կողմնասիրական հոգւով վառուած՝ այս կամ այն բանը դավասանում կամ պախարակում են, նայելով թէ ազգային է թէ օտար երկրի ծնունդ: Այսպէս Ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակ, քանի որ դեռ կրքերը եռ էին գալիս, շատ գերմանացիք հերքում էին Ֆրանսիական գիտութեան նշանակութիւնը Եւրոպայի քաղաքակրթութեան համար: Աւելի յաճախ պատահում է տեսնել որ քաղաքականութիւնը ընդունում կամ մերժում է ազգայնութիւնը, նայելով թէ երկուսից որն է աւելի ձեռնտու: Ցանկանում են ձեռք բերել մի օտար նահանգ ազգայնութեան իրաւունքի անունով և սեպհականում են մի ուրիշ նահանգ տիրապետութեան իրաւունքով: Պրուսիան իրաւունք համարեց իրան Ալզասը Գերմանիայի հետ միացնել, բայց մինչև այսօր մերժում է յետ դարձնել Շլէզվիգ-Հոլշտէյն նահանգի դանիական մասը: Երբեմն մի ժողովուրդ իրաւունք է համարում իրան երկրի ուրիշ բնակիչներին ճնշել ազգայնութեան անունով: Կարելի է ասել թէ ազգայնութեան սկզբունքը դեռ ոչ մի տեղ չէ գործադրուել օրինաւոր և արդիւ կերպով: Այս ի հարկէ ոչ այլ ինչ է ցոյց տալիս՝ եթէ ոչ որ խարդախ ու փառասէր մարդիկ ամենաազնիւ ձգտումներից օգուտ են քաղում իրանց ստոր նպատակներին՝ հասնելու համար:

Գ.

Ներկայումս ընդհանրապէս ընդունուած է հետեւեալ կերպով ըմբռնել ազգայնութեան գաղափարը. «Ազգայնութիւնն է այն ա-

աանձնութիւնը որով մի ազգ որոշվում է ուրիշ ազգերից: Մի ինդիր որ դեռ շատ մութ է և զանազան վէճերի առարկայ, այն է թէ ինչ յարաբերութիւն ունի ազգայնութիւնը ընկերական կեանքի այլևայլ երևոյթների հետ:

Ա. Առաջին և ամենամեծ շփոթութիւնը ծագում է այն յարաբերութիւններից որ մի ազգի անդամները ունին օտար երկրի ու պետութեան հետ, և այս ոչ միայն քաղաքական կեանքից, զուրկ ժողովուրդների համար, այլ նաև այն անհատների համար որոնք իրանց սեպհական պետութիւնն ունին: Այդ յարաբերութիւնները երեք գլխաւոր ձևերով են ներկայանում. որեւիցէ ազգութեան պատկանող անձինքը կարող են օտար երկրում բնակել, կամ օտար երկրում ծնած լինել, կամ վերջապէս օտար պետութեան հպատակութիւնն ընդունել:

Առաջին երևոյթը այնքան պարզ ու ակներև է, որ երկար մեկնութիւնների կարօտ չէ: Ով որ բնակութեան տեղը ազգութեան յատկանիշ է համարում, նորա համար ազգութիւնը ոչ այլ ինչ է թէ ոչ մի հազուստ որ փոխվում է եղանակի համեմատ, մի շապիկ որ կարելի է մի կողմ դնել ուրիշը հագնելու համար: Ոչ պակաս ակներև է և այն թէ, ծննդեան տեղը չէ կարող ընդունուիլ իբրև ազգութեան յատկանիշ, և եթէ սովորական խօսակցութեան մէջ փարիզում ծնածին փարիզեցի են անուանում, Մոսկվայում ծնածին-մոսկվացի, Կոստանդնուպոլսում ծնածին-կոստանդնուպոլսեցի, այդ ազգութեան յատկանիշ չէ, այլ միայն տեղական յատկանիշ. համարեա այնպէս ինչպէս որ ստացած կրթութեան տեղի անունով մէկին անուանում են դօրպատեցի, միւսին ստրաղբուրդցի, երրորդին լայբցիղցի և այլն: Անդլիացի ծնողներից գերմանիայում ծնած երեխան չպէտք է վախենայ թէ գերմանացի է ծնել, թէև նորա ծնած սենեակում անդլիական հող չլինէր ցանած:

Բայց և այն կարծիքը թէ հպատակութիւնը և ազգութիւնը համանիշ զաղափարներ են, չնայելով որ բաւական տարածուած կարծիք է, բոլորովին խախտւա հիման վրայ է հաստատուած: Թէ ազգութեան զաղափարը բոլորովին անկախ է հպատակութեան զաղափարից, կարելի է շատ հեշտութեամբ համոզուիլ օրինակներից: Ի հարկէ ոչ դք չէ կարող հաւատացնել թէ Թուրքիայի հպատակ սլավոնները թուրք են, իսկ Աւստրո-Հունգարիայի կայսրութեան հպատակները — հունգարացի կամ գերմանացի. կամ թէ պարսկա-

Հպատակ հայը պարսիկ է, թուրքահպատակը-թուրք.... Աւելի պարզ օրինակ է ցոյց տալիս մեզ իտալական ազգութիւնը: Ով որ կարծում է թէ իտալական ազգութիւնը ծագեցաւ միայն իտալական պետութեան կազմակերպութեան օրից, թէ մինչև այն ժամանակ իտալացիք պատկանում էին սիսիլիական, սարդինական, աւստրիական և ուրիշ ազգութիւններին, նա միանգամայն խելքի և բանականութեան դէմ է վարվում: Այդպիսի մարդը փոքր ինչ մտածելուց յետոյ պիտի հասկանար որ իտալական պետութիւնը չէ այդ ազգութիւնը ստեղծողը, այլ նոյն ինքն իտալական ազգը, որի զիտակցական գոյութեան շնորհով կազմուեցաւ յիշեալ պետութիւնը՝ որ երաշխաւորում է ազգին իւր ապագայ գոյութիւնը:

Բ. Լեզուն այն անհերքելի շաղկապն է որ միացնում է ազգի բոլոր անդամներին մի հոգեւոր կապով: Լեզուն ազգայնութեան ամենաորոշ յատկանիշն է. նոյն ծագումն ունեցող ժողովուրդը որ նոյն լեզուն է խօսում, անտարակոյս պատկանում է միևնոյն ազգութեան:

Իւր ծագումն առնելով մարդկանց առաջին հաստրական կեանքից, լեզուն արտայայտում է այն ժողովրդի մտածողութեան եղանակը որին ինքը պատկանում է և միևնոյն ժամանակ ներդրածում է այդ մտածողութեան եղանակի վրայ: Երկխան, որ ծնած օրից արդէն այնպիսի մարմնաւոր յատկութիւններ ունի, որոնք կարծես պատրաստում են նորան ծնողների լեզուի գործածութեան համար, մայրենի լեզուի հետ միասին ընդունում է մարդկային կեանքի յատուկ մի առանձնութիւն. միևնոյն ժամանակ մայրենի լեզուն զարգացնում է երկխայի մտաւոր կարողութիւնները: Ընտանեկան շրջանից դուրս լեզուն անհրաժեշտ պայման է մարդկանց յարաբերութեան համար անից առն և տեղից տեղ: Արդէն մի ուրիշ տան լեզուն երկխային ուրիշ լեզու է երևում, ուսումնարանի լեզուն այլ է քան իւր սովորականը, այնու ամենայնիւ նա հշտութեամբ միաւորում է իւր լեզուն ուսումնարանի լեզուի հետ: Տեղական համակեցութիւնը այս և այն քաղաքին կամ գիւղին թեթեւ առանձնութիւններ է տալիս թէ արտասանութեան և թէ բառերի ընտրութեան կողմից, բայց այդ առանձնութիւնները զրացի բնակիչներին անհասկանալի չեն: Փակուած հովիտները աւելի երկար ու անփոփոխ են պահում լեզուական առանձնութիւնները. իսկ երկրի այն

մասերը որոնց բնակիչները աւելի մօտիկ հաղորդակցութիւն ունեն, ընդունում են մի ընդհանուր բարբառ, որ որոշում է սոցա երկրի շրջակայ տեղերի բնակիչներին: Բայց նա որ մանում է երկրի այդ մասը միաւորվում է նորա բնակիչների հետ, զարմանալի արագութեամբ ենթարկվում է նոր բարբառին և անզգալի կերպով իւր սովորական ձևերի վրայ աւելացնում է նոր ձևեր: Ի հարկէ նա այդ անում է առանց գիտակցութեան. նա չէ նկատում թէ ինչպէս իւր լեզուն հարստանում և փոփոխվում է, որովհետև զիտէ որ իւր լեզուի սահմանի մէջ է մնացել: Այսպէսով այն սահմանը մինչև որ տեղ հասնում է մի նշանակեալ լեզու իւր բոլոր բարբառներով, ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ բազմակողմանի արտայայտութիւն մի ամբողջ լեզուի: Ամէն տեղ, միևնոյն ազգի շրջանում, կայ միմեանց հասկանալու կարողութիւն, թէև սակաւ զարգացած մարդու համար մօտիկ տեղերի բարբառները միայն հասկանալի են, իսկ հասուն մարդու համար լեզուն մէկ շրջանից միւսը հասկանալի է:

Օտար լեզուներին գալով, պէտք է ասել որ մեծ վտանգ չկայ ազգութեան համար երբ նոքա գործ են անում առևտրական յարաբերութիւնների մէջ, կամ երբ մէկը բարձրագոյն ուսում ստանալու համար ստիպուած է օտար լեզուով խօսել: Թէ առաջին և թէ երկրորդ դէպքում օտար լեզուն գործածողը մի դերասանի դեր է կատարում, որ իւր ներկայացումը տալուց յետոյ ոչինչ չէ պահում իւր մէջ: Աշխարհաթափառ վաճառականը, երիտասարդ ուսումնականը, օտարութիւնից վերադառնալով իւր ծննդեան տեղը, մանկելով իւր գերդաստանի մէջ, դարձեալ շարունակում է խօսել իւր մայրենի լեզուն: Ուրիշ բան է եթէ օտար լեզուն մանում է գերդաստանի մէջ և ամենօրեայ խօսակցութեան լեզու է դառնում, այս տեղ մեծ վտանգ կայ ազգային լեզուի գոյութեան համար. ներգործութիւնը այստեղ զօրաւոր է և մէկ լեզուից միւսին անցնելու կարելիութիւնը ամենահեշտ: Հէնց այս պատճառով Արնդտ դերմանացին զգուշացնում էր իւր հայրենակիցներին դրացի ազգերի լեզուների գործածութիւնից, ասելով թէ օտար լեզուներով մարդ պէտք է կարգայ, որպէս զի կարողանայ վայելել օտարական լուսաւորութիւնը, դիտութիւնը, արուեստը, բայց խօսելով չպէտք է խօսի: Այս սկզբունքին ամենայն ճշդութեամբ հետևում են առհասարակ իրանց ազգայնութեամբ պարծեցող անգլիացիք տանը եղած ժամանակները. մանք Լոնդոնում մի անգլիացի վաճառականի խանութը և փորձեցէք

խօսել նորա հետ որևիցէ օտար լեզուով. նա ձեզ անշուշտ կը պատասխանէ անգլիերէն, թէ և օտար լեզուն ծանօթ լինէր իրան:

Մայրենի լեզուի սէրը այնպիսի բնական զգացմունք է՝ որ միշտ եղև է և միշտ էլ կը լինի ազգերի մէջ, ամենավայրենի ժողովրդներինց սկսած մինչև ամենալուսաւորեալ ժողովրդները, առաջինների մէջ բնազդմամբ, իսկ վերջինների մէջ գիտակցաբար: Քանի որ լուսաւորութիւնը առաջ է դնում, այնքան աւելի զօրանում է այդ զգացմունքը, այնքան աւելի մարդիկ հասկանում են լեզուի մեծ նշանակութիւնը ազգութեան համար: Մեր ազգի պատմական բաղդը այնպիսի անյաջող ընթացք է ունեցել, որ հայերը չկարողացան միշտ ու ամէն տեղ ազգայնութեան այդ թանգազին սեպհականութիւնը պահպանել. քաղաքական կեանքի անկումը, օտար ազգերի երկարատև լուծը և մանաւանդ ժողովրդի բազմութեամբ գաղթելը Հայաստանի սահմաններից դուրս այնպիսի մեծ հարուած տուին ազգային լեզուին, որ նոյն իսկ հայ երկրում շատ հայեր մոռացութեան տուին մայրենի լեզուն: Բաւական է մի օրինակ բերել. կեսաւրացոյց ընտանեկան և հասարակական միակ լեզուն մինչև վերջին ժամանակներս տաճկերէնն էր:

Վերջին ժամանակներում ազգի գործունեայ մասը սկսաւ հասկանալ լեզուի կոչումը ազգութեան վերածնութեան համար: Ամէն տեղ մեծ ճիգ են թափում ուսումնարանի և մամուլի միջնորդութեամբ վերականգնել և տարածել մայրենի լեզուի ուսումը, և այսօր կարելի է ասել թէ չկայ մի հայաբնակ քաղաք ուր մայրենի լեզուն չհնչէ հայ ականջներին: Տարակոյս չկայ որ եթէ Թուրքիայի հայոց մտաւոր և վարչական կենտրոնը Կոստանդնուպօլիսը եղած չլինէր, այլ Հայաստանի կենդրոնական քաղաքներից մինը, օրինակի համար Վանը, շարժողութիւնը շատ աւելի վաղ սկսած կը լինէր: Այնու ամենայնիւ մխիթարական է որ նոր ուղղութիւնը, թէ և ուշ, բայց այնպիսի զօրութեամբ երևան եկաւ, որ ոմանք սխտւմ են արդէն մի ընդհանուր զրականական լեզու առաջացնելու միջոցների վրայ մտածել, մի լեզու՝ որ հոգևոր կապերով միացնէ ամբողջ Հայ ազգը:

Լեզուի վրայ փոքր ինչ երկար կանգնեցանք, որովհետև նա ազգայնութեան ամենազօրաւոր տարրերից մէկն է, և միևնոյն ժամանակ ամէնից հեշտ փոփոխութիւնների է ենթարկւում: Շատ երկրներում կարելի է նկատել որ մի լեզու տեղի է տալիս միւսի ազդեցութեանը: Այսպէս Կանադայում և Լուիզիանայում Ֆրանսերէն

լեզուն տեղի է տալիս անգլիերէնին: Տիրօլում իտալական լեզուի ազդեցութիւնը տարածվում է դէպի հիւսիս ի վնաս գերմանականին: Բուկովինայում ռուսիների լեզուն արտահայտւում է ռումաներէն լեզուն, և ինքը ենթարկվում է լեհերէնի իշխանութեանը: Այս տեսակ փոփոխութիւնները իրանց մեկնութիւնը գտնում են ժողովրդների յարաբերութիւնների մէջ: Կանադայի և Լուիզիանայի Ֆրանսիացիքը ոչինչ հաղորդակցութիւն չունին Ֆրանսիայի հետ. ընդհակառակն, նոքա սերտ յարաբերութիւններ ունին անգլիացոց հետ, որոնք մինչև անգամ նոյն երկրի մեծամասնութիւնն են կազմում: Տիրօլում գերմանացոց մօտ անդադար գաղթում են հարաւային բազմամարդ երկրների բնակիչները, և գերմանացիքը նորանով աւելի չեն կարող դիմադրել իտալական ազդեցութեանը, որ կաթոլիկ հոգևորականութիւնը իտալացիներին հեռու է պահում գերմանական կրթութիւնից: Վերին-գերմանական բարբառը, իբրև զրականական լեզու, պիտի կուլ տայ ստորին-գերմանական բարբառը. եթէ ենթադրենք թէ ստորին և վերին գերմանացիքը միապէս զգում են միմեանց հասկանալու կարիքը, այն ժամանակ առաջինների համար աւելի հիմ կայ ընդունելու և գործածական լեզու անելու վերին-գերմանականը՝ քան վերջինների համար ստորին-գերմանական բարբառը: Նոյն բաղդին պատահելու է անշուշտ արդի հայ զրականական լեզուներից մինը. արևմտեան և արևելեան հայերէններից մէկը, մօտիկ կամ հեռաւոր ապագայում, անշուշտ պիտի իշխէ միւսի վրայ: Ազգի պատմական բաղդը պիտի վճռէ թէ յաղթութիւնը որ կողմին է մնալու:

Գ. Կրօնը երբեմն իշխում է մի քանի ազգերի վրայ միանգամայն և նպաստում է հետզհետ է ազգային տարբերութիւնները ջնջելու, երբեմն երևում է միայն մի ազգի մէջ, և այն ժամանակ աւելի զօրաւոր կերպով է անջատում ժողովուրդներին՝ քան մարմնաւոր ծագումը կամ քաղաքական առանձնութիւնը: Կրօնի սահմանները միշտ համապատասխան չեն ազգի սահմաններին, մանաւանդ երբ կրօնը ձգտում է դուրս գալ այն ազգի սահմաններից որի մէջ ծնունդ է առել և տարածուիլ ուրիշ ազգերի վրայ: Իսկ այնտեղ ուր կրօնը մէկ ազգութեան հետ է կապուած, ուր մանաւանդ ազգի գոյութեան համար քաղաքական ապահովութիւն չկայ, կրօնը ամենաազդու միջոց է ազգայնութեան պահպանութեան համար: Այս պայմանի մէջ է գտնվում տալաւին և Հայոց ազգը: Եթէ այսօր

ուրախանում ենք տեսնելով որ մեր հռոմէական ազգայինների մէջ մնած շարժողութեան շնորհով շատ անհատներ վերադառնում են հայոց եկեղեցու գիրկը, կրօնամօլութեան ոգին չէ մեզ ողևորողը, այլ մի շատ բնական և արդարացի զգացմունք, — ազգայնութեան զգացմունքը: Այն օրը երբ ազգը այս կամ այն ճանապարհով իւր ապագան ապահոված կը համարի, տարակոյս չկայ որ խղճի ազատութիւնը օրէնքի զօրութիւն կը ստանայ մեզանում, որովհետեւ մեր եկեղեցին ի բնէ ներողամիտ է և զերծ ամէն տեսակ փառասիրական և ֆանատիկոսական ձգտումներից:

Քաղաքական անկախութիւնից զուրկ ժողովուրդների մէջ կրօնը կեանքի մի քանի տարրերի հետ միասին առած այնպիսի զօրաւոր ազդեցութիւն ունի, որ ազգային լեզուն կարող է ջնջուիլ, և սակայն ազգայնութեան զգացմունքը դեռ երկար ժամանակ կարող է կենդանի մնալ: Այսպէս իրլանդական ժողովուրդը առ հասարակ անգլիերէն է խօսում, և Օ'կոննէլը ստիպուեցաւ օտարականների գլխին նոցա սեպհական լեզուով անէծք կարգաւ: Հարկաւոր է արդեօք և մեր պատմութիւնից օրինակներ բերել: Ռումանիայի և Տրանսիլվանիայի հայերը, չնայելով իրանց սակաւ թւին և ցրուած վիճակին, կրօնի շնորհով դեռ պահում են իրանց ազգութիւնը, այն ինչ այն ժողովուրդը որից բաժանուել են յիշեալ դաղթականները, և հաստանի հայերը, որ թէ թուով աւելի էին առաջններից և թէ կենդրոնացած էին ապրում, հետեւապէս աւելի կենսական զօրութիւն ունէին, յաւիտեան կորած են հայութեան համար: Հայ ճանապարհորդի աչքերը արտասուքով լըվում են, երբ Լէմբերդի հայոց եկեղեցին այցելութիւն գնալով հայերէն ժամերգութեան ներկայ է լինում, ժամերգութիւն՝ որ ժողովուրդից սկսած մինչև քահանան ու եպիսկոպոսը ամէնին հաւատարապէս անհասկանալի է, և որից հազիւ այս երկու խորթ հնչիւններով արտասանած բառերը կարելի է որոշել. «հահահութիւն ամենեսուն» (խաղաղութիւն ամենեցուն):

Դ. Անհատաւանկելի է նոյնպէս որ ժողովուրդի վարք ու բարքը և սովորութիւնները մեծ նշանակութիւն ունին սկզբնական ժամանակներում ազգայնութեան պահպանութեան համար: Սակայն չպէտք է կարծել թէ նոքա ազգայնութեան հիմնական տարրերից մինն են կազմում. ազգային սովորութիւնները ժամանակ անցնելով զանազան փոփոխութիւնների են ենթարկվում և մինչև անգամ անյայտանում

են, այնու ամենայնիւ ազգութիւնը մնում է: Սխալ է ուրեմն այն կարծիքը որով շատ, լաւ կամ վատ, յատկութիւններ ազգայնութեան յատկանիշ են համարում. նոքա ոչ այլ ինչ են ցոյց տալիս եթէ ոչ ժողովրդի զարգացման աստիճանը մի նշանակեալ ժամանակում: Օրինակի համար, հիւրասիրութիւնը նահապետական ժամանակների յատուկ սովորութիւն է, և երբ որ ասում են թէ «հայերը հիւրասէր են», այդ բոլորովին ուղիղ է գիւղական ժողովրդի համար, որ դեռ շարունակում է նահապետական պարզ կեանքով ապրել, և ոչ քաղաքացի հայերի համար, որոնց մասին ոչ դե չէ կարող ասել թէ շատ աղ ու հացով» են:

Ե. Պատերազմը կարող է ամենամեծ վտանգի ենթարկել ազգայնութիւնը, որովհետեւ նա նուազեցնում է ժողովրդի թիւը, և եթէ դժբաղդ ելք ունենայ կարող է ենթարկել ազգին օտարական իշխանութեանը: Մինչև անգամ յաղթող ազգը յաճախ անյայտաճանաչ է խառնուելով յաղթուողների հետ և ընդունելով նոցա իր թութիւնը. այս երևոյթը կրկնուեցաւ շատ անգամ ասիական աշխարհակալութիւնների ժամանակ, իսկ Նւրոպայում նորմանների օրով: Ընդհակառակն, ոչինչ այնպէս չէ միաւորում մի ազգի անդամներին, ինչպէս մի մեծ պատմական ճգնաժամի և փոխադարձ օգնութեան յիշատակը որ մի ցեղ տուել է միւսին: Պատերազմական սխալագործութիւնների յիշատակը ազգային պատմութեան ամենագեղեցիկ մասն է կազմում և ամենայն զրականութեան սկիզբը: Մեր արդի բանաստեղծները, բաւական սնունդ չգտնելով նոր կեանքի մէջ, անդադար հին կեանքին են դիմում, ուր ազգային հերոսները, շայկից սկսած մինչև Ղևոն, հարուստ նիւթ են մատակարարում նոցա ստեղծական ոգևորութեանը:

Զ. Բոլոր հասարակական հաստատութիւններից պետութիւնը ամենակարևորն է: Պետութիւնը իւր ձեռին եղած ահադին միջոցներով կարող է զօրաւոր կերպով նպաստել ազգայնութեան պահպանութեանը կամ բարձմանը. այս մեզ համար այնքան հասկանալի է, որ, կարծեմ, մեկնութեան կարօտ չէ: Մինչև անգամ այնտեղ ուր պետութեան միջոցները չեն գործ դրվում յիշեալ նպատակի համար, այն էլ մեծ նշանակութիւն ունի որ մի որոշ բազմութիւն մարդկանց երկար ժամանակ միաւորուած են եղել մի պետութեան մէջ: Մի երկրի բնակիչները միևնոյն բաղդին ենթարկուած լինելով, որ բոլորովին տարբերվում է դրացի ժողովուրդների բաղդից, անշուշտ

մէկ ազգութիւն կը կազմեն, որքան էլ սկզբումը միմեանցից զանազանվում լինէին: Սորա հակառակ, երկարատեւ անջատումը հետզհետէ ոչնչացնում է սկզբնական նմանութիւնները. հրէաների մեծ զաղթականութիւնը, դարեր անցնելով, այնպէս միացաւ ու ձուլուեցաւ հայ ժողովրդի հետ, որ մինչև անգամ մի թագաւորական հարստութիւն տուեց Հայաստանին, ազգային պատմիչների կարծիքով ամենահարազատ իշխանութիւնը Բագրատունեաց թագաւորութեան բազմաթիւ իշխանութիւնների ժամանակ: Զօրաւոր շահերը նոյնպէս նպաստում են ազգերին կարճ միջոցում միաւորելու կամ անջատելու: Մի քանի պատմական դարերում բէլգիացիները հռլանդացիներին թշնամի դարձան. ընդհակառակն, Հիւսիսային-Ամերիկայում հազիւ մի դար կայ որ կազմուեցաւ մի ազգութիւն անգլիացիներից, իրլանդացիներից, գերմանացիներից, ֆրանսիացիներից և այլն, և այսօր այդ մեծ ազգութեան միութեան առաջ տեղի են տալիս բոլոր ցեղական տարբերութիւնները:

Զկայ մի պետութիւն որի սահմանները ազգի բնական երկրի սահմաններին համեմատ լինի: Փոքր պետութիւնները սովորաբար ազգի մի մասի վրայ միայն իշխում են. մեծ պետութիւնները իրանց իշխանութիւնը տարածում են զանազան ազգութիւնների վրայ:

Դ.

Այն խնդիրը թէ ինչ միջոցներ նպաստում են ազգայնութեան զարգացմանը կամ վնասում նորան, իւր լուծումը գտնում է այն խօսքերի մէջ որ ասացինք ազգայնութեան և հասարակական հաստատութիւնների մէջ եղած յարաբերութիւնների վրայ: Սովորաբար ազգայնութիւնը այնտեղ ազատօրէն է զարգանում, ուր նա կապուած է սեպհական պետութեան հետ կամ դռնեայ ուր կառավարութիւնը ազգային պահանջողութիւններին լրումն է տալիս:

Յաճախ պատահում է որ կառավարութիւնը երաշխաւորում է մի նշանակեալ ազգի պահպանութիւնը, որին ինքը չէ պատկանում ծագմամբ և լեզուով: Այդ սովորաբար լինում է այն ժամանակ երբ պետութիւնը, իւր սահմանները ընդարձակելով, օտար ազգութիւնը իւր իշխանութեան ներքոյ է ընդունում: Սակայն հազիւ է պատահում որ տիրապետող իշխանութիւնը սրբութեամբ կատարէ այս պայմանը, որ իւր սեպհական շահերին հակառակ է համարում, և եթէ իւր քաղաքական նպատակներին հասնելու համար խիստ մի-

ջոցների չէ դիմում, որ մի գուցէ տուած խօսքը կատարած չհամարուի, նա աւելի նուրբ հնարներ է գործ դնում, որ պարզամիտների աչքերը շատ անգամ չեն նշմարում: Նա աշխատում է արուեստական թշնամութիւններ գրգռել հպատակների մէջ, որպէս զի միօրինակ շահերով կապուած ազգութիւնները միմեանցից միշտ անջատուած մնան, հեռապէս և անկարող լինին մի բանի ձեռնարկելու:

Պատահում է երբեմն որ կառավարութիւնը զանազան հանգամանքներից ստիպուած՝ առանձին իրաւունքներ է շնորհում հպատակ ազգութեանը, որի վրայ միւս ազգութիւնները անշուշտ նախանձելով են նայում, մանաւանդ որ կառավարութիւնը աշխատում է իւր իշխանութեան կորուստը փոխարինել մնացած ազգութիւններին առաջուանից աւելի ճնշելով: Այսպէսով պետութիւնը կարող է միևնոյն ժամանակ մի քանի ազգութիւնների դժգոհութիւնը գրգռել: Մի հպատակ ազգութիւն զանգատում է թէ իւր ցանկութիւնների միայն մի մասը կատարել են, միւսը թէ այդ մի մասը իւր վայելած իրաւունքներից շատ աւելի է: Այսպէս Աւստրիայում 1848ին իտալացիք կառավարութեան առանձին շնորհն էին վայելում. բայց սորանով Աւստրիան մէկ կողմից միւս հպատակ ազգութիւններին զայրացրեց, իսկ միւս կողմից իտալական պետութեան համակրութիւնը չվաստեցաւ: Հողանդացի զաղթականները հեռացան Բարեկուսոյ հրօսանդանից, որովհետեւ պետութիւնը իւր պաշտպանութեան ներքոյ ընդունեց սևամորթ ցեղին, որին հողանդացի բնակիչները ճնշում էին:

Ինչպէս երբեմն պետական քաղաքականութիւնը ճնշում է օտար ազգութիւնները, որպէս զի իւր իշխանութիւնը աւելի զօրաւոր և անպարտելի լինի, այսպէս էլ պատահում են դէպքեր երբ պետութիւնը իւր համար օգտակար կարող է համարել ժողովրդին ազգութիւնների համեմատ բաժանել: Այս պատահում է երբ պետութիւնը թոյլ է իւր հպատակների բաղդատութեամբ, և ուրեմն կամենում է մի ազգութիւն զսպել միւսի միջնորդութեամբ. կամ երբ հարկ է պետութեան սահմանները պաշտպանել այն վտանգների դէմ որ սպառնում են նոցա ազգայնութեան ձգտումները: Առաջուան ժամանակները ազգայնութեան իրաւունքը անյայտ էր, բայց այս գաղափարի զօրութիւնը բաւական ծանօթ էր. այնպէս որ պատմութեան բոլոր շրջաններում երևում են փորձեր այս

տեսակ միաւորութիւններ զուլս բերելու: Զենովացիք, որոնց իշխանութիւնը Կորսիկայի վրայ անհաստատ էր անընդհատ ապստամբութիւնների պատճառով, աշխատում էին կղզու երկու մասերը միմեանց դէմ դրդուել: Արևելեան կողմի բնակիչները (riviera di levante) տարբեր ազգ էին համարվում, իսկ արևմտեանները (riviera di ponente) տարբեր, և մինչև անգամ չարագործութիւնները անպատիժ էին մնում, եթէ գործվում էին Կորսիկայի մի մասում միւս մասի բնակիչների դէմ:

Թէև նոր ժամանակներում ազգերը, որքան էլ սակաւութիւն թոյլ լինին, այնպէս հեշտ չեն կարող կուլ դնալ ինչպէս որ երբեմն կարծւում է. սակայն պատմութիւնը շատ ազգերի անյայտանալու օրինակն է ներկայացնում մեզ: Ասիայի մեծ պետութիւնները, ասորա-բաբելացիները, մարա-պարսիկները, եգիպտացիները, տիեզերակալ Հռոմը, կելտեան և ֆրանկեան ցեղերը ուրիշ ազգերի հետ խառնուելով ու ձուլուելով՝ բոլորովին անյայտացան: Անցեալի օրինակները չպէտք է անպտուղ մնան մեզ համար: Առհասարակ կարելի է ասել թէ երկու մոքառող ազգութիւններից վերջիվերջոյ նա յաղթող կը հանդիսանայ, որի կողմն է բազմութիւնը, նիւթական հարստութիւնը, քաղաքական զօրութիւնը կամ քաղաքակրթութիւնը: Ժողովրդի բազմութեան և քաղաքական զօրութեան նշանակութիւնը ազգայնութեան պահպանութեան համար ինքն ըստ ինքեան ակներև է և երկար մեկնութիւնների կարօտ չէ: Նիւթական հարստութիւնը մի կողմից միջոց է տալիս անկախութիւնը պահպանելու և միւս կողմից ուրիշներին իւր ազդեցութեանն է նվթարկում: Ուսումը և կրթութիւնը ահագին մտաւոր զօրութիւն է մատակարարում, առանց որի ազգութիւնը միշտ խախուտ հիման վրայ կը մնայ: Վերջին միջոցի գործադրութիւնը բաւական երաշխաւորութիւն է մեր ազգի ապագայ դոյութեան համար. բայց որպէս զի կրթութիւնը ապագայում արդիւնաւոր հետեանքներ ծնեցնէ, հարկ է հաւասարապէս ծաւալել նորան ժողովրդի բոլոր դասերի մէջ: Դորա համար անհրաժեշտ է ազգայնութեան պահպանութեան միւս միջոցի վրայ մտածել, այն է նիւթական հարստութեան վրայ. մինչև որ հայ ժողովուրդը նիւթապէս ապահոված չլինի, չէ կարող մտաւորապէս մեծ յառաջադիմութիւն անել. և այս շատ հասկանալի է, որովհետև մարդուս բնական է մտաւոր սնունդից առաջ մարմնաւոր սնունդի վրայ մտածել: Կան մարդիկ որ

պոխարակում են, վաշխառու և հարստահարող են անուանում մեր ազգի առևտրական դասը, որ նիւթական ապահովութեան հետեւի է լինում. ուրիշները, ընդհանրապէս, ազգի ապահովութիւնն են տեսնում այդ բանի մէջ: Այս երկու կարծիքների մէջ չափազանցութիւն կայ: Տարակոյս չկայ որ նիւթական ապահովութեանը ձգտումը, ինչպէս որ ապացուցանում է Բօկլ անգլիացի պատմադիրը, բնական է մի ժողովրդի համար որ քաղաքական կեանքից զուրկ է. և այս կողմից մեր առևտրական դասը մեղադրելի է: Բայց բանն այն է որ այս և այն քաղաքում հաստատուող հայերը չեն կազմում հայոց ազգութիւնը, այլ Հայաստանի հողի վրայ բնակող երկրագործ հայ ժողովուրդը. նորա ապահովութեան վրայ պէտք է խորհել, նորա ձեռքի պէտք է բաժնու գութան տալ որ իւր հողը մշակէ, և այնուհետեւ նա անշուշտ կը մտածէ և իւր մտաւոր անդաստանը մշակել:

Ասկայն եթէ ամբողջ ժողովրդներ դժուարութեամբ են կորցնում իրանց ազգութիւնը, նոյնը չէ կարելի ասել մասնաւոր անհատների համար: «Միւսնոյն պետութեան մէջ, ասում է Բիւդի-գէրը, հոգեւոր հայրենիքից անջատուիլը, մինչ մարմնաւորը պահպանւում է, այնքան հեշտ է լինում՝ որքան թոյլ է այն կապը որ միաւորում էր նորան թողած ազգութեան հետ, և որքան նուազ որոշ են նորա սահմանները: Այս կողմից գերմանացիքը յայտնի են իրանց տխուր ընդունակութեամբ, որ իւր բացատրութիւնը գտնում է ազգային բնաւորութեան մէջ: Գերմանացիներին շատ անգամ օրինակ են բերել իբրեւ այնպիսի ազգի որ ամէնից քիչ նախապաշարմունքներ ունի, և որնոր կարող է ամենամեծ դիւրութեամբ ընդունել օտարի մտքերը և զգացմունքները: Ասում են թէ Ֆրանսիացին միայն Ֆրանսիացի է մնում, անգլիացին անգլիացի, իսկ գերմանացին՝ մարդ: Բայց այս ամէն բան լինելու ընդունակութիւնը պահանջում է մի տեսակ դիւրաթեք բնաւորութիւն, որ եմթարկւում է օտար ազգի գործած ամէն մի տպաւորութեանը: Ազգայնութեան գաղափարի հետ կապակից է մի տեսակ միակողմանի ուղղութիւն. ազգային զգացմունքը աներևակայելի է առանց մի տեսակ անիրաւութեան դէպի օտարազգիները: Կարելի է ասել թէ այն միւսնոյն յատկութիւնը, որով գերմանացիք աշխարհի ամենալաւ թարգմանիչներն են, նպաստում է նոցա և կեանքի մէջ նոյն հեշտութեամբ խորասուզուիլ ուրիշ ազգերի գաղափարների և զգացմունքների մէջ:

Հաշուեցէք գերմանական անունները սլավոնացիների և ուրիշ գրացի ժողովրդների մէջ. բայց և այդ հաշիւը չէ կարող իսկական թուանշանը տալ, որովհետեւ շատերը իրանց անունները սեպհականել են նոր ընդունած լեզուից: Անշուշտ հայ ընթերցողը այս նկարագրութեան մէջ գտնում է մի քանի գծեր որոնք դժբաղդաբար մեր ազգի շատ անհատներին էլ են վերաբերում:

Ազգութեան զլխին կարելի է անէծք կարդալ, շարունակում է նոյն մատենագիրը, բայց անտեղի է պնդել որ իբր թէ այն ազգը որի զիրկը ընկնում են ազգափոխները, ոչինչ օգուտ չէ քաղում նոցանից: Աւելի անձնուիրութիւն կարելի է սպասել այն անձի կողմից որ ինքնակամ ընտրել է իւր ազգութիւնը, քան նորանից որ բաղդի բերմամբ պատկանում է մի ազգութեան: Իրաւ է, բաւական յաճախ է պատահում որ ազգափոխը կատարելապէս չէ յարմարվում նոր ազգութեանը, և իւր անտեղի շարժումաճըով ու նորընծաների սովորական ջերմեռանդութեամբ ծիծաղելի է լինում. բայց այս էլ անհակառակելի է որ ինչ որ նա անում է օտար ազգի համար, արած է մնում, և իւր որդիքը, որոնք արդէն նոր ազգութեան հոգւով են կրթվում, անտարակոյս նպաստում են նորա զօրութիւնը աւելացնելու: Պէտք է ասել որ գերմանացիք յաճախ իրանց նոր հայրենակիցների ազգային ձգտումներին ակոյեան հանդիսացան և այնպիսի ջերմեռանդութիւն ու հատատամտութիւն ցոյց տուին, որ գերմանական ազգը երբէք չէ գտնում իւր սեպհական գործի պաշտպանութեան համար:

Եթէ համեմատենք պատմութեան դանազան շրջանները, կը տեսնենք որ հին ժամանակները աւելի են նպաստել ազգայնութեան զարգացմանը և պահպանութեանը. սորա պատճառը որոնելու է գլխաւորապէս այն հանդամանքի մէջ որ հին ազգերը քիչ հազորդակցութիւն ունէին միմեանց հետ: Մի քանի տէրութիւններ, ինչպէս հին եգիպտոսը և Հնդկաստանը, արդելում էին իրանց հպատակներին օտար երկրներ երթալ. աւելի յաճախ արգելվում էր օտարականներին երկրի մուտքը, սովորութիւն որ դեռ նոր ժամանակներում գործ էր զրկում Չինաստանում և Զապոնիայում: Բացի այս արգելքներից, ճանապարհորդութիւնը դժուարութեամբ էր կատարվում աշխարհագրական տեղեկութիւնների պակասութեան և ճանապարհների անպիտանութեան պատճառով: Մի ազգ միւսի վրայ ոչինչ ներգործութիւն չունէր, և այս պատճառով վերջինը անարգել

կարող էր վարձացնել իւր ազգային առանձնութիւնները: Ազգերը միմեանց անձանօթ էին մնում, ուրեմն և իւրաքանչիւր ժողովուրդ կարող էր մի հաստատուն գաղափար կազմել իւր գերազանցութեան մասին, արհամարհել և տտել բոլոր օտարազգիներին:

Սակայն այս այսպէս կարող էր լինել միայն խաղաղութեան ժամանակ: Պատերազմը, ընդհակառակն, ազգայնութեան համար շատ աւելի վտանգաւոր էր այն ժամանակ քան այժմ, որովհետեւ բռնաւոր աշխարհակալը չէր խնայում ոչ մի ազգային իրաւունքի, ոչ մի սովորութեան: Եթէ աշխարհակալը կամենար իւր տիրապետած երկրի իշխանութիւնը ազատագրելու համար յաղթուած ազգին ջնջել, ոչինչ արգելքների չէր պատահում և կարող էր ամենաբարբարոս միջոցներ գործ դնել: Իհարկէ ոչ մի ազգութիւն չէ դիմանալ, երբ արական սեռի բնակիչների մեծ մասը կոտորվում են, իսկ մնացածները իբրեւ ստրուկ ծախվում են կամ իրանց ստացուածքի յափշտակութեամբ բոլորովին աղքատանում են և կամ, ինչպէս անում էին շատ ասիական աշխարհակալներ, ժողովուրդը իւր հայրենիքից քշվում էր հարիւրաւոր մղոններ հեռու՝ օտար երկրների տակ և օտար հողի վրայ:

Այս աշխարհակալութիւնների և դաղթականութիւնների հետեւանքն եղաւ շատ ազգերի անյայտանալը որոնք խառնուեցան ու ձուլուեցան ուրիշ ազգերի հետ: Միւսնայն ժամանակ պատմութիւնը ցոյց է տալիս որ այս խառնուրդներից զլիաւորապէս կազմուել են մեծ ազգութիւնները: Հին դարերում Ասորեստանի և Նիւիպտոսի թագաւորութիւնները ընկնում են մարա-սյարսկական իշխանութեան ներքոյ, որ այսպէսով կազմուեցաւ սեմեան և արիական ցեղերի խառնուրդից: Յունաստանը նուաճուեցաւ մակեդոնացիներից, և ամբողջ հին աշխարհը հռոմէական կայսրութեան ձեռն է անցնում, որ բաղադրուած էր արդէն խառն ժողովուրդներից: Միջին դարերում տիրապետում են դերմանացիք, կրօնի և կրթութեան մէջ ռոմանական ամենանարատ ցեղը—իտալացիք. ժամանակ անցնելուց յետոյ նոցա տեղը բռնում են աւելի խառն տարրերից բաղկացած ռոմանական և գերմանական ցեղերը, Ֆրանսիան և Անգլիան: Մինչև անգամ այնտեղ ուր երկու ժողովուրդ ցեղակից են կամ նոյն գաղափարի տէր, խառն ժողովուրդը միշտ առաւելութիւն ունի. մինչ արաբացիքը հեռացնուած էր արցնում են իրանց իշխանութիւնը Եւրոպայում, Ասիայում և Աֆրիկայում, խառն տարրերից բաղկացած թուրքերը տի-

րապետում են արաքական և ուրիշ քրիստոնէական երկրներին: Գերմանիայում քաղաքական նշանակութիւնը ներքին բուն գերմանական ցեղերից անցնում է Պրուսիայի և Աւստրիայի ձեռքը. առաջինը կապմունք է մէկ կողմից գերմանական, իսկ միւս կողմից պրուսական, լէտտական և սլավոնական ցեղերի խառնուրդից. իսկ Աւստրիան, բացի գերմանացիներից, իւր սահմաններում պարունակում է Եւրոպայում գտնուած բոլոր սերունդների ներկայացուցիչները:

Այս երևոյթը կարելի է մեկնել նորանով որ ազգերի անդադար աճող հաղորդակցութիւնների պատճառով, այն ազգութիւնները որոնք ուշ են ծագել, պէտք է անշուշտ խառն տարրերից բաղկացած լինէին: Բայց երիտասարդ ազգութիւնը միշտ ամենազօրաւորը չէր. այսպէս պարսիկները յաղթուեցան յոյներից և շատ բարբարոս ժողովուրդներ հռոմայեցիներից, գերմանացիքը յաղթեցին արեւմտեան սլավոններին, հունգարացիներին և թուրքերին: Խառն ազգի տիրապետութիւնը աւելի է տարածվում քան նորա անխառն նախորդի տիրապետութիւնը: Վերջապէս շատ անխառն ազգերի անկումը ցոյց է տալիս նոցա արմատական թուլութիւնը: Եթէ քրնները ազգերի պատմութիւնը միայն միջին դարերի սկզբից, կը տեսներք որ Եւրոպայում հետզհետէ կործանուեցան օստգոթերի, լոնգօբարդացիների, բուրգունդացիների թագաւորութիւնները, սաքսոնները Անգլիայում, կելտերինը Բրետանում, Իրլանդիայում, Վալիստում և Շոտլանդիայում, սլավոնական թագաւորութիւնները այժմեան Գերմանիայում և Թուրքիայում, պրուսները, լէտտերը և Ֆինները, վերջապէս լեհերը: Սորա հակառակ ոչ մի խառն ազգ չկործանուեցաւ, բացի Սպանիայի մաւրիտանացիներից:

Ի հարկէ ներկայումս ոչ մի վտանգ չկայ ուրիշ ազգերի հետ խառնուելու մի ազգի որ քիչ շատ որոշ կերպարանք ու բնաւորութիւն է ստացել: Բայց կան ժողովուրդներ որոնք վաղուց արդէն անդառնալի կերպով դէպի կորուստ են դիմում, կամ դեռ չեն կերպաւորուել և իրանց սակաւութեան պատճառով մեծ յոյս չեն տալիս ապագայում. անկախօրէն կեանք վարելու: Այսպէս են հայերի կենակից և Հայաստանի հողի վրայ ապրող քուրդերը և թուրքերը, մէնները, երկու փոքրիկ ժողովուրդներ, որոնք հազիւ թէ վերածնութեան տարրեր բովանդակեն իրանց մէջ: Շատ անգամ խօսք է եղել այն սերտ յարաբերութիւնների վրայ որ քուրդերը ունին հայերի հետ, չնայելով այս վերջինների կրած հալածանքները նոցա կողմից:

կեանքի ծանրակշիռ հանդամանքներում քուրդը յաճախ դիմում է հայ քահանայի խորհրդին, և «Մշու սուլթան սուրբ Կարապետը» քուրդի համար նոյն նշանակութիւնն ունի ինչ որ ունի մշեցի և վանեցի հայի համար: Իսկ թխրքմէնները, թէ և երբեմն թշնամական յարաբե-
րութիւններ են ունեցել Տաւրոսի հայոց հետ, սակայն պատահել են դէպքեր երբ նոքա միաբանել են Զէյթունեցոց հետ հասարակաց թշնամու դէմ կռուելու համար: Եթէ հայ հոգեւորականութիւնը, օգուտ քաղելով իւր բարոյական ազդեցութիւնից, աշխատած լինէր յիշեալ ժողովրդներին հաշտեցնել հայոց հետ, գուցէ նոքա մինչև այժմ քրիստոնէութիւնը ընդունած և հայոց հետ միաբանած կը լինէին, որով հայութիւնը մի թարմ զօրութիւն կը ստանար այդ նոր պատուաստից:

Ե.

Քննելով ազգերի պատմական բաղդի ընթացքը, տեսնում ենք որ ազգայնութեան ձգտումները, գոնեա ամէն տեղ ուր նոքա զի-
տակցութիւնից են բղիւում, քաղաքակրթութեան հակառակ են լի-
նում: Լուսաւորեալ մարդուն բնական է ամէն լաւ բան որոնել և ընդունել որ կողմից էլ որ դայ, իւր սեպհական ազգութեան միջից կամ այդ սահմանից դուրս, առանց ուշադրութիւն դարձնելու թե-
թե տարբերութիւնների վրայ: Կրթուած մարդը ամենայն կարծիքից ճշմարտութիւն է պահանջում, ամենայն արուեստական արդիւն-
քից — գեղեցիկութիւն, ամենայն հիմնարկութիւնից — օգտակարու-
թիւն: Բայց իւրաքանչիւր ազգութեան մէջ շատ բան կայ որ այս պահանջողութիւններին չէ համապատասխանում. ամէնքը ոգեւո-
րուած են մի տեսակ յարգանքով, մի երկիւղածութեամբ որով ազգի նախնական պատմութեան զրոյցը զուտ ճշմարտութիւն է հա-
մարվում, կոպիտ ժամանակների տգեղ պատկերը — գեղարուեստական ճարտար արդիւնք, յիմար օրէնքը — պետական իմաստութեան պտուղ: Շատ ժողովրդների մէջ մեծամասնութիւնը հաւատ է ընծայում այս բոլոր բաներին, իսկ նոքա որոնք տեղեակ են գործի էութեանը, չեն վստահանում ճշմարտութիւնը յայտնել: Այս մեծ համարումը սեպհական արժանաւորութիւնների վրայ և արհամարհանքը դէպի ուրիշ ազգերը աւելի տղիտութիւնից է առաջ դալիս քան ազգային հպարտութիւնից: Ով որ ծանօթանում է օտար ազգերի կեանքին,

տեսնում է որ շատ բանում ամենևին հիմն չունէր ատել նոցա կամ պարծենալ ազգային արժանաւորութիւններով:

Նոր զարթող ազգութիւնների մէջ պատահում է երբեմն որ օտար կեանքից խորշելը ոչ թէ ատելութիւնից է առաջ գալիս, այլ ինքնապահպանութեան զգացմունքից: Ազգային կեանքի ղեկավարների մի մասը, տեսնելով թէ ինչ մեծ անդունդ է բաժանում իրանց ազգը քաղաքակիրթ ազգերի խմբից, ձգտում են օր առաջ այդ անդունդը լրնել՝ լուսաւորութիւն տարածելով նորա մէջ. միւս մասը, ընդհակառակն, երկնչելով որ մի՞ գուցէ լուսաւորութեան ճառագայթները շագնեն նորածիլ ազգայնութեան թոյլ աչքերը, աշխատում են նախ կաղդուրել նորա մէջ ազգային անհատականութեան զգացմունքը, և ապա առաջնորդել նորան դէպի օտարական կեանքը, դէպի ընդհանուր քաղաքակիրթութիւնը: Այս երկու ուղղութիւնները մեզանում գեղեցիկ կերպով արտայայտում են երկու ժամանակակից բանաստեղծներ, Ռ. Պատկանեանը և Մ. Նալբանդեանը: Սոցանից առաջինը, յորդորելով մեզ թողնել բաժանուել մեր հին կեանքից և նոր կեանք ու նոր բարք գգնուել, բացազանջում է.

«Հայկ ու Լեոնին մոռանանք, եղբարք,
Թափ տանք մեզանից փոշին հնութեան,
Վերածնենք մեր մէջ նոր կեանք ու նոր բարք,
Կեցցէ՛ շատ օրեր մանուկ-Հայաստան»:

Երկրորդը, ցանկալով նախ անցեալի փառաւոր յիշատակներով արծարծել ազգայնութիւն զգացմունքը, որ «Հայի սրտի խորքում դեռ հաստատուն կայան չունի», և ապա արեւմտեան ծովածաւալ լուսաւորութեան մէջ մանել, պատասխանում է նորան.

«Հայկ ու Տիգրանին յիշենք միշտ, եղբարք,
Թափենք նոցանից հնութեան փոշին.
Նորանց յիշելով արդեօք մի նոր կեանք
Առնու Հայաստան—նոցա խեղճ սյրին»:

Քաղաքակիրթութիւնը մշտնաւորէ ազգայնութեան նորանով որ անզգալի կերպով ջնջում է ազգային տարբերութիւնները: Այս ազդեցութիւնը միայն մեր ժամանակներին յատուկ չէ. միւսնոյն երևոյթը նկատում ենք և հին դարերում: Մակեդոնական աշխարհակալութիւնը, հելլենական քաղաքակիրթութիւնը մտցնելով Ասիայի մէջ, թէ՛ աւան ազգերի և թէ այս վերջինների և յոյների մէջ

եղած զգալի տարբերութիւնները վերացրեց. ոչ միայն ապիական ժողովուրդները շատ բան վերցրին ու սեպհականեցին յոյներից, այլ և քաղաքակիրթ յոյները զարմացման ու հետեւողութեան առարկաներ գտան «բարբարոս» Ասիայի մէջ: Արեւմտեան և արեւելեան երկրների մէջ մի տեսակ նմանութիւն ընկաւ, և իրանք յոյները ջնջում էին այն սահմանները որ բաժանում էին նոցա մասամբ հիւսիսային դրացի ժողովուրդներից, ինչպէս եւոդացիներից և մակեդոնացիներից, մասամբ էլ միսեանցից, ինչպէս դորիացիներից և յոնիացիներից. այն ժամանակ լեզուական տարբերութիւններն էլ վերանում են, և ատտիկեան բարբառը ընդհանուր զրականական լեզու է դառնում: Մակեդոնական ջըջանի թագաւորները, Սելեւկեանները և Պտղոմեանները, այնպիսի կազմակերպութիւն տուին իրանց պետութիւններին որ բոլորովին նման էր եւրոպական պետութիւնների կազմակերպութեանը. Աղէքսանդրիայի հռչակաւոր դպրոցը թափվում էին հին աշխարհի ամէն կողմերից գիտութիւնները և արուեստները ուսանելու համար: Այս հաւասարութիւնը կրթութեան միջնորդութեամբ աւելի յառաջադիմութիւն առաւ հռոմայեցոց ժամանակ, և Քրիստոսի թուականութեան երրորդ դարում Անգլիայից մինչև Եգիպտոս և Սպանիայից մինչև Նիքիտա միլենոյն քաղաքական կարգերը և օրէնքներն էին թագաւորում, միլենոյն լեզուն տիրապետում, միլենոյն գիտութիւններն ու արուեստները ծաղկում, միլենոյն սովորութիւնները զործ դրվում քաղաքակիրթ անձանց մէջ, և բոլոր ազատ մարդիկը հաւասար էին և Հռոմի քաղաքացի էին համարվում: Նոյն խառնուրդն ու մերձաւորութիւնը երեւում է ազգերի մէջ և միջին դարերում քրիստոնէութեան ազդեցութեան ներքոյ:

Ազգայնութիւնը սկսում է Եւրոպայում կրօնական վերանորոգութեան ժամանակ, մասամբ պատահամբ, որովհետեւ այն ժամանակները ամբանում էին տէրութիւնները և նորոգվում էր հին կեանքի յիշատակը, մասամբ էլ իբրեւ անհրաժեշտ հետեանք կրօնական յեղափոխութեան, որի շնորհով Սուրբ Գիրքը թարգմանուեցաւ և ազգային լեզուի գործածութիւնը մտաւ ժամերգութեան մէջ առաջուան լատինական լեզուի տեղ, որ ընդհանուր զրականական և եկեղեցական լեզու էր դարձել բոլոր արեւմտեան ազգերի մէջ: Բացի սորանից, կրօնական վերանորոգութիւնը եկեղեցական իշխանական դասակարգութիւնը ջնջելով՝ խորտակեց ազգերի կրօնական հաղորդակցութիւնը, իւրաքանչիւր պետութեան տուեց իւր երկրի

եկեղեցական իշխանութիւնը և առհասարակ նպաստեց անձնական անհատականութեան զարգացմանը:

Ուրեմն ոչ ոք չպէտք է զարմանայ եթէ ազգային ձգտումը յաճախ իբրև զէնք է գործ դրւում ընդհանրական կրթութեան դէմ: Չափաւոր գաղափարների տէր մարդիկ կը ցանկային արտաքսել օտարականներին իրանց երկրից, պահպանելով նոցա բերած կրթութիւնը, իսկ համառ անձինքը զոհում են նոյն իսկ կրթութիւնը, որովհետև տեսնում են որ չեն կարող բաժանել նորան օտարականներից, որոնց պարտական են այդ կրթութեան համար: Եւ այս բանում հարկաւ նպաստում են նոցա այն անձինքը որոց օգուտը պահանջում է ժողովուրդին կուստութեան և տղիտութեան մէջ պահել այս է պատճառը որ շատ երկրներում ազգային կուսակցութիւնը միանում է յետագէմ կուսակցութեան հետ. երեսփոխանական ժողովներում ազգային կուսակցութիւնը յաճախ իւր քուէները միացնում է կղերական կուսակցութեան քուէների հետ: Այս դաշնակցութիւնը, որ գուցէ բնական է և ուրեմն այնքան մեղադրելի չէ այն ազգութիւնների մէջ որոնց անհատականութեանը սպառնում է օտարական ազդեցութիւնը, ոչնչով չէ կարող արդարանալ Գերմանիայի և Ֆրանսիայի պէս երկրներում, որոնք արդեան քաղաքակրթութեան ամենամեծ ներկայացուցիչներն են և հետևապէս ոչինչ երկիւղ չեն կարող ունենալ օտարական ազդեցութիւնից: Ազգայնութեան դիմադրութիւնը նոր կեանքի հոսանքի դէմ արտայայտուեցաւ և արտաքին երևոյթների մէջ. շատ տեղ ուր առաջին անգամ զարթեցաւ ազգայնութեան զգացմունքը, հանդէս բերուեցան գիւղական դասի սովորութիւնները, հազուստն ու սնունդը, և վերին դասերը սկսան հետեւիլ նոցա, որովհետև կամենում էին անպատճառ որ ամէն բան ազգային լինի, չնայելով որ չգիտէին թէ մի քանի դար առաջ ինչպէս էին ուտում, խմում և հագնում մարդիկ:

Յայտնի է որ առաջուան բարբարոս ասած ժամանակներում ազգերը աւելի ազատամիտ էին օտարական կրթութեան վերաբերութեամբ: Միջին դարերում արևմտեան սլավոնները հրաւիրեցին գերմանացիներին իրանց երկիրը, և ամէնքը գիտեն որ Պետրոս թագաւորը միայն օտարականներին իւր երկիրը բերելով և նոցա կարգերը մտցնելով իւր ժողովուրդի մէջ Ռուսաստանը մի առաջ եւրոպական պետութիւն դարձրեց: Արևելեան Եւրոպան օտարազգիների և մասնաւորապէս գերմանացիների ազդեցութեանն է սկստական իւր արած

յառաջադիմութեամբը արդիւնագործութեան, քաղաքական բարեկարգութեան, զիտութիւնների, արուեստների և ընկերական սովորութիւնների մէջ: Մինչև անգամ կրօնը արևելեան Եւրոպան մասամբ բիւզանդական յոյներից է ընդունել, մասամբ էլ Գերմանիայից: Այստեղ ազգային կուսակցութիւնը իւր ատելութեամբը դէպի օտարազգիները հակասում է իւր պատմութեան հին ժամանակներին, նոր ժամանակի մարդիկը աւելի օտարասէր են քան ազգասէր, հները ճշմարիտ հայրենասէրներ էին, պնդում են նորա, մոռանալով որ այդ գովասանած նախնիքը իրանց լուսաւորութիւնը օտարներից են ընդունել:

9.

Քննութեան տակ առնելով մարդկային կեանքի հանգամանքները, նշմարում ենք որ իւրաքանչիւր անհատ առանձին առած՝ կապուած է զանազան ընկերական կապերով, որոնց շրջանը քանի գնում՝ աւելի ու աւելի ընդարձակութիւն է ստանում: Նախ գերդաստանը կապում է մարդուն իւր նմանների հետ, յետոյ ընկերութիւնը, որ թափառական ժողովրդների մէջ ցեղերի է բաժանվում, իսկ նստողական կեանք վարողների մէջ անբաժան համայնքի ձևով է երևում: Գորանից յետոյ գալիս է ազգայնութեան կապը, և վերջապէս այս բոլոր կապերը ընդգրկում են ամբողջ մարդկութիւնը: Տունը, գիւղը կամ քաղաքը, հայրենի երկիրը, վերջապէս երկրագունտը միւսնոյն գաղափարի զանազան ձևերն են արտայայտում, ամենափոքրից սկսած մինչև ամէնից ընդարձակը, որոնց հետ աստիճանաբար կապվում է մարդս. բայց այս կապերից իւրաքանչիւրը քանի գնում՝ աւելի և աւելի մարդկանց բազմութիւն է բովանդակում, որ զբաւում են մեր մտքերը և զգացմունքները: Գերդաստանը բաղկանում է մի քանի սակաւաթիւ անձինքներից, համայնքը պարունակում է իւր մէջ հարիւրաւոր և հազարաւոր անձինք, ազգը բաղկացած է միլիոնաւոր անհատներից, իսկ մարդկութիւնը բովանդակում է ամբողջ մարդկային սեռը:

Սակայն որքան այդ կապերը ընդարձակվում են, այնքան աւելի թուլանում են մեր զգացմունքները: Մարդկային բոլոր համակրութիւններից գերդաստանական սէրը ամենասուղորական և ամենազօրաւորն է. արեւակցութիւն բառով մենք արտայայտում ենք այն գաղափարը թէ գերդաստանը մեզ հետ ոչ միայն հոգեպէս՝ այլ և մարմնապէս է կապուած: Մեր ծնած գիւղի կամ քաղաքի

բնակիչներից արդէն ամէնին չենք սիրում. մեր բոլոր հայրենակիցներին մենք մինչև անգամ երբէք չենք ճանաչում. իսկ ամբողջ մարդկութեան մասին խօսք անգամ չէ կարող լինել. սէրը պակասում է նոյն չափով՝ որով ընդարձակվում է մեր կապակցութիւնը մեր նմանների հետ: Շատ անգամ ասել են. թէ յիշեալ կապակցութիւններից ամէնից փոքրը անձնասիրական բնաւորութիւն ունի, իսկ միւսները աւելի իդէալական են և անձնական զգացմունքներին ստիպում են աւելի ընդհանուր, ուրեմն և աւելի զգացմունքների առաջ տեղի տալ: Այս կարծիքի մէջ մինչև մի աստիճան ճշմարտութիւն կայ: Տարակոյս չկայ որ մեր ծնողներին սիրելով մենք սիրում ենք այն անձանց որ մեզ բարութիւն են արել. մեր որդոց սիրելով մենք սիրում ենք նոցա որոնց մէջ նկատում ենք մեր սեպհական մարմինը և մեր սեպհական կեանքի շարունակութիւնը: Հեռաւոր ազգականների մէջ մենք տեսնում ենք այնպիսի անձինք որոնք աւելի մեծ նմանութիւն ունին մեզ հետ կամ որոնց շահերը սերտ կապուած են մեր շահերի հետ, իսկ մեր հայրենակիցների սէրը հիմնվում է գլխաւորապէս այն հանգամանքի վրայ որ մենք փոխադարձաբար հասկանում ենք միմեանց, ոչ միայն լեզուով, այլ և սովորութիւններով, նմանօրինակ կեանքով, հայեացքներով և նախապաշարմունքներով. բացի սորանից, մեր հայրենակիցները առանձին ջերմեւանդութեամբ ջատագով են հանդիսանում մեր արժանաւորութիւններին և շատ անգամ աչքերը խփում են մեր պակասութիւնների առաջ. այստեղ արդէն երևում է մի տեսակ կողմնասիրութիւն: Ահա այս կողմնասիրական ոգին զօրաւոր կերպով է արտայայտվում և մինչև անձնասիրութեան է հասնում անկատար մարդու մէջ, երբ հարկ է ընկերական մօտիկ յարաբերութիւններից հեռաւորներին դիմել: Գերդաստանի սէրը այնքան սովորական է, որ մենք համարեա թէ առաքինութիւն չենք համարում նորան, և պախարակում ենք այն մարդուն որ զուրկ է այս բարոյական զգացմունքից: Հայրենասիրութիւնը, որով մարդս ձգտում է իւր համաքաղաքացիների բարօրութեան համար աշխատել առանց որ և է ակնկալութեան, արդէն աւելի սակաւ է երևում: Իսկ այն անհատները որոնց համար ընդհանուր մարդասիրութիւնը մի յարմար առիթ չէ սիրել միայն իրանց սեպհական անձը, այլ կատարեալ անձնութեամբ իրանց կեանքը նուիրում են մարդկութեան օգտին ծառայելու, — այդպիսի անհատները այնքան հազուադէպ են որ կա-

րելի է մատներով համարել նոցա. դոքա նոր ժամանակի հերոսներ են որոնց արժանապէս զնահատելու է պատմութիւնը: Վարդկանց զգացմունքները, ասում է Բիւզիգէրը, ալիքների նման են, որոնք այնքան աւելի մեծ՝ բայց և աւելի թոյլ շրջաններ են գծագրում, որքան աւելի հեռանում են կենտրոնից:

Այս երկու դրութիւնների մէջ, այսինքն գերդաստանի ու համայնքի և մարդկութեան մէջ, ազգայնութեան զգացմունքը երկու տեսակի փորձութիւնների է ենթարկւում. մէկ կողմից համայնքի շրջանը ընդարձակուելով արգելք է լինում ազգայնութեան դարգացմանը, միւս կողմից մարդասիրութեան զարգացումը, որ աւելի պարզ կարող ենք ըմբռնել ընդհանուր կրթութեամբ, փնասակար կերպով է ներգործում ազգայնութեան զաղափարների վրայ: Հեշտ է նկատել որ առաջին վտանգը աւելի է սպառնում ազգին սկզբնական ժամանակներում, իսկ երկրորդը նորա պատմութեան յետին ժամանակներում: Կոյր, կիսանասնական հայրենասիրութիւնը անյայտանում է օրինաւոր կրթութեամբ, և ամենայն ճշմարիտ հայրենասիրի պարտքն է յառաջադիմութեամբ և ազատութեամբ իւր հայրենիքի մակերեւոյթը այն աստիճանին հասցնել, որ ամենայն լուսաւորեալ մարդ գիտակցաբար սիրէ նորան. այն ժամանակ ազգութեան համար ոչինչ վտանգ չի լինիլ, և ազգասիրութիւնը և ընդհանուր մարդասիրութիւնը կողք կողքի կարող են կանգնիլ առանց միմեանց հերքելու, առանց միմեանց փնաս հասցնելու:

Այս միտքը գեղեցիկ կերպով մեկնում է Սիլվիօ Պելլիկոնի իւր «Պարտաւորութիւնների» մէջ: «Բոլոր զգացմունքները, ասում է նա, որոնք կապակցում են մարդկանց միմեանց հետ և առաջնորդում են նոցա դէպի առաքինութիւն, ազնիւ զգացմունքներ են: Անամօթ մարդը, որի համար երբէք սովեստութիւններ պակաս չեն ամենայն վեհ զգացմունքի դէմ, սովորաբար զովբանում է մարդասիրութիւնը, որպէս զև կարողանայ հայրենասիրութիւնը ստորացնել: Նա ասում է. «Իմ հայրենիքը աշխարհն է. այն փոքրիկ անկիւնը ուր ես ծնած եմ, ոչինչ իրաւունք չունի իմ աչքին նախապատիւ համարուելու, որովհետև ոչինչ առաւելութիւն չունի ուրիշ շատ երկրներից ուր մարդիկ նոյնքան լաւ կամ նաև աւելի լաւ են ապրում: Հայրենասիրութիւնը ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ մի տեսակ անձնասիրութիւն, յատուկ մի կարգի մարդկանց, որոնք իրաւունք են համարում իրանց այդպէս վարուիլ մնացած մարդկութիւնը ատելու համար:

«Բարեկամ, մի խաբուիր այդպիսի տխուր փիլիսոփայութիւնից, որի նպատակն է ստորացնել մարդկային արժանաւորութիւնը, ուրաշնալ նորա առաքինութիւնները, ցնորք կամ յիմարութիւն կամ պակասութիւն համարել այն բոլորը որ ազնուացնում է նորան: Շարել գեղեցիկ խօսքեր ամենայն վսեմ ձգտում, ամենայն անձնութիւն պարսաւելու համար, շատ հեշտ գործ է, որ պէտք է արհամարհել: Անպարկեշտութիւնը մարդուն ցեխի մէջ է պահում, ճշմարիտ փիլիսոփայութիւնը այն է որ աշխատում է հանել նորան այդ ցեխից. այդ փիլիսոփայութիւնը կրօնն է, և կրօնը յարգում է հայրենասիրութեան զգացմունքը:

«Անշուշտ մենք կարող ենք նոյնպէս ամբողջ աշխարհի համար ասել թէ մեր հայրենիքն է. բոլոր ազգերը մի մեծ գերդաստանի անդամներ են, մի գերդաստան որ իւր չափազանց ընդարձակութեան պատճառով չէ կարող կառավարուիլ մի իշխանութեամբ, թէև այն իշխանութեան գերագոյն տէրը Աստուած լինի: Անթադրել թէ մարդկային ազգի բոլոր անդամները մի գերդաստան են կազմում, այդ ի հարկէ նպաստում է մեզ հաշտ աչքով նայել մարդկութեան վրայ ընդհանրապէս. բայց այս գաղափարը չպէտք է ոչնչացնէ ուրիշ գաղափարներ որ նոյնպէս իրաւացի են:

«Այս ևս մի իրողութիւն է որ մարդկութիւնը զանազան ժողովրդների է բաժանվում: Իւրաքանչիւր ժողովուրդ այնպիսի մարդկանց հաւաքումն է որ կրօնը, օրէնքները, սովորութիւնները, նմանօրինակ լեզուն, ծագումը, փառքը, դժբաղդութիւնները, յոյսերը, այս բոլոր տարրերը կամ նոցանից մի քանիսը միայն սերտ կապում են մի ընդհանուր բարեցակամութեամբ. անձնասիրութիւն անուանել այս բարեցակամութիւնը, մի ժողովրդի անդամների մէջ եղած շահերի ընդհանրութիւնը, նոյնը կը նշանակէր ինչպէս եթէ մարդ պարսաւելու ցանկութեամբ ոգևորուած՝ կամենար ստորացնել հայրական սէրը և որդիական սէրը ներկայացնելով նոցա իբրև մի դաւաճանութիւն իւրաքանչիւր հօր և որդոց մէջ:

«Յիշեցէք միշտ որ ճշմարտութիւնը այլևայլ կերպարանքներ ունի, թէ առաքինութեան զգացմունքներից չկայ մէկը որ կարողաւ նայ անմշակ մնալ: Բայց կան գուցէ այնպիսի զգացմունքներ որոնք իրանց միակողմանի ուղղութեամբը փնասակար կարող են լինել. թող միակողմանի չլինին, և փնասակար չեն լինիլ: Մարդասիրութիւնը գեղեցիկ բան է, բայց չպէտք է արգելք լինի հայրենասիրութեան:

Հայրենասիրութիւնը գեղեցիկ բան է, բայց չպէտք է արգելք լինի մարդասիրութեան:

«Ամօթ այն անձին որ չէ՝ ուրախանում տեսնելով այն անկեղծ յարգանքը, ինչ ձևով կուգէ արտայայտուի, որ յորդորում է մարդկանց եղբայրաբար ապրել, փոխադարձաբար յարգել և օգնել միմեանց, լաւ վարուիլ միմեանց հետ:

«Հայրենասիրութիւնը, կուգէ ամփոփէ մի մեծ աշխարհ, կուգէ վերաբերի մի փոքր երկրի, միշտ վսեմ զգացմունք է: Չկայ մի ժողովուրդ, որքան էլ սակաւաթիւ լինի, որ չունենայ մի սեպհական փառք, իշխաններ որ տուին նորան առաւել կամ պակաս զօրութիւն, յիշատակի արժանի պատմական իրողութիւններ, օգտակար հիմնարկութիւններ, նշանաւոր քաղաքներ, մի առանձին յատկանիշ որ պատիւ է բերում նորա բնաւորութեանը, երևելի մարդիկ հըռչակուած իրանց քաջութեամբ, քաղաքագիտութեամբ, արուեստների և գիտութիւնների մէջ: Այս բոլորը իրաւունք է տալիս ամենայն մարդու սիրել, նախապատուել այն քաղաքը կամ զիւղը ուր ինքը ծնել է:

«Բայց զգոյշ լինենք որ մի՛ գուցէ Հայրենասիրութիւնը, ընդարձակ կամ նեղ շրջանի վերաբերի, յիմարաբար հպարտացնէ մեզ այս կամ այն տեղում ծնած լինելու համար, և հետեւապէս թշնամացնէ մեզ ուրիշ քաղաքների, ուրիշ նահանգների, ուրիշ ազգերի հետ: Բացառիկ, նախանձալից և անգութ Հայրենասիրութիւնը ոչ թէ առաքինութիւն է, այլ մոլութիւն:

«Մեր Հայրենիքը ճշմարտապէս վսեմ սիրով սիրելու համար, պէտք է սկսենք տալ նորան մեզանով այնպիսի քաղաքացիք որոնք ոչ թէ ամօթ՝ այլ պատիւ բերեն նորան: Ծաղրել կրօնը, բարի բարքը, և Հայրենիքը արժանապէս սիրել նոյնքան անհնար է որքան յարգել մեր սիրած կնոջ և երեակայել թէ հարկադրուած չենք հաւատարիմ լինել նորան: Եթէ մի մարդ անպատվում է տաճարի սեղանը, ամուսնական սրբութիւնը, համեստութիւնը, ազնուութիւնը, և աղաղակում է. «Հայրենիք, Հայրենիք», մի հաւատարմութիւն, որովհետեւ նա կեղծաւոր Հայրենասէր է, նա անպիտան քաղաքացի է: Միայն առաքինի մարդը կարող է լինել ճշմարիտ Հայրենասէր, այն մարդը որ հասկանում է, որ սիրում է իւր պարտաւորութիւնները և աշխատում է դործ դնել նոցա»¹⁾:

¹⁾ Silvio Pellico, Des devoirs des hommes, ch. VIII p. 353—357.

Է.

Ի՞նչ ապագայ է մնում ուրեմն ազգութիւններին: Կարո՞ղ են նոքա հանդարտ աչքով նայել գալոց ժամանակների վրայ, կամ մինչև որ աստիճան ապահոված պիտի համարեն նոքա իրանց գոյութիւնը: Ի հարկէ, այստեղ խօսքը աւելի փոքր ազգութիւնների վրայ է, որոնք նոր են կերպաւորուել կամ որոնց մէջ նոր է զարթել ազգայնութեան զգացմունքը, և ոչ մեծ ազգերի վրայ: Այս վերջինները իրանց քաղաքական զօրաւոր կազմակերպութեամբ, իրանց մտաւոր և նիւթական հարստութեամբ այնքան ապահոված են տեսնում իրանց ներկայում, որ գուցէ պատճառ էլ չունին խռովելու ապագայի վրայ մտածելով. ընդհակառակն, նոցա պետական ձևերի կատարելութիւնը, գիտութիւնների և արուեստների բարգաւաճումը, արդիւնագործութեան զարգացումը, միով բանիւ քաղաքակրթութիւնը իրաւունք է տալիս նոցա անվերջով նայել ապագայի վրայ, համոզուած լինելով որ իրանց կեանքը երկարացնելու են շատ ու շատ դարեր: Բայց մի՞թէ ապագան բացառապէս սոցա է պատկանում. մի՞թէ փոքր ազգութիւնների համար կեանք ու ապագայ բառերը երազայոյս ցնորք են, և ոչ իրականութիւն, նոցա հերոսական ջանքերը հոգեվարքի մահճուան դէմ տուած պատերաճում են, և ոչ կենդանի էակի շահատակութիւն քաղաքակրթութեան ասպարիզի մէջ:

Այս հարցերին այնքան դժուար է պատասխանել՝ որքան դժուար է ապագան գուշակել: Սակայն հանելուկը այնպէս անլուծելի չէ ինչպէս որ առաջի բերան կարծւում է: Պատմութիւնը շատ մեծ ազգութիւնների անկման օրինակն է ցոյց տալիս մեզ, որոնք անմահ էին համարում իրանց. Շամիրամների և Սեսոստրիսների Ասորեստանն ու Եգիպտոսը անվախճան էին համարում իրանց թագաւորութիւնը. Կեսարների և Օգոստոսների տիեզերակալ Հռոմը երբէք չէր երևակայում թէ Ռոմուլոս Մամուլլոսների օրերն էր տեսնելու: Սորա հակառակ, փոքրիկ ազգութիւնները՝ զանազան ցեղերի խառնուրդից կազմած անանուն ժողովուրդները, երբեմն այնպիսի մեծութեան են հասնում որ երբէք չէին կարող երազել. միջին դարերի փոքրիկ բրանդէնբուրգեան դքսութիւնը այսօր գերմանական ազգի առաջնորդ Պրուսիան է և Եւրոպայի ամենազօրաւոր ու ծաղկած պետութիւններից մէկը:

Ուրեմն, եթէ չէ կարելի ճշգրտապէս որոշել ազգային շարժողութեան ապագայ բաղդը, եթէ անհնար է որոշակի ասել թէ ինչէ սպասում այս կամ այն ազգութեան ապագայում, գոնեա անօգուտ չէ լինիլ ներկայացնել գիտութեան եզրակացութիւնները, որոնք հիմնվում են իրերի հետազոտութեան և անցեալի փորձերի վրայ: Ընթերցողին մնում է այդ եզրակացութիւնները այս կամ այն ազգութեան յարմարեցնել:

Նախ և առաջ հաւանական չէ երևում որ մարդկութիւնը կամ գէթ մարդկային ազգի սպիտակ ցեղը երբ և իցէ մի ամբողջ կազմէ: Մարդս երբեք լոկ մարդ չէ լինիլ. նա միշտ այնքան սերտ կապուած կը լինի երկրի բնական յատկութիւնների և հանգամանքների հետ, որոնց ազդեցութեան ներքոյ է ստանում իւր կրթութիւնը, և իւր պատմութեան հետ, որ միշտ կը պատկանի մի նշանակեալ ազգութեան. և որովհետեւ բոլոր ազգերը ունին առանձին յատկութիւններ, որտեղից կուգէ բղինին նոքա, բնական թէ պատմական հանգամանքներից, հէնց այս տարբեր յատկութիւնների պատճառով ազգերի գործողութիւնները միշտ տարբեր կը լինին: Բայց եթէ մասնաւոր և զանազան թերութիւնների տէր ազգութիւններից չէ կարելի մի ընդհանրական և կատարեալ ազգութիւն առաջացնել, ինչ հարկ կայ ուրեմն մի մարդու իւր սեպհական ազգութիւնը փոխել մի ուրիշ ազգութեան, որի մէջ եթէ ոչ նոյն գոնեա անշուշտ ուրիշ յատկութիւններ կան: Ուրեմն չէ կարելի սպասել որ մարդիկ կամաւորապէս հրաժարուին իւրաքանչիւրը իւր ազգութիւնից կամ մի ընդհանրական ազգութիւն կազմեն: Մի միայն պետութիւն, որ կը բովանդակէր իւր մէջ բոլոր սպիտակացեղ ազգերը, մի համաշխարհական թագաւորութիւն, որ դեռ երբեք գոյութիւն չէ ունեցել, կարող էր իրագործել այդ գաղափարը: Սակայն հաւանական է թէ ոչ ոք չէ կասկածում որ այժմեան պետութիւնների կազմութիւնը շատ քիչ հաւանականութիւն է ցոյց տալիս որ երբ և իցէ մի այդպիսի տիեզերական թագաւորութիւն կարողանայ կազմուիլ:

Մինչև անգամ չէ կարելի ենթադրել որ որ այդ միաւորութիւնը աւելի փոքր ձևով կատարուի, այսինքն մի և նոյն ցեղին պատկանող ժողովուրդների մէջ: Այստեղ էլ նոյն պատճառներն են երևում, որոնք չեն թոյլ տալիս գլուխ բերել մի ընդհանրական ազգի միաւորութիւնը, բացի սորանից, ցեղակից ժողովուրդները, զա-

նազան պատմական հանգամանքների պատճառով, յաճախ աւելի են խորշում միմեանցից և մինչև անգամ միմեանց ատոււմ են քան օտարազգիներին: Ուր մնաց որ նոցա մեջ եղած տարբերութիւնները նոյնքան նշանաւոր են և այնպէս խոր արմատացած՝ որքան օտար ազգերի մէջ եղած տարբերութիւնները: Ժողովուրդը ազգայնութեան մի տեսակն է (species), որ իսկապէս բնութեան մէջ գոյութիւն ունի. ցեղը ազգայնութեան սեռն է (genus), որ գիտութիւնը կազմում է տեսակների մէջ գտած նմանութիւններից:

Այս համեմատութիւնը յիշեցնում է մեզ մի ուրիշ դրութիւն որ ոմանք բնագիտութիւնից առնելով կամենում են յարմարեցնել ազգերի կեանքին: Կան մարդիկ որ ազգերի քաղաքական, կրօնական և կրթական պատմութիւնը մի կողմ դնելով, ազգութիւնների ապագան կարծում են վճռել բնական պատմութեան երևոյթների հիման վրայ. նոքա չեն դժուարանում Գարվինի բուսական և կենդանական թագաւորութիւնների մասին հաստատած օրէնքը, որ այնքան աղմուկ բարձրացրեց գիտնական աշխարհի մէջ, տարածել մինչև քրիստոնեայ մարդկութեան բարոյական աշխարհի վրայ: Այս աշխարհում էլ ոչ ինչ տեղ չկայ փոքրիկ պետութիւնների, փոքրիկ ազգութիւնների համար, չնայելով որ սոցանից իւրաքանչիւրն ունի իւր սեպհական պատմութիւնը, իւր գրականութիւնը, իւր անհատական յատկանիշները. ապագան պատկանում է զօրաւոր պետութիւններին, որոնք իբր թէ վաղ թէ ուշ կուեն տալու փոքրիկ ազգութիւններին, ինչպէս որ մեծ ձկները կուեն տալիս փոքր ձկներին: Աւելի զարմանալին այն է որ այս բնագէտ փիլիսոփաները իրանց պարզմտութեամբ միայն այդ կուտակուած ազգութիւնների մէջ են տեսնում զարգացման և յառաջագիմութեան միջոցները. նոցա կարծիքով միայն այդ զօրաւոր միութիւնները կարող են նշանաւոր գործեր կատարել և մեծ ծառայութիւններ հատուցանել քաղաքակրթութեանը:

Աւելորդ էր իսկապէս մանրամասնօրէն հերքել այս տեսութիւնը, որի թերութիւնը ակներև պիտի լինի ամենայն ընթերցողի համար: Ում յայտնի չէ օրինակի համար թէ այն աննշմարելի կէտը որ Սոկրատը հազիւ կարողանում էր գտնել երկրագնտի վրայ, փոքրիկ Աթէնքը, շատ աւելի մեծ գործեր է կատարել մարդկութեան համար քան Ասորեստանի և Բաբելոնի ահագին պետութիւնները: Դարձեալ, միջին դարերի իտալական քաղաքները, Ֆլորէնցիան, Պիզան,

Սիէնան, ոչինչ էին բիւզանդական կայսրութեան համեմատութեամբ. և սակայն նոցա տարեգրութիւնները շատ աւելի գերազանց են քան ամբողջ Corpus Bysantinorum: Որքան էլ յիշեալ զրութիւնը սրամիտ և գրաւիչ երևայ, այնու ամենայնիւ ստիպուած է տեղի տալ առողջ բանականութեան և սառն դատողութեան առաջ: Պատմութիւնը պատմութեամբ պիտի մեկնուի, որ նորանից հանուած եղբակացութիւնները օղային ամրոցների անհաստատութիւնը չունենան:

Արդ ի՞նչ է ուսուցանում մեզ պատմութիւնը: Թողնենք մեծ ազգութիւնները, որոնցից ոմանք փոքր ազգերի հետ խառնուելով մաշուել, ձուլուել են նոցա հետ, այսինքն դարվինեան տեսութեան հակառակ՝ կուլ են դնացել փոխանակ նոցա կուլ տալու, թողնենք նաև փոքրիկ Յունաստանը, որի պայծառ արևի ճառագայթները դարևոր ժամանակներ լուսաւորեցին եւրոպական խաւար հորիզոնը, և որի լեզուն մինչև այսօր ընդհանուր-կրթողական նշանակութիւն ունի արևմտեան ազգերի ուսումնարանների մէջ. առնենք ասիական ազգերը, այն ժողովրդները որոնք յաճախ անյաջող հանգամանքների մէջ են գտնուել, և որոնք այնու ամենայնիւ արդիւնաւէտ են եղել մարդկութեան համար: Փոքրիկ եբրայական ազգը չէր որ արդիւնաւորեց այն նշանաւոր գիրքը, չին կտակարանը, որ կրօնական իմաստութեան անսպարելի աղբիւր հանդիսացաւ ամէն ազգերի համար. նոյն ազգը չէր որ ծնունդ տուաւ քրիստոնէական կրօնին, այն վարդապետութեանը որ այնքան ազնուացրեց մարդուն և հասցրեց նորան այժմեան քաղաքակիրթ վիճակին: Ասիայում առաջին անգամ քրիստոնէութիւնը ընդունեցին և տարածեցին նոյնպէս փոքրիկ ազգութիւններ, Հայերը, Ասորիները և Վրացիները, որոնք դարևոր ժամանակներ իրանց արիւնով պաշտպանեցին նորան զրադաշտական լափող կրակի և մահամէտական կործանիչ սրի դէմ, և կովկասն ու Փոքր Ասիան փրկեցին քաղաքակրթութեան համար: Ասիայից անցնենք Եւրոպա. այստեղ էլ մի և նոյն տեսարանն է ներկայանում մեզ: Չեխերը, միջին դարերում, ինչպէս և այսօր, փոքրիկ ազգ էին, և սակայն այս ազգութիւնը առաջին անգամ բարձրացրեց խղճմտանքի ազատութեան դրօշը, նահատակուեցաւ զաղափարի համար և կրօնական: վերանորոգութեան ծնունդ տուաւ: Բօհէմիայի Պրագա մայրաքաղաքում հիմնուեցաւ առաջին համալսարանը, որ ամբողջ Եւրոպայի լուսաւորութեան օրօրոցը դարձաւ: Վեհաստանը նոյնպէս

փոքր երկիր է, բայց նա ծնաւ Կօպէրնիկի պէս մի անձնաւորութիւն, որ յեղափոխութիւն ձգեց դիտութեան մէջ. Շվեդիան ծնաւ Գուստավ Ադօլֆի պէս երեւելի քաղաքագէտ և զինուորական մարզուն, որ իւր հանձարն ու սուրբ գործ գրեց նոյնպէս խղճի ազատութիւնը պաշտպանելու մոլեռանդութեան դէմ, և փոքրիկ Հոլլանդիան այնպիսի հռչակաւոր նկարիչներ ունեցաւ որ մի ժամանակ այս երկիրը ամբողջ Եւրոպայի ուսուցիչն էր համարվում արուեստների և նկարչութեան մէջ:

Այս օրինակները բաւական են համոզելու ընթերցողին թէ փոքր ազգութիւնները արդարեւ մեծամեծ գործեր են կատարել, որոնց համար մեծ ազգերը երախտապարտ պիտի լինին նոցա, և թէ ինչ որ էլ ասեն, առաջինները նոյնքան իրաւունք և կարելութիւն ունին իրանց գոյութիւնը շարունակելու որքան և վերջինները: Ինչդիրը այստեղ ոչ այնքան բազմութեան և նիւթական զօրութեան մէջ է, որքան կենսական ուժի և բարոյական զօրութեան մէջ, որ հիմն է նիւթականին:

Մենք արդէն տեսանք, և պատմութիւնը պատրաստ է նոյնը բազմութիւն օրինակներով հաստատել, որ անցեալ դարերում մեծ և փոքր ազգութիւնները անխտիր կորել, անյայտացել են կամ նոր ազգութիւնների ծնունդ են տուել: Ի՞նչ պայմաններ ուրեմն անհրաժեշտ են ազգերին իրանց գոյութիւնը շարունակելու, իրանց ապագան ապահովելու համար: Ահա այս կէտիս վրայ կամենում ենք դարձնել ընթերցողի ուշադրութիւնը մեր խօսքին վերջ տալուց առաջ: Գորա համար նոր փաստեր չենք բերելու, այլ միայն մի քանի եզրակացութիւններ կը ներկայացնենք այն առաջարկութիւններից որոնց վրայ վերելք արդէն խօսուեցաւ:

Ա. Ազգութիւն կազմելու համար հարկաւոր է նախ մի նշանակեալ քանակութիւն մարդկանց: Առանձին անհատներ կարող են, ի հարկէ, ունենալ այն ազգի յատկութիւնները որից առել են իրանց ծագումը, բայց նոքա այնքան թոյլ են որ անկարող կը լինին անխախտ պահպանել այդ յատկութիւնները օտարական ազդեցութիւնից. այս պատճառով հարկաւոր է որ նոյնացեղ և նոյնալեզու մարդկանց մի որոշ բազմութիւն որոշ սահմանների մէջ բնակի և անխառն ու ամփոփ կեանք վարէ:

Բ. Քաղաքական ազատութիւնը մի ուրիշ հարկաւոր պայման է ազգայնութեան պահպանութեան համար:

Գ. Հոգևոր անկախութիւնը նոյնքան անհրաժեշտ է որքան և քաղաքականը: Այն ազգը որ իւր սեպհական գաղափարները չունի կամ չէ ձգտում ունենալու, բարոյապէս կենթարկուի այն ազգերին որոնց գաղափարները կրնդունի: Այս պատճառով անկարելի է երևակայել մի ազգ առանց սեպհական գրականութեան:

Դ. Արջապէս գոյութեան արժանի լինելու համար ազգը պէտք է մի նշանակութիւն ունենայ մարդկութեան համար: Այս կամ այն ազգի առաւելութիւնները մի զօրութիւն են կազմում, որի օգնութեամբ նա կարող է դիմադրել օտար ազգերի ազդեցութեանը: Խրաքանչիւր ազգութիւն պէտք է մի վաստակ ունենայ մարդկութեան առաջ որ նորա համակրութեան արժանի լինի: Յոյների զեղարուեստական ոգին, հռոմայեցիների քաղաքական ոգին ոչ միայն հին դարերում նախապատուութիւն տուին այդ ազգերին, այլ և նոր ժամանակների վրայ իշխում են: ¹⁾ Գերմանիան այս դարու սկզբում իւր քաղաքական գոյութեամբ պարտական է իւր փառաւոր գրականութեանը, իտալիան ամբողջ երեք դար միայն զեղարուեստներով պահպանեց իւր գոյութիւնը: Այս պատճառով ոչ ոք չէ ցաւում ազգայնութեան անկման վրայ այնտեղ՝ ուր կոպիտ և լուսաւորութեան տարրերից զուրկ ժողովուրդը տեղի է տալիս քաղաքակիրթ ազգերի ազդեցութեանը, և ոչ ոք չէ մտածում, օրինակի համար, գնչուների ազգի ապագայի վրայ:

Հայաստան աշխարհը արժանի⁶ է արդեօք արեւմտեան ազգերի համակրութեանը, և նորա որդիքը մի բարոյական իրաւունք ունին մտածելու իրանց ապագայ բարօրութեան վրայ: — Չինք զանդաղում այս հարցերին հաստատապէս պատասխանելու: Ոչ ոք կարող չէ գոյութեան իրաւունքից զրկել այն ազգին որի ուսերի վրայ բարձած էր անցեալում քրիստոնեական գաղափարի համար տուած պատերազմի ծանրութիւնը, և որին, նոյն իսկ արեւմտեան ազգերի կարծիքով, վիճակուած է ապագայում նոր քաղաքակրթութեան միջնորդ հանդիսանալ եւրոպական և ասիական ազգերի մէջ: Բացի սորանից Հայերը, աշխարհիս ամենահին ազգերից մինը, նոր ժամանակներում ցոյց տուին թէ իրանց կենսական ոյժը չէ սպառուել,

¹⁾ Հին յոյների այս մեծ արժանաւորութեան շնորհով էր որ նոցա սերունդները այս դարու սկզբում արժանացան արեւմտեան ազգերի համակրութեանը և, գոնեա մասամբ, քաղաքական անկախութիւն ստացան:

այլ արևի ջերմութիւնից և ջրի խոնաւութիւնից զուրկ տունկի պէս երկար ժամանակ թառամած վիճակի մէջ են մնացել՝ նոր դօրութեամբ զարգանալու ու բարգաւաճելու համար: Հազիւ կէս դար կայ որ այդ արևի ջերմութիւնը սկսաւ տաքացնել Հայի թմրած մարմինը և ջուրը կազդուրել նորա հոգին, և ահա այսօր այդ մարմինը կենդանութեան նշաններ է ցոյց տալիս, այդ հոգին արձակվում է դարևոր տգիտութեան կապանքներից: Կարճ միջոցում կազմուեցաւ մի նոր հայկական լեզու, նոր մտքերի և քաղաքակրթութեան թարգման, դիւթական զօրութեամբ յարութիւն արաւ մի նոր գրականութիւն, որ թէև դեռ մանուկ, սակայն խոստանում է աճել և գեղեցիկ պտուղներ արտադրել: Ամէն տեղ բացուեցան և բացվում են ուսումնարաններ, առանձին խնամք է տարվում իգական սեռի դաստիարակութեան վրայ, որի կրթութիւնից կախուած է մեծ մասամբ ազգի ապագան: Մնում է մեզ այս ճանապարհով ընթանալ, առանց երբէք վհատելու, առանց փոքրոգութեամբ տեղի տալու այն խոչընդոտների առաջ որոնց կարող ենք հանդիպել մեր վերածնութեան շաւղի վրայ, և այն ժամանակ ամենայն հայ կարող է հանդարտ աչքով նայել հեռաւոր ապագայի վրայ, ամենայն ճշմարիտ հայ կարող է համարձակ կրկնել Գարնիէ Պաժէսի հետ. «մի ազգ չպէտք է մեռնի, նա չէ կարող մեռնի»:

Ս. ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ

«Մենք զոք իմպարէ մամկնայ-ամսնայ ճմն դա իմպար մէ
-անա՛մ իկոյցա մառանկա մաքամաւոր: Եւ զայն-այսպէս զգծմանդմ
մաքաւսն թիկնայիմն մաքաւարաց զիաւան ամսնայ ի զմանկայի

ԲԱՆԴԻԷՐԱ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ

(Իտալիայի նորոգոյն պատմութիւնից)

(Յօդ. Մօնիէի)

I.

ԿԱԼԱԲՐԻԱՅԻ ԱՐՇԱԻԱՆՔԸ

Ատտիլիօ և Էմիլիօ Բանդիէրա եղբայրները, ծնունդան վեներտիկ քաղաքում ու մանուկ հասակում Աւստրիայի ծովային ծառայութիւնը մտան որտեղ նրանց հայրը ծովապետի պաշտօն էր կատարում: 1842 թուի օգոստոսի 15-ին Ատտիլիօն Զմիւռնիայից Մաձձինուն Լօնդօն մի նամակ գրեց, խնդրելով անդամ ընդունել իրան «Երիտասարդ Իտալիա» («Giovini Italia») կոչուած ընկերութեան մէջ, որ իբրեւ գաղանի ընկերութիւն բաղմամբիւ անդամներ ունէր այդ ժամանակ: «Ես Իտալացի եմ» գրում էր նա «զինուորական և ոչ աքսորուած: Շուտով կըլանայ երեսուն ու երեք տարիս, իմ կազմուածքը բաւական թոյլ է. սիրտս կրակոտ, թէև տեսքով յաճախ սառն եմ երևում: Ընդունուելով իւր եղբօր հետ միասին Երիտասարդ Իտալիայի ընկերութեան մէջ, նորան յաջողուեցաւ իւր կողմ քաշել հայրենակից ծովագնացներից մի քանիսին ևս, և սոցա հետ միասին անվեհեր դիտաւորութիւն կազմեց՝ յանկարծ ձեռք գցել «Բեյլօնա» ասուած նաւը և փախչել Մէսսինա: Այս դաւադրութիւնը կազմուեցաւ Զմիւռնիայում. Աւստրիայի հիւպատոսը իմանալով նորա միտքը, անմիջապէս գնաց Կ. Պօլիս և յայտնեց բոլորը Աւստրիայի դեսպանին: Իսկոյն հրաման տրուեցաւ որ բռնեն Ատտիլիօին և ուղարկեն Տրիէստ: Այս բանը պատահեցաւ 1844 թուի սկզբում և նորան պէտք է ուղարկէին մարտի 3-ին, բայց իւր գլխին գալուն արդէն փետրուարի

վերջերը իմանալով, նա փախաւ և բաւական դժուարութիւններ կրելուց յետոյ վերջապէս ապահով ապաստան գտաւ: Փախչելուց առաջ, նա կարողացաւ իւր եղբայր Էմիլիօն, որ Վենետիկումն էր մնացել տեղեկութիւն տալ սպառնացող վտանգի մասին: Էմիլիօն բացի այդ, զգուշացրած լինելով Մարշալ Ռադէցկիի հեռագրով ևս, երկու օրով արձակուրդ ինդրեց և զնաց Տրիեստ. այնտեղ վաճառականի անցաթուղթ ճարեց, երեսը ներկեց և փաթաթութեամբ մէկ վերարկուի մէջ նստեց գիշերով «Լյուդի» ընկերութեան շոգենաւի վրայ և ուղևորուեցաւ դէպի Կօրֆու կղզին: Շոգենաւի վրայ, նորան ճանաչեց մի աղախին և մատնեց նաւապետին, բայց սա կարևոր դատեց այնպէս ձեացնել իւրեան, որ իբր թէ ոչինչ չհասկացաւ և խստիւ պատուիրեց ոչ ոքին չասել արած գիւտի մասին: Նորա այդպէս վարուելու պատճառը այն էր որ նա ինչպէս վերջը խոստովանուեցաւ, կարծել էր թէ Էմիլիօն Աւստրիայի ծպտեալ պաշտօնեաներիցն էր, որոնց կառավարութիւնը շատ անգամ ստիպում էր դերասանների պէս կերպարանափոխուել: Նորա դժբաղդութիւնից մի քանի օրից յայտնուեցաւ գաղտնիքը, և նաւապետը իւր պաշտօնից արձակուեցաւ իսկ կեղծ անցաթուղթ տուողը բանտարկուեցաւ Տրիեստում: 1844 թուի ապրիլի 22-ին Էմիլիօ Բանդիէրան Կօրֆու կղզուց հետեւեալ նամակը գրեց Մաձձինուն «Արհի դուքս Ռէնիօն, Լօմբարդու — Վենետիկի փոխարքան, իւր մերձաւորներից մէկի բերանով ասել է իմ մօրը, որ եթէ — մայրս իւր ազդեցութեամբ, որ իւրաքանչիւր ծնող անպատճառ պէտք է ունենայ որդւոյ վրայ, կհամաձայնեցնի ինձ Կօրֆուից Վենետիկ վերադառնալու նա պատուաւոր խօսք է տալիս, որ ինձ ոչ միայն կարգարացնեն այլ և կվերադարձնեն իմ կոչումը, ազնուականութիւնը և բարի անունս. դուքսը երաշխաւորէ եղել որ ես պատասխանատուութիւնից ազատ կլինեմ օրէնքի առաջ, հիմնուելով իմ երիտասարդութեան վրայ և կարդարացնեմ ինձ նորանով թէ անաստուած խռովարարները, օգուտ քաղելով իմ անփորձութիւնից մոլորեցրին ինձ: Ես այն ժամանակ քսանուչորս տարեկանէի: Փոխարքայն աւելացրել է թէ միևնոյն պատճառները եղբօրս չեն կարող արդարացնել, ուրեմն նրան անմեղ հանելը առաւել դժուար կլինի, թէև այդ ևս գուցէ յաջողէր Ֆերդինանդի (Նիապօլի թագաւորի) ողորմածութեան շնորհով:

Մայրս հաւատում է նորա խօսքերին, յոյս է ստանում և ուղղակի ինձ մօտ գալիս: Ձեզ եմ թողնում երևակայել թէ ի՞նչ խօսակցութիւններ ունէի մօրս հետ: Ի զուր էի ասում նորան, որ պատուի և պարտականութեան զգացմունքը ստիպում է ինձ մնալ այստեղ, որ ես վշտագին ցաւում եմ հայրենիքիս դրութեան վրայ և եթէ ապստամբվում եմ նորան կրկին ազատ տեսնելու համար նպատակս այն չէ որ նորա մէջ անպատիւ ապրեմ, այլ որ փառքով մեռնիմ նորա համար, որ այս բռպէին ինձ պաշտպանողը Խաւիայի ճանապարհորդութեան ժամանակս սուրս է, որ ոչինչ բան աշխարհումս կարող չէ ստիպել ինձ ծալել այն դրօշակը որ այժմ ձեռքիս պինդ բռնած ունեմ: Մայրս գրգռուած, կրքից կուրացած ինձ չէ լսում, ինձ անաստուած, ուրացող է անուանում. նորա արտասուքները սիրտս կտոր կտոր են անում, նորա նախատինքները որոնց ամենեւին արժանի չեմ՝ ծանր հարուածների տալիս հոգուս, բայց չնայելով այս ամէնին ես չեմ յուսահատվում: Ես գիտեմ որ այդ բոլոր արտասուքները, այդ բարկութիւնը ուղղուած են բռնաւորների դէմ և այդ պատճառով իմ սրտիս մէջ, որ մինչև այժմ միայն հայրենեաց սիրով էր բորբոքվում, զարթում է այժմ նոյն չափ ստեղծութիւն դէպի այն փառասէր բռնակալները, որոնց աշխարհակալ փառամոլութիւնը այդպիսի թշուառութիւնների է ենթարկում ամբողջ ընտանիքներ: Գրեցէք ինձ մխիթարական պատասխան, ձեր բարեկամութիւնը ինձ վարձատրութիւն կլինի այն հազարաւոր վերաւորանքների դէմ, որ ինքնասէր և վատահոգի անձինք առատօրէն թափում են իմ գլխին....)

Բանդիէրայի մայրը իր որդիքներից աւելի երկար ապրեց:

Ատտիլիօն զնաց Կօրֆու իւր եղբօր մօտ և երկուսն էլ բնակվում էին Գօմենիկօ Մօրօի հետ La via di porta Raimonda փողոցում: Այդտեղ նոքա ծանօթանալով Տիտօ Սափելիի և Բագէտտիի հետ, մի բլրի վրայ տուն շինեցին իւրեանց համար, որ յետոյ անուանուեցաւ Էկզօրիա (աքսորանք). բացի ուրիշ իտալացիներից կենում էր այնտեղ այն ժամանակ Ռիչչիօտտի հռչակուած զինուորականը: Մի անգամ Ատտիլիօն զբօսնելով բլրի զառիվայրի վրայ, երազում էր Խաւիայի դրօշակի մասին. նա ցանկանում էր նորան հռովմէական արծուով զարդարել: Նորան ականջ էր դնում մի քսանա-

մեայ իտալացի երիտասարդ, գեղատեսիլ, կապուտ աչքերով և շէկ մազերով — Գոմենիկո Մորոն, որ կանգնած այնտեղ՝ տանտիրոջ տղայի համար փայտից հրացան էր շինում. նա Ատտիլիոն նախագծի հետ համաձայն չէր և յանկարծ վեր թռչելով ասաց «կուզես հընդ-կահաւով զարդարիր դրօշակը, բայց ես կերթամ նորա ետեւից, երբ կտեսնեմ նորա վրայ երեք գոյնը:»

Մայիսի 16-ին Ատտիլիոն գրում է Մաձձինուն. «մեր եղբայր-ների պատերազմական ազադակը (այն ժամանակ արդէն մի քանի ապստամբութիւններ էին պատահել իտալեայի թերակղզու վրայ) անդադար ականջս զրգռում են, ես արդէն ամէն պատրաստութիւն-ներն արել եմ նոցա հետ միանալու և միասին մեռնելու համար: Այս նախապատրաստութիւններով զբաղուած՝ ժամանակ չունիմ մանրա-մասն գրելու և յանձնում եմ...ին բոլորը հաղորդել ձեզ: Կօր-Ֆու զայլու օրիցս ես երկու նախագիծ պատրաստեցի՝ մէկը վերա-բերում է Մարբիին, միւսը Կալաբրիային. առաջինը աւելի ժամանակ և փող կպահանջէ իսկ երկրորդը աւելի հասարակ է և աւելի աժան կնստի: Այսպէս ուրեմն ես որոշեցի վերջինը իրագործել: Այս նպատակին հասնելու համար, ես և եղբայրս ծախեցինք մեր ունեցած չունեցածը և հազիւ հազ 1500 Ֆրանկ կայացաւ այն ինչ մեզ հարկաւոր է առնուազն 4000 Ֆրանկ: Այդպիսի աղքատիկ միջոցներ ունենալով, ես ստիպուած եմ ընդունել ձեր միանգամ առաջարկած 3000 Ֆրանկը և գրում եմ Նիկոլային, որ ինձ ու-ղարկի այդ գումարը առաջին պատեհ հանգամանքին: Ներեցէք այս տեսակ համարձակութեան համար, բայց հարկը իմ անձնական շահերին չէ վերաբերում, այդ զոհաբերութիւնը պահանջում է մեր գործը. իմ կողմից ես մեծապէս վստահ եմ որ դուք կօգնէք մեր օգտակար և զուտ հայրենասիրական գործին: Մնաք բարեալ և եթէ մինչև յաւիտեան, թող այդպէս լինի: Ատտիլիո Բանդիէրա:»

Մաձձինին և Ռիչչիարդին պատերազմի դէմ էին: Նիկոլա Ֆար-րիցին սաստիկ նամակով պարսափում էր նորան, ¹⁾ բայց ոչինչ չկա-րողացաւ երիտասարդ եղբայրների վճիռը խախտել. մինչև անգամ նոցա ծերացած և իմաստուն ընկեր Նիկոլա Ռիչչիօտտին, որի մազերը

¹⁾ Ահա էմիլիօ Բանդիէրայի պատասխանը Ռիչչիօտի խիստ նամակին. «Ես հաւատում եմ քո խօսքերին, երբ ասում ես թէ մեր սկսած գործը զուլիս բերելիս մենք կեանքից կզրկուենք, բայց երբ պնդում ես թէ մենք այս

բանտերում ու պատերազմի դաշտերում էին խախտակել, չկարողացաւ նոցա վճիռը փոխել տալ: Իդուր էին հաւատացնում նոցա թէ ներկայումս Կալաբրիան ապստամբութեան շնորհիւ աւերակ դարձած՝ պատրաստ չէ նոցա ընդունելու, թէ այդ նոր ապստամբութեան փորձը ոչինչ յաջող ելք չի ունենայ և ոչ մէկ զրական նպատակի չի հասցնիլ, վերջապէս թէ այդ զոհաբերութիւնը ոչ միայն անօգուտ է այլ և դատապարտելի, որովհետեւ գործը կատարվում է առանց գլխաւոր Խաղաղութեան հաւանութեան: — Բանդիէրա եղբայրները ոչինչ բանի չլսեցին: Յունիսի 11-ին հետեւեալ սրտառու խօսքերը գրեցին Մաձձինուն, որի բնագիրը ես կարդացել եմ:»

Սիրելի բարեկամ.

«Ձեզ միայն երկու տող եմ գրում, որովհետեւ ժամանակը կարճ է. բայց այս երկու տողը բաւական են մեր յարգանքը և սէրը ձեզ յայտնելու: Մենք գնում ենք Կալաբրիա և դուք կտեղեկանաք մեր մասին լրագիրներէից և Նիկոլայից (Ֆաբրիցի): Հրաւիրեցէք իտալացիներին մեր օրինակին հետեւել, օգուտ քաղեցէք հանգամանքներից և համոզուած եղէք որ ի՞նչ վիճակի էլ հանդիպենք՝ մենք կմնանք

դէպքում պատուի դէմ ենք վարվում, այդ մասին ես բոլորովին համաձայն չեմ քեզ հետ: Եթէ մինչև անգամ գերի ընկնենք, իշխանութեան ձեռքը, այն ժամանակ ևս մեզ համար կասեն, որ աքսորուածները չնայելով յողանձութեան և կորստեան, հաւատարիմ մնալով իրանց կոչմանը — միշտ երևում են այնտեղ որտեղ նոցա հայրենակիցները ազատութիւն են պահանջում և որտեղ ծածանում է իտալական դրօշակը: Բռնակալները մինչև այսօր ևս տգողներին ասում են «հանգիստ կացէք անձնատուր մի եղէք քարոզչութեան զրդմունքներին որ ձեր մէջ ապստամբութեան կայծը գցելով չի պաշտպանիլ ձեզ սորա վնասներից»: Իսկ իտալիալում սկսում են հաւատալ, որ սորանից դուրս ապրողները, յաղթանակի ցանկութիւններով շարժուած ամէն բան լաւ աչքով են տեսնում և սպասում են մի այնպիսի դէպքի, որ փոքրիկ կայծը ընդհանուր հրդեհ կարող է դարձնել, և առանց իրանց անձը վտանգի ենթարկելու կարող են օգուտ քաղել յաջողութիւնից: Մենք ինքներս, հայրենիքի հողից նոր աքսորուածներս, վկայ ենք այն զրպարտութեանը որ բարդում էին ձեզ վրայ ասելով թէ դուք չկամեցաք ձեր անձը սպանել տալ առաջին շարժման գլուխն անցնելով և ձեր ներկայութիւնով և փորձառութիւնով նոր ոյժ տալ նորան: Ահա ինչո՞ւ այժմ, երբ դժբաղտութիւնը մեզ միմեանց մօտեցրել է, կամենալով մեր ամէնքի կողմից պա-

միշտ ինչպէս և այժմ ձեր անձնուէր բարեկամներ: Ա. Բանդիէ-
րա, է. Բանդիէրա:

Յետոյ գրուած է միքանի տող Մաձձինուն, որ ահա այսպէս է
սկսվում՝ «սիրելի բարեկամ, ուղարկում եմ ձեզ վերոյիշեալ տո-
ղերը, նորա ձեզ համար թանգագին կլինին եթէ մենք կյաղթենք
և աւելի թանգագին եթէ մեզ վիճակուած է մեռնել»:

Յունիսի 12ին երեկոյեան ճանապարհ ընկան 21 հոգի որոց
անունները այստեղ դնում ենք:

Ռիչչի օտտի — որ ականայ և ընդդէմ իւր համոզմունքի գնաց
— ծնունդ էր 1800 թուին Ֆրոզինօնում, 1820 ին Նէապօլի ապս-
տամբների կարգումն էր և այնուհետեւ տասը տարի պապի ձեռքում
գերի մնաց: 1831ին դարձեալ մասնակցեց Ռօմանիայի ապստամբու-
թեանը իսկ յետոյ Սպանիայի զօրքի մէջ կամաւոր զինուոր մտաւ և
այստեղ սովորեց պատերազմական արհեստը: Դառնալով լաւ զինուոր և
չնայելով կաթոլիկ թագաւորի ողորմածութեան, որ նորան զինուո-
րական քաջութեան համար մի պատուանշան տուեց, չնայելով
իւր ստացած մայօրի աստիճանին և իրան սպասող փայլուն ապա-
գային ամէն բանից հրաժարուեցաւ իւր զինաւոր զաղափարին
հաւատարիմ մնալու համար և վերադարձաւ հայրենիքը իւր

տախանել, մենք ուզում ենք ապացուցանել միլիօնաւոր երկամիտներին
թէ, ինչտեղ էլ ապստամբութիւն ծագի, մենք իսկոյն այնտեղ կերևանք
ապստամբների փառքին և կօրստեանք մասնակցելու, չսպասելով յաղթու-
թեան որից յետոյ մեր ներկայութիւնը աւելորդ կլինի:

Մի քանի ժամից յետոյ մենք կալաբրիա ենք ուղևորվում: Եթէ
մենք յաջողութեամբ կըճանանք մեր նպատակին, մենք կվարուենք պա-
տուաւոր զինուորների և քաղաքացիների պէս: Մեզ հետևում են տասնութ
խալացիք և մի կալաբրացի ուղեցոյց: Յիշեցէք մեզ և հաւատացէք որ եթէ
մենք կհաստատունք խալիայի մէջ, այն ժամանակ հաւատարիմ մնալով
մեր սրտին և խորին համոզմունքներին, բոլոր ուժով կպաշտպանենք այն
սկզբունքները, որոց շնորհիւ հայրենեաց ամօթալի սարկութիւնը փառաւոր
ազատութեան կարելի է փոխել: Իսկ եթէ մենք կլորչենք, ասացէք մեր
հայրենակիցներին, որ հետևեն մեր օրինակին, որովհետև կեանքը մեզ նորա
համար է տուած որ նրան ազնիւ և օգտակար կերպով գործածենք: Մեր
գործը որի համար պէտք է կռուենք և մեռնենք, ամենամաքուր և ամե-
նազեղեցիկ գործն է, որով երբ և իցէ բորբոքուել է մարդկերանց սիրտը:
Այդ գործն է ազատութեան, հաւասարութեան, մարդասիրութեան և խա-
լիայի անկախութեան և միութեան գործը:»

Հարուստ զինուորական փորձառութիւնը յեղափոխութեան գործին ծառայեցնելու համար:

Դօմենիկօ Մօրօ—վենետիկցի 25 ամեայ ծովային պաշտօնեայ, ամբողջ խմբին սիրելի, չափազանց գեղեցիկ, վայելչակազմ, կնոջ պէս հրապուրիչ և մի և նոյն ժամանակ քաջ զինուորի պէս անվեհեր: Սա քաջ պատերազմեց Սիրիայում, նէապօլի թագուհու եղբօր արհիւրուքս Ֆերդինանդի աշակերտն ու ընկերն էր, թէև սա ոչինչ չարեց վերջը երբ պէտք էր աշխատել նորա փրկութեան համար:

Անախարսիս Նարդի—Մոդենայի այն ժամանակուայ դիկտատօրի որդին կամ եղբօր որդին—ուսեալ, խորամիտ և օրէնքին ճիշտ տեղեակ փաստաբան: Բացի դարձեալ երկուսից, բօլժոնիացի քանդակազործ Պաչիօնից, վենետիկցի մատենագիր Մանեսիից, որոնք երկու անգամ բանտարկուած են եղած, վերջինը մինչև անգամ տաժանակիր պատժի է ենթարկուել, խմբակի մնացած անդամները՝ արհեստաւորներ էին: Ֆրանչէսկօ Բերտին, Ռափեննայի քարտաշ—1836 թուին քաղաքական յանցանքի համար պապի կառավարութիւնից դատապարտուած և աքսորուած էր: Դօմենիկօ Լուպատելլի, պերուզացի որմնադիր—զուարթ և ուրախ պատանի, ամբիժ ազնվութեան տէր (խմբակի գանձապահ)—նոյնպէս զոհ էր պապի վարչութեան, որ 1837ին սորան հայրենիքից աքսորել էր. Զիակամօ—Բօկկա դէ Լիւզա—առաջ սափրիչ էր. Զիօվաննի Վենետուչչի—Ռիմինեցի կարգ շինող: Կարլօ Ծամանի—Անիօնայի թամբ շինող. Պաօլօ Մարիանի—Միլանեցի նախկին ռմբաձիգ Աւստրիայի ծառայութեան մէջ. Բանդիերա եղբայրների սպասաւորները, Տիսկի, Վաննի և Մաչիօլլի եղբայրները—պատուաւոր կօրժուցի արհեստաւորներ, որոնք իրանց ձեռքի աշխատանքով էին ապրում:

Սոքա ամէնքը լաւ մարդիկ էին, լիովին արժանի այն գործին որին ծառայում էին: Վեբաղդաբար նոցա մէջը գտնուեցաւ մի կալաբրացի Նաւարօ անռենով, որ վնասեց նոցա. առաջ նորան աքսորականի տեղ ընդունեցին, բայց իսկապէս նա ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ մի աւազակ որ բուրբօնեան տան վերականգմանը ծառայելու համար էր ծնուած: Վերջապէս մէկ ուրիշ աւելի վատ մարդ մտաւ նոցա խումբը, այն է կորսիկացի Բօչչէչիամպին, որի իսկական անունը Յուզայ էր:

Իրանց ուղևորութիւնից մի օր առաջ նոքա հաւաքուեցան Սա-

լումօսի մօտ (սա Յունաստանի նոր բանաստեղծներից ամենանշանաւորն էր և պատմաբան Ատտօ Վանուչչի խօսքերին նայելով խալիան Յունաստանից պակաս չէր սիրում) որ ծնուած լինելով Զանէյում ապրում էր Կօրֆու, ուր նորա տունը ապստարան էր բոլոր աքսորականների համար։ Չիուղեպպէ Միւլլեր դէ Զօրլի (որ նոյնպէս 1832ի աքսորականներիցն էր և որին ես մօռացայ վերելը յիշել) — նորա ծառան էր։ Այսպէս ուրեմն ուղևորութեանց առաջ կալաբրիա գնացող իտալացիների մեծ մասը հաւաքուեցաւ Սալումօսի մօտ, որ այդ ձեռնարկութեան ամէն զժողարութիւններն ու վտանգները պատկերացնում էր նոցա աչքի առաջ։ — «Ի՞նչ տեսակ ուղևում է լինի վտանգը, ընդմիջեց Միւլլերը, մենք պէտք է համարձակ երթանք նորա զիմացը։» — «Եթէ այդպէս է, ապա ուրեմն գնացէք» պատասխանեց Սալումօսը։

Նոքա ուղևորութեան։ Բացի իր մօրից Ատտիլիօ Բանդիէրան թողեց Վենետիկում իւր մատաղահաս, բայց թոյլ և հիւանդոտ կնոջը որ... նորանից առաջ մեռաւ։

Նէապօլի կառավարութիւնը արթուն էր։ Եօթն ամսից յետոյ Անգլիայի ոստիկանութիւնը նախարարի հրամանով գտաւ Բանդիէրան եղբայրների, Ֆաբրիցիի և Մաձձինու բոլոր գրագրութիւնները։ Արդեօք այդ գրագրութիւնները Նէապօլի թագաւորին յայտնի էին թէ ոչ. այդ մասին Ռիչչարդին կասկածում է, իսկ Մաձձինին պնդում է թէ յայտնի էին։ Դժուար է հաւատալ որ Նէապօլի Կօրֆուի հիւպատոսը յանդգնէր գրելու իւր կառավարութեանը, թէ այդտեղից 20 երիտասարդ գնում են՝ խալիային նուաճելու. ինչպէս և իցէ բայց կառավարութիւնը սպասում էր նոցա։ 1844 թուի յունիսի 20-ին երեկոյեան փոքրիկ նաւակներով ցրուած ծովի երեսին, ինչպէս զգոնողներ, նոքա ճանապարհ ընկան։ Եօթը մղոն Կօրֆուից հեռու մէկ նաւ էր կանգնած, որի հրամանատարը նէապօլիտանցի էր, անունը կապուտօ. այդ նաւի վրայ պէտք է հաւաքուէին ամէնքը։ Նոցա նաւազնացութիւնը օդի հանդարտութեան պատճառով երկարատեւէր բայց բարեբաստիկ և ամսի 25-ին նաւը արդէն Կօթրօնի ափերի զիմացն էր գտնվում, բայց նաւազնացները միայն հետեւեալ երեկոյին ցամաք ելան երկու տեղից, քաղաքի ձախ կողմը, լեռներից հինգ մղոն հեռու։ Ռիչչիօտտին ոտը ցամաքի վրայ դնելուց յետոյ բացազանչեց՝ «ա՜հ մեր հայրենիքը»։ Բանդիէրա եղբայրները և մի քանի ուրիշները ծունկ չոքեցին, հողը համբուրեցին ասելով. «Դու

պարզեցիր մեզ կեանք, մենք էլ նորան քեզ ենք զոհ բերում: Յետոյ նոքա գնացին լեռները:

Շատ չանցաւ և նոքա համոզուեցան որ սաստիկ խաբուած են: Նոցա հաւատացրել էին որ ամբողջ Կալաբրիան ոտի է կանգնել, թէ ապստամբների զօրքերը բռնել են քաղաքը և լեռների զառիվայրները իսկ խմբերից մէկը իբր թէ բռնել էր Գիօի անտառը: Ահա ինչ տեսակ տեղեկութիւն էին տուել Բանդիէրա եղբայրներին և ահա թէ ինչ բաների վրայ էին գրել նոքա էլ Մաձձինուն իրանց ուղևորութիւնից մի օր առաջ: Տեղ հասնելուց մի օր յետոյ նոքա համոզուեցան, որ բոլոր այդ տեղեկութիւնները սուտ են եղել: Կալաբրիայի բնակիչներից մի քանիսը, որոնք միացել էին նոցա հետ, ասացին, որ ոչինչ բանի վրայ յոյս չըղեն. մի անմխիթար տխրութիւն պատեց այս քաջերի սրտերը: Յետ փախչելու մասին նոքա մտածել անգամ չէին կարող, որովհետև նոցա բերող նաւը իսկոյն վերադարձել էր և հազիւ երևում էր մի սև կէտի նման հորիզոնի վրայ: Նոքա մտան անտառը և երեկոյին մէկ գիւղացու հանդիպեցին, որ համաձայնեցաւ նոցա ուղեցոյցը լինել: Երկար զնալուց յետոյ, լուսադէմին Սանտա—Սիվերինի շրջակայքը հասան: Այնտեղ սկսեցին հաշուել իրանց ընկերներին և տեսան որ նա որին վերևը Յուդայի անուն տուինք — անյայտացել էր: Ի զուր տեղը երկար ժամանակ կորցրին պտրտելով նորան. նա արդէն Կօդրօնումն էր և գնացել էր արդարաւորապէս թեան պահապանների մօտ իւր ընկերներին մատնելու:

Անմիջապէս տեղական իշխանութիւնը Ուրբանիայի պահապան զօրքին հրամայեց զրահաւորուիլ, իսկ բնակիչների անպէտք մասից կազմեցին գիւղերի պաշտպան զօրք, աւազակներին իրանց ժանդարմներ շինեցին որ ասպատակութիւնով չպարապին: Զնայելով այս ամէնին քսան քաջերը, առաջ էին գնում: Նոցա առաջնորդում էր Նավարօն, որի վատ համբաւը հեռացնում էր նոցանից Կալաբրիայի բոլոր պատուաւոր բնակիչներին: Երկու գիւղացի նոցա առաջնորդում էին. սոցանից մէկը որի եղբայրը Կօզէնցայի ապստամբութեան մասնակցել էր՝ գործին միանգամայն նուիրուած էր. նա խոստացաւ նոցա մինչև այնտեղ հասցնել, որտեղ Կալաբրիայի գինաւորուած բնակիչները ժողովուած էին: Վէս գիշերին, պատմում է Էմիլիօն, մենք գնում ենք երկու բլրի մէջ տեղը գտնուած խիտ թփերի միջով, մենք գնում ենք յոգնած և տխուր... յանկարծ կանգնեցինք լսելով թունդ հրա-

ցանաձգութիւններ երկու հակառակ կողմերից և մի թոյլ զղբիւն: Գիւղացիքը տարակուսած կանգ առին, իսկ մենք կարծելով թէ աւազակների հետ պէտք է զործ ունենանք, առանց մեր հրացանները դարձակելու լուռ և համարեայ թէ սողալով անցանք հաճարի դաշտը, այն թէ մեր յետեւ երկու կողմից ևս շարունակվում էին հրացանի ձայները:»

Մէկ ժամից յետոյ նոքա ընկան այդ դարանի մէջ, որ Ուրբանիայի պահապան զօրքը և Շիկարեյի անունով ժանդարմը պատրաստել էին. սկսուեցաւ սաստիկ հրացանաձգութիւն որ քսան ընդհատեց: Ուրբանիայի պահապան զօրքի հրամանատար Գէ Շպինեյին, նորա ազգականներից մէկը և ժանդարմը ընկան կռուի մէջ. վերջինը իննը հարուած ստանալով վերաւորուելուց մի քանի օր յետոյ մեռաւ: Մէկ գնտակ անցնելով Ատտիլիօ Բանդիէրայի գլխարկով, վերաւորեց մի փոքր նորա ձախ քունքը. կալաքրացի ուղեցոյցներից մէկը նոյնպէս վերաւորուեցաւ: Ուրբանացի զինուորները ազատուեցան փախչելով և յետ անցան գետը, իսկ հայրենասէրները առաջ գնացին Ս. Զիօվանի ին Ֆիօրէի ուղղութիւնով: Ամսի 19-ին առաւօտուայ 6 ժամին նոքա կանգ առին մի փոքր հանգստանալու քաղաքից տասը մղոն հեռու գտնուող մի փոքրիկ տան մէջ, որի տիրոջից ուտելիղէն պաշար պահանջեցին: Նա մերժեց, ասելով թէ չունի և առաջարկեց մի քանի բաժակ զինի, որի արժէքը առատօրէն ստացաւ, թէև հրաժարվում էր վերցնել: Հէնց որ խումբը հեռացաւ, իսկոյն վազեց յայտնելու տեղական իշխանութեան նոցա բռնած ուղղութիւնը: Ճաշից յետոյ ժամի 3-ին հայրենասէրները կրկին հանգստացան մէկ հիւրանոցի մէջ, որ Սան Զիօվանից չորս մղոն հեռու էր գտնվում: Ճաշի ժամանակ հիւրանոցը մտաւ մի գիւղացի ձեռքին նամակ բռնած, բայց տեսնելով հայրենասէրներին՝ շփոթուեցաւ և կամենում էր իսկոյն դուրս գնալ: Բայց Ռիչչիօտին նորա ճանապարհը կտրեց և ձեռքից խլեց նամակը, որ պարունակում էր Ուրբանի պահապան զօրքի հրահանգը: Հայրենասէրները շտապեցին այնտեղից հեռանալու, բայց հազիւ չորս մղոն առաջ գնալով հանդիպեցին բազմաթիւ գիւղական բնակիչներից կազմուած մի գնդի. եզերների բատալիօնը ևս նոցա ետեւիցն էր գալիս մէկ ժամ հեռաւորութեամբ: Հայրենասէրներին շրջապատեցին ամէն կողմից, կռիւը սրասր ընդհատեց ասելի չտուեց. ամէնից առաջ մէկ գնտակ դիպաւ Միլլէրի ճակատին, որ կարողացաւ միանգամ գլուխը բարձրացնել

և ապա ընկաւ մեռած. Նարդին վերք ստացաւ ուրին, Մօրօն՝ աջ ձեռքին, Էմիլիօ Բանդիէրայի աջ ձեռքը դուրս ընկաւ, որից մինչև իւր մահը սաստիկ տանջվում էր: Անձնատուր լինելու կարևորութիւնը ամէնին ակնյայտնի էր. Բանդիէրա եղբայրները, Մօրօն, Ռիչչիօտտին, Նարդին, Վեներուչչին, Ռօկկան, Լուկատէլլին, Բէրտին, Պաչչիօնին, Մանէսին գերի ընկան. նոցա կողոպտեցին և դառնապէս վշտացնում էին. մնացածները փախան, բայց կրկին բռնուեցան և իրանց ընկերների վիճակին մասնակից եղան: Միայն Նափարօն կարողացաւ փախչել, բայց մի քանի շաբաթից յետոյ ինքը յօժարակամ վերադարձաւ անձնատուր լինելու և 14 ամեայ բանտարկութեան դատապարտուեցաւ:

Գերիները, որոնց կօզէնցա ուղարկեցին, ամէնքն էլ շատ թէ փոքր նեղութիւն քաշեցին այդ ծանր ճանապարհորդութեան ժամանակ, ամէնից քիչ նեղութիւն կրեց Դօմենիկօ Մօրօն, որին համարեա թէ մարդասիրաբար խնամք էին տանում: Չէրէնցում գերիներից ուրիշ մի քանիսի հետ ևս լաւ էին վարվում. այնտեղից նոցա քշեցին ջորիների վրայ կատանցարօ, առանց ձեռքերը կապելու, բայց վերջին քաղաքում կապեցին և ձեռքերը. Էմիլիօ Բանդիէրայի ձեռքը երկրորդ անգամ դուրս ընկաւ, բայց նորա պահապանները մինչև անգամ չթողեցին նորան շունչ քաշել: «Կեցցէ՛ թագաւորը» աղաղակեց Ուրբանիայի պահապան զօրքի ծաւորը, մօնելով գերիների հետ փոխարքայի պալատը: Հաւաքուած բազմութիւ ամբօխից և ոչ մէկ ձայն չկրկնեց. մեծաւորի խօսքը, ընդհակառակն նորան պատասխանեցին մի տեսակ խուլ մրմունջով. «Կեցցէ՛ Խտալիան»: Զօրքը լուռ էր: Կօզէնցայի բանտումը նստած ժամանակը գերիները քաղաքի հերոսներն էին. ամէն կողմից նոցա ուղարկում էին շորեր, քաղցրաւենիք, մրգեր ու ծաղիկներ. կանայքը մխիթարական նամակներ էին գրում, խնդրում էին նոցա մազերից յիշատակ, մի քանիսը մինչև անգամ փախչելու հնարներ էին առաջարկում նոցա. այսպէս մի Կալաբրացի յանձն էր առնում բանտի պատը վառօդով օդը թռցնել: Վերջապէս քսանօրեայ բանտարկութիւնից յետոյ կանչեցին նոցա զինուորական դատարանը. Բօչչէ-չիամպէն ևս վերադարձել էր Նէապօլից ու ներկայացաւ դատարանին միւս մեղադրեալների հետ, բայց նորան առանձին պատուաւոր տեղ կանգնեցրին. ոչ մի փաստաբան չկամեցաւ նորան պաշտպանել: Վերջացնենք մեր խօսքը այս ցած մարդու մասին: Նա սիրում էր Կօր-

Ֆուրի մէջ մի մատաղահաս օրիորդ, Մարիայ Սուրանդապուլեայ անունով, որ խոստացել էր նորան կին լինելու երբ պատերազմից կը վերադառնար: Իւր մատնութեան շնորհիւ նա բանտից շուտով ազատուեցաւ և չամաչեց այն օրիորդին նամակ գրել, հարցնելով նորանից, թէ կարճ է արդեօք նորա մօտ վերադառնալ առանց իւր անձը վտանգի ենթարկելու. օրիորդը նամակը վերադարձրեց, իւր ձեռքով հետեւեալ խօսքերը աւելացնելով՝ «դաւաճանը յոյն աղջկան չէ կարող համբուրել, իմ վրայ իմ հանգուցեալ ծնողների օրհնութիւնը կայ, իսկ քեզ վրայ՝ Աստուծոյ յաւիտենական անէծքը»: Նա չէր ուզում յետ կանգնել իւր առաջարկութիւնից, բայց մատաղահաս օրիորդը, որ առաջ նորան կրքով սիրում էր և պատերազմ գնալու ժամանակը մինչև անգամ իւր բաժինքի մի մասը զոհել էր նորա համար, հաստատ մնաց իւր վճռին: Այսուհետև Բօչ-չեչիամպին իւր ամբողջ կեանքում ոչ մի տեղ ապաստանարան չգտաւ, նա թափառում էր քաղաքից քաղաք արքայութեան ու պատուաւոր մարդկանց անէծքն ու նախատիքը ստանալով: Ապստամբութեամբ ժողովուրդը նորան Պատրասից արքայեց:

II.

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ

Ի՞նչ էին ուզում անել նոքա կալաքերիայում, այդ ի՞նչ գաղափարների հոսանք, ի՞նչ յեղափոխական շարժում, ի՞նչ օրհասական ոյժ էր որ այն անմիտ հերոսներին քաշել էր դէպի այդ գործը, որ անպատճառ պէտք է դէպի կորուստ տանէր նոցա: Այս հարցին պատասխան տալով, կ'աշխատեմ և ուրիշ շատ բաներ մեկնել:

Մեր մատենագիրները լաւ չեն ճանաչում իտալական կուսակցութիւններն ու սխալ են դատում նոցա մասին. նոքա սովորաբար Ֆրանսիական կուսակցութիւնների հետ են համեմատում սոցիալ և մի և նոյն չափով չափում, հաւատարիմ մնալով մեր գրականութեան մէջ տիրապետող նմանեցնելու սովորութեանը, որ միշտ մեր հիմնական գաղափարն է եղած քննադատութիւնների ժամանակ և մի և նոյն ժամանակ մեր թոյլ կողմերից մէկը: Այստեղից ծագում են բազմաթիւ սխալներ, որ պէտք է ուղղել, անթիւ տարակուսութիւնների, որ պէտք է փարատել: Նախ ցոյց տանք որ Իտալիան — Ֆրանսիան չէ:

Յիշատի Ֆրանսիացիք երջանիկ են, նոցա հայրենիքը իրօք կայ:

1789 թուի յեղափոխութեան ժամանակ ազգային միութիւնը արդէն հազար տարի առաջ մշակուած էր: Չմոռանալ որ Ֆրանսիայի դքսութիւնը, իւր գոյութեան առաջին իսկ օրերից արդէն Ֆրանսիա էր. նա կամաց կամաց տարածուեցաւ, մեծացաւ, բայց երբէք պէտք չունէր ամբողջանալու. նորա բնական սահմանների որոշողը ոչ թէ ազգային աւանդութիւններն էին, այլ նորա թագաւորների փառասիրութիւնը: Ենթադրենք թէ Ֆրանսիան մէկ պատերազմի մէջ նուաճի Շպայերը և Վորմը. փարիզեցիք հաւանական է որ դորանով շատ գոհ կըլինին, որովհետեւ նոցա համար թանգ է իրանց թագաւորութեան մեծութիւնը, այն ինչ Ֆրանսիայի ժողովրդի երեք քառորդից աւելին այդ նուաճումները ոչ միայն չէ համարում ազգային պահանջ, այլ մինչև անգամ հազիւ թէ գիտենայ նոցա անունները: Չկայ ոչ մի դարեւոր բարեկամութիւն և ոչ հայրենասիրական եղբայրութիւն, որ Սէյն գետի ափերի բնակիչներին կապէր Հռենոսի ափերում բնակուող գերմանացոց և մինչև անգամ բելգիացոց հետ... Մի խօսքով Ֆրանսիացիք տիրում են մէկ ամբողջ անկախ երկրի, որ կարօտութիւն չունի իւր ազատութեան համար ընդարձակուելու. նոքա վայելում են աշխարհիս ամենամեծ բարիքը—նոքա ունին հայրենիք:

Այսպէս նոցա ազգային շարժումները զուտ քաղաքական կերպարանք են ունենում և կատարվում միայն կառավարութեան եղանակը բարեփոխելու նպատակով: Մեր բոլոր ասածից երևում է որ ներքին բարեկարգութիւնը միակ նպատակն է; որին միաբան ձգտում են Ֆրանսիական բոլոր խորհուրդներն ու ջանքերը և եթէ նոցա մէջ կան օրինակ, օրէանականներ, բռնապարտեաններ և հանրապետականներ, դորա պատճառը այն է, որ մի քանիսները աւելի լաւ են համարում միապետական իրաւունք, միւսները—սահմանադրական միապետութիւնը, երրորդները—զինուորական ղեկատարութիւնը և չորրորդները—հանրապետութիւնը: Այսպէս, ուրիշներին ևս իրանց պէս դատելով, երեւակայում են որ խտլացիք էլ մի և նոյն նպատակին պէտք է դիմեն, որին որ իրանք են զիմում: Ահա ինչու թերակողմ վրայ պատահած բոլոր յեղափոխութիւնները թէ թագաւորը անձնատուր է յեղափոխականներին, թէ յեղափոխութիւնը հպատակուի միապետութեան կամ վերջապէս թէ զօրքը փոխանակ ժողովրդին զսպելու ինքն է գահեր վայր ձգում. ահա ի՞նչու, ասում եմ ես, նոքա այս ամէնը բացատրում

են միայն նորանով, թէ նոցա անդրալեռնային հարեանները անկապ հասկացողութիւնների տէր, անհիմն, կանոններից ու համոզմունքներից զուրկ մի ազգ են կազմում:

Սակայն եթէ մենք կամենայինք երեւակայել Ֆրանսիան այն դրութեան մէջ, որի մէջ գտանվում էր Իտալեան հինգ տարի առաջ, ահա թէ ի՞նչ կըտեսնէինք. մի մեծ ազգ, սերտ կապուած լեզուով, կրօնով, կրթութիւնով, աւանդութիւններով, ընդհանուր փառքով, բայց եօթը մաս բաժանուած օտար իշխողների կամայականութեամբ: Եթէ մենք կարողանայինք երեւակայել մեզ լամանշը—Աւստրիայի ձեռքին, Ֆերդինանդ երկրորդին—Միջերկրական ծովի ափերում, սրբազան պապին—Փարիզում և մեզ հարցնէին այն ժամանակ, թէ մենք ի՞նչ ենք ուզում—ես համոզուած եմ, որ մենք մի կողմ թողնելով մեր այժմեան բոլոր ներքին հարցերը, միաձայն կըպատասխանէինք—Ֆրանսիան:

Ահա յիսուն տարի է արդէն որ խալալցիք միաբերան աղաղակում են Իտալիա: Եթէ նոցա մէջ կան միապետականներ կամ հանրապետականներ այն չէ պատճառը, որ այս կամ այն վարչութեան ձեւը նոցա իդէալն է, այլ որովհետեւ նոքա կարծում են թէ այս կամ այն միջոցով աւելի շուտ կազատուին օտարի տիրապետութիւնից: Մի անգամ 1848 թուից առաջ համարեա թէ ամէնքը պապի կուսակիցներ դարձան, միայն այն պատճառով որ կարծում էին թէ կարող են հոգեւորականութեան ձեռքով յաղթել կայսրութեանը և նորից գրգռել միմեանց դէմ երկու հաշտուած թշնամիներին, որոնց կատաղի պատերազմի նկարներով լի է միջին դարերի պատմութիւնը: Մի փոքր յետոյ նոքա ամէնքը համարեա դաշնակցականներ (ֆեդերալիստներ) դարձան, որովհետեւ միութիւնը անկարելի էին համարում, իսկ ազգային անկախութիւնը սպասում էին իշխանների դաշնադրութիւնից: Ուրեմն ինչ որ մեզ համար նպատակ է—նոցա համար միջոց է, նոքա առհասարակ երկրորդական նշանակութիւն են տալիս կառավարութեան ձեւին վերաբերեալ խնդիրներին, որոնք ուրիշ սահմանադրական ազգերի համար ամենակարեւոր հարցեր են: Այսպէս ուրեմն այն բոլորի փոխանակ, ինչ որ մենք համարում ենք խալալացոյ սկզբունքներն ու համոզմունքները նոցա մէջ միշտ եղել է մի անփոփոխ և միահոգի ձգտումն, որ միշտ միացրել է զանազան կողմերին և բարձր է եղել միշտ կուսակցութիւններից. այդ ձգտումը նոցա ապագայ հայրենիքն

էր: Ահա նպատակը նորան են ձգտում բոլոր խտլացիք այն ձևով, ինչպէս որ կարող են և այն ճանապարհներով, որոնք մատչելի են. մի քանիսը գնում են միապետութեան ճանապարհով, միւսները հանրապետութեան և այլն: Արդէն միայն այս հանգամանքը ցոյց է տալիս թէ որքան Խտալիայի դրութիւնը անյաջող էր, մինչև ինքնուրոյնութեան ձեռք բերելը, որովհետև նա պէտք է այնչափ ոյժ կորցնէր բազմաթիւ անպտուղ հարցեր վճռելու, մի կողմ թողնելով գլխաւոր կենսական խնդիրները:

Խտալիա ստեղծելու (այս խօսքը այսուհետև սրբագործուած է) ջանքերը վաղուց սկսուեցան, բայց մենք անցեալ դարու վերջերից աւելի հեռու չենք գնալու. այդ ժամանակներից կազմուեցան միութեան աղանդներ (Բօլօնիայում և Միլանում), այդ ժամանակներից արդէն (որ աւելի ուշադրութեան արժանի է) Պիէմօնտի կառաւարութիւնը առաջարկեց կազմել Խտալական Դաշնակցութիւնը Ֆրանսիացւոց յարձակմունքներին դիմադրելու նպատակով. Վենետիկ երկամութիւնը գործը փչացրեց: Մի քանի ժամանակից յետոյ Կարբօնարների ընկերութիւնը, որ սկզբում լոկ մարդասիրական նպատակ ունէր քաղաքական ընկերութիւն դարձաւ. յայտնի է որ այս աղանդը երկու գաղափար էր տարածում, մինը յայտնի ճանապարհով, միւսը գաղտնի. մեծամասնութեան համար դա սահմանադրական միապետականների մի ընկերութիւն էր իսկ ընտրեալների համար—միութեան ձգտող հանրապետականների դաւակցութիւն: Կարբօնարիութիւնը այսպիսի կերպարանք ստանալով Նէապօլի թագաւորութեան մէջ, շուտով տարածուեցաւ ամբողջ Խտալիայում չնայելով Միւրատի հալածանքներին: Այն ժամանակ Բուրբօնները մի քանի առաջնակարգ եւրոպական պետութիւնների հետ դաւ կազմեցին: 1804 և 1805 թուականներում այս պետութիւնները մտածում էին հիւսիսում մի նոր իշխանութիւն կազմել, որ պիտի պարունակէր իւր մէջ Պիէմօնտը, Լիգուրիան, Լօմբարդիան և Վենետիկ նահանգը և կառավարուէր Սալօնայի տան ձեռքով: Միացնելով այս ամէնի հետ Էտրուսկիայի թագաւորութիւնը, որ հիմնուեցաւ թերակղզու միջին մասում, Սկեդեցւոյ նահանգը և երկու Սիկիլիանների թագաւորութիւնը և այդ չորս պետութեանը աւելացնելով յոնիական կղզիները՝ Լուկան, Մալտան ու Ռաբուլզան, պիտի կազմուէր մի դաշնադրութիւն, որի նախագահը փոփոխակի երբեմն Նէապօլի թագաւորը պիտի լինէր, երբեմն Պիէմօնտին, իսկ սրբազան պապը

միշտ մեծ կանցելրը պէտք էր ֆնար: Այս ամէնից երևում է որ երկնքի տակը ոչինչ նոր բան չկայ:

Այդ նոր նախագիծը չյաջողուեցաւ, բայց Աւստրիան չէր յուսահատվում: Զարմանալի են նորա բռնած խարդախ ճանապարհները: 1809 և 1815 թ. նա փորձեց Իտալիայի ժողովուրդը Ֆրանսիայի դէմ գրգռելու, 1815-ին յաղթող հանդիսացաւ բայց տակաւին չհանգստացաւ. նա զգում էր որ հռչակաւոր երկաթեայ թագը, որ ստացել էր իբրեւ վարձ իւր պարտութիւնների համար երբեք չէր նորա զլխին: Նա առաջարկում է մի նոր դեսպանաժողովի նախագիծ և պահանջում է նորանից գերագոյն իշխանութիւն իւր համար: Մի և նոյն ժամանակ ՍանՖէդիստները (Ծայրահեղ կղերական յետադէմ կուսակցութիւնը) անկախութեան դրօշակը բարձրացնելով, երազում են պապի պետութիւնը մեծացնելու մասին, որ պիտի պարունակէր իւր մէջ Տոսկանան, Լոմբարդիայ և Վենետիկ նահանգները և Պէիմօնտը՝ աւստրիացիներին Իտալիայից աքսորելու համար: Ես արդէն ասացի որ ազգային ձգտումը ընդհանուր է և ոգևորում է ամենայետադէմ և անգործունեայ մարդիկներին անգամ: Բոլոր փառասէրները մինչև անգամ ամենաքիչ վեհանձնութիւն ունեցողները կամայ ակամայ դիմում են այդ զաղափարին—հայրենիքին, որ ապրելու ցանկութիւն ունեցող ազգի մշտական փափաղն է: Բայց ի՞նչ արին կարբօնարները—նոքա ատելով Ֆրանսիացիներին ամէն կողմից նպաստեցին միապետութեան վերականգմանը: Բայց այդ վերականգնած միապետութիւնը նոցա սաստիկ խաբեց, եթէ չասենք ցած կերպով դաւաճանեց: Այնու ամենայնիւ այս ամէնը եռանդը չթուլացրեց, ընդհակառակն նոքա աւելի սերտ միացան, կապելով նշանաւոր Աուսօնի դաշն (Patto di Ausonia): Այս մշտական դաշն էր որ զրդեց Մաչերատուն շարժուել 1817-ին. սա առաջ բերեց Երկու Սիսիլեանների յեղափոխութիւնը 1820ին, Պիէմօնտի ապստամբութիւնը 1821ին, Սալեռնօյի ղէնք առնելը 1828ին և Մարլի և Էմիլիայի յուզմունքները 1831 թ: Կարբօնարները, ինչպէս և բոլոր իտալացիքը շատ գործունեայ և խոհեմ աղանդաւորներ էին անձնատուր եղած Ծայրահեղ համոզմունքների, թէև չէին շտապում նոցա իսկոյն իրագործելու. իրանց հոգու խորքերում զանազան համոզմունքներ ունենալով, մեծ զգուշութեամբ ծածկում էին նոցա: Ստարականների համախոհները —ասում է Մարօկէտին իւր Իտալիայի մէջ— ուստի ստրկութեան և խաւարապաշ-

տուութեան ջերմեռանդ պաշտպանները ենթադրում էին այսինքն աշխատում էին համոզել իրանց հետեւողներին թէ 1821 յեղափոխութիւնը միապետութեան դէմ էր մաքառում և թէ նորա նպատակն էր՝ երկրի հին կարգերի վրաստանների վրայ հանրապետութիւն վերականգնել։ Ուշադրութիւն չդարձնելով այս կարծիքի վրայ, մենք բոլորովին հակառակ իրողութիւն ենք տեսնում այդ երևոյթի մէջ. այն ժամանակ միայն իտալական ազգութիւն էին պահանջում Պիէմոնտն էլ պէտք էր այնչափ նպաստէր Սափոյիայի տան մեծանալուն, աւելացնելով սորան Աւստրիայից խլած հողերը, որ սա Իտալիայի առաջնակարգ տէրութիւնը դառնար։ Այս բոլորից երևում է որ հանրապետութեան միտքը դեռ շատ հեռու էր և յիշաւի ոչ ոք էլ այդ բանի վրայ չէր մտածում, իսկ եթէ մի քանիսները փոքր ի շատէ պահանջում էին քաղաքական ազատութիւն ու մի քանի առանձնաշնորհութիւններ, այդ ևս այնքան նոցա ձգտումների ուղղակի նպատակը չէր որքան մի միջոց, որով ձեռքերը աւելի ազատ լինին ընդհանուր թշնամու դէմ գործելու և ոչ թէ թագաւորին գահընկէց անելու։

Հին կարբօնարուայս խոստովանութիւնից երևում է, թէ ինչ էր նոցա կուսակցութեան գլխաւոր նպատակը։ Կարբօնարների միարանութիւնը—ինչպէս զեղեցիկ ասում է Լատտարին—այս փորձերը արաւ, ոչ թէ հետեւելով Իտալիայի միութեան գաղափարին, որի դրօշակը նա չէ բարձրացրել այլ այն պատճառով որ կամենում էր միակերպութիւն և ներգաշնակութիւն։ Ուրեմն նորան չէ պատկանում այն սկզբունքի տարածելու պատիւը, որ այն ժամանակ դեռ բոլորովին հասունացած չէր։ Նա միայն կարող է պարծենալ նորանով, որ առաջինը նախապատրաստեց Իտալիան մի տեսակ բարոյական միութեան համար, զանազան ուղղութիւններն ու ջանքերը միմեանց հետ հաշտեցնելով։

Հերթը հասաւ Մաձձինուն, Երիտասարդ Իտալիայի հիմնողին։ Այս նոր կուսակցութիւնը միւսներից այն առաւելութիւնն ունէր, որ համարձակ սկսեց պաշտպանել թէ իւր սկզբունքը—միացեալ հանրապետութիւն, և թէ աներկիւղ խոստովանեց իւր միջոցները—դաստիարակութիւն և քաղաքականութիւն։ Ամէնից առաջ պէտք էր կործանել զանազան իտալական իշխանութիւնները և յետոյ սկսել ամբողջ թերակղզու վերանորոգութիւնը, կազմել ազգային ժողով, որի գործունէութիւնը պիտի սկսուէր քա-

ղաքներին ինքնավարութիւն շնորհելով: Որքան հաստատ, պարզ և ճիշտ են ընկերութեան զաղափարները, այնքան արագ, յաջող և եռանդով կերթայ գործը: Այս տեսակ հրահանգ էր գրում Մաճճինին Երիտասարդ Իտալիայի անդամներին: Յետոյ նա շարունակում է. «Քանի որ յեղափոխութեան բուն և գործնական նպատակը զաղտնի և անորոշ կրլինի, իրագործելու միջոցների ընտրութիւնը միշտ սխալ կրլինի, յեղափոխութիւնը կըտատանի իւր ճանապարհի վրայ, կըթուլանայ և հաստատամտութիւնից կըզրկուի: Անցեալ ժամանակների պատմութիւնը հաստատում է այս ենթադրութիւնը: Իւրաքանչիւր անձն կամ հասարակութիւն, որ ժողովրդական շարժման սկզբնապատճառն է դառնում, պէտք է զիտենայ թէ զէպի ուր է տանելու այդ շարժումը: Ով որ հրաւիրում է ժողովրդին զէնք առնել, պէտք է կարողանայ նորան բացատրել թէ ինչու համար նա պիտի կռուի: Վերանորոգութեան գործին ձեռք տուողը պէտք է հաւատ ունենայ զէպի իւր նպատակը, ապա թէ ոչ նա միայն անկարգութիւնների պատճառ կըղառնայ. ժողովուրդը երբեք պատերազմ չի սկսի մինչև յաղթութեան զինը չը գիտենայ: Այս պատճառով Երիտասարդ Իտալիան յայտնի հռչակեց իւր հայրենակից եղբայրներին իւր կռուի նախագիծը: Այդ նախագիծը միութիւն ու հանրապետութիւն էր»:

Սորանով բոլորը պարզ յայտնուած էր, բայց դժբաղդաբար ամէնից առաջ պէտք էր ոչնչացնել Իտալիայի բոլոր իշխաններին: Մաճճինին չհասաւ այդ բանին և չէր էլ կարող հասնել, նա միշտ յաղթվում էր: Բայց չպէտք է ծաղրել ընկածներին:

Զնայելով իւր նախագիծների պարզութեանը և անկեղծ վճռականութեանը, Մաճճինին այնպէս էր վարվում ինչպէս և ուրիշները: Երազելով հանրապետութեան վրայ, նա շատ անգամ ծառայում էր միապետութեան, զոհելով իդէալը հնարաւորին, որ առաջացնէ ընդհանուր ժողովրդի յաղթութիւնը. յայտնի է, որ նա ոչ միայն շատ թաղաւորներին այլ մինչև անգամ պապին ուղղակի նամակներ էր գրում, առաջարկելով իւր օգնութիւնը. ամէն անգամ երբ մի իշխանութիւն ունեցող անձն մասնակից էր լինում քաղաքական շարժման, Մաճճինին հեռանում էր յանձնելով նորան իւր համախոհներին:

Այս տեսակ ինքնուրացութիւնը քաղաքական յուզման ժամանակ, շատերը չգիտեն զնահատել. այս ազգասէրին մեղադրում են որ բերած զոհերի քանակութիւնը չէ ծածկվում ստացած արդիւնքով:

Պատմութիւնը աւելի արդար դատաստան կանէ. վերաւորուածների և սպանուածների վրայ ողբալու փոխարէն, նա կըխոստովանուի, որ կրած անյաջողութիւնները զոնէ երկարացրին պատերազմն ու պահպանեցին ապստամբութեան դրօշակը: Այս խստասիրտ զիւցազները չէին կապում վէրքը, որպէս զինոր թափուած արիւնը միշտ վրէժխնդրութիւն պահանջէ: Եթէ նոքա չլինէին, ո՞վ զիտէ ի՞նչ կլինէր Խտալեան. գուցէ թէ նա դժբաղդութեան առաջ գլուխը խոնարհեցներ, և թմրէր իւր ամօթալի գերութեան մէջ. նորան այնքան ցնցեցին որ վերջապէս ոտքի կանգնեցաւ:

Այն ժամանակուայ բոլոր ձեռնարկութիւնները (1832ից մինչև 1848 թ. և մինչև անգամ մի փոքր յետոյ, մանաւանդ Պիզականի գործը) հնարող ու գրգռող, կամ զոնէ նոցա հոգի ներշնչողը և պաշտպանը — Մաձձինին էր: Բանդիէրա եղբայրները ինչպէս արդէն յիշեցի պատկանում էին Երիտասարդ Խտալեայի ընկերութեան. իրաւ է այս կուսակցութեան գլուխը պատերազմի ընդդէմ էր, այնու ամենայնիւ ուրիշ շատ աղանդաւորների ազդեցութեան շնորհիւ սկսուեցաւ այս արշաւանքը: Այդ տեսակ անվեհեր անխոհեմութիւն Մաձձինեանների համար բոլորովին սովորական բան էր: Եւ եթէ այդ աներկիւղ դաւադիրը, որ սառնասրտութեամբ այնչափ անձինք էր զոհէլ, այդ արշաւանքի առիթով անհանգստութիւն ու տարակուսութիւն զգաց այդ կարելի է վերաբերել աւելի նորա անձնական համակրութեանը դէպի երիտասարդ արկածախնդիրները: Նորա կարծիքով աւելի կարևոր էր գործը քան թէ սորա յաջողութիւնը, նորա համար այնքան կշիռ չունէր յաղթութիւնը, որքան կռուի յարատեւութիւնը: Նորա կուսակցութիւնը — գործի կուսակցութիւնն էր. մնում էր միայն պատերազմել: Երիտասարդ Խտալեան 30 տարի անընդհատ ստեղծում էր բաղմամբ երիտասարդներ որոնք միշտ պատրաստ էին մեռնելու: Ահա ինչու մենք կայանում նորա ոյժը և փառքը:

Ինչ որ վերաբերում է ընդհանուր գաղափարներին, հանրապետութեան, նոյն իսկ միութեան Մաձձինին, ինչպէս վերևը ասացի, բոլորը զոհում էր անհրաժեշտ իրականութեան. այժմ կաւելացնեմ որ բոլոր այդ երիտասարդները ևս առանձին մի նշանակութիւն չէին տալի նրանցը: Մաձձինու ապստամբութեան ամենահամակրելի կողմը նախ և առաջ Խտալեան էր. մնացածը երկրորդական բան էր համարվում, ինչպէս 1840, նոյնպէս 1830 և 1820 թուականներին: Մեզ յայտնի է որ կարբօնարները հոգւով հան-

րապետականներ էին, բայց կարևոր դէպքում միապետականներ: Երիտասարդ Իտալիայի անդամները նոցանից աւելի խիտտ չէին իրանց տեսութիւնների մէջ: Բանդիէրա եղբայրների պատմութիւնը մեզ ապացուցանում է այդ:

Անկասկած այս երիտասարդները հոգւով ու մարմնով անձնատուր եղան աղանդին և սեփականացրին իրանց նորա բոլոր զաւափարները: Մենք ցանկանում ենք որ մեր հայրենիքը ազատ, միաբան և հանրապետական լինի՝ զրում էին նոքա Մաձձինուն: Բայց արդեօք յոյս ունէին՝ կալաբրիայ հասնելով՝ հրատարակել միութիւն, ազատութիւն և հանրապետութիւն: Ամենեկն ոչ. նոքա միայն մասածում էին ազգային յուզմունքը արթուն պահել: Այս բանը շատ պարզ երևում է Ատտիլիօի Զմիւռնիայից գրած նամակից. «Ես շատ կը ցանկայի իմ տեղ հասնելու պէս, մէկ որ և իցէ կուսակցութեան խմբապետ դառնալ, գնալ լեռները և կռուել մեր զործի համար, մինչև որ ինձ կապանեն»: Այս փաստի իրական նշանակութիւնը, ինչպէս երևում է, բաւական աննշան կրկնէր. բայց նորա բարոյական ազդեցութիւնը անհամեմատ կարևոր է, որովհետև այս ընթացքով կասկած կը յարուցանէի մեր ամենաստարտաւելի հալածողի սրտումը և կը զորացնէի իմ հայրենակիցների հաւատը որոնք քնած են այն պատճառով միայն որ սեփական ուժերին չեն հաւատում և չափազանց մեծ են երեւակայում թշնամու զօրութիւնը: Այս կը նշանակի որ միացեալ հանրապետութեան զաղափարը երկրորդական տեղն էր բռնում: Փախստականներն ուղևորուեցան կալաբրիայ ոչ թէ հանրապետութիւն հրատարակելու այլ մեռնելու, համոզուած լինելով այդ բանում և ցանկանալով այդ: Յամաք դուրս գալով, ինչպէս յայտնի է, նոքա ժողովուրդի մէջ զրգուղ թըղթեր տարածեցին, որ նոցա բաւական փնասեց կալաբրիացոց աչքում, բայց շուտով նոքա իւրեանց անձը արդարացրին: Հաղիւ թէ ոտք դրին այդ երկիրը, նոցա մէջ ծագեցաւ մէկ նոր միաբ: Նայենք նոցա դատի թղթերը և շատ բան կը պարզուի մեզ համար:

Բանդիէրա եղբայրները քսան օր կօզէնցայի բանտերում մնալուց յետոյ, ներկայացան ղեկուորական դատաստանին: Նոցա փակեցին երկաթէ վանդակների մէջ, միայն մատնիչ Բոչչէչիամպին, որ Նէպոլից վերադարձել էր, առանձին էր նստած աւելի պատուաւոր տեղում: Առաջին հարցուփորձից տասն օր անցնելուց յետոյ հրաւիրուեցան վկաները. նրանց ամենքի վկայութիւնը օգտաւէտ էին դա-

տապարտութեան համար: Բայց որովհետև զինուորական դատաւ-
տանը թոյլ տուեց իրան օրէնքի սահմաններից դուրս գալ, այս
պատճառով մեղադրեալները հրաժարուեցան պաշտպաններ ընտրելուց:
Այնու ամենայնիւ փաստաբանները որոնց յանձնուեցաւ նոցա գործը,
պաշտպանեցին նոցա շատ թէ քիչ ճարպիկութեամբ: Բայց ոչ մէկը
նրանցից չը համաձայնեցաւ Բոչէչիամպէի պաշտպանը լինել: Ես չեմ
յիշում դատաւորների անունները, որոնք անպատիւ մարդիկ էին,
բայց նոքա յաղթուեցան: Մեղադրական ճառի մէջ որ կարդացուե-
ցաւ 15 յուլիսի 1844 թուին պահանջուած էր մահու պատիժ.
23-ին յուլիսի մեղադրութեանը երրորդ անգամ ներկայացան զին-
ուորական ատենին որ լսեն արքունական մեղադրողի ճառը, որ դար-
ձեալ մահու պատիժ էր պահանջում: ամէնքը մահուան դատապարտ-
ուեցան, միայն հինգ հոգու, ապստամբներից ամենանշաններին,
ներկայացրին թագաւորական գլխատուութեան: Միայն Բոչէչիամպին
ազատ մնաց ընդհանուր դատաւճիւղից. նորան ձեռի համար միայն հինգ-
ամեայ բանտարկութեան դատապարտեցին:

Նայենք այժմ այս քրէական գործի մի քանի թղթերը: Մնա-
ցել է Ատտիլիօ Բանդիէրայի նամակը իր փաստաբան Կէսար Մար-
տինիին. բացի սորանից այդ երկու եղբայրների. Դոմենիկօ Մօրօի և
Նիկօլա Ռիչչիօտու նամակները Կօղէնցայի զինուորական ատենի նա-
խագահին և դատաւորներին, նոյնպէս նոյն դատարանին Էմիլիօ Բան-
դիէրայի ներկայացրած սեփական պաշտպանութեան թուղթը:
Այս վկայութիւնները որ առաջին անգամ պ. Լատարին հրատարա-
կեց, հաստատում են ռօմանիստ դ'Առլանկուրի վէպը. այս վէպը,
որ Գվարտէրիս պատմիչը նորից մշակեց, մեծ աղմուկ էր բարձրացրել:
Պարոն դ'Առլանկուրը ասում է, որ Ատտիլիօ Բանդիէրան իր կալա-
նաւորութիւնից երկու օր յետոյ, այսինքն յունիսի 22-ին Ֆերդի-
նանդ Բ. թագաւորին մի նամակ գրեց, որի մէջ մի առ մի բա-
ցատրում է իր նպատակը: «Այս նամակը ցոյց է տալիս նորա չափա-
զանց ազնւութիւնը և հաստատում է (ասում է Գվարտէրիօն) իմ
կարծիքները նորա մտքերի նկատմամբ և այն, թէ ինչպէս
կը պատեալազմէր նա 1848 թուին, եթէ որ դժբաղաւորութիւնը չորս
տարի առաջ կեանքից զրկած չը լինէր նորան: Հոգեով ունի տոբ
(միութիւն ցանկացող) լինելով, նա անկեղծօրէն իր հանրապետա-
կան համոզմունքները զոհ կը բերէր հայրենեաց անկախութեանը, որին
իր անձը ամբողջապէս նուիրել էր: Այսպէս, նա զրում է թագա-

ւորին. «Արշաւանքի բուն նպատակը, բացի Կալաբրիայում ազատութիւն հրատարակելուց, էր և խալիայի միութեանը նպաստելը: Եթէ դուք կրքարեհաճիք դառնալ ամբողջ Թերակոլլու սահմանադրական Թագաւորը, այն ժամանակ ես հոգւով և մարմնով Զերդ Մեծութեանն եմ անձնատուր լինում»:

Զընայելով որ Մաճճինին բոլորովին մերժում է Վիկտոր Լիզիտիմիստի պատմածը, այսու ամենայնիւ դա լիովին հաստատուում է բոլոր լոյս չընծայած հրատարակութիւններով, որոնք միայն նորերումն յայտնուեցան: Ատոյիլիօի իր փաստաբան Մարինին դրած նամակի մէջ ես գտայ հետևեալ բողոքը. — «Այո՛, ես մի խիստ կարևոր գաղտնիք ունիմ Թագաւորին հաղորդելու: Թող չը կարծեն, թէ այս մտերմական վտահոլութիւնը մատնութիւն է. ես անազնիւ մարդ չեմ. Թող չը կարծեն նոյնպէս, թէ այս մի խորամանկ միջոց է կեանքս երկարացնելու.... Իմ բոլոր ասելիքիս մէջ ես ոչ ներողութիւն եմ խնդրելու և ոչ պատժի մեղմացումն. այս վճիռը ընդունելով, ես միայն մի բան եմ ցանկանում, այն է միջոց ունենալ աչքերս փակելուց առաջ՝ դարձեալ մի նոր կարևոր ծառայութիւն մատուցանել այն գաղափարներին, որոնք միշտ զբաղեցնում էին իմ ուշքն ու միտքը: Եւ այս պատճառով իբրև ազնիւ ու հարազատ իտալացի, ես կամենում եմ անել այս հանդիսաւոր խոստովանութիւնը»:

Բայց այդ ի՞նչ գաղտնիք էր, որ Բանդիէրա եղբայրները ցանկանում էին Նէպոլի Թագաւորին խոստովանել: Հաւանական է կարծել, որ նա վերաբերում էր խալիայի ներկայ դրութեանը, ազգային մեծ ձգտմանը, Աւստրիայի հետ կռուելու անհրաժեշտութեանը վերջապէս այն փառքին որ պիտի վիճակուէր ազգային Թագաւորին: Բոլոր իմ ցոյց տուած նոր վկայութիւնները այդ նոր միտքն են արտայայտում: Նոցա մէջ ազգասէրները յայտնում են, որ յոյս ունէին, թէ կարող են Ֆերդինանդ Բ-ին իտալական շարժման գլուխ դարձնել: Այդ առիթով տաք վիճարանութիւններ ծագեցան ոչ միայն վերոյիշեալ գրքի կարդացողներին, այլ և նորա երկու հեղինակներին մէջ: Պարոն Ռիչչիարդին՝ ամենայառաջադէմ գաղափարների պաշտպանը այն կարծիքի է, թէ այս բոլոր թղթերը Բանդիէրա եղբայրները ակամայ են գրել, մասամբ իրանց փաստաբանների խորհրդով, որոնք ցանկանում էին նոցա մահու պատժից ազատել: Եւ այս անողորմելի խիստ հեղինակը սաստիկ դատաւարտում է պաշտպանների այդ տեսակ ճարտիկ վարպետութիւնն ասելով, թէ նոքա իրանց

պաշտպանեալների կեանքի փրկութեան համար աւելի էին հոգ տանում, քան թէ նոցա արժանաւորութեան և փառքի մասին: Պ. Ղատարին, ընդհակառակն, որ պաշտպան է միացեալ միապետութեան, այն տեսակէ բացատրում Վենետիկցի երիտասարդների գործունեայ հոգին. նա պնդում է յիշեալ արժանահաւատ վկայութիւնների հիման վրայ, թէ այդ ժամանակից առաջ ծնուած Գարիբալդիականները կամենում էին իտալական թագաւորութիւն հիմնել, թէ նոքա, միանալով Մաձձինեանների հետ, չընդունեցին անպայման սոցա գաղափարները, այլ միայն սոցա մեծահոգի զրգիւնները, բարոյական միջոցները և գործելու եղանակը. թէ վերջապէս նոցա միակ սխալը այն աններելի երազն էր, որ նոքա Վիկտոր Էմանուէլի համար նախասահմանուած առաքելութիւնը Ֆէրդինանդ Բ-ին առաջարկեցին ¹⁾:

Թող ներուի ինձ այժմ իմ կարծիքը յայտնել այս երկու միմեանց հակառակ վկայութիւնների վերաբերութեամբ: Երկուսն էլ ըստ երևութին, կամայական են: Եթէ յիրաւի այդ ուշ արտայայտուած գաղափարը սոքա առաջ էլ ունէին, այն ժամանակ ոչինչ բանով չէ կարելի արդարացնել նոցա Մաձձինուն գրած նամակները որոնց մէջ նոքա որոշ յայտնում են իրանց հանրապետական համոզմունքները: Այն ժամանակ կըմնար միայն կարծել, թէ նոքա խաբոււմէին Երիտասարդ Իտալիային, նորանից փողեր պոկելով և նորա ուղղութեանը հակառակ ճանապարհին հետեւով. բայց Բանդիէրա եղբայրների խմբակը քաղաքագէտների ընկերութիւն չէր, այլ երիտասարդների ժողով, որ զնում էր հայրենեաց համար մեռնելու: Այսպէս ուրեմն, ինձ անկարելի է թվում ընդունել Ղատարիի կարծիքը: Ես համաձայն չեմ նոյնպէս և Ռիչարդիի հետ: Եթէ

¹⁾ 1863 թ. այս յօդուածի հեղինակը պատիւ ունեցաւ ներկայանալու իտալական յեղափոխութեան ամենաանձնուէր զինուորներից մէկին — Նիկոլօ Ֆաբրիչիին, որ դատապարտուած էր Բանդիէրա եղբայրների ձեռնարկութիւնը, որովհետեւ այդ հակառակ էր նորա քաղաքական ու ազգամաքիտական նախազգծերին: Այս ծերունի ազգասէրի կարծիքով, Բանդիէրա եղբայրները Ֆէրդինանդ Բ-ին նամակ գրեցին միայն իրանց զոհաբերութիւններին ազատելու մտքով: Բայց այդ կը վրնի մի չորրորդ ենթադրութիւն: Այդ եղբայրները իրանց ուղևորութեան օրից սկսած ազատ մնացին ամէն կողմնակի ազդեցութիւնից և չըկայ մի մարդ, որ կարողանայ պարծենալ, թէ զիտէ նոցա գաղանիքը:

Բանդիէրա եղբայրների վերջին ցուցումները կամաւոր չէին, այլ ինչպէս նա կարծում է, փաստաբաններն էին նոցա խորհուրդ տուել այդ իբրեւ պաշտպանութիւն, այն ժամանակ նոքա աւելի դատապարտելի են և մի տեսակ ողորմելի թուլութիւն են ցոյց տալիս, որ հակառակ է նոցա խրոխտ վարմունքներին դատաստանի առաջը: Յիշենք էմիլիօ Բանդիէրայի հարցուփորձը այնպէս, ինչպէս որ Ատտօ Վանուչչի պատմաբանը, հիմնուելով անհերքելի վկայութիւնների վրայ, պատմում է իր պերճախօս Նա հատակներին Պատմութեան մէջ:

— Ի՞նչպէս է ձեր անունը:

— Էմիլիօ Բանդիէրա:

— Դուք բառօ՞ն էք:

— Ինձ համար այդ մի և նոյն է:

— Ո՞րտեղացի էք դուք:

— Իտալացի:

— Բայց որ նահանգից:

— Իտալիայից:

— Ո՞րտեղ էք ծնուել:

— Իտալիայում:

Իր դատաւորների հետ այսպէս խօսող մարդը՝ այնպէս հեշտ չէր կարող ենթարկուել իր փաստաբանի մեծահոգի ճարպիկութեանը: Եւ այս պատճառով, շատ հաւանական է որ վենետկեցի ազգասէրները՝ թէ իրանց վերջին ցուցման մէջ և թէ Մաձձինուն գրած նամակներում անկեղծ էին խօսում: Միայն, ինչպէս առհասարակ բոլոր իտալացիք և նոյն իսկ Մաձձինին, նոքա անդրդուելի կանգնած էին գործի համար և շատ հոգս չէին քաշում անսութիւնների մասին: Այս գլխի մէջ բերած բոլոր տեղեկութիւնները պարզում են և ճշմարտացիում այս կարծիքը: Եթէ ինձ չեն հաւատում, ես կը գիմեմ աւելի բարձր հեղինակութեան՝ Մօնտանէլի կարծիքին, որ մասնակցել է Իտալիայի բոլոր դաւադրութիւններին: Շարժումը նախապարաստող միաբանութիւնը — ասում է նա իր Յիշատակարանի մէջ — ոչ կարբօնարութիւնն էր, ոչ Երիտասարդ Իտալիան և ոչ Իտալական լէգէօնը. նա չէր դնում ձեռադաշտական կանոններ, չէր զարթեցնում հարցեր ոչ հանրապետութեան, ոչ սահմանադրութեան, ոչ դաշնակցութեան և ոչ էլ միութեան մասին: Ժամանակաւոր վարչութիւններ կազմել ապստամբ նահանգներում, պատերազմել

ներքին և արտաքին թշնամիների հետ յանուն իտալիայի և ազատութեան — ահա այս էր 1843 թուի յեղափոխութեան ծրագիրը: Այս ծրագիրը, որ հետևեալ թուականին ձեռնարկեց Փարիզի յեղափոխական մասնաժողովը, որի անդամներն էին ամէն գոյնի և կարծիքների տէր մարդիկ (Ռիչչիարդի, Լամբերտի, Ջիանօնէ, Ռուֆինի, Պիէռսելլէսարօ Լէօպարդի, Մամիանի, Ֆարինի, Ամարի Կանուտօ, Լօվատէլլի, և այլն), ընդունելութիւն գտաւ նոյն իսկ Մաձձինու կողմից: «Վճռուեցաւ, ասում է Մօնտանէլլին, որ ապստամբութիւնը հանրապետական դրօշակ չը բարձրացնէ, ինչպէս որ մի ժամանակ արեց Երիտասարդ Իտալիան, որ հանրապետականներն ու սահմանադրական միապետականները միասին կռուեն յանուն իտալիայի ազատութեան, անկախութեան ու միութեան, և յաղթութիւնից յետոյ սահմանադրական ազգային ժողովին թողնել կառավարութեան եղանակի ընտրութեան հարցը:» Յետոյ Մօնտանէլլին աւելացնում է «Հանգամանքները ապացուցանում են որ ինքը Մաձձինին համաձայնեցաւ ապստամբութեան դրօշակից հանրապետութիւն բառը ջնջել, իսկ կառավարութեան եղանակի ընտրութիւնը թողնել ազգային ժողովին, որ պիտի հիմնուէր պատերազմի վերջանալուց յետոյ: Այս տեսակ էր այն զաղափարների հոսանքը, որի մէջ ընկան Բանդիէրա եղբայրները: Նոքա յարաբերութիւններ սկսեցին ոչ միայն Մաձձինեանների, այլ և Փարիզի մասնաժողովի հետ որ աշխատում էր միանալ ամէնքի հետ և շարունակ թղթակցութիւններ ունէր Լօնդօնի, Կօրսիկայի, Մալտայի, Յօնիական կղզիների հետ, կարճ, աշխարհիս ամէն կետերի հետ, ուր բազմաթիւ իտալացի աքսորականները դաւեր էին լարում իրանց հայրենիքի ազատութեան կամ գոնէ նորա մէջ ապրելու իրաւունքի համար: Եւ այս պատճառով հաւանական է, որ երիտասարդ ազգասէրները ամէն կողմից օգնութիւն ու տարաձայն խորհուրդներ էին ստանում և տատանելով այդ բոլոր քաղաքական պահանջների մէջ՝ ձեւին և գոյնին առանձին նշանակութիւն չէին տալիս: Ամէնից առաջ նոքա դիմեցին Մաձձինուն կամ Նիկօլա Ֆարինին, այս ազնիւ և քաջ իտալացուն, որ Մալտայում իր բնակութիւնը հիմնելով աշխատում է քաղաքական շարժումն կազմակերպել, ջանքերը միացնել և գործերին ուղղութիւն տալ: Նա ապստամբ կռուողների ռազմագետն էր: Բայց Բանդիէրա եղբայրները ականջ չէրին ոչ մէկին և ոչ միւսին. գործելու անհամբերութիւնից չենթարկուեցան ոչ քաղաքական և ոչ ղեկավարական

ազդեցութիւններին և երբ Կալաբրիայ հասնելուց յետոյ համոզուեցան որ սուտ լուրերով խաբուել էին, երբ իմացան որ ժողովուրդը ամենեւին զրահաւորուած չէր սպասում նոցա, և հանրապետութիւն բառը սորան սարսափ էր բերում, երբ համոզուեցան որ Ֆերդինանդ Բը որ դեռ այնքան ատելի չէր ժողովուրդին, որքան դարձաւ յետոյ, կառավարում էր ոչ միայն զօրեղի իրաւունքով այլև կամօքն Աստուծոյ — այն ժամանակ չգիտենալով ի՞նչ անել, որովհետև այնքան առաջ էին գնացել, որ անկարելի էր յետ դառնալ, և այնքան էլ քաջ էին որ չէին ուզում անձնատուր լինել — այն ժամանակ կարող էին անկեղծօրէն իրանց վերջին յոյսը այս թագաւորի վրայ դնել, որ դեռ երկտասարդ էր, գուցէ փառասէր, գուցէ մինչև անգամ մեծահոգի լինէր... Միթէ վերջը 1848 թուին համարեա ամբողջ ազգը նորան մինչև երկինք չբարձրացրեց խաբուելով նորա առաջին զիջումներից: Միթէ ամենախիստ հայրենասէրները չը հաւատացին նորա արքայական խոստումներին, և իրանք ևս չերդուեցին նորան հաւատարմութիւն. ինչո՞ւ ուրեմն Բանդիէրա եղբայրները, դեռ Վենետիկից նոր եկած լինելով, աւելի անփստահ պէտք է լինէին դէպի նա, քան թէ չորս տարուց յետոյ Նէապօլի ազատամիտները, որոնք խրատուած էին հին և նոր փորձերով, մասնաւորապէս այն երազող զիւցազների մահուան պատմութեամբ, որոնց անկեղծութիւնը այժմ կամենում ենք ապացուցանել: Նաւարեկեալները միշտ այն ժայռիցն են բռնում որի վրայ խորտակուեցաւ իրանց նաւը:

Գլխաւորիս պատմաբանը իրաւուք ունէր: Բանդիէրա եղբայրները 1847 թուին, կը մասնակցէին ջիօբերտինեան մեծ շարժմանը որ տարաւ իր հետ թէ իտալիան և թէ պապութիւնը. նոքա այն ժամանակ կերպէին Վատիկանը միջնաբերդ դարձնելու: Այս ցնորքից բժշկուելով՝ Մանինի հետ կը կռուէին Վենետիկում, իսկ այս վերջինի անկումից յետոյ միւսների հետ միասին կը դիմէին դէպի Պիէմօնտ, այս իտալական բոլոր քաղաքական շարժման կենտրոնը որտեղ տասը տարուայ ընթացքում յեղափոխութիւնը թէ կորուստ և թէ փրկութիւն էր գտնում. 1895 թուին նոքա կմասնակցէին մեծ պատերազմին իսկ 1860ին հազար Մարսալցիների թւում կը գտնուէին: Ներկայումս ի՞նչ կլինէր նոցա դրօշակի վրայ գրած — դարձեալ մի և նոյնը — հայրենասիրութիւն: Իտալիայում միայն երկու կռուակցութիւն կայ. մէկը չափաւորների և միւսը

գործողները: Նոցա զանազանութիւնը միայն գործի արտաքին ձևի մէջն է. եթէ պատերազմ ծագէր նոքա ամէնքը միասին կը կռուէին: Ահա այն տարաձայնութիւնները, որոնք այնքան աղմուկ են բարձրացնում, որովհետեւ հակառակորդները տաք զլուխ ունին և բարձր ձայն, բայց խելոյն, կարծես դիւթական զօրութեամբ լռում են, երբ լսվում է պատերազմական թմբուկի ձայնը: Երգի եղանակները անթիւ են, բայց ամէնք էլ մի և նոյն աղբիւրից են ծագում և մի և նոյն բացականչութեամբ վերջանում: — «Կեցցէ Խտալիան»:

III.

Պ Ա Տ Ի Ժ Ը:

«Կեցցէ Խտալիան», աղաղակեցին Կօզէնցայի գերիները՝ լսելով իրանց դատավճիւր: Ինձ կըմնայ դատապարտուածների վերջի օրերի պատմութիւնը: Այս մասին ես կըհետևեմ համառօտ կերպով Զուգէպօ Ռիչիարդի սրտաշարժ նկարագրութեանը, որի անխոնջ գրիչը չէր դադարում հայրենիքին ծառայելուց՝ թէ երջանիկ և թէ դժբաղդ օրերում:

1844 յուլիսի 24ին առաւօտեան, պահապան զինուորների թիւը կրկնապատկէին և դատապարտուածները ղոյգ ղոյգ ձեռք ձեռքի կապած բերուեցաւ «Palais de justice» կոչուած տան ընդարձակ բակը, որտեղ գտնվում էին բանտերը: Այնտեղ կային շատ զինուորներ կարգ կարգ կանգնած. բակի մէջ տեղը կանգնած էր զօրապետների մի փոքր խումբ և նոցա առաջը տեղեկաբեր կապիտանը: Հնչեցին թմբուկները և յետոյ կարգացուեցաւ բարձր ձայնով դատավճիւրը. այն ժամանակ Ռիչիօտտին աղաղակեց. «Կեցցէ Խտալիան» և սկսեց երգել ազգային երգը. ամէնքը ձայնակից եղան նորան. — դա հայրենասիրութեան մի յանկարծական ժայթքումն էր: Կապիտանը բարձր ձայնով սկսեց հայհոյել այդ ապստամբողական շարժումը, բայց Ռիչիօտտիի սուր նկատողութիւնը կանգնեցրեց նորան. այն ժամանակ նա զինուորների յետևը թաք կացաւ և հրամայեց դատապարտեալներին խուցը տանել: Այս հրամանի վրայ Ռիչիօտտին դարձեալ աղաղակեց. «Կեցցէ Խտալիան», միւսները կրկնեցին. «Կեցցէ Խտալիան»: Խուցի մէջ փակելուց յետոյ դահիճը սկսեց մանրակրկիտ և վերաւորիչ կերպով որոնել նոցա շորերը, յետոյ այնպիսի ծանր երկաթեայ կապանքներով կապեց նոցա ոտները,

որ տեղեցն անգամ չէին կարող շարժուիլ: Դատավճիռը այդ միջոցին արդէն ուղարկուած էր Ֆերդինանդ Բ-ին: Նորանիցն էր միայն կախուած այդ դատավճիռը կատարել. թաղաւորը նախարարների ժողով կազմեց, նոցանից մի քանիսը ներումն, մի քանիսը խստութիւն էին պահանջում. վերջինների կարծիքը յաղթեց: Ֆերդինանդը հրամայեց, որ բացի հինգ արքայական ողորմածատուութեան առաջարկուածները, էլի մէկ երեքը տաժանակիր աշխատանքի ուղարկուին, իսկ միւս 9 հոգուն անմիջապէս սպանեն:

Այս երեք անձինքն ընտրելու համար կազմուած յանձնաժողովը իսկոյն ընտրեց Օսմանիին և Պաչչիօնիին, իսկ երրորդի մասին նոքա երկար տատանում էին Մանէսիի և Դոմենիկօ Մօրօի մէջ. առաջինը աւելի պակաս վտանգաւոր էր, իսկ երկրորդը աւելի մեծ համակրութեան արժանի: Ֆերդինանդի անհամբերութիւնը արագացրեց վճիռը և Դոմենիկօ Մօրօն զոհ գնաց:

Բայց այս տատաներկու դատապարտուածների հետ վատ չէին վարվում՝ բանդապետի շնորհիւ, որ ազնիւ և հեղաբարոյ մարդ էր և իւր բարոյական յատկութիւններով շատ բարձր էր իւր պաշտօնից: Նա մինչև անգամ փորձեց նոցա մէջը դեռ փրկութեան յոյս պահպանել: Պահուած են երկու եղբայրների սրտաշարժ և արիական նամակները, որով որ շնորհակալութիւն են յայտնում նորա բարի դիտաւորութեան համար, բայց չեն կամենում իւրեանց խաբել ունայն յոյսերով: ¹⁾

¹⁾ Ահա Ատտիլիօ Բանդիէրայի նամակը. «Նորհակալ եմ, բնրեկամ, շնորհակալ եմ, եղբայր, շնորհակալ եմ Ձեր շարունակ հոգացողութեան մասին, որով դուք աշխատում էք մեր վիճակը մեղմացնելու: Եթէ մեղանից մէկը կարող կրկնի բանտարկութեան չարչարանքին դիմանալ, այն ժամանակ նա ձեր անունը բարի մարդկանց ականջին կընջնայ և այս դժբաղտ երկիրը, այս նոր ճրուստագէտը, որ լափում է իւր որդկերանցը, կըհնչէ գոհութեան և դարմացման, օրհնութեան և աղօթքի խօսքեր: Ազնիւ ցանկութիւններից դրդուած, բայց հնար չունենալով մեզ օգնել, դուք աշխատում էք մեր ապագայն ծաղիկների քօղով ծածկել մեղանից: Այդպէս են տալիս հիւանդ երեխային դառն դեղը՝ այնպիսի մի ամանով, որի ափերը մեղրոտ են...»

Բայց մենք փորձերով խրատուած և դժբաղտութիւններով դառնացած՝ այլևս երեխաներ չենք: Իւրաքանչիւրը մեղանից արդէն շատ անգամ մահուանը դէմ առ. գէմ հանդիպել է առանց դունատուելու և սրտաբեկ լի-

Նոքա զխոն, որ իրանց սպասում է վաղահաս մահը և պատրաստվող են նորա համար արիաբար: Էմիլիօն ուղարկում է բանտապետին իր և իր ընկերներին պատկերները, որ նկարել էր նոցանից մէկը, Զիւզէպօ Պաշիանին, նոյն խակ բանտի մէջ, հետեւալ խօսքերով. «Ընդունեցէք այս պատկերները, ողորմած տէր, եթէ Խալիայի համար այս ամօթալի օրերից յետոյ կը գան աւելի լաւ օրեր, այն ժամանակ ցոյց տուէք մեր ապագայ քաղաքացիներին մեր այս տխուր յիշատակը և նոքա ձեզանից շնորհակալ կըլինին և կըյարգեն ձեզ՝ թէ մեր և թէ հայրենիքի պատճառով: Իսկ եթէ ընդհակառակն, ձեզ ևս վնասուած է ստրկութեան և խայտառակութեան ցեխի մէջ թաւալել, ապա կտակեցէք ձեր որդւոց, որ ցոյց տան իրանց ժամանակակիցներին և այն ժամանակ դուք էլ մեզ հետ կը վայելէք այդ ապագայ երջանիկ դարու մարդկանց յարգանքը:»

Ատիլիօ բանտապետին գրուած վերջին խօսքերն էին. «Դուք՝ մնացողներդ, շարունակեցէք, բայց վրէժխնդիր մի՛ լինիք:»

Շատ երեւելի մարդկանց վերջին օրուայ խօսքերը ջերմեռանդութեամբ պահուած են. աւելացնելով նոցա և այդ սքանչելի և մեծ խօսքերը չը մոռանալով մի և նոյն ժամանակ, որ դոքա ասուած են կախաղանի ստորոտումը:

Բէնիամինօ Ռօզա աբբան, մի պատուաւոր քահանայ, որ նշանակուած էր դատապարտուածների մօտ իւր կոչմանը վերաբերեալ

նկու. Ինչո՞ւ խաբուել ունայն յոյսերով... Ձեր կարեկցութիւնը խաբում է ձեզ: Մենք արդէն հեռացրել ենք մեզանից բոլոր ցնորքները: Խնդրում ենք, շարունակեցէք ձեր բարեկամութիւնը. այդ ամենաթանկագին մխիթարութիւնն է, որ մնացել է մեզ համար, բայց դորան խաբուսիկ ձեւեր մի տուէք. գրեցէք մեզ ճշմարիտը, սորանից՝ աւելի արժանաւոր բան չէք կարող անել:

« Ձեզ այս մի քանի տողերը գրողը գիտէ, որ նա չուտով պէտք է մեռնի: Ո՛հ, երբ նա դեռ ընդունակ էր ցնորքներին անձնատուր լինել, այն ժամանակ, իհարկ է, նորա մտքովն էլ չէր անցկենայ, որ նա իւր ասպարէզը այս կերպով կը վերջացնէ:»

Նորա ցնորքը անդադար, գիշեր ցերեկ այն էր, որ նա պատերազմի դաշտումը ընկնի, կուռելով այն թշնամու դէմ, որ արդելում է Խալիայի ժողովրդին ազգ դառնալ ուրիշ ազգերի պէս և իր իրաւունքները ձեռք բերել: Աւանդ, ոչ թէ գերմանական տէգերը, այլ իտալական գնատակները կըսպանեն մեզ.....Դուք՝ մնացողներդ, շարունակեցէք մեր գործը, բայց վրէժխնդիր մի լինիք:»

վերջին պարտականութիւնները կատարելու, պատմել է իւր այս-
ցելութիւնը բանտի մէջ: «Ես մտնում եմ խուցը», ասում է նա և
ինչեւ տեսնում: Տասներկու երիտասարդ, կաշկանդուած ծանր շղ-
թաներով, որոնք մեծ ցաւ էին պատճառում մանաւանդ Անախար-
սիս Նարդին, որի ոտը վերաւորուած էր: Մի քահանայ, ի գութ
շարժուած նոցա զանգատներից, խնդրեց տեղեկաբեր կապիտանից
շղթաները չուանի փոխել, որ և կատարուեցաւ: Պատէրները, նոցա
թվումը և ես, մտեցանք բանտարկեալներին վերջին միութարու-
թիւնը առաջարկելու. նոքա մեզ քաղաքավարի կերպով ող-
ջունեցին... Առաջին յուզմունքն անցկենալուց յետոյ դատապար-
տուածները սկսեցին զրոյց անել, ծխել, բոլորովին հանգիստ ման-
գալ և ժամանակ ժամանակ երգել ի պատիւ Իտալիայի և ազա-
տութեան: Մասնաւորապէս ինձ հետ խօսում էր Նարդին, յայտ-
նելով ինձ իր անսխառնութիւնը դէպի եզուիտները և դոմինիկեան-
ները. դեռ խօսքը չէր վերջացրել որ մեր խուցը մտան այդ միա-
բանութեան մի քանի քահանաներ. Նարդին նոցա կոպիտ խօս-
քերով ընդունեց... նոքա հեռացան, մասամբ վերաւորուած: ¹⁾

«Յետոյ, շարունակելով հետս խօսակցութիւնը և մինչև ան-
գամ աւելի մեծ վստահութիւն ցոյց տալով դէպի ինձ, նա ասաց.
«Հայր, դուք եկեղեցու ծառայող էք, դուք աշխարհիս լոյսն էք,
դուք պէտք է ժողովրդին, նոյն իսկ նորա բարօրութեան համար,
ազատութեան զաղափար ներշնչէք: Դուք կարելի է չըզիտէք, որ
ձեր հայրենիքում—մեր ամենահարուստ Իտալիայում տիրում է
անբարեփոխ աղքատութիւն... և ինչ է պատճառը: Պատճառը վատ
վարչութիւնն է և թագաւորի ժլատութիւնը, որ միմիայն մտածում

¹⁾ Այս Նարդին իր չարչարողներին միշտ չափազանց արագ ու սուր
պատասխաններ էր տալիս: Գլխաւորը նորան հարցրեց. «Ինչու համար
եկաք այս կողմերը»—«Որովհետեւ մենք յոյս ունէինք այստեղ մարդիկ գրա-
նել...»—«Պատժի վրայ չէիք մտածում»—«Երբէք այդ մասին անհանգիստ
չեմ եղել»—«Ո՞վ էր ձեր մեծը»—«Երիտասարդ Իտալիայի որդին»—«Ինչ
էր նորա անունը»—«Որդի երիտասարդ Իտալիայի»—«Երբ նորան երես առ
երես Բօչէչիամպէի դիմացը կանգնեցրին և հարցրին՝ թէ նա ճանաչում է
արդեօք նորան, նա պատասխանեց. «Մեր աստուածային Իտալական լե-
զուի մէջ ես չեմ գտնում այնպիսի խօսք, որով կարողանամ այդ մարդուն
անուանել»:

է իւր սեփհական հարստութիւնը Լօնդօնի բանկում. շատացնելու վրայ, մինչդեռ նորա հսկատակներն աղքատութեան մէջ կոտորվում են:

Երբ մի փոքր հեռացայ խուցից, մի կամաց խօսակցութեան ձայն ընկաւ ականջս. մօտեցայ և լսեցի, որ երեքը նոցանից պէտք է ազատուին. իսկ միւսները Նէպօլի բարձրագոյն դատարանին էին յանձնուած. ուրախութիւնս անպատմելի էր: Հաւատ ընծայելով այդ բանին, ես ուրախ ուրախ շտապով խուցը վերադարձայ և հաղորդեցի Ատօլիօ Բանդիէրային այդ ուրախալի լուրը: Նա շնորհակալութիւն յայտնեց ինձ, թէ և նկատեց, թէ նորան շատ հաճելի չէր մի բանտից միւս բանտ թափառել. անդադար վերաւորանքների ենթարկուելով, եթէ մինչև անգամ այդ թողութիւնը իսկապէս իրագործուէր: Սակայն, չէ—աւելացրեց նա—ես երդուել եմ կամ ազատ լինիլ կամ մեռնիլ. բայց միայն մահը հաստատ է, ուրեմն այսօր կամ վաղը ես յաւիտեան ազատ կը լինիմ:

Այդ միջոցին մի անյայտ մարդ ներս մտաւ, պահանջեց Զիօփանի Մանէսին, Կարլօ Օսմանիին և Զոլգէպօ Պաշիօնիին և հրամայեց նոցա չուանները բաց անել: Օսմանիի փրկուիլը սորա բոլոր ընկերներին ուրախութիւն պատճառեց և դատապարտուածներից մէկը դառնալով դէպի ինձ, ասաց. «գիտէ՞ք, որ Կարլօն մեր դիտաւորութիւնը յայտնի չէր: Նա Կօրֆուից մեկնեցաւ առանց գիտենալու՝ թէ ուր է գնում և այսպէս անգիտակցաբար մեր թշուառութիւններին ենթարկուեցաւ»:

«Օսմանին շատ տրտմեցաւ իւր ընկերներից բաժանուելու վրայ. Ատօլիօ Բանդիէրան ասաց ազատուածներին. «Ե՛ղբայրներ, սիրեցէ՛ք մէկ մէկու և բարի գործեցէ՛ք, հեռացէ՛ք չարից ու Աստուծոյ օրհնութիւնը թող լինի ձեզ վրայ, այն ժամանակ ուրիշ մարդիկն էլ կաշխատեն ձեզ նմանիլ»:

Վերջապէս եղբայրական զրկախառնութիւնից յետոյ, վերջի հրաժարականը տուին միմեանց:

Մանէսիի, Պաշիօնիի և Օսմանիի հեռանալուց յետոյ՝ մնացած ընկերները շատ ուրախ էին նոցա ազատուելու վրայ: Նոքա ասում էին. «այժմ մենք մահուան առաջ աւելի արիասիրտ կը լինինք»:

Այդ միջոցին նոցանից չորսը—Դօմէնիկօ Մօրօն, Նիկօլա Ռիչիօտտին, Անախարսիս Նարդին և Զիակօմօ Ռօկկան մտան մի փոքր սենեակ, որ նշանակուած էր խոստովանութեան, նոյնպէս և հանգստանալու համար, եթէ ցանկանային: Դօշակների վրայ պառկելով՝ սկսան խօսել իտալիայի ապագայ վիճակի վրայ. ես այդ խօսակցութեան ժա-

մանակ ներս մտայ. նոքա ինձ թիկնաթուռի վրայ նստեցրին և շարունակեցին դատողութիւններ անել թերակղզու կառավարութեան զանազան եղանակների մասին: Յանկարծ Դոմինիկո Մօրօն, կարծես թէ մարգարէական հոգւով ոգևորուած, բացազանչեց. «Թշուառներ, նոքա կարծում են՝ թէ մեր մահով ամենայն բան կը վերջանայ և նոքա հանգիստ կը մնան իրանց փափուկ բարձերի վրայ, այն ինչ նոքա խկապէս փշերի վրայ են նստած. նոցա կեանքը մի մազի վրայ է: Տեղ կայ, որտեղ ամէն բան գաղտնի պատրաստվում է. փոթորիկը շուտով կը բարձրանայ:» — «Յետոյ՝ դառնալով ինձ. «Հայր, աւերացրեց նա, իտալիան 1849 թուի վերջանալուց առաջ ազատ կը լինի:» Այնուհետև մենք սկսեցինք կրօնի վրայ խօսել ու մեր մէջ ծագեց բաւական երկար վիճաբանութիւն խոստովանութեան նկատմամբ, վերջը խօսակցութիւնը փոխուեցաւ: Զաշի ժամանակը հասաւ. նոքա զուարթ սկզբնի նստեցան կարծես թէ դեռ մահը հեռու էր...»

«Հետեւեալ առաւօտը, 1844 թ. յուլիսի 25-ին ես դարձեալ դատապարտուածների խուցը մտայ. Դոմենիկո Մօրօն իմ դէմն ելաւ: Երրորդ աստիճանի հրապարակական պատժին դատապարտուածները պէտք է գնային մինչև պատժի կատարման տեղը բոբիկ ոտներով, երկար զգեստներով, դուլիսը քողով ծածկած. նոցա ձեռն ու ոտները կապած էին: «Հայր, ասաց ինձ Մօրօն, մատնացոյց անելով դահճին, տեսնում էք այս բարբարոսին, նա չուանը այնպէս պինդ հուպ տուեց, որ Ս. Զիովանի ին Ֆիօրէում ստացած վէրքս բացուեցաւ:» Զայրացած դարձայ ես դէպ ի դահիճը՝ նախատելով նորան խոտաբոսութեան համար և կամենում էի բացանել խեղճի կապերը. բայց նա ինքը սկսեց արձակել չուանները ոչ միայն Դոմենիկո Մօրօնը, այլ և ամենքինը: Զօրքը արդէն պատրաստ էր, նոցա պատժի տեղը տանելու համար. մահապարտները արդէն բանտերից դուրս էին եկել, երբ յանկարծ տեղեկաբեր կապիտանը նոցա հրամայեց կրկին յետ գնալ:

«Նոյն րոպէին Նէապօլից սուրհանդակ էր եկել ամենայն արագութեամբ և ես (շարունակում է պատէրը) կարծելով, որ նա սպասած թողութիւնն է բերում այն աստիճանի յուզուեցայ, որ արտասուքներս դժուարութեամբ էի կարողանում պահել: Ռիչիօտտին նշմարելով այդ, ասաց. «մեզ սիրտ տալու տեղ, դուք ինքներդ էք կարօտ մեր քաջալերութեան:» Յետոյ, Ատտիլիօ Բանդիէրան դառնալով ընկերներին ասաց. «միայն այս փորձութիւնն էր մեզ պակաս...»

Շուտով երևեցաւ, որ բարի քահանայի յոյսը սխալ էր. ինտէնդանտը բաց արեց հրովարտակը, շուտով աչքի անցկացրեց և հրամայեց ճանապարհ ընկնել: Ինչպէս վերեւ յիշեցինք մահապարտները բոբիկ էին, սև հագուած և սև պատանով ծածկուած: «Հասնելով Ս. Աղօստինի եկեղեցուն, որտեղ նոցա դիակները պէտք է թաղուէին, Գօմենիկօ Մօրօն հարցրեց (շարունակում է Ռօղա արքան). «Թէ արդեօք այնտեղ պէտք է հողին պահ տրուի նոցա մարմինը: Օրհասական տեղը հասնելուց և օրինական ու կրօնական ծէսերը կատարելուց յետոյ Վէնէրուչչին դարձաւ դէպի զինուորները և ասաց. «Եղբայրներ, ուղիղ կուրծքիս նշան դրէք. խնայեցէք զուխս և սպանելուց յետոյ գոչեցէք. «կեցցէ խտալիան».—Այլ ևս չըկարողացայ մահապարտների մօտ մնալ և շուտով հեռացայ»:

Այստեղ քահանայի պատմութիւնը վերջանում է: Բայց ես այս վերջին տեսարանը կարող եմ Ռիչչիարդու պատմածիցը լրացնել: «Այս սպանութեան համար որոշուած տեղը մէկ ցամաքած վտակի յատակ էր, քաղաքից մի փոքր հեռու. այդ փոսը անուանվում էր Vallone de Rovito: Մի և նոյն տեղի վրայ մի քանի օր առաջ, հրացանով սպանել էին մի նոր ապստամբութեան մէջ խառնուած եօթը կալբերացիք: Զինուորական իշխանութիւնները ամէն կարեւոր նախագգուշութիւնները արել էին կարգը պահպանելու, որովհետև ամբողջ երկիրը զայրացած էր այդ երիտասարդ հայրենասէրների դատապարտութեան վրայ: Ամբողջ տեղական պահեստի զօրքը և ժանդարմները ոտքի վրայ էին կանգնած: Մահուան պատիժը, պրեֆէկտի տնօրէնութեան համեմատ, առաւօտեան հինգ ժամին պէտք է կատարուէր, բայց չը նայելով սորան, քաղաքի փողոցներն ու ձորը կազմող բլուրները ժողովրդի բազմութիւնով լի էր: Նահատակները երգեցին խտալիան ազգային երգը, որ սկսվում է հետևեալ խօսքերով:

«Ով որ մեռնում է հայրենեաց համար

Նա շատ է ապրել աշխարհիս վերայ»:

Ռիչչիօտին աջ ու ձախ ողջունում էր ամբոխին. իջնելով ձորը՝ մահապարտները գրկախառնեցին միմեանց: Ներկայ եղողները ամէնքը սարսեցան, մինչև անգամ զինուորները շփոթուեցան: Եգերները հրաժարուեցան այդ երիտասարդներին սպանելուց, ուշք չը դարձնելով ոչ խորհուրդներին և ոչ սպառնալիքներին, բայց երբ պաշտօնապէս խոստացան, որ կանոնաւոր զօրքերն էլ նոցա հետ միասին կ'արձակեն հրացանները, այն ժամանակ համաձայնեցին: Օրհասական բոպէին

դարձեալ տատանեցին, հարկ եղաւ, որ Ռիչչիօտին իւր ուժեղ ձայնով աղաղակէր՝ «արձակեցէք ձեր հրացանները, մենք ևս զինուորներ ենք և զիտենք, որ երբ հրամանը տրվում է, պէտք է կատարել:» Այն ժամանակ միայն եգերները արձակեցին, բայց ոչ ամէնքը միևնոյն վայրկենին. նորից պէտք եղաւ արձակել, բայց Ղուպատէլին և Վէնէրուչչին դեռ էլի կենդանի մնացին, իսկ Ատտիլիօ Բանդիէրան կիսամեռ չարչարվում էր. սպանութիւնը աւարտելու համար հարկ եղաւ կրկին անգամ արձակել զնտակներ: Առաջին ընկնողը Ռիչչիօտին էր. գնտակը ընկաւ նորա բերանը, որ նա բաց էր արել իտալեան փառաբանելու համար:

Մինչև վերջին շունչը նոցա բոլորի շշունջը այդ էր. երրորդ հրացանաձգութիւնից յետոյ դեռ էլի լսվում էր նոյն շշունջը:

Այս սպանութիւնը կալաբրիան ոտքի կանգնեցրեց և բարոյական յեղափոխութիւն գործեց այնտեղ: 1848 թուին մի խօսք բաւական եղաւ ամբողջ նահանգը ապստամբեցնելու համար, նոքա ոտքի կանգնեցին Ռիչչիօտիի, Լատարիի և ուրիշների ձայնը լսելով, որոնք անկասկած, շատ անգամ յիշեցնում էին այս երիտասարդ նահատակների արիւնշաղախ ստուերները: Եւ կալաբրիան հաւատարիմ մնաց իտալեայի գործին՝ նա տուեց Գարիբալդիին քառասուն հազար ազգասէրներ, իսկ Ֆրանցիսկոս Բ-ին ամենաանշան քանակութիւն ծախուած աւազակների: Երկու անգամ հանդիսաւոր պատիւներ տրուեցան համակրական նահատակների նշխարներին՝ մէկը տուեց 1848-ին յաղթող հանդիսացած հանրապետութիւնը, թաղելով նոցա մարմինը մայր եկեղեցու մէջ, որտեղից մի Նէապոլքի զինուորական մեծաւոր յանդգնեցաւ հանել և ընդհանուր գերեզմանատուն տանել, իսկ երկրորդը 1860 թ. գնեւրալ Բեքսիան, որ նոցա դարձեալ եկեղեցին բերեց, որտեղ նոքա կը մնան յաւիտեան: Այսպէս Բանդիէրա եղբայրների և նորա ընկեր զինուորների արիւնը ի զուր չը թափուեցաւ. նոցա մեծ անմտութիւնը, գուցէ թէ մեծագոյն իմաստութիւն էր. իսկ մահուան պատիժը — մահացու հարուած նոցա դահիճների համար:

Շ Ղ Թ Ա Յ

(ՊԵՏԷՕՅԻ)

Ազատութեան քաջ զինուորը, պատանին
 Մուծ բանտի մէջ մէնակ նստած է հիմա,
 Եւ շարժելով անիծում է շղթային,
 Որ ճնշում է ձեռն ու ոտը անխնայ:
 «Քաջ պատանի», ասաց շղթան, «եհ, շարժի՛ր,
 Շարժի՛ր, փշրի՛ր ինձ, միայն մի՛ անիծիր:
 Շարժի՛ր, շառաչի՛նս անէծք է,
 Կայծակի պէս բռնաւորին կը զարկէ:»

«Գիտեմ, դու ինձ հիմա էլ չես ճանաչում:
 Ես իբրեւ սուր փայլում էի քո ձեռքին
 Ազատութեան պատերազմի դաշտերում,
 Հաւատարիմ ծառայելով սուրբ գործին:
 Աւաղ, հիմա այս ինչտեղ ենք մենք, ախ, ո՛ւր,
 Անբաղդ տղայ և ես նոյնպէս անբաղդ սուր:
 Շարժի՛ր, շարժի՛ր, շառաչի՛նս անէծք է,
 Կայծակի պէս բռնաւորին կը զարկէ:»

«Աւաղ, ինձնից, փայլուն սրից կռեցին
 Կոպիտ շղթայ և մի գործիք բռնութեան.
 Ազատութեան պաշտպանին, իմ աջակցին,
 Ինքս ահա շղթայում եմ յաւիտեան:
 Այս ժանդը, որ շուրջ պատում է ինձ հիմա,
 Իմ ամօթի և բարկութեան գոյնն է դա:
 Շարժի՛ր, շարժի՛ր, շառաչի՛նս անէծք է,
 Կայծակի պէս բռնաւորին կը զարկէ:»

Մ Ռ Ա Յ Լ Է Հ Ո Ք Ի Ս

(Բ Ա Յ Ռ Օ Ն)

Մռայէլէ հոգիս: Շուտ արա, երգիչ,
 Ահա, առ ձեռք տաւիղ ոսկեւար—
 Թող քո մատները նորա լարերից
 Հանեն զըրախտի ձայներ ինձ համար:
 Եւ թէ յաւիտեան բաղդն իմ յոյսերը
 Չէ տարել—նոքա իմ մէջ կը զարթեն
 Եւ թէ իմ սառած աչքերում դեռ կան
 Արտասուք—նոքա հալուած կը վազեն:

Թող երգդ լինի վայրենի: Ինչպէս
 Պսակս ծանր են ինձ ուրախ տաղեր.
 Ես ուզում եմ լալ, երգիչ, արտասուել,
 Կամ թէ կը պատռին կուրծքս տանջանքներ:
 Իմ սիրտը կուշտ է դառն ցաւերով,
 Շատ է համբերել լռութեամբ տանջանքին.
 Հասաւ ահաւոր ժամը—այժմ նա
 Նման է թոյնով լեքը բաժակին:

ԳԷՈՐԳ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՑ.

ՆԵՐՍԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿՑԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԺԱՄԱՆԱԿ

Ա.

ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ

Տասնութերորդ դարու վերջն էր, ձմեռային ժամանակ: Էջմիածնի միաբանութիւնից այս կողմ և այն կողմ նամակներ էին ուղարկվում Ղուկաս կաթողիկոսի մերձի մահ հիւանդութիւնը հաղորդելով: Արդէն նոր հայրապետի ընտրութեան մասին մտածողներ կային և միաբանութիւնը կուսակցութիւնների էր բաժանուած: Դաւիթ Ղորղանեան էնադեթցի արքեպիսկոպոսը, որ Աթոռակալի պաշտօն էր վարում, յայտնի դիտաւորութիւն ուներ կաթողիկոսանալու, թէև գիտէր որ եթէ այդպիսի ցանկութեան տէր լինի և Ռուսաստանի առաջնորդ Յովսէփ Արղութեան արքեպիսկոպոսը, վերջինս յաղթող պիտի գտնուի: Յովսէփ արհաւիր դիտաւորութիւնը իմանալու մօքով, Դաւիթը արդէն 1799 թուի նոյեմբերի 27-ին դիմեց նորան նամակով, որի միջ Ղուկաս կաթողիկոսի անյուսալի դրութիւնը նկարագրելով, հրաւիրում է Յովսէփին հայրապետական գահը ժառանգելու: Այս կեղծաւոր գրութիւնը Յովսէփն ընդունեց իբրև Էջմիածնի միաբանութեան անկեղծ ցանկութիւն ու կաթողիկոսանալու պատրաստութիւն էր տեսնում: Դաւթի համախոհ միաբաններն էին Ստեփան Բոկոտն անուանեալ Թիֆլիսցի եպիսկոպոսը, ոմն Ղազար վարդապետ և այլք: Բայց Էջմիածնեցոց մէջ կային այն ժամանակ և քանի մի պատկառելի ու նշանաւոր եպիսկոպոսներ, ինչպէս՝ Մինաս Ծերունին, Յովհաննէս Դեղարդակիրը, Դրիգորը, Թադէոսը, Բարսեղը և Աստուածատուրը, որոնք ընդդէմ էին Յովսէփի կաթողիկոսանալուն, իսկ Դաւթի զաղանի դիտաւորութիւնները չըզիտէին անգամ: Ղուկասի հիւանդութիւնը օրէցօր սաստկանում էր, և հիւանդ հայրապետի սիրտը խոցվում էր տեսնելով որ դեռ իւր կենդանի եղած ժամանակ Արղութեանց Յովսէփը

յամառութեամբ կաթողիկոսանալու պատրաստութիւններ է տեսնում: Վերաւորուած Ղուկասը իւր հոգեվար դրութեան մէջ անդադար բացազանչում էր. «ինձ ի՞նչ մնաց այս ունայն աշխարհից, որ քեզ ինչ մնայ, Յովսէփ վարդապետ»: Գեկտեմբերի 27ին 1799 թուի հանգեաւ ի Տէր Ղուկաս կաթողիկոսը մօտ 19¹/₂ տարի հայրապետական զահը վարելուց յետոյ:

Դեռ մինչև նորա վախճանիլը այն էջմիածնեցիքը, որոնք Դաւթի հակառակ կուսակցութիւնն էին կազմում, կաթողիկոսական ընտրել էին ընդունել Բայազէթցի Դանիէլ արքեպիսկոպոսին, որ այդ միջոցում Կ. Պօլսի պատրիարք էր, և Եփրեմ արքեպիսկոպոսին, որ այդ ժամանակները զնացել էր Ռուսաստան նուիրակութեան և որին Յովսէփ առաջնորդը Աժտարխանի մէջ պատուաւոր բանտարկութեան մէջ էր պահում: Բացի դոցա՝ կաթողիկոսութեան արժանի էին համարվում Նոր-Ջուղայի առաջնորդ Գալուստը և Վեսարիայի առաջնորդ — Ստեփան եպիսկոպոսը:

Երկար ¹⁾ կրէնէր պատմել, թէ ինչպէս էջմիածնեցիք Ղուկասի թաղմանից յետոյ սկսեցին կաթողիկոսի ընտրութիւնը և թէ Դաւիթը, իւր կուսակիցներով, ինչ և ինչ խարդախութիւններ դործ դրեց այս բանի մէջ: Վերջապէս 1800 թուի յունվարի սկզբներում միաբանութիւնը ընտրեց կաթողիկոսացու երկու անձն, նախ Դանիէլին և երկրորդ Եփրեմին: Դաւիթը, այստեղ անյաջող դրանուելով, հետամուտ եղաւ որ ինքը ուղարկուի Պօլս Դանիէլին հրաւիրելու, միաբանութիւնը ակամայ զիջաւ այդ ցանկութեանը և Դաւիթը յունվարի 16ին 1800 թուի Ղարսի վրայով ճանապարհ ընկաւ դէպի Պօլս: Գիւմիւշխանցի Մանուէլ վարդապետ Աթուհեանը, որ թողել է այս եղելութիւնների մանրամասն նկարագրութիւնը, պատմում է, որ Դաւթի ճանապարհ ընկնելուց յետոյ՝ «Թագադէոս եպիսկոպոսը և Ներսէս վարդապետն և Մինաս եպիսկոպոսն զգացուցին Դանիէլ պատրիարքին զերելութիւնն մանրամասն և նաբար ի զգուշութիւն նմա»: Այստեղ առաջին անգամն է հանդէս դուրս գալիս Ներսէս Աշտարակցի վարդապետը:

Յայտնի է՝ որ 1799 թուի վերջերին Ներսէսը գտնվում էր Դա-

¹⁾ Այս մասին մանրամասն տեղեկութիւններ ուղղորդ կարող է զիմել «Կռուսնկ Հայոց աշխարհի» ամսագրին (1863 թուի) և «Кавказская Страница» ամսագրին եր «60—64, 90—105, 144—151, 167—191.

նիէլ պատրիարքի մօտ Պօլսում, ուր վերադարձել էր երեք տարի շարունակ Մորդախայի և Վալաքիայի կողմերը նուիրակութիւն անելուց յետոյ: Կաթողիկոսական ընտրութեան ժամանակ Ներսէսի Էջմիածնում գտնուիլը ցոյց է տալիս, որ դա եկած է այստեղ Ղուկասի մահուանից գուցէ միայն մի քանի օր առաջ: Զմեռ ժամանակ Պօլսից մինչև Էջմիածին ճանապարհորդութեան նպատակը, պէտք է կարծել, ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ աշխատել յօգուտ Դանիէլի ընտրութեան, որ և յաջողեցաւ: Քաջ ծանօթ լինելով Դաւթի դիտաւորութիւններին՝ Ներսէսը, ինչպէս տեսանք, շտապում է զգուշացնել Դանիէլին և այս գործում է այնպէս խոհեմ, որ նորա նամակը Պօլիս ստացւում է Դաւթի ժամանելուց մէկ օր առաջ:

Հազիւ թէ Դաւթ իսկականապէս ընկնում դէպի Պօլիս, գալիս են Էջմիածին վրաց Գէորգի XII վերջի թագաւորի և վրաստանցի Հայոց ուղարկած մարդիկը, որոնք խնդրում և պահանջում են, որ Յովսէփ Արղութեան եպիսկոպոսը ընտրուի կաթողիկոս: Միաբանութիւնը ակամայ զիջանում է այդ առաջարկութեանը և նորից ընտրութիւն անում, դարձեալ առաջին ընտրելի նշանակելով Դանիէլին, իսկ երկրորդը Յովսէփին, փոխանակ եփրեմի: Վրացոց պահանջման այդպիսի յաջող ելքի պատճառն այն էր, որ այդ ժամանակները Սուրբ Գեղարդը, որ Էջմիածնի գլխաւոր սրբութիւնն ու գանձն է համարւում, գերի էր թիֆլիսի մէջ և Գէորգի թագաւորը սպառնում էր չվերադարձնել մինչև որ Յովսէփին կաթողիկոս չընտրեն ²⁾:

2) Գիւմիւլխանցի Մանուէլ Աթոռեան վարդապետը իւր այլ զբոռածքների կարգում թողել է մեզ Ս. Գեղարդի գերի մնալու պատմութիւնը, որից երևում է որ 1797 թուին թիֆլիսի կողմերը ժանտախտը սաստիկ ջարդ էր տալիս: Վրաց Գէորգի վերջին թագաւորն, երևի հայոց թելադրութեամբ, քանի մի անգամ դարձաւ խնդրանք Ղուկաս կաթողիկոսին, որ Ս. Գեղարդը բերեն թիֆլիսը ցաւից փարատելու, բայց հայրապետը ամէն անգամ բացասական պատասխան էր տալիս: Այն ժամանակ թագաւորը դիմեց Նրեանի խանի միջնորդութեանը և Ղուկասը զիջանելով խնդրին՝ Ակնցի Յովհաննէս եպիսկոպոսի (Գեղարդակիր) ձեռքով ուղարկեց Ս. Գեղարդը թիֆլիս: Ժանտախտը արդէն վերջացաւ, բայց վրաց թագաւորը դեռ ևս թոյլ չէր տալիս սրբութիւնը Էջմիածին վերադարձնելու: Ասում են որ այս բանը սաստիկ ազդեց Ղուկասի հիւանդութեան վրայ: Յովհաննէս Գեղարդակիրը թիֆլիսէ մէջ Ս. Գեղարդի պահապան էր գտնւում, երբ որ Յովսէփ Արղութեանի խնդրը ծագեցաւ:

Յովհաննէս Գեղարդակիր եպիսկոպոսը, որ այդ ժամանակը թիֆլիս էր գտնվում իբրև Ս. Գեղարդի պահապան, քաջ գիտէր թէ որ աստիճանի անհաճելի էր էջմիածնեցոյ համար Յովսէփի ընտրութիւնը: Մի և նոյն ժամանակ՝ երկիւղ կրելով որ մի գուցէ Յովսէփ արհն վրացոյ ձեռքով բռնորովին խլէ Ս. Գեղարդը էջմիածնից, սաստիկ ցանկանում էր որ և իցէ հնարքով փախցնել այդ սրբութիւնը թիֆլիսից, որ և վերջ ի վերջոյ յաջողեցաւ նորան: Երբ Գեղարդակիրը էջմիածին հասաւ՝ տեղացի միաբանութիւնը մեծ հանդէսով և ուրախութիւնով դիմաւորեց նորան: Այս հանդիսի մէջ, ինչպէս ասում է Մանուէլ Ալթունեանը՝ «Ներսէս վարդապետն, «սպասաւոր Դանիէլ պատրիարքի, որ յայնժամ յղեալն էր ի պատիւ կաթողիկոսութեան նորա, զգեցոյց Յովհաննու զվեր» «րարկու զանդարի և զփիռն պատուական»: Թէև ոչինչ գրաւոր տեղեկութիւն չունինք, թէ երբ եղաւ այս անցքը, բայց կաթողիկոսական ընտրութիւնների ընթացքից երևում է որ պէտք է պատահած լինի 1800 թուականի մարտ կամ ապրիլ ամսին:

Ինչպէս վերևը ասացինք, Դաւիթ Ղորղանեան եպիսկոպոսը հասաւ Պոլիս, և կաթողիկոսական ընտրութիւնը սկսուեցաւ Օսմանեան մայրաքաղաքում ու մեծամեծ շփոթութիւնների առիթ դարձաւ: Դանիէլը քանի մի անգամ հրաժարական տալուց յետոյ ընդունուեցաւ կաթողիկոս, իսկ խորամանկ Դաւիթը ընտրուեցաւ Պոլսոյ պատրիարք: Քանի մի օրից յետոյ Դաւիթ տեղ պատրիարք նշանակուեցաւ Յովհաննէս Պալատացի (Պոլսոյ — Պալատ թաղի քարոզիչ) եպիսկոպոսը, իսկ Դանիէլը ռուսաց դեսպան Թամարայի ազդեցութեամբ, որ յօգուտ Յովսէփի էր, աքսորուեցաւ նախ Թեննեդոս կղզին, յետոյ Թոխաթ (Նեդոկիայ): Այդպէս ահա Դանիէլն ընտրութիւնը արգելուեցաւ և առաջացաւ Յովսէփ Արղութեանի ընտրութիւնը: Պատրիարքութիւնից ընկնելով՝ Դաւիթը նորից շտապեց էջմիածին դարձեալ կաթողիկոսանալու յուսով: Ներսէս վարդապետը այդ բոլոր ժամանակ գտնվում էր էջմիածին և միւս միաբանների հետ լսում Յովսէփի յառաջադիմութեան անհաճոյ լուրերը:

Ղուկաս կաթողիկոսի մահուանից քանի մի ամիս անցած, երևանի կողմերը ձայն տարածուեցաւ, թէ պարսից Ֆաթ-Ալի շահը, Ատրպատականի տիրապետող խաներին անհնազանդ համարելով, ուղարկում է նոցա վրայ մի մեծ բանակ լեւոհիմ-Խան սարդարի հրամանատարութեամբ: Էջմիածնեցիք սարսափի մէջ ընկան,

հաւաստի լինելով, որ պարսից զօրքը ըստ սովորականին վանքն ևս պիտի թալանէ. վասնորոյ միաբանութիւնը վճռեց, որ վանքի բոլոր թանկագին կայքը, քանի մի արկղներով, յանձնուի Ներսէս վարդապետին, որպէս զի սա տանէ և պահէ Բայազէթ քաղաքում, ուր արդէն գտնվում էր և առաջուց ուղարկած կայքի մի մասը³⁾: Նոյն 1800 թուի յուլիս և օգոստոս ամիսներին Ներսէս վարդապետն իւր բարեկամ և օգնական Ռէթէոս⁴⁾ վարդապետի հետ Բայազէթ է գտնվում և այնտեղից գրագրութիւն անում էջմիածնիցոյ հետ: Մեր ձեռքին մի նամակ կայ էջմիածնից գրած 1800 թուի օգոստոսի 14ից, որ սկսվում է այսպէս՝ «ի լուսանկար Սուրբ Գահին էջմիածնի՝ վշտակիր պաշտօնէից գործակալ եպիսկոպոսաց՝ հոգևոր և որդւոյ սիրելի եղբօր մերոյ Ներսէս շնորհափայլ վարդապետի ողբ և ջոյն և սէր յոյժ կարօտիւ հանդերձ օրհնութեամբ, ի Պայազէտ: Եւ Գամոյս օգոստոսի 10 գրեալ նոր թուղթ քոյ, հանդերձ հին և թղթովդ և այլ թղթովքն հասին առ մեզ. և այլն:» Այս նամակի մէջ էջմիածնեցիք նկարագրում են թէ ինչպէս պարսից զօրավար Իբրահիմ-թան սարդարն եկաւ էջմիածնի մօտ, թէ որքան ներդրութիւններ հասցրեց միաբաններին և այլն և այլն: Նամակի վերջում, Ռէթէոս վարդապետին ևս ողջոյն ուղարկելով, ստորագրում են՝ Մինաս եպիսկոպոս, Սիմէօն եպիսկոպոս աթոռակալ, Բարսեղ, Թադէոս և Յովհաննէս եպիսկոպոսք:

Սորանից յետոյ և մինչև 1801 թուականի սկզբները Ներսէսը,

³⁾ Երբ ներքինի Աղայ-Մամադ-թանի դէպի Ատրպատական արշաւելու լուրը տարածուեցաւ (1795 թուին), Ղուկաս կաթողիկոսը աթոռային թանկագին և հազուագիւտ կայքերը արկղների մէջ դարսելով, 22 արկղ ճանապարհեց Թիֆլիս քաղաքիս առաջնորդ Պետրոս եպիսկոպոսի առնուով, իսկ 21 արկղը ուղարկեց Բայազէթ: Երբ 1795 թուին սեպտեմբերի 11ին Աղայ-Մամադ-թանը աւերեց Թիֆլիսը, նորա զօրքին զոհ եղան ոչ միայն քաղաքի բոլոր հարստութիւնները, այլ և յիշեալ 22 արկղները, որոնց միջի ականակալ թագերը, խաչերը, գաւազանները, ոսկեայ սկիհները և այլն կարծէին, ինչպէս ասում են, մօտ 200 հազար պարսից թուման: Բայազէթի պահուստը, օսմանեան երկրի մէջ լինելով, ազատուեցաւ:

⁴⁾ Ինչպէս յայտնի է, Ներսէսի քոյր Գայանէն ամուսնացած էր ոմն վաղարշապատցի Յովհաննէսի հետ: Այդ Յովհաննէսի եղբայրն էր Ռէթէոս վարդապետը, որ յետոյ եպիսկոպոսութեան հասաւ: Սա բոլոր ժամանակ Ներսէսի կուսակիցն էր և օգնականը:

մեր ձեռքում գտնուած գրութեանց մէջ, այլ ևս հանդէս չէ դուրս գալիս և այդ պատճառով չգիտենք թէ որքան ժամանակ մնաց նա Բայազէթ կամ երբ վերադարձաւ Էջմիածին:

Բ.

ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ՀՐԱՒԻՐԱԿ

Յովսէփ Արղութեան արքեպիսկոպոսը, ամէն արգելքների յաղթելով, ռուսաց կայսրութեան գորութեամբ Էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը ստացաւ և իւր սիրելի կարապետ վարդապետին օր մի առաջ Էջմիածին ուղարկելով իբր իւր փոխանորդ, մեծ փառքով ու շքով 1800 թուի դեկտեմբերի 12-ին Պետերբուրգից եկաւ, հասաւ Աժտարխան: Վանքը և աթոռը կառավարող ծերունի Մինաս եպիսկոպոսը, Յովսէփ կաթողիկոսի ընտրութեանը տհաճելով, ցաւից մեռաւ նոյն տարուայ հոկտեմբերին: Դաւիթը խոհեմաբար լռելէր, իսկ Դանիէլին ցանկացողները սարսափում էին Յովսէփի մօտենալու լուրերից: Յովսէփը 1801 թուի փետրուարի 11-ին ժամանեց Թիֆլիս, հետը ունենալով իւր սիրելի Գրիգոր վարդապետին և հանդիսաւոր մօտք գործելուց յետոյ, ներկայ եղաւ վրաց Գէորգի վերջին թագաւորի թաղմանը: Այս միջոցում Էջմիածնի միաբանութեան կողմից հրաւիրակ եկան Թիֆլիս Սիմէօն, Անդրէաս, Բարսեղ և Թադէոս եպիսկոպոսները և սառը ընդունելութիւն գտան Յովսէփ արհուց: Մինչդեռ պատրաստութիւն էր տեսնվում դէպի Աթոռը ուղևորուելու, Յովսէփ կաթողիկոսը հիւանդացաւ և քանի մի օրից յետոյ, այն է մարտի 9-ին (1801 թ.) վախճանեցաւ ազգականներով ու բարեկամներով շքապատած: Գրաւոր, իւր ստորագրութեամբ, կտակ չըթողեց Յովսէփը, բայց բերանացի յանձնեց Սիմէօն եպիսկոպոսին, որ իւր հետ եղած եկեղեցական կայքը ուղարկուի Աթոռը և իւր մարմինը թաղուի Էջմիածնի մէջ Սիմէօն կաթողիկոսի գերեզմանի մօտ: Հազիւ աւանդեց հոգին Յովսէփը, որ ահա նորա Գրիգոր վարդապետի և Էջմիածնից եկած եպիսկոպոսների մէջ այն ատելի վէճը ծագեցաւ, որ յետոյ մեր պատմութեան մէջ յայտնի է—Դաւթի և Դանիէլի կռիւ անունով: Յիշեալ Գրիգոր Աղբերմանցի վարդապետը յայտնեց ռուսաց իշխանութեանը, որ իբրև թէ հանգուցեալ Յովսէփը իրան Գրիգորին, բերանացի պատուիրած է, որ Էջմիածնի կաթողիկոս ընտրուի կամ Կ. Պօլսի

պատրիարք Յովհաննէսը կամ Ղորղանեանց Դաւիթ եպիսկոպոսը, իսկ ինքը Գրիգորը լիակատար իրաւունք ունենայ էջմիածին ուղարկելիք կայքը կարգադրելու ըստ հաճոյից, ապա զնայ Աթոռը կալիս կոպոս օծուելու և այնուհետև վերադառնայ Ռուսիա առաջնորդ: Յովսէփ արհույ բարեկամները Գրիգորի այս մտքերին համամիտ էին և նորա կուսակից, իսկ էջմիածնեցի հրաւիրակ եպիսկոպոսները, Յովսէփի մահը Աստուծոյ արգար դատաստան համարելով, իսկոյն հաղորդեցին միաբանութեանը խորհուրդ տալով առաջացնել դարձեալ Դանիէլի ընտրութիւնը: Մի և նոյն ժամանակ՝ աղքերմանցի Գրիգոր վարդապետը զրելով Դաւթին որ կաթողիկոսանայ ռուսաց աւերութեան ձեռքով՝ արգելեց էջմիածնեցի հրաւիրակներին Թիֆլիսից դուրս գնալ: Յովսէփի մահուան լուրը Դաւիթը առաջ ստացաւ քան թէ միաբանութիւնը և թէև իսկոյն քանի մի բարեկամներ ու կուսակիցներ ժողովեց իւր դործը առաջացնելու մտքով, բայց մարտի 16—20ին էջմիածնի մէջ գումարուած մեծ և պատկառելի ժողովի մէջ ստիպուած էր դա ընդհանուրի հետ ձայնակցել Դանիէլի կրկին ընտրութեանը և հրաւիրանաց թղթին ևս ստորագրեց: Յիշեալ ժողովն, իւր գրած հրաւիրանաց մէջ մի առ մի պատմելով բոլոր եղելութիւնները, ասում է «Արդ ի նորոյ ևս միաբանութեամբ « ժողով արարեալ.... ըստ Աստուածային ազդեցութեան և ըստ առաջնոյ ընտրութեան մերոյ՝ վերստին զբարեգովեալ և զամենապատուական հայրդ՝ (Դանիէլ) մեր ընտրեցաք լինիլ գահակալ « Սրբոյ Աթոռոյս և կաթողիկոս և Տէր հոգևոր Հայաստանեայցս « սուրբ եկեղեցւոյ և բնակից պաշտօնէիցս: Վասնորոյ զայս մահս « սերական թուղթս մեր գրեցաք առ սրբութիւնդ, որով և զսիրելի եղբարս մեր զՅովհաննէս և զՆերսէս հանձարունակ վարդապետսն փեսաւէրս և հրաւիրակս առաքեցաք...»: Այնուհետև միաբանութիւնը խնդրում է ամէն կերպ շտապել զալ հասնել էջմիածին, առանց Պօլսոյ Փիրմանին սպասելու, որ յետոյ ևս կարելի է ձեռք բերել: Մի այս տեսակ հրաւիրանաց թուղթ ձեռք բերուեցաւ նաև Երևանի Մահամէդ Խանից. գրեց և Դաւիթը իւր կողմից որ շտապի գնայ:

Անմիջապէս հրաւիրակները Պառաւեան Յովհաննէս և Աշտարակցի Ներսէս վարդապետները ճանապարհ են ընկնում դէպի Թուսաթ, ուր այն ժամանակ գտնվում էր Դանիէլը և տեղ են հասնում:

ապրիլի 7-ին⁵⁾։ Քանի մի օրից յետոյ, այն է ապրիլի 11-ին (1801 թ.), Դանիէլ իւր հրաւիրակներով դուրս է գալիս Թոխաթից դէպի Շլիաճին։ Ճանապարհին ամենայն տեղ զաւառապետ փաշաները և բնակիչ հայերը մեծ պատուով ընդունում են նորընտիր, հայրապետին և ուղևորում նորան զաւառից գաւառ։ Ապրիլի 14-ին Դանիէլ հասաւ Տիւրիկ, ուր երևելի քեօսէ Մուստաֆա փաշայն իւր նստելու ձին, զարդարած ականակուռ և ոսկեայ քարերով, ուղարկում է նորան հեծնելու և քաղաք մտնելու։ Այսպէս ամենայն տեղ մեծ ընդունելութիւն գտնելով, ապրիլի 28-ին կաթողիկոսը հասաւ Արաբկեր, ուր փիլիպպոս ամիրայ Արիփարեանն, որ Սադր-Աղէմի սեղանաւորն էր աղերսանօք խնդրեց քանի մի օր իւր տանը հիւր մնալ։

Քանի որ Դանիէլ կաթողիկոսը այսպիսի դանդաղ կերպով էր առաջ ընթանում, էջմիածնի մէջ նշանաւոր դէպքեր էին պատահում։ Երբ որ մարտ ամսում հրաւիրակները ճանապարհ ընկան դէպի Թոխաթ, Դաւիթը դիմեց իւր եղբօր աներոջ⁶⁾ Երեանի Մելիք Աղամալեանի օգնութեանը և Մահմետ Խանին կաշառելով նաև վրացի իշխանազունների միջնորդութեամբ, յիշեալ Ղորղանեան եպիսկոպոսը պատրաստվում էր կաթողիկոս օծուելու։ Վանքի միաբանութիւնը, Սուրբ Իջման տեղի առաջ երդուեց որ բացի Դանիէլին ոչ ոքի չըպէտք է ընդունէ կաթողիկոս և այս վճիռը յայտնեց Երեանի Խանին։ Նոյն այս վճիռը և սպառնացող վտանգը Դանիէլին հաղորդելու մտքով միաբանութիւնն ուղարկում է Ղազար Խոստովանահայր և Ստեփան Բուչուրեան եպիսկոպոսներին։ Սոքա հասան Կարին, բայց տեսան որ

⁵⁾ Նամակ Պօլսից (Նոր խան) ապրիլի 19, 1801 թուին, Մահտեսի Նիկողայոսից և Մահտեսի Գրիգորից Դանիէլ կաթողիկոսին «...ապրիլի 8-ին « Թոխաթու գիրդ ևս հասաւ ի նոյն ամսոյ 18-ին, որ գրեալ էիր թէ սուրբ « աթուռէն Յովհաննէս և Ներսէս վարդապետքն եկեալ են ի Թոխաթ մահ- « սերով և խանի դրամբ, և որպէս վայելն էր քանիցս անձանց ցուց տվաք՝ « բարւոք է ասացին, Տէր առաջնորդեսցէ, և տեղս ևս արքունի դուռն « յիմացումն տվին, նոքա ևս իմացան և պէրաթի թէպտիրն (պատրաս- « տուիին) կու անեն. Աստուծով ամենին անհող լիցիս և ուրախ սրտիւ « բարով երթաս...»։ Այս նամակի մէջ առաջարկվում է, որ եթէ ճանա- պարհի ծախսի փող հարկաւորուի՝ Կարին այս ինչ անձինքներից առնուի։

⁶⁾ Դաւիթ Ենազեթցի եպիսկոպոսի եղբայր Բարսեղը, որ Երեան էր ընակվում, ամուսնացած էր Երեանի Մելիք Աբրահամ Մելիք Աղամալեանի դստեր հետ, որոնցից ծնան Զոհրաբն և Դարսեվանն։

Դանիէլը դեռ ևս չէ հասած այնտեղ, վասնորոյ փայլիկի (ոտէ րով վազող սուրհանդակ)՝ ձեռքով նամակ գրեցին Դանիէլին և խնդրեցին «Ներսէս վարդապետի կամօքն ի թեւս արծուոյ գնալ սուրբ» «Աթոռն»⁷⁾։ Փայլիկը հասնում է վերոյիշեալ ֆիլիպպոս ամիրայի տունը, և նոյն հասած օրը, այն է սպրիլի 28-ին, Դանիէլը դուրս է գալիս Մուշի վրայով դէպի Բայազէտ և Էջմիածին։ Սակայն արդէն ուշ էր. ճանապարհին, այն է Տարոնոյ իննականեան վանքը անցկացած, Շողվերէն գիւղը հասած Ժամանակ, Դանիէլը լսում է, որ Դաւիթը, Խանին կաշառելով, պարսիկ զինուորների բռնութեամբ և սպառնալիքներով նոյն սպրիլի 28-ին (1801 թ.) օծուեցաւ Էջմիածնի մէջ կաթողիկոս։ Մայիսի 7-ին հասան Դանիէլին յիշեալ գիւղի մէջ Կարին գտնուած երկրորդ հրաւիրակ եպիսկոպոսները։ Այստեղից էլ շտապելով մայիսի 14-ին հասան Բայազէթ և նորանոր լուրեր լսելով Էջմիածնից, անխոհեմութիւն համարեցին պարսից սահմանը անցնել և գնալ սուրբ Աթոռը։ Քանի մի օրից յետոյ, մայիսի 21-ին, Դանիէլը ուղարկեց Պօլիս իւր սպասաւոր Գիւմիւշխանցի Մանուէլ Շահինեան վարդապետին որ պատրիարքին և իշխաններին հասկացնէ գործի էութիւնը։ Մանուէլը հասաւ Պօլիս յունիսի 2-ին։ Բայց որովհետեւ այս վարդապետին շուտով չը յաջողեցաւ առաջացնել գործը, Դանիէլը ուղարկեց իբրեւ գործակից սորան Ներսէս վարդապետին, որ հասաւ Պօլիս յունիսի 19-ին (1801 թ.) և իջաւ Մանուէլ վարդապետի մօտ։ Նոյն միջոցներում, այն է յունիսի 15-ին հասած է Պօլիս և Դաւթի ուղարկած և Յովսէփի արքանեակ կարպետ վարդապետը, որ նոյն Դաւթի ձեռքով արդէն եպիսկոպոս էր ձեռնադրուած։ Սա, իւրեան կողմը ունենալով Պօլսոյ Յովհաննէս պատրիարքին, կարողացաւ մայրաքաղաքիս մեծամեծների և Օսմանեան տէրութեան հաճութեան թղթերը ձեռք բերել յանուն Դաւթի և շտապով ուղևորուիլ դէպի Էջմիածին։ Մանուէլ և Ներսէս վարդապետները գործի այս ընթացքից յուսահատ մնալով, լաւ իմանում էին, որ քանի Յովհաննէս պատրիարքը կայ՝ իրանք

7) «...Բայց անդէն ի ծունկս անկանելով համբուրեմք գարշապարդ «մի քո կամացդ, այլ Ներսէս վարդապետի կամօքն ի թեւս արծուոյ գնաս սուրբ Աթոռն»։ Եւ մի յառաջ անդ գտանելով քո՝ փափագն քո և մեր «լցցի...»։ Սորանից երևում է թէ Ներսէսը որքան ցանկացող էր որ Դանիէլը շուտ հասնի Էջմիածին։

անյաջող պիտի գտնուին, վասնորոյ՝ վճռեցին ամէն ճիշդ գործ դնել նախ Յովհաննէսին պատրիարքութիւնից փոխելու: Յիշեալ վարդապետները իւրեանց նպատակին հասնում են. նոյն տարուայ մէջ Յովհաննէսն արքայութեան է Եւդոկիայ և Ներսէսի աշխատանք Պօլսոյ պատրիարք է ընտրվում իւր վարժապետ Խամսեցի Գրիգոր եպիսկոպոսը⁸⁾: Նոյեմբերի 23ին Օսմանեան տէրութիւնը հրովարտակ տուեց Դանիէլի անունով Դաւթին տուածը անվաւեր համարելով, իսկ 1802 թուի յունվարի 8ին Պօլսոյ պատրիարքը և ազգայինները գրեցին էջմիածնի միաբանութեանը, որ Դաւթի կաթողիկոսութիւնը ապօրինի համարի ու շտապի Դանիէլին օծելու: Այս գրութիւնը, ինչպէս և հրովարտակը յանձնուեցաւ Ներսէսին Դանիէլին հասցնելու համար: Խօսք չկայ որ գործի այսպիսի ընթացքը գլխաւորապէս պարտական է Ռուսաստան գտնուող Եփրեմ արքեպիսկոպոսին, բայց և չի կարելի ուրանալ որ թէ նորան և թէ Պօլսեցոց դրդիչը Ներսէս և Մանուէլ վարդապետներն էին, որոնք ամէնքի հետ և ամէն կողմ նամակագրութիւն էին բացած Տաճկաստանի մայրաքաղաքից: Ներսիսի այս գործունէութեան մասին խօսելով, Դաւթի կուսակից Գէորգ Աղայեկեանը, որ Պօլսոյ մէջ ուսաց դեսպանատանը թարգման էր, դեռ ևս 1801 թուի սեպտեմբերին գրում էր էջմիածին, « Դուք դեռ անփորձ էք, բայց ահա տեսէք՝ մի չնչին արեղայ Ներսէսը բերեց այստեղ մի մեծ պարկ ոսկի և հինգ հալ թիւր՝ մայ-շալ ձոթից: Նա 45,000 ղուրուշ տուեց Բ. Դռանը և դորանով կարողացաւ արքային ի թոթախ այստեղի պատրիարք Յովհաննէսին և տեղը ուրիշին նշանակել: Նոյն իսկ Ներսէսը աշխատում է Դանիէլի կաթողիկոսութեան բարաթը ձեռք բերել... »:

8) Գրիգոր պատրիարքը 1802 թուի յունվարի 1ին Եփրեմ արքեպիսկոպոսին ուղղած նամակում գրում է՝ «...խնդրեմք և աղաչեմք յարածամ գործակից և պաշտպան լիւրուր ի միասին, և զոր ինչ առ սրբազնութիւնդ գրեալ են մերս հարազատ որդիք՝ Ներսէս և Մանուէլ վարդապետքն, « այն ամենայն յատկապէս իմ խնդիրքն են և բոլոր ազգին, մանաւանդ « զի սրբոյ աթոռոյն հաստատութեան և շինութեան պատճառք... »: Յիշեալ պատրիարքը 1802 թուի փետրուարի 1ին գրում է Եփրեմին՝ « իսկ « մեք ընդ ազնիւ ամիրայից բազմակնիք մահսեր մի սուրբ Աթոռոյ եպիսկոպոսաց և միաբանիցն և մահսեր մի խանին գրեալ, զամենայն յանձնեցաք Ներսէս վարդապետին և յղեցաք. յունամ թէ մինչև ցգրութիւնս « ժամանեալ իցէ... »:

Նոյն Աղայեկեան Գէորգը 1801 թ. դեկտեմբերի 14ին գրած է Դաւթին՝ «.....Եփրեմը Հիւսիսային տէրութեան (Ռուսիայի) բարե-
 « Հաճութիւնը դէպի Դանիէլը իմացուցած է Ներսէս և Մանուէլ
 « Վարդապետներին: Ներսէս բերեց Բայազէթից 45,000 զուրուշ
 « դրամ և 25,000 զուրուշի ճոթեղէնք պարզէների համար: Այս
 « դրամները Էջմիածնի գանձից են: Կաշառք տալով զանազան պա-
 « լատականների, նոքա կարողացան արտաքսել Յովհաննէս պատրի-
 « արքին և վերադարձուցին աքսորից Գրիգորին և պատրիարք կացու-
 « ցին նրան Կ. Պօլսոյ: Նոքա կարողացան ձեռք բերել Դանիէլի կա-
 « թողիկոսութեան Ֆիրմանն ու Բարաթը. եկեղեցեաց մէջ սկսեցին
 « յիշատակել սորա անունը, միով բանիւ՝ դրամի միջնորդութեամբ
 « նոքա գործում են ինչ որ կամին. ոչ դատաստան կայ, ոչ քննու-
 « թիւն, ոչ Սինոդոս.....»:

Ներսէսի վրայ բարձած այս զրպարտութիւնների անհիմն լի-
 նիլը նորանով է երևում, որ 1.) Դանիէլի կաթողիկոսութեան հաս-
 տատութիւնը ձեռք բերուեցաւ ոչ կաշառքների միջնորդութեամբ,
 այլ Պետերբուրգ գտնուող Նաղարեան եզբարց աշխատանօք և Եփրեմ
 եպիսկոպոսի աջակցութեամբ և 2.) որ այն միջոցներում ոչ Դա-
 նիէլը, ոչ Ներսէսը տակաւին Էջմիածին չէին հասած, իսկ վանքի
 հարստութիւնը արդէն բոլորը Դաւթի ձեռքին էր: Ընդդէմ չենք, որ,
 ըստ տաճկական սովորութեան, Ներսէսը Պօլսոյ մէջ ամէն մի բա-
 րաթ, ամէն մի թղթի կտոր ստանալու կամ մեծամեծաց ներկայա-
 նալու համար ստիպուած էր ստակ ծախս անելու այս և այն ծա-
 ույից բաղձիչ (պարզ) տալով, բայց այդ բոլորը Էջմիածնի
 գանձից չէր կարող լինել և ոչ թշնամեաց հաշուած գումարին
 կարող էր հասնել: Աւելի հաւանական է կարծել, որ այդ ծախսը
 հոգողը Տաճկաստանի մէջ գտնուող Դանիէլեան կուսակցութիւնն էր:

Ներսիսի Կ. Պօլսոյ մէջ գտնուած ժամանակը, Դանիէլ կա-
 թողիկոսը իմացաւ, որ Դաւթիթը աշխատում է իրան ձեռք բերել,
 այդ պատճառով Բայազէթի մէջ մնալը վտանգաւոր համարելով,
 նա դեռ ևս հոկտեմբերի 8ին (1801 թ.) այստեղից փախաւ գնաց
 Կարին: Դանիէլի Կարին գտնուած ժամանակը 1802 թուի փե-
 տրուարի 21ին հասաւ Պօլսից Ներսէսը Սուլթանի հրովարտակը
 բերելով: Անցնում էին օրեր և Էջմիածնի մէջ միաբանութիւնը
 հետզհետէ ապստամբում էր Դաւթի դէմ, որ բռնութեամբ, ծե-
 ծով և բանտարկութիւնով կարծում էր թէ կարող է կուսակցու-

Թիւն ձեռք բերել: Հոգւով վերաւորուած և մարմնով տանջուած
 Էջմիածնեցիք գաղտնի գրում էին Դանիէլին, որ միմիայն իրան են ճա-
 նաչում կաթողիկոս և Դաւթին չեն ուզում: Բայց զիտնալով, որ
 Դանիէլը տակաւին Էջմիածին գալ և օծուիլ չէ կարող, «կամք է
 « մեզ ամենեցունցս, գրում էին նոքա, զի ի տէրութեանն Օսման-
 « ցւոց օձցի և նստցի անդ օրինաւոր սրբազան Հայրապետն մեր,
 « և զգործ Հայրապետութեանն կատարեսցէ՝ սրբագործելով զմեռոն»:
 Միւս կողմից Եփրեմ արքեպիսկոպոսն էլ, որ այդ ժամանակ Ռու-
 սաստանում առաջնորդի պաշտօն էր վարում, ձեռք բերեց Դանիէլի
 հաստատութեան մասին ռուսաց կառավարութեան բարեհաճու-
 թիւնը և կայսեր կողմից ընծաներ ուղարկել տուեց յիշեալ կա-
 թողիկոսին. իսկ ինքը՝ Եփրեմը՝ խորհուրդ էր տալիս Դանիէլին այլ ևս
 չհետաձգել ու օծուիլ ճաճ կաստանի սահմանում: Ներսէս վարդա-
 պետը, համամիտ լինելով Եփրեմին, կարողացաւ Դանիէլի համա-
 ձայնութիւնը ստանալ. այնուհետև Ներսիսի (որքան լաւ՝ ենք)
 հրաւերքով ժողովում են Երեքխորան (Իւչ - քիլիսա) անուանեալ
 Սուրբ Յովհաննու վանքը, որ Նպատ լերան ստորոտումն է, Աղթա-
 մարայ կաթողիկոս Կարապետը և քանի մի նշանաւոր վանօրէից վա-
 նահայրեր: Ընդամէնը ժողովում էին, բացի Աղթամարայ կաթո-
 թողիկոսից, 15 եպիսկոպոս, 28 վարդապետ և շատ քահանայ:
 Սոքա նախ դատաւարսեցին Դաւիթ կաթողիկոսին և նորա ձեռ-
 նադրած եպիսկոպոսներին՝ Կարապետ և Գրիգոր վարդապետներին,
 ապա հանդիսաւոր կերպով օձեցին Դանիէլին կաթողիկոս, տուին նո-
 րան օրհնել մեռւոն և ձեռնադրել վարդապետներից երկուսին ե-
 պիսկոպոս: Այս հանդէսը կատարուեցաւ 1802 թուի մայիսի 25ին:
 Այնուհետև անցվի մանրամասն եղելութիւնը նկարագրելով՝ մայիսի
 28ին ամէն կողմի հայոց շրջաբերականներ ուղարկուեցան: Այդ շըր-
 ջաբերականի մէջ ստորագրողների քսանեութեորդն է Ներսէսը, որ
 գրած է այսպէս՝ «Ն եր ս է ս վ ա ռ դ ա պ ե տ, բ ն ի կ մ ի ա բ ա ն
 « ս ու ը բ Է ջ մ ի ա ծ ն ի և՛ հ ա բ ա զ ա տ ղ ա լ ա կ հ ո գ ե ը ն տ ի ը
 « վ ե հ ա պ ե տ ի ն մ ե ռ ու մ»: Յովհաննէս Կըլիլ անուանեալ և
 Յովհաննէս Աւրանցի եպիսկոպոսները 1802 թ. յունիսի 1ին Եփրե-
 մին ուղղած նամակում հաղորդելով կաթողիկոսի օծումն, Ներսէսի
 մասին գրում են «...մինչև չնորհալին Ներսէս էր ի մեծն Պօլիս ի
 « ծննդեան պահոցն և այլն»: Պօլս ոչ Գրիգոր պատրիարքը յատուկ կոն-
 դակով պատուիրեց որ իւր վիճակի մէջ 1802 թուի յուլիսի 13ից

սկսած Դանիէլ կաթողիկոսի անունը յիշուի պատարագի ժամանակ:

Դաւիթը այս բոլորը լսելով, ինքն ևս ժողով է գումարում քանի մի եպիսկոպոսներից և վարդապետներից, ուր բանադրեցին Դանիէլին: Այնուհետև Ստեփան Գուշուրեան եպիսկոպոսին և Ղազար Վեցիկեանց վարդապետին ուղարկեց Դաւիթը Պօլիս Դանիէլին գահընկեց անելու: Սոքա, տեղ հասնելով և կաշառով մեծամեծների իրանց կողմը գցելով, հոկտեմբերի 11ին նախ փոխեցին Գրիգոր պատրիարքին և ուղարկեցին սորան Քաղկեդոն, ապա դեկտեմբերի 3ին վերադարձրին աքսորից իւրեանց կուսակից Յովհանէսին, որ նորից պատրիարքական գահը բազմեցաւ: Սա հրամայեց դադարացնել Դանիէլի յիշատակութիւնը և յիշել Դաւթին: Այդ միջոցում Պօլիս գտնուող Դանիէլեան Մանուէլ վարդապետը հալածուելով փախաւ այստեղեց Ռուսաստան:

Եփրեմ առաջնորդը Ռուսիայ և Յովհաննէս Գեղարդակիրը Թիֆլիս դեռ ևս մայիսի 19ին ձեռք էին բերած Աղեքսանդր կայսեր հրովարտակը Դանիէլի հաստատութեան մասին. իսկ ռուսական կառավարութիւնը քանի մի անգամ դիմեց Երեանի Մահմադ խանին որ յիշեալ կաթողիկոսին պաշտպանութիւն ցոյց տայ, բայց Պօլսոյ ռուսական ղեսպան Թամարան, իւր Թարգման Գէորգ Աղայեկեանի դրդմամբ, զաղտնի կերպով ամէն ճիգն էր թափում Դաւթին օգնելու ընդդէմ իւր տէրութեան կամքից: Մինչդեռ Էջմիածնի մէջ գերի մնացած միաբանութիւնը վերին աստիճանի յուսահատուած Դաւթի բռնութիւնից խնդրագրեր էր ուղարկում ռուսաց կայսեր, նոցա սինօդոսին և Աբրուսի միտրապօլիտին, յանկարծ լսուեցաւ, որ Օսմանեան տէրութիւնը, դարձեալ Թամարայի դրդմամբ, բարաթ է հանել որ հրաժարեցրած Գրիգոր պատրիարքն ու Դանիէլ կաթողիկոսը Էջմիածին քշուին: Բայց մինչև այս հրամանի գալը Դաւիթը համոզում է Մահմադ խանին, որ իւր սպասաւոր Շիր-Ալի բէկին Քօլեան Աբրահամ եպիսկոպոսի հետ ուղարկէ Բայազէթ Դանիէլին և նորա համախոհներին (որոնց մէջ էր և Ներսէսը) կալանաւորել և բերել Էջմիածին: Շիր-Ալի բէկը և Աբրահամ եպիսկոպոսը եկան Բայազէթ և քանի մի օրից յետոյ Դանիէլին իւր սպասաւոր Ներսէս վարդապետով և այլ համախոհներով բերին Էջմիածին: Այս եղելութիւնը ինքը Ներսէսը մանրամասնաբար գրում է Երեանից այն ժամանակը Հնդկաստան գտնուող Ծերունի Յովհաննէս վարդապետին:

ինչպէս երևում է այս նամակից ⁹⁾), Ներսէսը այստեղ բաւական ներշնչութիւն է կրել 32 օր բանտի մէջ մնալով և քանի մի անգամ երևանի խանի մօտ տարուբերուելով: Թէև ոռոսաց տէրութեան միջամտութիւնը յօգուտ Դանիէլի շատ էր ուրախացնում Ներսէսին,

⁹⁾ «Բարձր արժանապատիւ սրբոյ հօր իմոյ խոհեմառատ և հանճարաւոր ծերունազարդ Յովհաննէս վարդապետի ի Հնդկիս սրբոյ աջոյն և աշխն: Ապա հարցանելով զողջունէ սիրելի կենացդ ծանուցանեմ սրբութեան ձերում, զի երբ անջատեալ ի մենջ գնացիք յարգութիւն ձեր և մեք ակնադէտ սպասէաք առողջութեամբ ժամանելոյ զրոյն ձեր, ընկալաք ի 23 նոյեմբերի (1802) զցանկալի զրութիւնս ձեր, զոր զրեալ էիք ի Պաղլատու, և այն ինչ ուրախութեամբ և ցնծութեամբ կամէաք զրել զպատասխանին, ոչ յետ բաղում առուրց անցանելոյ՝ ի 27ն նորին ամսոյ և եհաս ի վերայ մեր յանկարծակի պատերազմ չարին առաւել սաստկութեամբ, որում ոչ ոք ունէր ակն ամենկին՝ ոչ մեք և ոչ ընդհանուր աղդ մեր: Քանզի պատկերն նեւին Գաւիթ ապօրինաւոր՝ բարբարոսութեամբն բռնացեալ, որ առաքեալ էր զՍտեփաննոս վարդապետն ի Կ. Պօլիս առ Ղրիմեցի Գէորգ Ալայեկով, զնա ոչ կարողացեալ հանել անտի Գրիգոր պատրիարքն հրովարտակաւ Սուլթանին, որով կամէր առաքել զնա առ սրբազանն մեր, մնաց նա անդէն յայնչափ երկար ժամանակ, և յորժամ ի կողմանէ ազգին Հայոց ըստ ամենայնի եղեն յուսահատ և տեսին՝ թէ ոչ ընաւ ամենկին կամին ճանաչել զԳաւիթ, սրտմտեալ այնուհետեւ բացին զմեծամեծ դուռն զրամոց, և ի ձեռն Գէորգ Ալայեկովի և չար տէր Ստեփաննոսի, որ երբեմն ի կողմանէ Յովսէփայ յանուն զպատան ժողովէր զարդիւնս բարեպաշտ Հայոցն Հնդկաստանի, կաշառեալ զդեսպանն Ռուստաց և, առեալ ի նմանէ զթոյլատուութիւն ծածով, ապա մատուցանեն Սուլթանին Օսմանցւոց՝ ըստ ոմանց 300 քսակ զրամ, և ըստ ոմանց, և մանաւանդ բաղմաց—500 քսակ (250,000 զուրուշ կամ մօտ 17,500 ռուբլի այժմեան փող), և այսպէս զօրութեամբ մեծ զրամոց լռելեայն, թարց իմանալոյ ումեք ի մեծամեծաց կամ ի հասարակաց հայոց, յեղակարծիւ տան ձգել ի պատրիարգութենէ աթոռոյն իւր ըզ-Գրիգոր պատրիարքն և հանեն զհրովարտակ՝ զի պատրիարքն և զազգ զընտիր համայն և Աստուածաբնտիր կաթողիկոսն զտէր Դանիէլ, զերկուսին ևս տարցեն ի սուրբ Էջմիածին: Եւ ըստ այսմ մինչ հանդերձեալ մեք նստեաք յաղահովի ի երեք վանսն (Իւչքիլիսայ) ի տեղի մեր, կոչեաց զմեզ Բղեյան Պայաղիտոյ առ ինքն ի 27ին նոյեմբերի (1802), և սրբազան տէրն մեր չղիտելով ինչ գնաց առ նա միամտութեամբ սրտի և հասեալ ի քաղաք անդր՝ զչն-Չիւր բանից զրեցելոց յերկրորդում առուր հասու եղաք որ նորա զափու քեահեասին ևս ըստ տնօրէնութեան Ղրիմեցւոյն և Ստեփաննոսեանց

բայց միւս կողմից յիշեալ խանի յամառութիւնն ու կոպիտ վարմունքը վերին աստիճանի գրգռումէին կրակոտ Ներսէսին: Դաւիթը մինչև անգամ միտք ունէր սաստիկ պատժել Ներսէսին, գիտենալով որ սա էր Դանիէլի գլխաւոր պաշտպաններէից մէկը. նա խնդրում է

« գրեալ է առ նա թէ՛ Դաւիթն վերահաստատեցաւ հրովարտակաւ Սուլթանին ի բռնաւորութեան իւրում և ես խնդրեմ զի դու ես բարեկամ եղիցիս նմա: Առ որ և թզբկաբնութ թղեչին այն կոչեալ էր զսրբբազան տէրն մեր, որպէս զի յայտնեցէ նմա զայնպիսի անցմն Վ. Պօլսոյ կամ իցէ զի թերևս գրգռեալ զնա բարեկամութեան եղանակաւ յափշտակել կարողացի ինչ: Բայց մինչ՝ մեք մտաք ի Պայազէտ, ի նմին աւուր սատակեցաւ և մայր Բղեչին, որոյ աղաղաւ և մեք մնացեալ անդէն չկարողացաք տեսանել զնա զաւուրս ութն, և յայնքան աւուրն ժամանեալ առ Դաւթին սուրհանդակն աւետաւոր, զոր յղեալ էին Ղրիմեցի և երկու կարգաւորքն, նա եւ առաքեաց ի Պայազիտ առ Բղեչին զհարազատն իւր Քօլիան Աբրահամ վարդապետն՝ միաբան Տաթևու և խոտացեալ Բղեչին զ60 քսակ՝ խնդրեաց զի առաքեսցէ զԴանիէլ սրբազանն իւրովքն ամենեքումբք, և ահա այսու բացաւ դուռն Բղեչին, որում ոչ ունէր ակն ինքն. ուստի որ կոչեալ էր զսրբազան տէր մեր իբր խորհրդակցիլ ընդ նմա բարեկամաբար՝ յորժամ կոչեալ զնա և զմեզ առ ինքն ի սենեակ առանձնութեան իւրոյ՝ խօսիլ սկսաւ ստութեամբ և ասէ՛ Սուլթանն մեր հրովարտակաւ իւրով հաստատեալ է վերստին զգայթ ա կղոսութիւն Դաւթի և մեզ գրեալ է կոչել զքեզ, զի թէ յօժարեսցիսդ դու տալ զանձարանի Սուլթանին զքսակն 500, զոր խոստացեալ է Դաւիթ, և կրկին եղիցիս դու կաթողիկոս ազգի քում. իսկ թէ ոչ կամեսցիս տալ զայնչափ խոստմունս Դաւթի, զնացես դու առ Դաւիթն ի սուրբ Էջմիածին, զի նա այնուհետև հատուցէ զխոստումն իւր: Առ որ սրբազանն մեր զպատասխանի նմա զայս ասաց թէ՛ տամ ես և ոչ զմի քսակ վասն վարելոյ իմ զիշխանութիւն հոգևորական. իսկ զի Դաւիթ խոստացեալ է, տացէ ինքն զխոստացեալն իւր և ինքն զխոստացէ և ազգն հայոց որպէս և հաճեսցեն առնել. իսկ ես լուծմ յիշխանութեան կաթողիկոսութեան յայսմհետէ, այլ ոչ երթամ առ Դաւիթ, մինչև առաքեսցէ զիս Սուլթանն հրովարտակաւ իւրով և բռնութեամբ իւրով. և զայս ասացեալ ել յերեսաց նորա և զնաց ի տեղի ի տուն Նաւասարդեան Հայրապետ աղային: Իսկ ապա զկնի առաքեալ անօրէն Բղեչին զքէհիպն իւր իսմայիլ աղա ասացեալ եղիտի առ սրբազան տէրն մեր և փոխեալ զբանն ասէ՛ եթէ կամիս, տացես ինձ զ60 քսակ միայն և ես առաքեալ զայս ի Պօլիս առ Սուլթանն զարձուցից զկամս նորա, զի դու կացես և մնացես ուր և կամք իցեն քո, և վասն կաթողիկոսութեան ինքն զիտացէ ում և կամեսցի տալ: Այլ սրբազան տէրն մեր այսմ ես զպա-

Երևանի խանին որ իրաւունք տայ իրան «տանջել զՆերսէս պաշ-
 « տօնեայ Դանիէլի, քանզի նա եղև զորդիւ որ ընդդէմ ձեր (խանին)
 « զինեալ ազգ և ազինք ջանային ընկենուլ զիս և եղծեալ աւե-
 « րեցին զանուն ձեր (խանի) և մեր» և այլն: Այս տանջանքը պիտի

« տասխանի տուեալ՝ ասաց, ես պարտաւոր եմ մատուցանել զանձն իմ ի
 « զոհ յանուն Աստուծոյ իմոյ, այլ չկամիմ և ոչ տամ բռնաւորաց և ոչ զմի
 « փարայ, յորմէ արգելեալ կան օրինօք ամենայն քրիստոնեայք, մանա-
 « ւանդ եկեղեցականք. ես առաւել ի բանի աստուածային և հոգևոր եկե-
 « ղեցահասութեան: քաւ լիցի ինձ ասէ կոխել զօրէնս Աստուծոյ իմոյ և մատ-
 « նելով գեհնէի զհոգիս իմ տալ վասն պատուոյ իմոյ կամ ապրեցուցանե-
 « լոյ զանձն իմ այլ ևս յաւուրս սակաւաւորս զգանձս տաճարին Աստուծոյ
 « և զարդինս ազգաց քրիստոնէից, զոր իւրաքանչիւր ոք միմի ստակ մա-
 « տուցեալ են ի վայելս հոգևորականաց ի զին մեղաց իւրեանց: Եւ եղև
 « յորժամ լուաւ զայս անօրէն ագահն և այսպէս յուսակաւ եղև որ չունի
 « ինչ շահիլ ի նմանէ բնաւ, ապա հատեալ իսպառ զկապ բարեկամութեան
 « և բարձեալ զամօթ յերեսացն, պնդեաց այնուհետև ողորջանօք և սպառ-
 « նալեօք, զի յօժարեսցի ի նմին ժամանակի զնալ առ Դաւիթն, որով և
 « Աստուածարեալ սրբազանն մեր կոչեալ առ ինքն զմիաբանսն ամենայն
 « յորդորեաց զնոսա և քաջալերեալ զսիրտս ամենեցուն բանիւք Աստուա-
 « ծային, երթիցուք, ասէ, եղբարք վասն անուան Տեառն մերոյ ի գննումն
 « և ի մահ, որով և փառաւոր արարեալ զանուն Տեառն Աստուծոյ մերոյ
 « ընկալցուք թերեւս զողորմութիւն Նորա յահագին ատենի արդարութեան
 « զատաստանի Նորա, զի լաւ է ասէ քաջութեամբ փոխանակել զսակաւ
 « աւուրս մարմնոյ կենաց մերոց ընդ յաւերժական կենաց հոգւոյ քան վատ-
 « նել զվատտակս, զոր ոչ մեք քրտամք երեսաց վաստակեցաք և տուեալ
 « անհաւատից զժառանգութիւն և զգանձս տաճարի Աստուծոյ տացուք
 « զերասանակ հոգւոյ մերում ի ձեռս սոթիս հոգւոյ մերում սատանայի, որ
 « զայս ամենայն առնէ նա ինքն ամենաչարն ի կորուսանել զհոգիս բազ-
 « մաց: Եւ այսպիսի բանօք բազմօք չարժեալ ի կամաւոր մահ զհոգիս մե-
 « րոցն ամենեցուն ել նոքօք հանդերձ և եկն ի սուրբ Եջմիածին ընդ Քօ-
 « լեան Աբրահամ վարդապետի և Շիրալի բէկ անուն պարսիկ նախարարի
 « խանին Երևանու: Լուր զանխելիս և զկծեցուցիչս սրտի և ողւոյ, ովհայր
 « պատուական, զի ի մտանէն մեր ի սուրբ Եջմիածին արկեալ զմեզ ի
 « կալարան ներքին Ղազարապատին որոշեցին զայլսն, և միմիայն զսրբա-
 « զան տէրն մեր և զնուատս ընդ տիրացու Բաղդասարին պահեալ անդէն
 « զաւուրս 32՝ անտեսանելի ի մարդկանէ՝ յիւրաքանչիւր մի բոպէ խոր-
 « հէին զչարիս հազարաւոր՝ կորուսանել զկենդանութիւն մեր կտտամահ
 « տանջանք: Այլ Տէր, որ ողորմի յորժամ և կամի՝ պահել անխափան զչնորհս
 « ողորմութեան իւրոյ զորացոյց զհոգի հզօր կայսերութեան ռուսաց և ա-

կրէր Ներսէսը, բայց սորա բարեկամները, որոնց ինքը «հարազատ» անուանով է վերապատվում, «հետամուտ եղեալ զինն զկեանս մեր
« երկրորդ (?) անգամ զնոց զնոյ» խանի մերձաւորներին երկու ժա-
մացոյց և 210 մաճառ ոսկի բաժանելով :

« մենայն մեծամեծաց և զօրապետաց նորա, որ յօրէ անտի մտանելոյ մեր
« ի սուրբ Աթոռն հետզհետէ անմիջաբար յաճախեալ դեսպանաց առ խանն
« Երևանու վասն պահպանելոյ զսրբազան Տէրն մեր արժանաւոր պատուոք
« մինչև ցլինիլ կայսերական բարեհաճութեան, այնքան զօրեցին մինչև
« բռնու իշխանութեամբ խանին Երևանու հանեալ զմեզ ի կալարանէ անտի
« նստեցուցին ի սենեկի միում, ի կարգի միաբանիցն, ուր կացաք ընդար-
« ձակութեամբ ի սակաւ ժամանակս: Եւ յաւուրսն յայնոսիկ բերաւ անդ
« և Գրիգոր պատրիարքն, զոր ևս արկեալ իսկոյն ի մշտագիշեր կրկնայարկ
« անուոյս բանտ՝ թողին զնա անտէր զաւուրս Յ, և զրկեալ զնա յամենայն
« կենցաղական բարեմամանութեանց, մինչև եկն եհաս առ խանն Երևանու
« այլ միւս դեսպան այր երեւելի, որում թամրազ Էշիկազասի ասէին. սա
« եկն բաղմութեամբ 32 ծառայից, զոր հրամանաւ մեծ և ինքնակալ կայ-
« սերն ուստաց առաքեալ էր նորեկ կուսակալն կողմանցն Պաւլ Յիցիա-
« նովն՝ հանդերձ մեծահրաման զրովք մեծ հպարքոս Ալեքսանդր Վօրօն-
« ցովի առ խանն Երևանու և առ կոյր Քէլպէլի խանն Նախիջանու յա-
« ղազս նստուցանելոյ յաթոռ սուրբ Էջմիածնի զտէր Գանիէլ սրբազանն
« ըստ բարեհաճութեան նորին կայսերական մեծութեան: Այլ զի հաճեցեալ
« էր Տէր ողորմիլ համօրէն երկրի Արարատու և Աստուածակերտ սրբոյ ա-
« թոռոյն և կամեցեալ էր նմանեցուցանել զհարազատ որդին և զիսկական
« քաջ յաջորդն հօրն իւրում և հեղինակին սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին,
« խստացոյց որպէս Փարաւոնին զսիրտ հոգեկից եղբարցն Գաւթի՝ խանիցն
« ասեմ երկաքանչիւրոյն, որք ոչ խոնարհեցան բարձր հրամանաց կայսերն
« և ոչ համոզեցան ի բանից դեսպանին առ նստուցանելոյ յաթոռ զսրբա-
« ղան հայրապետն, այլ որպէս հաւասար ընդ հաւասարի կամեցեալ փո-
« խանակաւ կատարել զհրաման տիեզերասաստ ահեղ կայսերութեան, ա-
« ռաքեալ զերկուս մեծամեծ նախարարս ետուն կնքել զամենայն դրունս
« սենեկաց կաթողիկոսարանին Էջմիածնի և ըստ խնդրոյ դեսպանին հա-
« նեալ բարձր իշխանութեամբ ի յանուոյս բանտէ զԳրիգոր պատրիարքն,
« թողին յարտասուս զծարաւին արեան ծառայիցն Աստուծոյ Գաւթի գայլ
« արաբացիւն և բերին յԵրևան առ սրբազանն մեր, որ ի բազում ա-
« ռուրց հետէ տարեալ էին անդ յառաջին աւուրս զալստեան դեսպանին,
« բերին ընդ նմա առ սրբազան հայրապետն և զնուաստս, ուստի զրեմ
« զայս ամէն առ ձեզ: (Ստորագրած) Ն Ե Ր Ս Է Ս Ե Բ Ե Ղ Ե Վ յ: Երևան. 1803.
(ամիսը չէ նշանակած):

Գ.

ՄԻՋԱՄՏՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒՍԱՅ ԵՒ ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ ԹԻՖԼԻՍԱՌԻՄ:

Ռուսաց տէրութիւնը հայոց կաթողիկոսական ընտրութեան մէջ առաջին անգամ խառնուեցաւ Յովսէփ Արղւութեան արքեպիսկոպոսի ընտրելու ժամանակը: Յիշեալ արհւոյ վախճանելուց յետոյ Թիֆլիս գտնուող Արղւութեան և Բէգթարէզեան հայ իշխանները, Յովսէփի սպասաւոր Գրիգոր վարդապետի հետ միանալով, Դաւթի կողմը բռնեցին և Վրաստանի ռուս կառավարիչ Կովալենսկու իրանց դիտաւորութիւններէ հզօր պաշտպան ունեցան: Վրաց արքայաժառանգ Դաւիթը նմանապէս այդ կուսակցութեանն էր պատկանում: Մեր խնդրից դուրս է քննել, թէ ով դոցանից և ինչ շահեր էր սպասում Դաւթի կաթողիկոսանալուց: Այսքանը միայն կասենք, որ բարձրագոյն պետութիւնը, խարուելով Կովալենսկու տուած տեղեկութիւններից, համաձայնեցաւ Դաւթի կաթողիկոսութեանը: Գաւգէ Կովալենսկու աշխատութիւնը այդ յաջողութիւնը չունենար, եթէ Պոլիս գտնուող ռուսական դեսպան Թամարան Դաւթի ջերմ կուսակից և Դանիէլին անհաշտ թշնամի չը գտնուէր: Ըստ երևոյթին ռուսական կայսերական հրովարտակը Դաւթի հաստատութեան մասին, այդ խնդրին վերջ էր տալիս ընդդէմ ցանկութեան ընդհանուր հայ ազգի: Սակայն չանցաւ երկար ժամանակ՝ եւրեմ արքեպիսկոպոսը և Պետերբուրգ գտնուող լազարեանները հասկացրին տէրութեան նախարարներին գործի ճիշտ էութիւնը և թագաւոր կայսրը շտապեց վերականգնեցնել ազգիս իրաւունքը: Կամենալով, որ Եջմիածնի կաթողիկոսը, իբրեւ հոգեւոր Պէտ հայ ազգի, ճշտապէս հայոց կամօք և ցանկութեամբ ընտրուի և ոչ թէ օտարաց թելադրութեամբ ու միջամտութեամբ, երիտասարդ կայսրը Դաւթի ընտրութիւնը անվաւեր համարեց և Դանիէլին հայոց օրինաւոր կաթողիկոս ճանաչեց: Կայսեր այսպիսի վճիռը բոլորովին անսպասելի էր Թամարա դեսպանի և Թիֆլիս գտնուող Կովալենսկու համար. սոքա թէեւ ստիպուած էին ճշգրտութեամբ կատարել իւրեանց արքայի հրամանը, բայց ներքուստ դաղտնի չէին դադարում փնտել Դանիէլին և ղեռ ևս յուսալ Դաւթի վերականգման: Կովկասի գլխաւոր հրամանատար Կնորրինգին պատուիրած էր օժանդակել Դանիէլին Եջմիածին հասնելուն. վերջինս այս մտքով գրեց երեւանի Մամադ խանին,

խստութեամբ պահանջելով որ կայսերական հրամանը կատարուի, բայց խանը ոչ միայն չօգնեց Դանիէլին, այլ ռուսաց միջամտութեանը թշնամական աչքով նայելով, ամէն միջոց գործ դրեց որ Դանիէլն ոչինչ յարաբերութիւն չունենայ Ռուսիայի հետ: Մամադ խանը մինչև անգամ զօրքի պատրաստութիւն տեսաւ որ եթէ ռուսները ղիտաւորութիւն ունենան բռնի կատարել տալու իւրեանց կամքը, սա ևս զէնքով ընդդիմանայ: Կնօրրինգը կրկնում էր իւր միջամտութիւնը Դանիէլի մասին. Մամադ խանը իւր պատասխանի մէջ զարմանք էր յայտնում, որ վարդապետների խնդրին ռուսները քաղաքական խնդրի նշանակութիւն են տալիս: Մինչ այս մինչ այն՝ 1802 թուի նոյեմբերին Իւլ-քիլիսայից եկաւ Թիֆլիս Մինաս եպիսկոպոսը հետը նոր օրհնեալ մեռն բերելով: Սա անմիջիթար տեղեկութիւններ հաղորդելով հայրապետի ղրութեան մասին, բորբոքեց Թիֆլիսի առաջնորդ Յովհաննէս Գեղարդակրի եռանդը աւելի ևս աշխատելու յօգուտ Դանիէլի: Դաւթեանք ևս քնած չէին. Թիֆլիսաբնակ իշխան Բէգթաբէգեանը, որ այն ժամանակ տէրութեան գանձապահի պաշտօնն էր վարում, անդադար նամակներ էր ստանում Էջմիածնից և ամէն կերպ յորդորում Կովալէնսկուն յօգուտ Դաւթի:

Այդ միջոցներում Դանիէլը Ներսէսի հետ միասին արդէն բերուած էր Էջմիածին և Դաւթի բռնութեան ներքոյ էր գտնվում. վերջինիս յանդուգն պահանջման համեմատ՝ Դանիէլը պարտաւորուած էր ինքնակամ հրաժարականի ստորագրութիւն տալ: Այս մասին Ներսէսը գրում է Թիֆլիսից (փետրուար 3, 1803 թ.) եփրեմին՝ «մահու սպառնացմամբ բռնադատեաց (Դաւթ) զսրբազան « տէրն մեր (Դանիէլ) տալ զձեռագիր ինքնակամ հրաժարանաց. « զոր զի շահեսցուք զկեանս մեր և զհոգի նորին խստասրտի (Դաւթի) « ըստ աղերսելոյ տառապեալ միաբանութեան ետուք նմա զկեղ- « ծեալ գիր որպէս ինքնակամ հրաժարանաց և այնու մեղմեալ « վնա ի չար խորհրդոց իւրոց ապրեցուցաք զանձն սրբազան տեառն « մեր և զանձինս մեր ամենեցուն առ ժամանակաւն, մինչև եկին « ի նորին գերազանցութենէ ենարալ լազրովին՝ այր մի և սի- « րացու Գաբրիէլն Տէր Մովսէսի Խէլթուպանեցւոյ որդի առ խանն « Երեանու հանդերձ յանձնարարական գրովք յիշեալ ենարալին՝ թէ « պաշտպանեցէ նա զսրբազանն մեր որպէս զայր մի երեւելի և քաղ- « ցրացեալ յաչս նորին ամենաողորմած սուրբ կայսերութեան.....»

Սակայն գիներալ Լազրեվի ուղարկած անձը իւր նպատակին չը հասաւ, վասն զի Կովալենսկին (որի ձեռքին էր Վրաստանի վարչութեան քաղաքական մասը) մի և նոյն ժամանակը հաղորդել էր խանին, որ Դաւթին ձեռքից եկած օգնութիւնը չը խնայէ: Չանցաւ երկար միջոց՝ Վրաստանի զինաւոր հրամանատար նշանակուեցաւ իշխան Յիցիանովը, որին կայսրը յատուկ պատուիրած էր վերջ տալ Եջմիածնի խառնակութիւններին և օգնել Դանիէլին: Դեռ ևս Վրաստան չը հասած՝ Յիցիանովը մարդ ուղարկեց Ներսէսի խանին պահանջելու, որ Դանիէլին ազատութիւն տայ և թէ իւր բռնի և անպատշաճ վարմունքի համար (հայոց օրինաւոր կաթողիկոսի վերաբերութեամբ), խանը ստիպուած կըլինի պատասխան տալու ոչ թէ միայն բերանայի կամ գրով, այլ թէ իրօք, որի մասին յետոյ շատ կըզոյջայ: Իսկ յետ ոչ բազում աւուրց, գրուած է Ներսէսը վերոյիշեալ նամակի մէջ, զայ հասանէ հրամանաւ նորին բարձր գերազանցութեան պայծառափայլ քննադ Պաւլ Դիմիտրիչ Յիցիանովին թամրազ էշիկաղապաշի (իշխան թոմաս Ծրբէլեան)՝ յաւուր Ծրագալուցին ծննդեան և ի բազում աւուրս փիճարանեալ ընդ խանին, զկնի բազում ել և էջս առնելոյ զհրաման հանեալ խանին առ Դաւիթն ետ տանել յերևան ցորբազան հայրն մեր հանդերձ պահպանօքն ըստ առաջնոյ կերպին: Այս անգամ խանը հրամայեց որ Եջմիածնի վեհարանի բոլոր դռները կողպուին և բանալիները յանձնուին պահպանելու ութ եպիսկոպոսների: Դաւթին տուին միմիայն երկու սենեակ: Այնուհետեւ խանի պահանջմամբ Պօլսոյ ընկած պատրիարքին և Ներսէսին բերեցին Եջմիածնից երևան: «Եւ մինչ մեք անդ յերևան էաք, շարունակում է նոյն նամակի մէջ Ներսէսը, այլ ևս խորհեալ զխորհուրդ խանին երևանու ի 22 յունվարի զկրկին մուպաշիրս յղեալ ետ բերել յերևան և մարդն անօրէն՝ Դաւիթ բռնաւոր, զոր և բնակեցոյց ի տան մեղիք Աբրահամ համախոհին նորա և սպա ի 24 նոյն ամսոյ զԹամրազ էշիկաղապաշին և զԱյվազ խան Սուլթան անուանումն ի հաւատարմաց իւրոց և զմեզ ևս ընդ նոսա, այսինքն զԳրիգոր պատրիարքն և զնուստոս, ճանապարհորդեաց ի Թիֆլիս քաղաքս այսու դաշամբ՝ թէ Շէրիֆ փաշան Ախալցխայու փախուցեալ ի տեղւոյն իւրմէ եկեալ անկեալ յիմ օճաղն և ես կամիմ զի զսա զօրօք իմովք տարեալ նստուցից ի տեղի իւր: Վասնորոյ դուք, որ ի վերայ Ղարսայ թարց մեծ կամ փոքր փնաս

« ինչ հասուցանելոց նոցա՝ անցուցից զօրովք իմովք զՇէրիՖ փա-
 « շայն ի Ախալքիսայ և ես ըստ հրամանի ձեր նստեցուցից յաթոռ
 « հայրապետական զԴանիէլ կաթողիկոսն, իսկ եթէ դուք զայս իմ
 « խնդիրս ոչ կատարեցէք ասէ՛ և ես ոչ կատարեցից զխնդիր ձեր:
 « քանզի մէք հնազանդ եմք Շահին՝ մերոյ և ոչ օտարաց և այլն:
 « Եւ ահա այսու բանիւ եկեալ ժամանեցաք մէք աստ ի Թիֆլիս
 « քաղաքս ի ՅԷՆ յունվարի (1803 թւի):»

Այդպէս ահա Ներսէսը, Դանիէլին թողնելով Երևանում, ինքը
 եկաւ Թիֆլիս: Բայց ի՞նչ նշանակութիւն ունէր նորա վրաստան
 գալը. ի՞նչպէս վստահացան խանը և նոյն իսկ Դաւիթ կաթողիկոսը
 թողնել նորան պարսկական սահմանն անցնելու: Այս հարցերը մեկըն-
 վում են միմիայն մասամբ:

Նախ և առաջ՝ երևում է որ խանը արդէն փոխել էր իւր քա-
 ղաքականութիւնը թէ դէպի ոուսաց տէրութիւնը և թէ դէպի Դա-
 ւիթը ու Դանիէլը: Առաջինը հիմայ այնքան ընկած էր, որ այլ ևս
 չէր կարող ուզածի չափ խանի վրայ ներգործել և կամ Ներսէսին
 փնտսել: Եթէ միայն Ներսէսի վրաստան գալը Դաւթից կախումն
 ունենար, սա ի հարկէ երբէք չը պիտի թողնէր: Ինքը խանը երևում
 է որ Ներսէսին ճանաչած էր իբրեւ ընդունակ մի անձը դեսպանախօս-
 սութեան համար, իբրեւ սիրելի ոուսաց աչքում, և, որ զլիաւորն է,
 իբրեւ այն աստիճան կապուած Դանիէլի հետ, որ ուր և գնայ, դարձեալ
 շուտով պիտի վերադառնայ իւր հայրապետին որդիաբար խնամ
 տանելու: Խանի այս վերջին կարծիքը, ինչպէս պիտի տեսնենք, չար-
 դարացաւ:

Այդպէս ահա կովկասու հրամանատար Յիցիանովի դեսպան
 իշխան Թամազ Օրբէլեանին Երևանի մէջ իւր աչքով տեսաւ, որ
 խանը ուսմաներին հաճոյանալու համար բանտից և չարչարանքից
 ազատեց Դանիէլին և փոքր ինչ սառնացաւ դէպի Դաւիթը, բայց
 կաթողիկոսական գահը ոչ առաջինին և ոչ վերջինին տուեց, այլ
 իսկապէս թողնելով թափուր, զիմեց Յիցիանովին իւր կողմից ՇէրիՖ
 փաշայի խնդիրը ծագեցնելով: Այս առաջարկութիւնը զլուխ տա-
 նելու համար խանը դեսպաններ ուղարկեց երեմն Պոլսոյ պատրիարք
 Գրիգորին և Ներսէս վարդապետին: Բերանացի աւանդութիւն կայ,
 որ Ներսէսը համոզու մ է եղել Դանիէլին նմանապէս անցնիլ դէպի
 ոուսաց սահմանը, որպէս զի եթէ վերոյիշեալ դեսպանախօսութիւնը
 չը յաջողէ և խանը նորից Դաւթին ճանաչէ կաթողիկոս, այն ժամա-

նակ Դանիէլը նմանապէս իրան կաթողիկոս հրատարակէ իւր կոնսակից հայերի համար և նոյն իսկ հայրապետական գահը Էջմիածնից դուրս լինի: Դանիէլը, իբրեւ թէ, չէ համաձայնած Ներսէսի այդ առաջարկութեանը և բարեոք է համարել վերադառնալ Նրեանից Էջմիածին: Մեզ կասկածելի է թվում որ, եթէ մինչև անգամ հոգևով չափ ցանկանար Դանիէլը վրաստան գալ, խանը թողնէր նորան. կարծում ենք որ Ներսէսը ինքը գիտէր այդ բանի անկարելիութիւնը և այդ պատճառով այդպիսի առաջարկութիւն Դանիէլին չէր կարող անել. միւս կողմից՝ եթէ միայն Դանիէլին կարելի լինէր գալ Ռուսաստան և այդպիսով սղատուիլ Դաւթի և պարսից բռնութիւնից, այն ժամանակը Ներսէսը կրկարողանար համոզել իւր արհւոյն այս անգամ ևս հետեւիլ իւր աշակերտին, որի տուած խորհուրդները միշտ ընդունած էր: Իսկ ինչ որ կվերաբերի Դանիէլի կաթողիկոսական գահի առ ժամանակ Էջմիածնից դուրս հաստատելու հարցին, մեր իւր տեղը յառաջ բերելիք գրութիւնները պիտի պարզեն թէ երբ և ինչպէս էր յղացել այդ միտքը Ներսէսի մտածողութեան մէջ:

Խանը, Շէրիֆ փաշայի մասին գետապետութիւն ուղարկելով, ստիպեց Դանիէլին մի բարեխօսական նամակ գրել Յիցիանովին: Ինչպէս տեսնում ենք, կաթողիկոսը ինքը զգում է աշխարհային և տէրութիւնների քաղաքական խնդիրների մէջ միջամտութիւն անելոյ անյարմարութիւնը, բայց յայտնում է որ ստիպուած է եղել այդ գրելու ¹⁰⁾: Նամակի վերջը «Դանիէլ կալանաւոր եալ» ստորա-

¹⁰⁾ «Պայծառափայլ կնեազ բարձր գերազանցութեան Պաւլ Դիմիտրիչ Յիցիանով, Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ... և յայտ առնեմք... զի թեպէտ «զամենայն վիշտս, զտառապանն մեր և զողորմելութիւն առ հասարակ «սրբագումար միաբանութեան մերոյ քան զայս յատուկ երկար պատմա- «գրութեամբ գրեալ մահուչափ երկիւղիւ մատուցաք վեհանձնութեան ձեր «կանխաւ յառաջագոյն, սակայն և այժմ ի գալ ժամանել աստ գերագոյն «հարազատին բարձր գերազանցութեան ձեր, քանզի խանն Նրեանու ճա- «նաչէ զմեզ կենսակիր նշանաւ նորին մեծութեան ամենողորմած զբամա- «տիւ, և զիտէ թէ չնորհ ունիմք ի նորին Աթոռոյ ողորմութեան և ի «սուրբ պատկերէդ ինքնակալ յաղթող կայսեր, վասնորոյ խնդրեաց ի մենջ «միջնորդ լինիլ խնդրանաց իւրում զոր խնդրէ ի բարձր գերազանցութենէ «ձեր վասն Շէրիֆ փաշայի ուրումն, զոր կամի հաստատել ի տեղի իւր, «ուստի ընկեցեալն է յերկիրն Ախալցխայու:

«Եւ թէպէտ գիտեմք լաւապէս թէ անվայելուէ մեզ ըստ ամենայնի

գրութիւնը ցոյց է տալիս, որ դա այդ միջոցում չունէր ազատութիւն Պարսկաստանի սահմանն անցնելու: Գրութեան ոճից երևում է, որ Ներսէսի շարադրութիւնն է: Երկար ժամանակուայ անյաջողութիւններից զրգուած, Գաւթի ուներիմ թշնամի և Երևանի խանից վրէժ պահանջող Ներսէսը ուրախ էր որ կարող է հասնել Ռուսաստան, ուր քաջ կուսակիցներ ունէր Թիֆլիսի մէջ Յովհաննէս Գեղարդակիրին, Աժտարխան — Եփրեմին և Պետերբուրգ — Լազարեան եղբայրներին:

1803 թուի յունվարի 24ին Էջմիածնից դուրս գալով ռուսաց և խանի զենապանները հասան Թիֆլիս նոյն ամսուայ 31ին: «...Եւ կեալ ժամանեցաք մեք աստ ի Թիֆլիս քաղաքս ի 31ն յունվարի, գրում է Ներսէսը Եփրեմին, և եկն եմուտ ի քաղաքս մեծահանդէս փառօք պայծառափայլ քնեազ Պաւլ Դիմիտրիչ Յիցիանովն ի 1 փետրուարի, որում ընդ առաջ ելեալ նահատակ կենդանի սուրբ հայրն իմ հոյակապ Յովհաննէս արհիւ (Գեղարդակիրն) յանդիման լինի նմա ի Դուշէթ և ողջունեալ զնա ըստ արժանւոյն մատուցմամբ աղուհացի ընդ գրկեալ աւետարանաւ և խաչիւ լսէ զբազում բանս ախորժականս, նաև զխոստմունս լաւագոյնս զայս օրինակ՝ թէ իսկոյն ընդ մոսնեյս (ի Թիֆլիս) յերկրորդում աուր առաքելից յերևան զայր հաւատարիմ և կատարեցից զանդառնալի հրաման կայսերական ևայն: Ի վերայ այսորիկ հրաման խնդ-

« գտանիլ ի սոյնպիսի անվայելուչ մեզ, սակայն ըստ որում մինչև ցայսօր
« ապրիմը չնորհը նորին սուրբ կայսերութեան և ողորմածութեան ձեր,
« և ևս ըստ որում մահ և կեանք ի ձեռս սորա են այժմ ի ներկայս, սմին
« իրի առ ապրեցուցանելոյ զկեանս մեր և մերայնոց յօժարեցաք յանպատ-
« շաճս յայս խնդիր խանին Երևանու, և որովհետև կնիք մեր հալեալ
« էր Դաւիթ բռնաւոր պատրիարքն, նորին վասն պատճառ առեալ առա-
« քեցի ի տեղի կնքոյ զհարազատսն մեր զԳրիգոր արքեպիսկոպոսն և ըզ-
« ձեռնաստունն մեր զՆերսէս վարդապետ, զի եկեալ առ բարձր գերազան-
« ցութիւն ձեր պատմեսցին բերան առ բերան զողորմելութիւն և զվիշտս
« անճար միաբանութեան սրբոյ Էջմիածնի, և մաղթեսցեն զողորմութիւն
« նորին սուրբ կայսերութեան, զի առատաձեռնել մեզ այց արասցես մեզ
« վասն անուան Աստուծոյ և վասն կենաց պատկերի նորին ի երկրի ողորմած
« սուրբ կայսերն մերոյ, քանզի մեռանիմք ահաւասիկ: Ողջ լեր և ակնար-
« կութիւն նորին սուրբ կայսերութեան քաղցր լիցի. խոնարհ Դանիէլ կա-
« լանաւորեալ ի 1803. ի 23 յունվարի: (Երևան?)»

« րեալ վերադառնայ (Գեղարդակիրն) ի քաղաքս տնօրինել աստ
 « զհանդէս հոգեորականաց՝ յառաջաւորեալ նմա ի մօտնել իւ-
 « րում, որ և պատրաստեալ ըստ արժանոյն՝ զմեծ հանդէս հան-
 « զիսացոյց կարգաւորաբար ի դուռն բերդին զարդարեալ պատուա-
 « կան զգեստուք և մեծամեծ խաչիւք և վառօք. և ի մերձինն նո-
 « րա՝ հանդէսն յառաջ կացեալ յիշեալ հոյակապ արհիւն գրուատ է
 « զնա պերճիմաստ բանիւք ներբողից, զոր և արձանացուցեալ
 « զրովք մատուցանէ նորին բարձր գերազանցութեան. որ և առաջ-
 « նովք և վերջնովք գրաւեալ զնա շնորհօք հոգեորական կացու-
 « ցանէ զմեծ նախարարն բաւական շնորհակալաւ, որ և ի նոյն երե-
 « կոյի, որում հանդիստ կանոյր ի օթեան իւր՝ իսկ և իսկ կոչեալ
 « զսրբազան հայրս մեր պանծալի՝ խօսի ընդ սմա զբազում մխի-
 « թարականս և խնդրէ ցուցանել զոք զիտակ լեզուի ռուստաց և
 « տաճկաց, զնա առաքել յերևան և այլն: Եւ ի երկրորդումն աւուր
 « տարեալ մատուցանէ նորին բարձր գերազանցութեան զգրեանս սրբա-
 « զանին մերոյ (Գանիէլի) զերկուս գրութիւնս (որոց զօրինակն յղես-
 « ցուք սրբութեան ձերում ի սոյն աւուրս) և նա ընկալեալ զայնս
 « զարձուցանէ վերստին առ ինքն հոյակապ արհիւն զի թարգմանեալ
 « մատուցէ, որ և ահա այսօր մատուցանէ հանդերձ թարգմանու-
 « թեամբն եթէ Տէր յաջողեացէ և լսեմք թէ ի սոյն օրն զմարդ
 « յղելոցէ յերևան ըստ խոստմանն, բայց թէ զինչալիս բանիւք,
 « չեմք զեռ իրազգած: Ուստի մնայ յետոյ ծանուցանել զկատա-
 « րեալն. ողջ լեր որ ի պարծանս ծառայի և որդւոյ սրբութեանդ՝
 « Ներսէս Նուստ աբեղայի. 1803 փետրուարի 4 ի թիֆ-
 « լիս քաղաք:»

Այս նամակի մէջ յիշած և Գեղարդակրի Յիցիանովին մատու-
 ցած գրութիւններից մէկը վերեւը բերած Գանիէլի նամակն էր՝ իրան
 ուղղած, միւսը շարագրած էր Ներսէսը Թիֆլիսի մէջ Գրիգոր պատ-
 րիարքի և իւր կողմից և խնդրագրի ձև ունէր: Ամենեին մոռացման
 տալով խանի այն յանձնարարութիւնը, որի համար զեսպանախօ-
 սութեամբ եկած էին Թիֆլիս և ոչ մի անգամ չը յիշելով Շէրիֆ
 փաշայի գործը, յիշեալ հոգեորականները խնդրում էին միայն, ա-
 զատել կաթողիկոսին, «սուրբ աթոռը և հայ ժողովուրդին պարսից
 « բռնութիւնից»¹¹⁾:

¹¹⁾ « Պայծառափայլ կենազ բարձր գերազանց Պաւլ Դիմիտրիչ Յի-
 « ցիանով: Ողորմած տէր: Սուրբ Յովնանէս Մկրտիչ մինչ էր ի բանտի,

Յիցիանովը փետրուարի 6ին (1803 թուի) ուղարկեց Երևանի խանին դեսպաններ՝ կայսերական տան նախարարութեան պաշտօնեայ երիտասարդ զբաղված օրօնցովին (որ յետոյ փոխարքայ կովկասսու), Չուլիօ կապիտանին և դարձեալ իշխան Թումաս Օրբելեանուն:

« Ըստ գրելոյ սուրբ Աւետարանին Ղուկասու (7. 13.), առաքեաց առ Յիսուս զերկուս յաշակերտաց իւրոց և ասէ՝ Դ՞ո՞ւ ես որ գալոցն ես թէ այլում ակնկալցուք: Ըստ այսմ ի ներկայս: Նորին կայսերական առատ ողորմութեամբն պատրիարք Արարատեան աթոռոյն և այժմ բռնաւորութեամբ պարտից կալանաւորեալ հոգևոր տէրն մեր Դանիէլ, ի վերայ կըրկնակի գրութեանց որ առ բարձր գերազանց պայծառափայլութիւն ձեր, բազում ջանացողութեամբ և մանաւանդ թէ յատուկ ողորմութեամբն Աստուծոյ հնարեցաւ առաքել առ ոտս ձերինդ պայծառափայլութեան զմնիկ պաշտօնեայս իւր, զի որպէս առաջի պատկերի նորին կայսերական մեծութեան՝ ձերինդ պայծառափայլութեան մեք ծանուցուք բերան առ բերան՝ զէմ յանդիման՝ զայն ամենայն, զորս էջր հնար ի թուղթն իւր՝ յերկիւղէ ճանապարհորդական վտանգին:

« Արդ յօրէ անտի գտանելոյ նորա զչնորհա առաջի նորին սուրբ կայսերութեան, միշտ խնդիր նորա յաթոռոյ ողորմութեան նորին այս է յամենայն գրութիւնս իւր, զի ազատեսցի սուրբ աթոռն Արարատու հանդերձ բոլոր միաբանութեամբ և ժողովուրդովք իւրով ի հեթանոսական տարապանաց, սմին իրի, լսելով զչնորհաբեր գալստենէ նորին իսկական պատկեր հզօր կուսակալիդ, առաքեաց զմեզ առ ոտս մատուցանել զնոյն խնդիր: Աշաչէ արդ ուրեմն Դանիէլ պատրիարքն, բազմավիշտ հոգևոր տէրն մեր, զի թէ հասեալ իցէ ողորմութիւն Աստուծոյն երկնաւորի ինքնակալ յաղթող սուրբ կայսերութեան, ահա ժամանակ ընդունելի, ահա օր փրկութեան, յորում ժամանեալ են պատրիարքն և Աթոռն Արարատեան ի վերջին ծայր յետին թշուառութեան և բոլոր ազգաւ և ամենայն միաբանութեամբ կան ի դրունս մահու, ուստի զի մի յանդգնեսցին ասել հեթանոսք՝ թէ ո՞ր է Աստուած քրիստոնէից: Խնդիրք են Դանիէլ պատրիարքի զի մեծ արասջիք ողորմութիւն անպատմելի սուրբ կայսերութեանն, զօրացուջիք զաջ նորա և բարձր արասջիք զձեռն նորա ըստ սաղմոսողին (8. 8. 14) և յայց ելեալ ողորմելի պատրիարքն և Աթոռոյն Արարատեան և ժողովրդեան Հայոց, ազատեսջիք զնոսա ի բռնութենէ Պարսից ի փառս ամենամեծին Աստուծոյ և ի պատիւ մեծութեան անուան ստուերի նորա, ամենաողորմած տիեզերահրաման օգոստափառ սուրբ կայսեր մերոյ Ալէքսանդր Պալովիչի: Աղօթարար բարձր գերազանցութեան ձեր Գրիգոր արքեպիսկոպոս: Աղօթարար խոնարհ Ներսէս վարդապետ:»

1803. փետրվարի 3.

Իւր նամակի մէջ դէպի խանը, Յիցիանովը նորից առաջարկում էր անմիջապէս Դանիէլին կաթողիկոսական աթոռի վրայ բազմեցնել, վասն զի դա ոռոսաց և օսմանացոց տէրութեանց ձեռքով հաստատած է և թէ՛ Վերսիսի և Սրբաշինի մի այդպիսի վճիռ տուած են, զանազան սողունները չպիտի համարձակին ընդդիմանալու: Շերիֆ փաշայի խնդրոյ մասին խօսք չկար, իսկ Ներսէսը և Գրիգոր պատրիարքը մնացին Թիֆլիսում Գեղարդակրի մօտ: Երևանի խանը, տեսնելով որ յիշեալ վարդապետների ձեռքից խաբուեցաւ, որ Ռուսաստանը իրան սպառնալից կերպով հրամայում է, այն ինչ իւր փոքրիկ խնդիրը Շերիֆ-փաշայի մասին և բանի տեղ չէ դնում, պիտենալով վերջապէս որ Շահը պատրաստ է իրան օգնելու Ռուսաց դէմ, որոնց զրացիութիւնը անտանելի էր, — Յիցիանովի ղեկավարներին բացասական պատասխան տուեց Դանիէլի կաթողիկոսութեան մասին և յետ ուղարկեց, որոնք ունայնաձեռն վերադարձան Թիֆլիս մարտի 7ին: Յիցիանովը, խանի պատասխանը յանդուգն և չը տեսնուած լրբութիւն համարելով, սկսեց պատրաստուիլ ճանապարհները քացուելուն պէս զօրքով Երևան դիմելու, խանին պատժելու և Դանիէլին կաթողիկոսական դահը բազմեցնելու: Ռուսաստանը յայտնի կերպիւ պատերազմի պատրաստութիւն էր տեսնում, իսկ խանը Դաւթից համոզուած էր, որ բոլորի պատճառը Դանիէլն և նրա օգնական Ներսէսն են: Բայց Ներսէսը խորամանկութեամբ փախաւ և հիմա Թիֆլիսի մէջ նստած ով է իմանում ինչ լարեր է լարում Երևանի խանի և Դաւթի դէմ. պէտք է նորան մի կերպ յետ բերել Էջմիածին և պատժել ըստ օրինի: Երեւի թէ այս դիտաւորութիւններով Դաւթը դիմում է վերջին հնարքի, այն է ստիպում է Ներսէսի բարեկամ Ռէթէոս վարդապետին դրել նրան մտերմաբար, որ շուտով գայ Էջմիածին հիւանդ ծերունի Դանիէլին տէրութիւն անելու և ձեռք վեր առնէ այն ունայն աշխատանքից յօգուտ Դանիէլի, որ բացի վնասը ոչինչ օգուտ չէ բերում ոչ ոքի: Ռէթէոսը, երեւի լաւ գիտենալով որ Ներսէսը այդ բանից չի խաբուիլ, ստիպուած գրում է յիշեալ մտքով մի նամակ մարտի 23ին (1803 թ.): Բնագրի վրայ Ներսէսը իւր ձեռքով գրած էր «Ռէթէոս վարդապետն գրէ ըստ հրամանի Դաւթի զի «դնացից առ ինքեան»¹²⁾»: Այս նամակը, որ միանգամայն Դաւթին

¹²⁾ Ահա Ռէթէոսի նամակը: «Սիրելի եղբօր իմոյ տեառն Ներսէսի գերզգոն և վարդապետի մատուցի ողջոյն հանդերձ խորհրդական յայտարարութեամբ:

պէտք էր վերաբերել, լաւապէս ցոյց է տալիս, թէ որքան մեծ նշանակութիւն էին տալիս Ներսէսին՝ նոյն իսկ իւր թշնամիքը: Թէ ինչ պատասխանեց այս գրութեանը Ներսէսը — մեզ յայտնի չէ: Գիտենք միայն, որ Թիֆլիս նստած՝ նա Գեղարդակրի, Գրիգոր պատրիարքի և իւր կողմից գրած նամակներովը ամբողջ աշխարհը լցրեց: Հնդկաստանից մինչև Աստորիայ ամէն տեղ Ներսէսի գրու թիւննեւրից հայոց սիրտը տոչորվում էր Դանիէլի թշուառութիւններն ու Դաւթի բռնութիւնները լսելով:

« Յայտնի է քեզ թէ որչափ և աշխատեցար ընդունայն եղև և յամենայն է վրիպեալ գտանեցար: Ո՛հ, զինչ է այդ, զինչ օգուտ թէ աշխարհ ամենայն չափեցի և զանձնդ քո տուժեցիս, մանաւանդ թէ ոչ թէ աշխարհս չափի այլ չարաչար կործանի և զանձն քո ընդ նմին տուժի: Զի յայտնի է քեզ որ թէ ի յանդորրութեան մնայիր յաւելուիր ի կեանս քո: Ապա զի է զի կենամալ լինիս և աստ և անդ թափառական չըջիս և շատիւ և ոչինչ: Արդ ահա ծերունին, այն հայր քո (Դանիէլ), որ քե կամէր ի հանգստութեան լինիլ, ի դառն կեանս գոյով ի տան բանտի դնի: Վասնորոյ եղբայրաբար և ցաւակցաբար գրեմ մտերիմ խորհրդակցութեամբ, զի բաւական է զոր ինչ ունայնաբար աշխատեցար և մոտի է զոր աշխատելոցեա ի յունայն կենցաղս և ոչինչ է զոր ինչ յուսացեալն ես որպէս բազմիցս առեր զփորձ: Խնդրեմ այսուհետև զաղարիւ և գտանիլ հանգիստ և զփառս արժանավայելս, և այս այսու գործակցութեամբ եթէ ջանասցես քոյով անձամբ չիջուցանել զկայծն բորբոքեալ ի քաղաքիդ և յիշատակեալ զանուն տեառն մերոյ վեհիս (Դաւթի) ի յեկեղեցիս աւանդեալ և յեա այնր խաղաղացուցանել զժողովուրդդ և այնուհետև սրտի մտօք ի յուղղութիւն դառնալ և կամաւ և խորհրդեամբ ձերդ առնել զայդ հնարք խաղաղութեան, յայնժամ կամ գալ անձամբ յաթոռս և կամ ընդ այլ հարցն մնալ այդր և մասսէրէթ թղթով ծանուցանել զառնելն ձեր և յիշատակելն յայնժամ մեծ բարութեան հասանիս և մեք վկայեմք և լինեմք միջնորդ որ զինչ և խնդրիցէք անյապաղ սրբազան տէրս կատարէ: Այլ այժմ զինչ օգուտ է քեզ, որ ծերունիս ի նեղութեան գոյով և դու ի բազում հոգս և ի տառապանս: Քեզ այն էր փառք, որ ի սորին հանգստութեան դու խաղաղ կենօք օրհնաթառանգ որդի երկէիր յաչս նորին, այն էր քեզ փառք և պատիւ, և ոչ այս որ երեկս ի միջի պատճառ խռովութեան, զի թէ ոմանք առ այժմ հաւանիցին ընդ գործս քո, բայց յետոյ անդոսնեն և յապալն ամենիքեան իսկ, որք լսեն և տեսնեն: Լիւ մտածեմ և հաւանիս ասացելոցս և եկ ի զգաստութիւն: Լիւ մտածեմ և ընդ Յովհաննէս արհուոյն (Գեղարդակրի) խորհեաց թէ ուստի սկսայք և ուր զաղարեաց. ուրեմն լաւ է որ հնարեցես

Դ.

ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԴԱՇՏՈՒՄ

Կովկասի հրամանատար իշխան Յիցիանովը, միտք ունենալով
ռուսաց սահմանը մինչև Սրաքսը և Կասպից ծովը հասցնել, Երևանի
խանի ընդդիմութիւնը Գանիէլի մասին բարեպատեհ առիթ էր
համարում արշաւելու դէպի Երևան և Նախիջևան, բայց զօրքի սա-
կաւութեան պատճառով քանի մի ժամանակ այդ յետաձգելով,
պատրաստուեցաւ նախ Գանձակի և Նուշայի վրայ արշաւելու և յետոյ

« խաղութիւն և զհետ երթիցես նմին և լիցիս որդի խաղաղութեան: Եւ
« ձեր փոյթ լիցի յանուն տեառն մերոյ վեհին (Կաւթի) յամենայն եկե-
« ղեցիս, և զյիշման լուրն կամ դու բերցես և կամ յղեսլիք և մնասլիք
« այդր. յանժամ զինչ և կամք իցէ ձեր Աստուծով ընդ այնմ կատարումն
« լինի թարց երկբայութեան և կարծեաց: Եւ թէ՛ զիմակայեացես թէ՛ դու
« ուլ ես, որ զայդ խօսիս և խոտանաս կատարել, հաւատա ինձ որ ես
« թերի ինչ չխօսիմ և հաւատացուցանեմ որ զոյ ի միջի մերում ոք որ կա-
« րող է առնել զայդ թարց կարծեաց, և յայում փորձ յայնժամ լինի, եթէ
« առնեցէք կատարումն բանիցս զորս գրեցաք և մեք յայնժամ այնպէս
« տնօրինեսցուք զկամս ձեր և հանգուցուք զմիտս ձեր, որ կամ ինքնին
« զիմեալ ամենայն յօժարութեամբ զայք աստ և կամ թէ հաճիք այլ ուր
« վիճակաւորի: Եւ իսկպէս հաւատա, որ սրբազան վեհին (Կաւթի)
« ևս ձանձրացեալ է թէպէտ, բայց զիտէք հաւատեալ, որ թէն հրաժա-
« րիցի՝ չտան թոյլ ի կամս իւր և անհնար է. ապա՛ դուր է զոր ջանայքդ
« և ինքն յօժարէ մեծ փառս ընծայել այնմ որ հնարիցէ զխաղաղութիւն
« առնել, և թէ՛ դու լիցիս միջնորդ և արձան բարի յաւիտենական, և միջ-
« նորդ խաղաղութեան և նշան սիրոյ և կապակցութեան երկուց տարորոշ
« ծայրից, լիցիս այժմ և յապայն յաւիտենական փառաց արժանաւոր: »

« Վերջապէս եթէ՛ զանց առնիցես և յայլմէ եթէ՛ բուռն արկանիցէք՝
« զիտացես, որ զկնի աւուրց գտանիցես զծերունի հայր քո մեռեալ և
« մնացես յաւիտեան պարտական նորին, և մեք խղեմք ի քէն զկապ եղ-
« բայրութեան և համարիմք հայրասպան, որ վասն անցաւորիս վառաց և
« սատանայական նախանձու այնքան վրդովման առիթ գտանին, այս
« մեր պայման և զիր միակամութեան եթէ լուիցես՝ իսկ թէ՛ հչ՝
« տարորոշն լիցի բաժանման մերոյ, զի թէ աջ քո ասէ զայթակղեցու-
« ցանէ՝ հրամայէ հատանել և ի բայ խլել, որով և զայլս իմաստասիրես-
« ցես. և լեր ողջ ի սէր իմ, որ եմ միաբան սրբոյ Էջմիածնի Ռէթէոս
« սեւակիր: 1803. մարտի 23, ի սուրբ Էջմիածին: »

դառնալ դէպի Երևան: Յովհաննէս Գեղարդակիրը և Ներսէս վարդապետը չէին դադարում Դանիէլի և Էջմիածնեցոց թշուառութիւնները Յիցիանովին հաղորդելուց և ամբողջ աշխարհում հռչակելուց: Մայիսի սկզբներին Երևանի խանը գեսպան ուղարկեց Յիցիանովին խոստանալով Դանիէլին կաթողիկոսացնել և իբրև թէ մեղայ գալով իւր առաջուայ յամառութեան մասին, բայց այս խոստմունքը միայն խօսքեր էին, վասնորոյ ոչինչ ընդունելութիւն չգտան: Հետեանքը միայն այն եղաւ, որ Դաւիթը, խանի վրայ վստահացած, 1803 թուի մայիսի 25ին համարձակուեցաւ ծերունի Դանիէլի մօրուսը գերծել տալ ասելով «եթէ տակաւին ի Ռուսսէ ապաւինութիւնդ՝ առ որս անկան քո չարադե արբանեալք (Ներսէս և այլք), ձայն տուր ուրեմն զօրաց նոցա, փութալ յօգնութիւն քեզ ի չարխոդ՝ որ արդ իսկ իրաւամբ ի զլուս քո հասանիցեն»: Կարծում ենք թէ այս անցքը, որ ըստ ինքեան մեծ անպատվութիւն էր Էջմիածնի հոգևորականութեան և ամբողջ հայ ազգին, խոր խոցած պիտի լինի Դանիէլի կուսակցութեան սիրտը և Ներսիսին մասնաւորապէս, որովհետև վերջինս մօտ հինգ տարուանից յետոյ նոյն ձևով և նոյն զէնքով շտապեց Դաւիթից վրէժն առնելու:

Դիւռ ևս հօկտեմբերին (1803 թ.) Ներսէսը Թիֆլիս էր գտանվում: Այդ ամսին նա Բայազէթից նամակ¹³⁾ ստացաւ, որ իմաց էր անում իրան թէ քաղաքի աէր փաշան մեռել է և տեղը մի նոր բռնաւոր է նստել. վասնորոյ այն անձինք, որոնց Ներսէսը յանձնել էր պահպանելու Էջմիածնապատկան կայքը այլ և կարող չեն երաշխաւոր լինել սորա ամբողջութեանը և խնդրում են վարդապետի կարգադրութիւնը: Պէտք է կարծել, որ բուն նամակը իւր թարգմանութեամբ Ներսէսը շտապել է ներկայացնել իշխան Յիցիանովին, իբրև նոր ապացոյց թէ որքան շուտ է հարկաւոր օգնութեան հասնել Էջմիածնին: Մեր այս կարծիքը հիմնուած է նորա վրայ, որ յիշեալ նամակի բուն օրինակը գտնվում է Կովկասեան փոխարքայի գիւանական պահպանում:

Իշխան Յիցիանովը պատրաստուեցաւ վերջապէս գնալու Գանձակի վրայ, որի յաղթելուց յետոյ միտք ունէր Շամշադիլի վրայ անցնել

¹³⁾ АКТЫ Кавказ. Археогр. Комиссiи т. II стр. 462.

և հասնել Երևան: 1803 թուի Նոյեմբերի 22ին ռուսական զորքերը նոյն իսկ Յիցիանովի հրամանատարութեամբ Թիֆլիսից ճանապարհ ելան. 29ին արդէն Շամքօր էին հասած, իսկ դեկտեմբերի 2ին Գանձակի այգիներում ամրացան: Այս բանակի մէջ իշխան Յիցիանովի հետ էին Յովհաննէս եպիսկոպոս Գեղարդակիւիը և Ներսէս վարդապետը, որոնք 1804 թուի յունվարին Գանձակից Եփրեմ եպիսկոպոսին և Մինաս աղայ լազարեանին գրած նամակում պատմում են յիշեալ քաղաքի առնիլը¹⁴): Դեռ ևս, երբ ռուսները քա-

¹⁴) Ահա նամակը՝ «Սրբազան հայր Եփրեմ արքեպիսկոպոս և վեհադ-
«նեայ իշխան.... Աղայ Մինաս: Զգրեալն մեր..... որ ի 31-ն ամսոյս
«ընդ լուսածափն առաւօտուն դէմ եղեալ յանդիման ամրոցին՝ ձաւատայ
«(Ջաւաթ խան Գանձակի) և զօրութեան նորա քաջացան հօգօրեղապէս և
«գրոհ տուեալ քան զալիս ծովու առաւել սաստկապէս չե ևս ի չափ մի-
«ջոցի կէս ժամու կանգնեցին զսանդուղս մեծամեծս ընդ պարիսպ ան-
«մատչելի կարծեալ զղեկին և լցեալ ի ներքս ի զղեակն՝ սուր եղեալ կո-
«տորեցին զթշնամիս հաւատոյ և զհակառակօրդս պաշտպանին հաւատոյ՝
«յաղթող ինքնակալին ամենայն ռուստաց աւելի քան զ1300 ընդ այր և
«ընդ կին: Այլ մեծութիւն անուանն Քրիստոսի և պատիւ ամենաողոր-
«մած քաղցր ակնարկութեան նորա, որ ապրեցոյց զքրիստոնեայ զազդս
«մեր սքանչելի իմն եղանակաւ, որ ի բազմութեան անդ կոտորածի ան-
«կեալեն ի մերազանց միայն երկու արք և երկու կամ երեք կանայք.
«իսկ այլքն ամենեքեան ապրեալք ողջութեամբ և առողջութեամբ, և
«հանդերձ այնու ամենայնիւ գտեալ զողորմութիւն յաչս պայծառ կու-
«սակալին և ամենայն զօրացն ռուստաց ըստ մեծի մասին մնացին ան-
«կապուտ ի զգետուց իւրեանց զոր ունէին զգեցեալք. չատք ևս խառն
«ընդ զօրս մտեալ ի բերդն առին և զանկողինս և ինչ ինչ ի ծածկութից
«և ի սփռեցաց, յորոց ամէնից զրկեալն են ի ցրտութենէ եղանակիս ա-
«մենայն ապրեալքն ի տաճկաց: Գրեալ եմք յառաջին գիրս (սորա
«օրինակը չունենք) մեր թէ անկաւ ընդ ձաւատ անօրինին և մեծ
«որդին նորա ի խռանն անդ, այլ յետոյ լուր եղև թէ այն սատակ համ-
«բաւեալ մեծ որդի նորա կապտեալ ընդ մերկեալ հառարակութեանն ե-
«լեալ է արտաքս խառնութենէ այլոցն ապրելոց և փախուցեալ ընդ միւս
«այլ եղբօրն իւրում դէպի Սամուղ, որ է մի ի նահանգաց Գանձակու
«ընդ իշխանութեամբ իշխողին Գանձակու՝ կղզի ի մէջ կուր գետոյ, ի
«չափ 7 ժամու ճանապարհի տարակացութեամբ. բայց մի եղբայր նոցա
«եթէ մեռեալ իցէ և թէ փախուցեալ, ոչ եղև յայտնի մինչև ցայժմ: Իսկ
«պիղծ հօր նորա ծածկել ետ զսատակն՝ պայծառ կուսակալն ձեռամբ
«ապրեալ մուլայից ըստ օրինի անօրէնութեան իւրեանց և այլոցն ամենից

ղաքի այգիների մէջ մտնելով պատրաստվում էին ամրոցը ումարակոծելու, մօտ 300 տուն Գանձակեցի հայ շտապեցին ռուսական բանակը և հպատակութիւն ընդունեցին: Դոքա անմիջապէս յանձնուեցան Գեղարդակրի և Ներսէսի խնամատարութեանը և ի հարկէ միմիայն յիշեալ վարդապետների անունն ու շնորհքն էր, որ հայերը ամէն կողմից վազում գալիս էին ռուսական բանակը և զօրքերին ամէն կերպ օգնութիւն էին ցոյց տալիս: Այնուհետև վերոյիշեալ ծանօթութեանս մէջ տպած նամակից երևում է, որ Գանձակի բերդը

« այս 5 օրէ զի բազում սայլիւք բերեն արտաքս ի ամրոցէ անտի և դիպեալ
« կուտեն ի հրապարակի դաշտին՝ ուստի առցեն որք կամիցենն ապրեալ
« տեարք իւրաքանչիւրոցն: Մեծ կլին նորա (Ջաւաթ խանի), որ է քոյր
« Նուխու Մահմատ Հասան խանին անդէն ի տան իւրում կապեալ ի զօ-
« րացն մտելոյց ի ներքս, յետոյ ուրեմն մտախոհ եղեալ առ ապրեցուցա-
« նելոյ վանձն երթայ անկանի առ դուստր վարպետ Նասէյի արուեստա-
« պետի դրամահատութեան Հերակլին, որ էր հարուացեալ որդւոյ մելիք Մեջ-
« լումի, կարծեալ թէ իցեն ոմանք ի նորոյաց ընդ զօրացն յաղթողաց որք
« ապրեցուցնեն և զինքն ընդ նմա. իրաւի ապրեցոյց զինքն այս խոհա-
« կանութիւն նորա, զի որդի Նասէյին եկեալ ընդ Հախվերդովին, ըստ
« որում ունին զվաղեմի լաւ ծանօթութիւն, իսկոյն ընդ բանիլ դրանն
« մտեալ ի ներքս Ռուստաց նշանով գտանէ զքոյր իւր և առ նմա զյիշեալ
« կլինն խանի, զորս հանեալ հրաման պայծառ կուսակալին պահէ ի տան
« քեռն իւրոյ մինչև ցայսօր, և երէկ եկն ի տեսութիւն նորա պայծառ
« կուսակալն և մխիթարեալ զնա բարւոք յուսադրութեամբ, հրամայեաց
« ժողովել առ ինքն և զամենայն ապրեալսն ի կանանց և ի մանկանց խա-
« նին և որդւոց նորա և եցոյց նոցա զքնակութիւն ի գեղջ յայսմիկ զի
« բնակեցցի աստ մինչև եկեսոց վասն նոցա կայսերական հրամանն: Բայց
« աստ պատմեսցուք զմեր սիրեցեալն, զի ի 4 ամսոյս, որ էր օր երկրորդ
« առման բերդին, կատարեցին մեծաւ հանդիսիւ զտօն յաղթութեան
« Քրիստոսապսակ ինքնակալին, ուր էաք ներկայացեալ և մեք: Յետ
« կաաարմանն տօնին ժողովեցան ամենայն մեծ և փոքր զօրապետք ի
« ճաշել առ կուսակալն. կոչեցաք և մեք յայն սեղան թէպէտ և ոչ ի ճաշ,
« ըստ որում պահք էր մեր օրն այն. բայց իրաւի զուարթացոյց զսիրտ
« մեր օրնեալ կուսակալն առաւել քան համադամ իւզալիր ակործաճաշակ
« կերեաւ, զի մինչ եհաս ժամանակ և արբին զբաժակ յանուն կենաց
« ամենողորմած ինքնակալին, յետ նորա ընկալեալ ի ձեռն իւր
« զբաժակն, ձայնեաց՝ առ բազմութիւնն ամենայն երգել զերգս հոգևորա-
« կանս և յաւարտ երգոյն ասէ բարձրաձայն՝ արբցուք և յաղագս կենաց
« Դանիէլ պատրիարքին հայոց զբաժակ ուրախութեան՝ առ որ անծա-

առնելուց յետոյ (յունվարի 4ին 1804 թ.), Յիցիանովը դարձաւ Թիֆլիս, իսկ Գեղարդակրին և Ներսէսին առ ժամանակ թողեց Գանձակի հայ հասարակութեան դրութիւնը ապահովայնելու և առհասարակ խնամք տանելու համար: Թէ երբ վերադարձաւ Ներսէսը Թիֆլիս՝ մեզ յայտնի չէ, բայց ղիտեմք միայն որ 1804 թուի մարտի 19ին նա արդէն Թիֆլիս էր, որտեղեց շարունակում էր իւր նամակագրութիւնները: ¹⁵⁾

Իշխան Յիցիանովը թէ և միտք ունէր առանց Թիֆլիս վերա-

« նոթք բազմականք ի տարակուսի եղեալ թէ ով արդեօք իցէ այն, յետոյ
« իբրև ծանեան ի միմեանց ամենեքին միաձայնութեամբ կոչեցին բարձրա-
« բարբառ «ուռայ, ուռայ» եօթնիցն և ութնիցն կրկին կրկին, և ի վախ-
« ճանի ասէ ի լուր ամենեցուն բարձր բարբառով՝ եթէ արեամբ և եթէ
« առանց արեան նստեցուցանել պարտեմք յաթոռ իւրում զԳանիէլ պատ-
« րիաբքն ի լինիլ մեր ողջ ողորմութեամբ Աստուծոյ:

« Այսօր ահա սկիզբն արարին զօրքն դառնալ յետս ի Թիֆլիս, ինքն (Յի-
« ցիանով) ևս գնալոց է յետ երկուց աւուրց, բայց ի մենջ խնդրեաց մնալ
« աստ առ ժամանակ մի յաղագս կարգաւորելոյ զմեր աղղիս. մեք ևս
« յանձն առաք մնալ յամսօրեայ ժամանակս և աւել դարձցուք և մեք ի
« Թիֆլիս. զրեալ եմք Մինասին (մեռոնաբեր Մինաս եպիսկոպոսին ?) որ
« զայ, և տեսցուք թէ զիարդ առնել ունիցիմք. ի հարկէ յայնժամ ևս
« ծանուցանեմք ղկատարեալն: Երէկ եկեալ մի պօթպօլկովիկ հանդերձ
« երդմնագրովն, ժողովեցաք զամենայն հասարակութիւնն ազգի մերոյ յետ
« օրհնութեան ջրոյն (Ջրօրհնեաց ?) և ի մէջ եկեղեցւոյն ընթերցեալ զայն
« ի լուր ամենեցուն, երդմնեցուցաք զամենեւին և ետուք ստորագրել
« զգիրն, զի կայցեն մնասցեն յայսմ հետէ հաւատարիմ ժողովուրդք կայսեր:
« Խոնարհ ծառայ Յովհաննէս արքեպիսկոպոս, առաջնորդ Թիֆլիզու և
« Գանձակու Հայոց: Խոնարհ Ներսէս արեղայ: Գանձակ. յունվար. 1804»:

Այս նամակի պատճէնից արտագրողը աւելացրած է «Այս գիր է ձե-
« ուղիր Ներսէս արքեպիսկոպոսի և ստորագրութեամբ երկուցն, բայց
« չունէր զամսաթիւ, մինչ ի վերայ զրեալ էր ձեռամբ Եփրեմի կաթողի-
« կոսի՝ ստացայ 1804 մարտի 15 ի Ս. Պետերբուրգ». կարծելու է որ
նամակը գրած է յունվարի 7ին:

¹⁵⁾ Ներսէսի նամակը Մանուէլ վարդապետ Աթուռեանին: «Զուտ
« և անկեղծ, պարզ և սիրելի և յարգոյ Մանուէլ վարդապետ: Ի 18 ղեկ-
« տեմբերի անցեալ ամին ընդ մեր սիրեցեալ տիրացու Սահակին գրեալդ...
« յաղագս մայեօր Ղարաօսիմին (?) գրեալսդ յոյժ չերմեռանդութեամբ ու-
« նիմք կատարել ողորմութեամբ Աստուծոյ, այլ սակայն մեծ տարակու-
« սութիւն եղև մեզ բարձր աստիճանագրութիւնքն մեծագործութեանց

դառնալու Գանձակից ուղղակի գնալ Երևանի վրայ, բայց Մինդրե-
լիայի հպատակութեան խնդիրը և լեզգիների կատաղի յարձակմուն-
քները ռուսաց վրայ—ստիպեցին նորան քանի մի ամիս հետաձգել
իւր դիտաւորութիւնները Հայաստանի զաւառների մասին: Բացի այդ՝
մինչևի ապրիլի կէսը ռուսաց զօրքին անկարելի էր անցնիլ և հաս-
նիլ Երևան այն ժամանակուայ վատ և ձիւնով ծածկուած ճանա-
պարհներով: Գործի այս տարտամ ընթացքը կրակոտ Ներսէսին
վերին աստիճանի անհանգիստ էր անուամ և սա իւր այդ զրութիւնը
«կիսակենդան» էր անուանում իւր նամակներում:

Ե.

ՆԵՐՍԷՍԻ ԶԱՆՔԸ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ:

Դեռ ևս 1803 թուի վերջերին իշխան Յիցիանովը տեղեկացաւ,
որ պարսից Բաբա խանը (որ յետոյ Ֆաթ-Ալի-Շահ անունով թա-

« նշանակք, զորոց զհետս նշուղիւք անգամ նշմարել անբաւական գտանին
« միտք մեր: Բայց միայն քանդի առածէ հասարակաց հայոցն Հայաստանի
« թէ այժմէ հարեալն երկնչի ի չալ չաթուէ՝ այսինքն առասանէ, մեք ևս
« դժուարաւ կարողանումք մատուցանել միւս անգամ զհաւատս մեծա-
« բնութեանց ուրուք, նա մանաւանդ՝ զի սոյն այս սիրելիս ինքն է որ
« որպէս մտերմական խորհրդատուութեամբ միշտ յուսացուցանէր զսրբա-
« զան՝ Յովնանէս առաջնորդն, թէ բացաքձակ հրաման ունիմք կայսերա-
« կան, որ ի յամառիլ խանին Երևանու հաղար արամքք՝ գնացեալ յան-
« կարծակի յափշտակելոց եմք յաթոռոյ անտի զգահ ագճիկն Դաւիթ,
« ըստ որոյ և մեք միամիտ եղեալ ի բաց կացաք ի զգուշաւոր խորհրդոց
« մերոց, որով և ոչ բազում ժամանակաց զկնի պատահեցաւ մեզ երկիւղն
« յորմէ կասկածէաք և կալաւ զմեզ վտանգն՝ յորմէ միշտ խիթայաք: Արդ
« եղբայր՝ ըստ քոյդ խնդրոյ ահա եղիցի քեզ բաւական տեղի հանելոյ զի-
« մաստ կատարեալ դատողութեան, բանք նորին սիրեցելոյ զորս իբրև
« հիմն հաստարմատ ամենայն խարդախութեանց կամ որպէս վարագոյր
« ծածկող ամենայն անուղղայ ներգործութեանց յայդրուստ կառուցանէ՝
« թէ մերձաւորութիւն իմ առ հակառակորդս մի լիցի առիթ գայթակղու-
« թեան: Լուր եղբայր, առ ինչ արդեօք պարտաւորիցի նա առնել զայն-
« պիսի անուանեալն փօլիթ ի քայ ընդ հակառակորդս մեր, ոչ վեհք են
« նոքա, ոչ կառավարիչքն են իմիք գործոց, ոչ վաճառականք որպիսի և
« իցէ իրաց ուտելեաց կամ զգեղեաց և ոչ այլ ինչ, և զինչ իցէ արդեօք
« որ պարտաւորիցէ զնա առ այն: Ապաքէն մարդասիրելն միայն հարկաւոր
« և յոյսն առ ի նմանէ մնտի մնտեաց: Մեք ըստ ձերդ զրելոյ հետե-

գաւորեց) գծտութեամբ նայելով ռուսաց վրաստանի մէջ հաստատուելու վրայ, զօրքէ ժողովում Դաւրէժ, ի հարկէ չար ղիտաւորութեամբ: Գանձակի նուաճուելու լուրը ակելի ևս շտապացրեց պարսիկներին վերջ տալ ռուսական յառաջադիմութեանը Կովկասի երկրում: Յիցիանովը այս բոլորն իմանալով իւր կողմից Երևանի վրայ արշաւելու պատրաստութիւն էր տեսնում: Ընդ ամէնը այս պատերազմի մէջ ռուսները կարող էին գործ դնել մօտ 4,560 հոգի և 12 թնդանօթ, այն ինչ սոցա հետ մարտնչող պարսից զօրքի քանակութիւնը հասնում էր 40,000 հոգւոյ: Այնու ամենայնիւ Երևանի խանը աշխատում էր ցոյց տալ իրան պատրաստ ռուսաց պաշտպանութեան տակ մտնելու և այս մտքով անդադար դեսպաններ էր ուղարկում Յիցիանովին. վերջինս վճռական կերպիւ պահանջում էր,

« լոց եմք ամենայն ուշադրութեամբ որչափ և զօրեցէ կարողութիւն մեր, և եթէ եղիցի և դոցուք ի նմա զմասներորդ ի հազարաւորաց յուսացեալոց ձեզ, զղջացեալ ընդ դժուարահաւան լինիլ մեր, հանդերձ մեղայիւ, մատուցանեմք զկատարեալ շնորհակալութիւնս յաղագս հաստատուն պահելոյ ձեր զայնպիսի գործունեայ բարեկամ, ապա թէ ոչ, ոչ մեղադրեմք ձեզ, քանզի բանիցն միայն էք ականջալուր և հետացն և ծաղու երեսաց նորա անփորձ. միայն խնդրեմք զի առանց մեծ մեղադրութեան ոչ վաղվաղակի անգոմնեալ զբանս մեր զայստօրիկ, համբերեմք ըստ խոստմանցն ի փորձոյ վկայեալ կատարածին, և այնպէս ապա գտնիք զմեզ ըստ արժանի կամաց ձերոց ջերմեռանդ սիրակից յարգութեան ձերում՝ նուաստախոհ սիրասէր փոքր արեղայ Ներսէս: 1804, մարտի 13. ի թիֆլիս»:

Այլ այլ նամակ դարձեալ Մանուէլ վարդապետին.

« Կարծեմ թէ ի 25 ապրիլի գրեալ իցեմ միւս ևս գիր առ սիրեցեալդ, որով յայտնի լինիցի մեր առողջութիւնն կիսակենդան: Իսկ այժմ ևս վերստին զնոյն նշանակելով, յաւելում յայտնել յարգելոյդ, նախ որ մեր սրբաղանն (Գանիէլ) առողջ է անդէն ի բանտի իւրում մինչև ցայսօր ժամանակ, երկրորդ՝ որ ի խանէն Երևանու անմիջաբար դան և զնան հրեշտակութիւնք պարսկականք, որպէս թէ կամին մտանել ընդ հզօր իշխանութեամբ նորին կայսերական մեծութեան. բայց այսու ամենայնիւ պայծառ կուսակալն վերստին կազմ պատրաստութեամբ պատրաստի ելանել ազատեալ ըստ կայսերական բարձր հրամանին ի սմին իսկ ամսեան՝ զոր Տէր յաջողեցէ: Երրորդ՝ որ Գէորգ վարդապետի բեռինքն (?) յորում է աւանդւոյն, վասնորոյ պրեն, տակաւն ըմբռնեալ պահէ փաշայն Պայազէտոյ..... Խոնարհ արեղայ Ներսէս, 1804 մայիսի 11. թիֆլիս»:

որ Դանիէլը կաթողիկոսական գահը բարձրանայ, իսկ Դաւիթը յանձնուի ռուսաց, վասն զի կայսրի կամքն է որ սա հեռանայ Եջմիածնից Ռուսաստան, ուր Թագաւորի անունով խոստացվում է նորան կատարեալ ապահովութիւն և օրինաւոր ռոճիկ մինչև մահը անխեղճ ապրելու համար: Մինչև այս չկատարուի հաշտութեան պայմանների վրայ խօսել անկարելի է, գրում էր Յիցիանովը: Մամադ-խանը, նախազգալով որ գործը լաւ վախճան չի կարող ունենալ, ամրացնում էր Երևանը և բոլոր բնակիչներին իւրեանց պաշարով ժողովում բերդի մէջ: Ամէն դերդաստանից նա մի մի ամանաթ (պատանդ) էր վեր առնում, նմանապէս ժողովում էր բերդում իւր հպատակ քրիստոնէից — հայոց կանանցը և որդւոցը, որպէս զի նոցա տղամարդիկը ռուսաց կողմը չանցնեն: Դանիէլին և Դաւթին բերել ատեց Երևան և բանտարկեց: Չը նայելով խանի գործ դրած այս միջոցներին, Երևանի գաւառի հայք պատրաստվում էին ռուսաց կողմը անցնելու, երբ միայն սոցա զօրքերը մօտենան: Առհասարակ թէ վրաստանի և և թէ խաների հպատակ հայերը շատ համակրում էին այս պատերազմին, երևի Գեղարդակրի և Ներսէսի ղրղմամբ: Յիցիանովը օգուտ քաղելով այդ համակրութիւնից՝ հրամայեց Գանձակի, Ղազախի, Շամշադինի և Լօռուայ հայերից քանի մի գունդ զօրք ժողովել: Վրաստան տեղափոխուած հայ մելիքները նմանապէս իւրեանց ժողովուրդից առանձին գունդեր կազմեցին. հայ և վրացի զօրաց թիւը երեք չորս հազարի էր հասնում: Յունիսի 4ին (1804 թ.) ռուսական բանակը, քանի մի մասը բաժանուած, առաջ խաղաց դէպի Երևանայ խանի սահմանները: Ռուսաց առաջապահ գունդի մէջ, որ ժէներալ Լէօնտիէվի հրամանատարութեամբ էր՝ գտնվում էին Գեղարդակիրը և Ներսէսը, հետը ունենալով մօտ 100 զինաւորուած կորիչ հայերի գունդը: Հազիւ թէ անցան վրաստանի սահմանը, ահա եօթը հազար հայ գերդաստուն Երևանի խանից փախած հասան ռուսաց բանակը օգնութիւն խնդրելով: Գեղարդակիրը սոցա ուղարկեց Լօռուայ կողմերը ¹⁶⁾: Յունիսի 19ին ռուսաց զօրքերը մօտեցան Եջմիածնին և հեռուից լսեցին զանգակների ձայնը: Յիցիանովը կարծում էր որ այդ վանքի միաբանութիւնն է պատրաստվում խաչով և աւետարանով իրան դիմաւորելու: Շուտով իմացուեցաւ,

¹⁶⁾ Տես Վեդուհի Հայոց աշխարհիւ 1863. Յիշատակարան Յովհաննու Ոսկերչեան:

որ 20,000 պարսից զօրք Արբաս-Միրզայի հրամանատարութեամբ լցուել, բռնել է բոլոր տարածութիւնը Էջմիածնի և Ս. Հռիփսիմէյի և Գայանէի վանքերի մէջ տեղը: Զանգակը ածել էին տալիս պարսիկները ռուսաց խաբելու համար: Յունիսի 20ին, սրբոց Հռիփսիմեանց տօնի օրը, պատերազմը սկսուեցաւ և վերջացաւ պարսից փախչելովը: Այդ օրը սպանուեցան Յակոբ վարդապետ Պօլսեցի վարժապետ անուանեալ և Տրդատ Աժտարխանցի սարկաւազը ու քանի մի ուրիշ անձինք, որոնք վանքի պատնեշէց նայում էին պատերազմին: Էջմիածնայ վանքը այնուամենայնիւ մնաց տակաւին պարսից զօրքի ձեռքին: Յունիսի 25ին ռուսական զօրքը ղիմեց դէպի Երևան և հասնելով Քանաքեռ գիւղին հանգիստ առաւ: Յունիսի 27ին Էջմիածնի միաբանութիւնը մի վարդապետի ձեռքով հաղորդեց Յիցիանովին, թէ պարսիկները վանքից գնացին, մէջը մեծ պաշար թողնելով: Իսկոյն ռուսական մի գունդ շտապեց, մտաւ Էջմիածնի վանքը առանց մնասի: Յունիսի 30ից սկսուեցաւ Երևանի պաշարումը: Խանը նեղ դրութեան մէջ լինելով դարձաւ Դանիէլի միջնորդութեանը, որ բերդից մարդիկ էր ուղարկում Յիցիանովին բարեխօսելու մտքով. վերջինս դարձեալ պնդում էր, որ Դաւիթը և Դանիէլը իրան յանձնուին, ապա թէ ոչ՝ ոչ մի պայման չի ընդունի:

Հարկ չկայ մեզ պատմել մանրամասնաբար թէ քանի անգամ պարսիկները և ռուսները պատերազմեցին Երևանի բերդի առաջ: Բուսական է ասել, որ պաշարումը շարունակուեց մինչև սեպտեմբերի 3-ն (1804), երբ ռուսները զրկուելով բոլորովին պաշարեղէնից ստիպուած էին առ ժամանակ յեա ձգել Երևանի նուաճիլը և վերադարձան Վրաստան: ¹⁷⁾ Հացի պակասութիւնը ռուսական այս բա-

¹⁷⁾ Այս մասին Ներսէսը 1804 թուի նոյեմբերի 17ին գրում է Թիֆլիսից Ալթունեան Մանուէլ վարդապետին, որ այն ժամանակ Գրիգորիոս-պօլու յաջորդ էր, «ի Պետրբուրգու յապրիլի 11 գրեալդ առ մեզ հանդերձ « օրինակօք գրեցելոց առ պատրիարքն և առ Մահաթեսի Ստեփաննոս աղնիւ « ամիրայն և առ ի նմանէ գրեցելոյն առ յարգելի եղբայրդ, ընկալաք ի « քան ի սն հոկտեմբերնի և յոյժ ուրախ եմք ընդ ցանկալի առողջութեանդ... » « Վասն ոչ յաճախակի զրկոյս առ ձեզ և առ որս արժանն է և մանա- « ւանդ զպատասխանիս քանիցս զրութեանց անձնաղիր հարադատին մերոյ « տիրացու Սահակին Թօմայեան, իրաւի մեղադրանաց եմք արժանաւոր, « սակայն համարիմ թէ բազմիցս զառ ի սիրելութենէ ձեր զներողութիւն « եմք մաղթեալ պատճառացն յայտարարութեամբ. մանաւանդ զի դու

նակի համար շատ զգալի էր, որովհետև ճանապարհների վատու-
թեան պատճառով Թիֆլիսից պաշար չէր ստացվում: Այդ նեղ դրու-
թեան մէջ յանկարծ Յիցիանովի ձեռքը ընկաւ մի նամակ որ գրած
էր Դաւիթ կաթողիկոսին իւր կուսակից վարդապետներից մէկը. այդ
գրութիւնից երևում էր, որ Էջմիածնի մէջ հացի մեծ քանակու-
թիւն էր թաքցրած: Յիցիանովը օգոստոսի 11ին մի փոքրիկ զուեղ
ուղարկեց վանքը, որ պահած հացը առնէ բերէ: «Վարդան եպիս-
« կոպոսին յայտնեցէք, ասած է Յիցիանովի հրամանագրի մէջ, որ
« ես հրամայեցի բանդարկել իրան և ոչ հաց ոչ ջուր տալ նո-
« րան, մինչև որ չի ցոյց տալ պահած հացի տեղը: Այդ հացը
գտնուեցաւ և 35 սոյլով բերուեցաւ բանակը. վանքական ցորենի

« ինքնդ իսկ քաջ գիտակ ես, որ չեմ ես առողջ անձն, և կարող ոք տո-
« կացող աշխատանաց, և այնու ամենայնիւ այս քանի ամ պարաւանթեալ
« ընդ սպասահարկութեամբ, որ ի վերէ քան զչափ տկար կարողութեան
« իմոյ, յայտ է ուրեմն թէ չես ներեալ ինձ անտես արարեալ զինդրանօքս:
« Իսկ յաղագս պատասխանագրութեանց տիրացու Սահակին եղբօր մերոյ
« պարտաւոր երևիմ, բայց և այն յուղիղ մտաց և մինչ ակն ունէի թէ
« թերեւ ողորմութեամբն Աստուծոյ և չնորհօք նորին կայսերական մեծու-
« թեան լի արդիւնաւորութեամբ մատուցանէի նորին սիրելութեան զղար-
« ձուած բանիցս, ապա զի ոչ յաջողեցաւ, տեղի ունի ուրեմն մեղադրու-
« թիւնն, եթէ իցէ ի կարծիս յաղագս սիրոյ մեր, որ առ նա և կամ վար-
« կցէ թերեւ զմեզ ժխտողս երախտեաց հարազատից զի արդ և իցէ ար-
« դարութիւն եղբարց իմոց և ես յանձն առնում զյանցանս առ ամենայն:

« Աղէտ տարաբախտ զկալուածոցս, զի այն ինչ բաղեալ տարածեցաւ
« համադամ ախորժակ հանդերձանաք սեղանոյն, անդէն իսկոյն լուծին դե-
« րախանն անարժանութիւնք մեր ցանկացեալ բարեացն վայելչութեան:
« Քանզի ի մտիցն յուլիսի մինչ ցերեքն սեպտեմբերի անհնարին սամտ-
« կութեամբ պաշարեալ զամրոցն Երևանու և ահագին զօրութեամբ սասա-
« նեցուցեալ մինչ իսպառ զանթիւ բազմութիւն զօրացն պարսից, զորոց
« ասէին աւելի քան 460 հազար, վաղճանաբար նեղեալ ի պակասութենէ
« հացի՝ դարձան ունայն և անօրէնն Դաւիթ (Դաւիթ) վաճառեաց մեծա-
« զին զտէրն մեր (Դանիէլ) Բապա-խան չաչին պարսից կորուսանել մինչ
« իսպառ, այլ դոճութեամբ Ամենակարողին, որ ունի ի ձեռին զսիրտս ա-
« մենից, ըստ որոյ ճմլեալ և բարբարոս իշխանիւն, դարձոյց առ տէր ըզ-
« զթութիւն նորա, որով և տարեալ մինչ ի Թարվէզ, թողացոյց զնա ան-
« դէն, ուր ահաւասիկ կայ ի տան հայկազն իշխանի տեղոյն Մահաբաի
« Յօհաննէս կոչեցիւր ընդ իշխանութեամբ բարբարոյ Ամէտ-խանին Թար-
« վիզոյ բաւական ապահովութեամբ, որպէս և ինքն զրեալ էր սուրբ մա-

քանակութիւնը 150 ռուսական չիթվերտի էր հասնում: Սակայն այդ ևս երկար ժամանակ չէր կարող բաւականութիւն տալ զօրքին, վասնորոյ սեպտեմբերի 4ին լուսադէմին ռուսները թողին Երեւանի պաշարումը և գնացին Էջմիածին, որպէս զի հետը առնեն Դանիէլի կուսակից հայ միաբանութիւնը և վանքական կայքը, այն մտքով, որ վերջէնը Դաւթի կամ Երեւանի խանի ձեռքը չընկնի: Սեպտեմբերի հինգին զօրքը հասաւ Էջմիածին և Յիցիանովը իւր մեծամեծներով իջաւ վանքում, իսկ զօրքը տեղաւորուեցաւ պարսպից դուրս: Ժնեւրալ Տուչկովը, որ Յիցիանովի զլխաւոր օգնականներից մէկն էր, իւր յիշատակարանի մէջ գրում է ¹⁸⁾ «Ես մտայ գլխաւոր եկեղեցին (Էջմիածնի) և գտայ այնտեղ իշխան Յիցիանովի ուղարկած մարդ-

« տամբ իւրով առ միաբանութիւնն մեր, զորոյ օրինակն ընդ գրոյս մա-
« տուցաք սրբազան հօր մերում, և առ ի քէն զնրեւն մաղթել յուսով
« յուսացայ:

« Խնդրեմ տիրացու Սահակ եղբօրն մերոյ վերստին յարգի սիրեցեալդ
« ծանուցես ի գրելդ, զի այն աւանդն, զոր եղեալ է ի բեռին Գէորգ վար-
« դապետի, տակաւին բեռինքն այնոքիկ արգելեալ պահէ Պայազիտ բղե-
« աշխն տեղւոյն, և մինչ ոչ առցէ զոր խոստացեալն են ոչ տայ, բայց
« Աստուած եթէ զիարդ ունիցի տնօրինել, այն ևս արդէն անյայտ միայն՝
« ուրեմն անհոգ լիցի, զի բեռինքն ամբողջ ժամանեալ են ի Պայազիտ, և
« տէր նոցա կայ հեծեծանօք որպէս գառն առաջի գայլոց....»

« Ունիմ աւարեալ ի սրբոյ Աթոռոյն զբաղում առանձնագրութիւնս
« առ Դաւիթն (Դաւիթն) ի Գրիգոր սևակրէ զառաւել թունալիսն ընդդէմ
« նորին կայսերական մեծութեան, Եփրեմ սրբազանին, աղայ Յօհաննիսին
« և աղայ Մինասին և աղայ Յովակիմին և այլոց՝ ևս և զառաջին սկզբունս
« զօրութեանց նորա: Յաղայեկովէ և ի Միասարէ (?), որք զղրամ զրամ
« կոչեն և պատուիրեն անպատիւ առնել զսրբազան տէր (Դանիէլ) մեր և
« գերծուլ զմօրուան պատրիարքին. ի Ստեփան Վրացւոյ, որ զ100
« քսակ խնդրէ յոյժ աղաղակաւ՝ թէ բացի զրամոց ալ ինչ ոչ օգնէ: Ի կոյր
« Ղազարէ և կարնեցի Պետրոսէ, որք գրեն թէ 86 հազար զուրուչ ծախեալ
« եմք և դեռ չեմք հոգացեալ ինչ: Ի կարապետ վարդապետէ և ի Քօլիան
« Աբրահամէ, որք զղրամ պարտ առեալ տան կաշառո աստ ի Թիֆլիս և
« խնդրեն յղել զբանս բազումս, տգեղս և հակառակս ինքեանց ի նա գրե-
« լով: Ի Սօլօմօնէ Արղութեանց և յոմանց Աժտարիանցւոց ևս և զղաղա-
« լիս ի Յօհաննէս պատրիարքէն, զտումար կաշառացն Իգմիրու Մարտիրո-
« սէն, ևս և ի բազմաց, զորս զամենեւին ահա ի ձեռս զրազրի տամք օրի-
« նակել զի յղեսցուք առ սրբազան հայրն մեր (Եփրեմ ?): Նուաաստ աբե-
« բեղայ Ներսէս:»

¹⁸⁾ Закавказье отъ 1803—1806 года. Н. Дубровина. СПб. 1866.

« Կանց: Նորա ժողովումէին դանձը, որ դեռ միջոց չէին ունեցած
 « տանելու երկու կաթողիկոսները Դանիէլը և Դաւիթը: Տաճարի մէջ
 « տեղը դիզուած էին զանազան ոսկեղէն և արծաթեղէն սպասներ,
 « մարգարիտներ և թանկագին քարեր: Շուտով ներս մտաւ եկեղե-
 « ցին և ինքն Յիցիանովը և հրամայեց ինձ կարգադրել, որպէս զի
 « մեզ հետ միասին Թիֆլիսից եկած Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի
 « (Գեղարդակիր) հետ կնքենք և արկղների մէջ դարսենք ժողոված
 « գանձը և ապա իմ գնդի պաշտպանութեամբ տանենք Թիֆլիս:»

« Քանի մի օֆիցերներ, արհեստաւորներ և մշակներ իմ գուն-
 « դից առնուած, շուտով եկան ինձ տուած յանձնարարութիւնը
 « կատարելու, և ամբողջ օրը և գիշերուայ մի մասը մենք այս
 « գործի վրայ անցկացրինք: Հաւաքելով վանքի բոլոր սպասները, ես
 « նշմարեցի անկիւնում փրկչի պատկերի առաջ մի մեծ ոսկեայ
 « կանթեղ թանկագին քարերով զարդարած, և երբ որ ես ուզե-
 « ցայ հրամայել վեր առնել և այդ կանթեղը, արքեպիսկոպոսը
 « (Գեղարդակիրը) սկսեց խնդրել որ այդ կանթեղին ձեռք չտանք,
 « որովհետեւ, ասաց, եթէ մեր գնալուց յետոյ պարսիկները վանքը
 « մտնեն և այդ կանթեղը իւր տեղը չգտնեն, այն ժամանակ նրանք
 « կը քանդեն թէ վանքը և թէ եկեղեցին: Պատկերի տակը եղած
 « մարմարիոնի քարը վերցնելով, Յովհաննէսը ցոյց տուաւ ինձ մի
 « արծաթեայ տուփ, որի մէջ պահուած էր պարսից Նադիր-Շահի
 « հրովարտակը. սորա հետ միասին ուղարկելով կանթեղը, շահը
 « հրամայել է որ դա միշտ վառած լինի պատկերի առաջ, իսկ դուրս
 « ծախսը հոգալու համար նոյն հրովարտակի զօրութեամբ Շահը
 « պարգևելէ վանքին ի յաւիտենական ժառանգութիւն տասնեւերկու
 « հայ գիւղեր:

« Այս ընծայաբերութիւնը Նադիր-Շահի ծանր հիւանդու-
 « թիւնից յետոյ էր: Իւր հիւանդութեան մէջ տանջուելու ժամա-
 « նակ, թուում է նորան մի ձայն, թէ իւր առողջութիւնը վերա-
 « դարձնելու համար նա գնայ Էջմիածնի վանքը և այնտեղ փրկչի
 « պատկերի առաջ, որ եկեղեցւոյ ձախ անկիւնումն է, աղօթք
 « անէ Աստուծուն: Մի կաթողիկ միսսիոնար, որ բժշկում էր Շահին,
 « խորհուրդ է տալիս նորան անպատճառ կատարել այդ: Նազիր-
 « Շահը, որ երբէք վանքում չէ եղած, եկեղեցին ներս մտնելով,
 « իսկոյն ճանաչեց իւր երազում տեսած պատկերը, աղօթք արաւ,
 « առողջութիւն ստացաւ և ընծայեց յիշեալ կանթեղը:»

« Մինչև լուսանալը վերջացնելով ինձ տուած յանձնարարու-
 « թիւնը և բերելով բանակս տաննեմէկ հակը վանական գանձի,
 « խնդրեցի Յովհաննէս արքեպիսկոպոսին, որ մեզ հետ միասին թիֆ-
 « լիս էր վերադառնում, որպէս զի իմ գունդիս մէջ լինի և տէ-
 « րութիւն անէ այս ապրանաց ¹⁹⁾»:

¹⁹⁾ Տասնև մէկ հակ վանական գանձը բերուեցաւ Թիֆլիս: Քանի մի
 ժամանակից յետոյ, այն է 1805 թուի յունիսի 17ին Յիցիանովը գրեց Թա-
 փաւոր կայսեր, թէ որովհետև Դաւիթը մտադիր էր էջմիածնի բոլոր
 թանկագին իրեղէնները յափշտակել և տանել Բայազէթ, վամսորոյ միաբա-
 նութիւնը խնդրեց որ այդ իրեղէնները ազատելու համար Վրաստան տա-
 նուին, այդ պատճառաւ վանքի թանկագին անօթները, մասունքները,
 պատկէշները և զգեստը ռուսական զօրքը առաւ հետը: Այնուհետև ժէնե-
 րայ Նեովետայէվը նորից յանկարծուստ յարձակուելով էջմիածնի վրայ,
 վանքում սփրիղի (ճիւօր) և կեղտոտ շորերի մէջ գիտութեամբ փաթաթած
 գտաւ Ս. Գեղարդը և զանազան մասունքներ, որ նմանապէս բերեց
 Թիֆլիս, ուր ժողովուրդը մեծ հանդիսով դիմաւորեց Ս. Գեղարդը ընդու-
 նեղու: Բայց որովհետև այդ իրեղէնները վեր առնելիս տեղուտեղը ոչինչ
 ցուցակ էր չինուած, այդ պատճառով Թիֆլիսում ժեներայ Պօրտնեագինը
 և հայ հոգևորականք քանի մի օր պարապած էին ցուցակ չինելով: Այդ
 հետաքրքիր ցուցակների մի մասը տպած է АЕТЫ Кав. Археогр. Ком. հա-
 տոր II եր. 277—278: Աւանդութիւն կայ, որ շատ բան էջմիածնից մինչև
 Թիֆլիս բերելիս կորած է, մանաւանդ պակասած են ակնեղենները: Նե-
 սվետայէվի յարձակուելուց առաջ, Դաւիթը իւր մօտ գտնուած գանձերը և
 զգեստը ուղարկած էր էջմիածին ի պահուստ և այժմ այդ բոլորը նմա-
 նապէս բերուած էր Թիֆլիս: Այդ պատճառաւ 1805 թ. սեպտեմբերի 13ին
 Դաւիթը թափաւոր կայսեր մի խնդիր է գրում, որի մէջ գանգատուելով
 թէ իւր Նրեան դռնուած ժամանակ Նեովետայէվը էջմիածնից տարել է և
 իւր բոլոր զգեստները և մինչև անգամ հանդերձները, խնդրում է հրամայել
 վերադարձնել, վասն զի վանքը մնացել է առանց զարդի և զգեստի: Այդ
 խնդիրը մնաց անկատար մինչև Դանիէլի վերջնական հաստատուելը կաթո-
 ղիկոսութեան աստիճանով: Իրր Դանիէլը Պարսկաստանից վերադարձաւ
 էջմիածին, Գեղարդակրի խնդրանօք գանձի մի մասը ռուսաց տէրութիւնը
 վերադարձրեց վանքին: Այնուհետև Նփրեմը, ընտրուելով հայրապետ, Թի-
 ֆլիսից անցնելու ժամանակ շատ խնդրեց որ իրան տան հետը տանելու
 վանքապատկան թանկագին իրեղէնները, բայց ստացաւ միայն մի մասը:
 Իսկ Ս Գեղարդը և քանի մի ուրիշ մասունքներ մնացին Թիֆլիսում մինչև
 1815 թիւը, երբ քաղաքիս առաջնորդ Ներսէս արքեպիսկոպոսը, պատճառ
 բռնելով Նրեանի կողմը ժանտախտի երևալը, կարողացաւ Ս. Գեղարդը և
 մնացած իրեղէնները վերադարձնել էջմիածին:

Սեպտեմբերի 7ին, առաւօտը, ոռոսաց զօրքը Էջմիածնից յետ դարձաւ դէպի Թիֆլիս, հետը առնելով միաբանութեան այն անդամներին, որոնք խախտէս Դանիէլեան կոլուակից էին, կամ թէ ստիպուած էին այնպէս ձեռնալու: Միով բանիւ 1804 և 1805 թուականներին Թիֆլիսում գտնվում էին իննը արքեպիսկոպոս և եպիսկոպոս և 26 վարդապետ, որոնցից մի քանիսը յետոյ փախան, վերադարձան Էջմիածին:

1805 թուի մայիս ամսին ժեներալ Նեսվետաէվը մի փոքրիկ բանակով զիմեց Շորագալի և Երևանի կողմերը ասպատակ առնելու: Գեղարդակիրը, ինչպէս երևում է, նորա հետ էր, իսկ Ներսէսը մնացել էր Թիֆլիսում: Ռուսները շտապով հասան Էջմիածին, մտան վանքը և աւար առին Դաւթի կայքը և Էջմիածնի մնացած գանձը ու նորից վերադարձան Թիֆլիս: Ներսէսը ուրախ էր որ կարողացել էր ձեռք բերել Դաւթի իրեղէնները, բայց անբաւական մնաց, որ վանքական գանձը զօրականների ձեռքին մնացել է անհաշիւ մինչև Թիֆլիս հասնիլը: Ներքև բերած մի թերաւ գրութիւնից երևում է այդ անբաւականութիւնը: ²⁰⁾ Այդ գրութիւնը Ներսիսի գրչի պտուղ է ըստ

²⁰⁾ Մեր ձեռքին կայ մի պատուած նամակ Ներսէսի ձեռքով գրած: Ահա դորա բովանդակութիւնն՝ «Հարազատ Սուրբ Էջմիածնի և վէքի վեհադնեայ « իշխան հայոց աղայ Մինաս: Ողորմած տէր իմ և բարեբար ազգի Հայոց: « Զոր յիւրում ժամանակին անտի ի ճանապարհէն ի գալն մեր սգազգեաց « թաղծութեամբ յուսով բարութեան յայտնեցաք սրբազան Արհի հարց մե- « լոց զի թերևս կարողացին նոքա օգնական լինիլ անյուսալի դիպու- « ծոց սրբոյ Աթոռոյն մերում Էջմիածնի, որում ջանք և աղաղակ ներկայ « գտանիցեալ եպիսկոպոսաց և վարդապետացս ոչինչ կարացին օգնել, « այժմ ահաւասիկ նոյն սրբոյ Աթոռոյն և մերումս միաբանութեան վե- « հադնեայ հարազատիդ ևս գրեալ զօրինակն նորին արժան համարեցաք, « զի և դուք լաւապէս տեղեկացեալ որպէսութեան անցիցն անցելոց որպէս « և արժանն իցէ, փոյթ ունիջիք հոգ տանիլ, վասն զի թեպէտ և անպա- « տուեցան սրբութիւնք մեր և զարդք սրբութեան տաճարին Աստուծոյ « և պարծանք քրիստոնէութեան ի նախատինս եղև մեզ ի մէջ բազմութեան « հեթանոսաց, գոնէ մի ըստ ամենայնի անայցելու զմեզ ծանիցին նոքին: « Գոյք և կայք սրբոյ Աթոռոյն մերում ի յափշտակութիւն մատնեալ կո- « ըիցեն մինչ իսպառ:»

« Արդ ի վերջին աւուրսն ապրիլի (1805) լուր եղև թէ զօրք Պարսից « գան յերևան: Մահմէդ խանն հանեալ է զպարսիկ վերակացու ժողովել « զբազում գիւղօրայս Հայոց ի սուրբ Էջմիածին և ամրացուցեալ անդ առ

երևոյթիւն, վասն զի բաւական չէ որ նորա ձեռքով է գրած, այլ և նորա շարագրած է, որովհետեւ ամբողջ բառեր և նախադասու-
թիւններ կան գրած, որ հեղինակը գրելու ժամանակ չէ հաւանած ու
ջնջած է, ինչպէս որ սովորաբար լինում է շարագրելիս: Նամակը այն
բաներն է պատմում, որ եղած է Էջմիածնում, Ներսիսի Թիֆլիս եղած

« զգուշանալոյ ի պարսիցն ասպատակութենէ, պահէր ի բազում աւուրս,
« կարգեալ նոցա կառաւարիչ անդէն զպարսիկ մի Խորահիմ անուն: Մինչ-
« դեռ այնպէս միայն յերկիւղէ պարսիցն սանանեալ էաք (?) ի տարա-
« կուսի, յանկարծակի եհաս համբաւ թէ զօրքն ռուստաց հասեալ են ի Ալե-
« չիու, որէ՛ դիւղ մի մերձ յԷջմիածին և երեք ժամու ճանապարհաւ. եկն
« զկնի և զիր ի հայոց Ալեչիլուայ և յեներալ Նեսվետայովէն, որով ստու-
« գեցաւ: Յայնժամ Խորահիմ վերակացուն ի տագնապի.... փախչել յԵրևան
« յերեսաց զօրաց Ռուստաց և ոչ յօժարեցան թողուլ ելանել..... ազդ ա-
« րարեալ նորա Մահմէդ խանին..... փութացին և վարեցին զժողո-
« վուրդն..... ի ամբողջ Երևանու: Բայց ընդդէմ այսորիկ կարծեաց ժա-
« մանեալ համբաւոյն յականջս Մահմէդ խանին՝ ի նմին ժամու եկին հա-
« սին անդր եօթն ևս այլք պարսիկք ի պաշտօնէից խանին, ունելով զզիր
« սաստիկ հրամանաց վարել վաղվաղակի զմիաբանս սրբոյ Էջմիածնի և
« զժողովուրդսն Հայոց հանդերձ ամենայն աղիւք և անասնօք իւրեանց և
« անել յԵրևան: Յունով բարեպաշտ զօրուն ռուստաց ի բաց մոռանցեալ
« զահ և զերկիւղ մահաշունչ պարսիկ իշխանաւորաց իւրեանց, հոգևորա-
« կանք և մարմնաւորականք ոչ յօժարեցան ընկալնուլ զհրամանսն և միա-
« բան բազմութեամբ ընդդէմ եղեալ ոչ բացին զգրունս, այլ և ըմբռնեալ
« զհրացանս յերեսս նոցա դարձուցին անարգանօք: Արտաքսեալ զԽորա-
« հիմն ի միջոյ իւրեանց, ապա խորհուրդ առեալ գրեցին աղերս առ գե-
« րադանց եներալ Նեսվետայովն երազ ժամանեցուցանել զօգնականութիւն
« իւրեանց, մինչդեռ չիցէ հղորացեալ ի վերայ իւրեանց բռնութիւնն պար-
« սից: Այլ յինքեան կամաց և եթէ յորդորեալ յաղերսանաց բազմութեան,
« ի 4 մայսի յառաւօտուց ընդ լուսածաղն երեկցան ի հանդիպոյ բարձր
« վառաւորագոյն զօրքն ռուստաց, հնչեցուցին զգանգակս և դասք հոգևո-
« րականացն՝ արքեպիսկոպոստն, եպիսկոպոսք, վարդապետք, աբեղայք,
« քահանայք, սարկաւազք և զալիրք՝ իւրաքանչիւր զգեստուք և ամենայն
« եկեղեցական զարդիւք, խաչիւք, խաչվառօք և մատուցեալ յարգութեան
« նոցին զպատիւս, մեծաւ հանդիսիւ, երգօք հոգևորականօք ուղղեցին ըզ-
« շաւիղս անել ի ներքս ի սուրբ Էջմիածին, բայց քանզի եներալ Նեսվե-
« տայով զգացեալ էր, թէ լի է ամենայն պարիսպն ժողովրդեամբք հայոց
« հրաման ետ վասն զօրաց արտաքոյ զբանակ հարկանել....:

« (Թ եր թ ի մ իւ ս եր ե ս ի ն).... խառն ի խուռն հանեալ էք առանց
« զրելոյ և առանց օրինաւոր հոգացողութեան, սոքա ամենեքին ընդլաւ և ընդ

Ժամանակը, ուրեմն այս տեղ «մեք» դերանունը գործ է ածած Ներսէսը ուրիշի կողմից: Արդեօք Գեղարդակրի թէ մի այլ հոգևորականի բերանից է գրած այդ նամակը, մեզ յայտնի չէ: Առհասարակ, ինչպէս արդէն ասած ենք, Ներսէսը այս միջոցներում շատ է պարպել նամակագրութիւնով և մեծ մասը գրած է այլոց բերանից

« վատ մի ըստ միտջէ գրեալք են ի թէֆթէրի իւրաքանչիւրքն բոլոր պարապա-
 « յիւք իւրեանց, և ըմբռնեալ զծայրից կապերտի միոյ որ անդ կայր, որո-
 « չակի ևս ասացի նորին գերազանցութեան, թէ մինչև այս կապերտ ըստ
 « գունւոյն, ըստ չափոյ երկայնութեան և լայնութեան և ըստ հնութեան
 « և նորութեան գրեալ լինի ի թէֆթէրի մանրամասն հանգամանօք, լաւ լի-
 « նի ապա թէ դուք բարւոք խնամատարութեամբ ժողովեալ զայսօսիկ հա-
 « մաձայն խոստման ձերոյ զրոյ և թէֆթէրով արասջիք զինչ և առնելոց
 « իցէք, որում ևս պատասխանեաց յայնմ ժամանակի թէ այժմ չէ բարւոք
 « ժամանակ, յետոյ ի գնալն ի ճանապարհին ուր և բանակիցեմք անդանօր
 « հայեացեալ զթէֆթէր գրեսցուք: Զայս այսպէս պատասխանեալ (Նեոսկե-
 « տայել) ապա եհարց թէ ի սենեակս ձմերանոցի ևս գտանիցին ինչք, և
 « մեք քանզի ոչինչ զիտէաք հաւաստի ոչ կարացաք պատասխանել որո-
 « չակի ինչ, բայց այսու ամենայնիւ ինքն ենարալն և որք ընդ նմա ի-
 « ջեալ ի ձմերանոց անդր, քանզի քակեալ կային զրուանքն, խորտակեցին
 « զղրուհան և մտեալ ի ներքս հանին և անտի գքանի բեռնիս, յորում
 « ժամանակի և ես տեսեալ զթէմպէլիթ մի զի ծածկեալ ի ներքոյ թղթոց
 « և այլ և այլ մանր իրաց մնացեալ էր անդէն՝ առի զայն և տեսի զի
 « միւս ևս ընկեր նորա էր և ընդ նմա, զայն մի թէմպէլիթն ես առեալ
 « հանի արտաքս և վասն միւսոյն յայտնեցի Յօհաննէս և Մարտիրոս վար-
 « դապետացն, զոր ևս Յօհաննէս վարդապետն գնացեալ եբեր անդր ի սե-
 « նեակ իւր: Ի նմին ժամու Նահապետ Արշակեան տեսեալ յուստեքէ ըզ-
 « բերելն մեր զերկու թէմպէլիթսն, եկեալ անդ ի սենեակն, յորում էաք
 « մեք և թէմպէլիթքն, պահանջեաց ի մէնչ զմինն ի նոցանէ, մեք.....
 « տեսաք գրեալ էր ի վերայ միոյն թէ «եկեղեցական է», պատշաճ համա-
 « րեալ զայն մեք առաք և միւսն՝ յորոյ վերայ ոչինչ կայր գրեալ, ետուք
 « նմա, զոր առեալ տարաւ ի տեղի իւր և բերէ մինչև ի Բամբակաւձոր և
 « զոր տեսանէր հանապաղ ամենայն բազմութիւն որ ընդ մեզ: Եւ վասն
 « զի խոստացաւ գերազանց եներալն, որպէս գրեցաւ, թէ ի ճանապարհին
 « ունիցի զթէֆթէր առնել, առայն ուրեմն և մեք ևս յամենայն իջևանի
 « ակնադէտ լինէաք, թերևս արասցէ որպէս խոստացան, այլ տեսաք զի
 « յամենայն իջևանի ինքն միայն ընդ իւրոցն բացեալ առնէր զորինչ և
 « առնէր և մեզ ամենևին ոչ երբէք մերձեցոյց մինչև ցվաղճան: Իսկ իբրև
 « ժամանեցաք ի Ղարաքիլիսայ, յետ երկուց և երկից աւուրցն կոչեցին զմեզ
 « ի տուն ենարալին, ուր կայր ժողովեալ բազմութիւնք ռուստաց և բա-

նոցա յանձնարարութեամբ²¹⁾։ Միմիայն ամենահրաժեշտ դեպքերում ինքը ևս ստորագրում է ամենից վերջը չնուստ Ներսէս արեղայն։

« ցեալ տարածեալ ի հրապարակի անդ զամենայն սուրբ մասունս, ընդ որս էր և Յովհաննէս վարդապետն կարբեցի (ոչ Դեղարդակիրն), չեւս անցեալ ի վերայ 5 րօպէ, ել արտաքս՝ Յովհաննէս վարդապետն, յետ նորա ոտն կացի և ես զի ելից, և ստիպեցին զիս նստիլ և հայիլ յայնս զորս կամէին գրել. այլ ոչ յօժարեալ ելի և ես արտաքս։ Եւ յետ աւուրց ճանապարհորդեալ եկաք թիֆլիս քաղաք։ Եւ մինչ եկաք ի մեր բնակարան, եկն անդ Նահապետ Արշակեանն և նա պատմեաց զարմանալով թէ այս որչափ կայք են եղեալ սուրբ Աթոռոյն, մինչ թող զընտիր ընտիր ինչն՝ 15 հազար թումանի (պարսից) միայն ոսկի և արծաթ լինի մինչև ցայժմ ելեալն և այն երեք ծրարքն որք գրեալք էին ի փոքր փուսուլային (ցուցակ), մինն որ յառաջ ելեալ էր, մինն ևս ել, այժմ և միւսն գտանի ի հարկէ, զոր լուան և կարբեցի Յովհաննէս վարդապետն և Ստէփան վարդապետն, զրազիր Յակոբ և Մկրտիչ արեղայքն և Խաչատուր սարկաւազն.....»

« (Այս երեսի կողքին զրած է) ...ութիւն վանիցն, մեք ևս ասաք թէ մեծն և ծերունին է Յովակիմ եպիսկոպոսն, ժամօրհնող և կառավարիչ Մարտիրոս վարդապետն.....»

Կետեր զրած տեղերը նամակի մէջ պատուած են և չեն կարգացում.

²¹⁾ «Վեհազնեայ իշխան հայոց և սիւն հաստատութեան եկեղեցւոյ
« Հայաստանեայց աղայ Մինաս, պսակլարծանաց մեր ի Քրիստոս։ Նախ
« զգրեցեալսն ի 10 և ի 16 նոյեմբերի, ապա զայն որ ի 26 սեպտեմբերի ընկալեալ հետ գհետէ յամսեանն ղեկտեմբերի ուրախ եղաք ընդ առողջութիւն մեծարգի պատուական անձինդ, որոյ տէր Աստուած յաւելցէ զաւուրս յաւուրս անզին կենաց։ Ամէն։ Մեք ևս արժանաւոր համարեմք զմեզ մեղադրանաց այն զի ոչ գրեմք զորպէսութիւն մեր յաճախակի, այլ մեծ տարաքախտութիւն մեր այս է, զի ի 30 սեպտեմբերի և ի 2 և ի 14 հոկտեմբերի, ի 17 և ի 27 նոյեմբերի գրեցեալքն ևս չեն ժամանեալք ի ժամանակին ի տեսրոյ մեր։

« Ներկայական որպէսութիւնք կողմանցս արժանաւորք ծանուցանելոյ
« այսոքիկ են, որ պայծառ կուսակալն, նուաճեալ և կարգաւորեալ զամենայն ղեկունաքնակ ապստամբեալ Օսմն և Թիուրն՝ վերադարձեալ եկն ողջամբ աստ ի քաղաքն ի Յն յունկարի ամսոյն։ Իսկոյն ի գալն ի ժամանակս երեկոյեան՝ հանդիպեալ տեսութեան, յետ բազում զգուանաց, հրամայեաց ի վաղիւն յառաւօտու առանձինն հանդիպիլ տեսութեան իւրոյ և ի գնալ մեր ըստ պայմանելոյն՝ խօսեցաւ վառն Մէլիք Աբրահամ չարի Սահակ որդւոյն, զոր կալեալ պահէ ի բերդ անդր մինչև ցայսօր ժամանակի և քանզի Զաֆար Ղուլի խանն թախանձէր զլուսափայլութիւն

1805 թուի փետրուարին Գեղարդակիրը, որ Ելիսաւէտայօրու (Գանձակի) առաջնորդ ևս Նշանակուեցաւ, Յիցիանովի հրամանաւը

« նորին՝ արձակել զնա, իսկ զանձն արարեալ զայնու առ մեզ յանձն առ-
 « նէր զարժանաւորն վասն նորա, մեք ևս լաւ համարեալ առաջի արարաք,
 « զի թէ հաճեսցի, թողցէ զնա երաշխաւորութեամբ արժանաւոր անձանց
 « նորին հարազատից, որպէս զի կացցէ այլ ևս ի քաղաքի աստ և մի ել-
 « ցէ աստի..... ի միաբանից սրբոյ Աթոռոյն աստ են ընդ մեզ, ի
 « ներկայս գտանին վարդապետք, սարկաւազք, զպիրք, որոց ի միասին
 « միաբան ի մի սեղանոյ զմի և նոյն վայելեմք ի պարգևացն Աստուծոյ. իսկ
 « այլք են որք վանահայր գոլով այլ մերձակայ վանօրէից՝ ի վերայ վանօ-
 « րէից իւրեանց պատկանեցեալ իրաց (շրջին) և են որք զսենեակ կալեալ
 « յայլ եկեղեցիս քաղաքիս առանձինն բնականաւ ակորոթեցին և մեք
 « զանց արարեալ յակամայ կամս յօժարեմք, միայն առ կառավարութիւնն
 « անտարձայն, ըստ որում ժամանակն ձմեռնային և սենեակք վանացս
 « անձուկք, լայնասիրտ եղբարց զօրութեամբ միայն ընդարձակեալք:

« Ի զարդուց սրբոյ Աթոռոյն որքան ինչ գտաք ի պահարան սրբոյ
 « Տաճարին վերատեսչութեամբ կուսակալին և Տուճկով ենարալին կնքեալ
 « արկեղօք բերաք աստ ի կացարանն նորին պայծառափայլութեան կնեազ
 « Յիցեանովի և բացեալ յետ աւուրց յաղագս կասկածանաց զիճութեան
 « ճանապարհին, դարձեալ ամփոփեցաք ի նորանոր արկեղս յատուկ յատուկ
 « գրեալ զամենայն ի տումարի ուստեռէն գրով նորին պայծառափայլու-
 « թեան նոտարաց և կնքեալ զիւրաքանչիւր արկղս կնքով նորին պայծա-
 « ռափայլութեան և արմայ ով մեր յանձնեցան կայսերական զանձապե-
 « տին, որում անուն Յիլիպ Վասիլիչ ասեն, այր աղօթամատոյց և առա-
 « քինիւ Արդարն մեղադրեմք յաղագս չունելոյ մեր գտումար նոցին հայ-
 « կական որպէս արժանն էր, այլ քանզի ի մահճի գնիւր որ գրելոցն էր (?),
 « առ այն ուրեմն ներեին խնդրի կարեկցաբար ողորմածութեամբ: Իսկ օ-
 « րինակ ուստեռէն տումարին, զոր ըստ հրամանի նորին պայծառափայ-
 « լութեան տուեալ են մեզ զայնս ի թարգմանելն օրինակեալ միւսանգամ
 « խոստացաք սրբազանին առաքել առ ինքն, յորմէ և առ մեծութիւն ձեր
 « ունի հասանիլ ի հարկէ:

« Սրբազանն (Դանիէլ) մեր անդ ի Թէվրիս ի տան մահտեսի Յօհան-
 « նէս աղային երեսիլի առն տեղւոյն՝ կայ բարւոք ապահովութեամբ, որոյ
 « օրինակ ձեռագորին առ մեզ՝ մատուցեալ եմք յարգութեանդ ի 17 նոյեմ-
 « բերի. Յովսէփ անուն գրաբերն թէվրիզեցի ըստ խնդրոյ պայծառափայլ
 « կուսակալին գնաց առ ինքն ի լերինս Օսիցն և վերադարձեալ անտի բա-
 « զում շնորհակալութեամբ ի նորին պայծառափայլութենէ դարձաւ յետս
 « ի Թէվրիզ, որ մինչև ցայժմ վաղուրեմն յուսամք զի հասեալ լինի թե-
 « պէտ առ պայծառափայլ կուսակալն ոչ գոյր զգիր ի Թէվրիզեցի հայոց և
 « տաճկաց, բայց հատուկ նշանակ մեծ զթոյ իւրոյ և սիրոյ գրեալ էր առ

ռուսաց զօրքի հետ միասին դնաց Ելիսաւէտպօլ: Ներսէսը ֆնաց Թիֆլիս, ուրտեղից Գրիգոր (Երբեմն Պօլսոյ պատրիարք) և Բարսեղ

« Ահմեդ խանն տեղւոյն և առ յիշեալ մահտեսի Յօհաննէս աղայն գերկուս
 « զիրս, յորս եթէ զինչ իցէր ստոյգն մեզ այն անյայտ: Բայց ասացուած
 « հասարակաց այս էր թէ՛ գրեալ իցէ առ խանն, որպէս զի թէ կարող իցէ,
 « որով կերպիւ և կարողասցի ջանասցէ ազատել զմետասան անձինս ի
 « թաւաւ տացն (իշխան) և զսրբազան Տէրն մեր, և եթէ զրամով կարող
 « լիցի ազատել՝ խոստացեալ է զդրամ ևս տալ: Բայց զիարդ և իցէ ի հարկէ
 « առ մահտեսի Յօհաննէս աղայն գրեալն մեծ ևս ապահովութեան պատ-
 « ճառս տալ կարէր սրբազան տեառն մերոյ: Այս մահտեսի Յօհաննէս
 « աղայ ասացեալն ի բնէ ոչ պարզ Գանիէլեան իրաւանցս էր ջատագով և
 « ոչ ևս Դաւթի ամբարշտութեան ատեցող: այլ ըստ յայտնութեան Յով-
 « հանուս (3.16) հայէր և առ երկու կողմանս ևս, զորօրինակ յայտնի ունին
 « գրութիւնք նորին առ երկուքսն ևս զորս ունիմք առ մեզ: Այլ այժմ
 « զյոյս ունիմք և լսեմք ևս թէ բոլորովիմք իցէ միտեալ ուղղութեամբ ի
 « ճշմարտութեան կողմն, մինչ ետես զայն՝ (Գանիէլ), որոյ քաղցր է
 « հայեցուած միայն և հեզութիւնք բանիցն զվայրիսն կր-
 « թեն յընտանութիւն, և թէ չիցեն խցեալ զաչս և զականջն
 « իւրեանց հանգոյն ի ժք և քարբի:..... Դաւիթ (Դաւիթ) դա-
 « ժանն լցեալ կատաղութեամբ առաւել քան զգազան չար, պատառոտ է
 « զողորմելի մնացորդն զորս գտանէ ի միաբանից կամ ի ժողովրդոց, իսկ
 « զի մի քան զմի ցաւալի են նորանոր զործք իշխանութեան նորին, զորոց
 « զոմանս գրեալ եմք առ սրբազան հայրն մեր, ոչ ևս յոժարեմք երկրոր-
 « դել, զի պատճառս ցաւոց յաւելցուք սրտի քաղցրագութ հայրախնամ բա-
 « րեբարիդ մերում: Այարապետ (վարդապետ) սեաւոր՝ կայ աստ ի տուն
 « Արղութեանց և երբեմն երբեմն՝ զայ և դնայ առ մեզ, թեպէտ գիտեմք
 « զգալն նորա տակաւին անուղիղ՝ այն զի մակարդեալ է ողի նորա հա-
 « ըութեամբ ոգւոյն չարութեան որ ծնաւ յինքեան անգոյ եպիսկոպոս,
 « բայց քանզի չունիմք զժամանակ, մեք ևս լռութեամբ անցուցանեմք
 « վասն բազում կայից, զորոց յիւրաքանչիւր ժամանակս հաւաստապատում
 « բանիւք գիտեմք ժամանեալ առ նա, մանաւանդ ևս զի ոչ կարացաք
 « վասն նոցին գտանել զգրուածս, որ հարկաւոր է ի դա-
 « տաստանի ըստ կանոնի ռուսաց: Միայն ունիմք գերկուս ձե-
 « ռաքիրս նորին, որոց միովն գրէ առ Դաւիթն թէ 500 ոսկի առեալ
 « ի Մինաս ամբարդաբէն ետուք որոց հարկն էր, այլ պարտիս առաքել
 « վաղվադակի և զմիւս գումարն, քանզի այն ոչ բաւականանայ: Իսկ
 « միւսովն գրէ թէ Սօլումօնն (Արղութեան) եւ Ենեբալին (?) 100 ոսկի և
 « նա խոստացաւ ճանապարհորդել զմեզ չուտով (այսինքն յերկիրն Ռու-
 « սաստանի), իրակս այս գրութեանց ևս տակաւին չեղև խորհրդակցիլ թէ
 « զինչ վայել իցէ առնել: այժմ մինչ եկաւ կուսակալն, տեսցուք թէ զինչ

արքեպիսկոպոսների հետ տեղեկութիւններ էր հաղորդում աղայ Մինաս Լազարեանին Ս. Պետրբուրգ ²¹):

Նոյն 1805 թուի ամառը Գեղարդակիրը արդէն վերադարձել էր Թիֆլիս: Ռուսներին ցոյց տուած ծառայութեանց համար, այս արքեպիսկոպոսը Յիշխանովի խնդրանքը ստացաւ շքեղ պանագէ և նորից հաստատուեցաւ Վրաստանի և Գանձակի հայոց առաջնորդ:

« տնօրէնութիւն մտաց չնորհէ Աստուած: Շնորհաւորեմք ձեզ դարագ զայս
« ամ.....: Խոնարհ աղօթարար Յովնանէս արքեպիսկոպոս, առաջնորդ
« Թիֆլիսու և Ելիսավէտապօլու հայոց: Նուաստ Ներսէս արեղայ: Ի Թիֆ-
« լիս. 1805. յունվարի 16. »

²²) « Վահագնեայ կայն... աղայ Մինաս... Այժմ յատկապէս զայստոսիկ
« ունինք ծանուցանելի, որ ի 6 ապրելի գրեալ եմք թէ սակաւ զօրք ռուս-
« տաց գնացին ի Շիրակաւան, յաւուրս յայտոսիկ լուաք թէ հատուած մի
« յայն զօրաց գնացեալ են դէպի յերևան ի Թալին անուն մեծ գիւղ մի
« տաճկաց, ուր ժողովեալ էին երևանցի զօրք նեղել անտի ղուսան և
« ղրուն իսկ երկրացիսն Շիրակաւանայ զապստամբելսն յինքեանց: Զկնի
« աւուր միայ ևս լուաք թէ մեծ սատակմամբ փախուցեալ զզօրսն պարսից
« որք ի Թալին, զհետ նոցա գնացեալ են մինչև ցմիւս այլ մեծ գիւղ մի
« կէչիլու անուն, ուր կան հայք և տաճիկք և ունի զբերդ ամուր: Յետ երկուց
« մինչդեռ ոչ հաւատայք վասն այնմ, լսելի եղև թէ զօրք ռուսաց գնացին
« ի սուրբ Լճմիածին, և ստուգեցաւ ևս հաւատարկապէս ի սկզբան աւուր
« ամառս գնացեալ են ի սուրբ աթոռն այնպէս յանկարծ որ ամենեկին չէ
« զգացեալ ոք անդ կամ յայլ շրջակայս, մինչև... Դաւիթ անիրաւ չընէ
« առեալ թէ զօրք ռուսաց պատերազմեալ են ընդ զօրսն երևանայ որք ի
« Թալին և յաղթեալ նոցա, զհաման խնդրեալ ի խանէն կամի գալ ի սուրբ
« Աթոռն, զի ժողովեալ անտի ղամենայն ինչսն ևս և զմիարանսն տարցէ
« յերևան: Եւ իբրև մօտ լինի ի սուրբ աթոռն իբրև երեք վերս հեռի մի-
« ջոցա՝ լսէ զձայն բարապանաց և այլ թնդմանց և ի զննին եղեալ, ինքն
« զկայ առնու անդէն և առաքէ յառաջ ղերկուս ոմանս զիսել վասն թն-
« դմանցն: Ինչ երկրորին սոքա յառաջին սակաւ մի ևս, յայնժամ զօրք
« ռուսաց մտանին ի սուրբ Աթոռն, և զիսակք նոցա տեսեալ ի հեռուստ
« ղերկուս լրանն Գաթի զխարկաւ ազդեալ ընկերաց իւրեանց նշանացի,
« բաղմանան և զհետ պնդեալ նոցա հալածակսն փախուցանեն զէպ յե-
« րևան: Զնոսա տեսեալ Գաթի ինքն ևս ի տեղւոջն, ուր կացեալ լինի,
« փախուստ առնու և նմոյզ երկարաւ հաղիւ ուրեմն մաղապտեթ անկանի
« յերևան: Ի 16 ամսոյն լուաք թէ զօրք ռուսաց ժողովեալ զբաղումս հայոց
« զիւղականս՝ առեալ զարձեալ են յետ հանդերձ ամենայն միաբանու-
« թեամբն որոյց Լճմիածնի: Իսկ ի 17 լուաք թէ զբաղմութիւնսն ժողո-
« վրդեան հայոց ճանապարհորդեալ են զէպի Շիրակաւան, բաց ինքեանց

Ներսէսը ոչինչ պարգևի չի արժանացաւ: Գեղարդակրի և Թիֆլիսում՝ զտնուող եպիսկոպոսների մէջ նախ մի սառնութիւն տեսնուեցաւ, ապա անբաւականութիւնը հետնուհետը մեծանալով յայտնի երևան ելաւ: Ներսէսին մեղադրում էին իբրև թէ՛ նա լինի յիշեալ եպիսկոպոսների դրդիչը Գեղարդակրի դէմ: Նոյն տարւայ. օգոստոսից սկսած Ներսէսը այլ ևս չէր ստորագրում Գեղարդակրի նամակների տակ,²¹⁾ այլ Գրիգոր և Բարսեղ արքեպիսկոպոսների հետ միացած, սրանց կողմից առանձին տեղեկութիւններ էր տալիս թէ՛ Ղազարեաններին և թէ՛ Նփրեմին:

« Կան ի սուրբ Աթոռն, այլ թէ որն իցէ ստոյգ՝ տակաւին մեզ անյայտ և
« Աստուծով ի սոյն աւուրս գրեմք և զստոյգն լիակիր պարագայիւք. այժմ
« քանզի գոյր ճանապարհորդ ի Մօզդօկ հարկաւորեալ ընդ նմա այսչափ
« ինչ լաւ համարեցաք ծանուցանել բարերար յարգոյիդ: յՆիսապէտապօլսոյ
« ևս գրեալ էր Յօհաննէս առաջնորդ հայր սուրբն ի 10 ամսոյս թէ իւր
« րահիմ խանն Շուշուայ հանդերձ որդւովք եկն ի Քիւրակչայն (որէ տեղի
« մերձ յՆիսապէտապօլ իբրև երեք ժամաւ ճանապարհաւ) և այսօր գնաց
« ինքն պայծառ կուսակալն զի տեսցին զմիմեանս և հառտատեսցեն զգաշն.
« յետ որոյ ինքն կուսակալն առեալ ի նմանէ զպատանդան դառնայ այսր
« և իւրահիմ խանն առեալ զզօրսն երթայ վերստին ի բերդն իւր: Ի հասա-
« նիլ գրչին յայս վայր եկն յերեսնու այր մի և նա պատմեաց որ զօրք
« ռուսաց իջեանեալ ի Կեչիլու գիւղն, զժողովուրդն անցուցեալ են դէպի
« Շիրակաւան, այլ յետոյ թէ ինքեանք զինչ ունիցին առնել, տակաւին
« անյայտ: Ես եկի, ասէ, ի միջոյ զօրացն Նրեանու, որք զկնի նոցա գնա-
« ցաք և ի բանակիլ նոցա անդ, մեք ևս բանակեցաք ասէ ի գլուխս Սև
« ջուր գետոյն, որ է ընդ մէջ Կեչիլուի և Էջմլածնայ: Խոնարհ Գրիգոր
« արքեպիսկոպոս (երբեմն պատրիարք Կ. Պօլսոյ), խոնարհ Բարսեղ արք-
« եպիսկոպոս, նուաստ Ներսէս արեղայ: ի Թիֆլիս. 1805 մայիս 18.»

²³⁾ «Ահազնեայ հայն.... աղայ Մինաս: Մեծ իշխանն պարսից որ
« կորեալ էր անտի ի Ղարաբաղու, որդիք նորին ևս յառաջ եկեալ խրոխ-
« տանօք որպէս թէ ի Թիֆլիզ կամին գալ, ամթապարտ եղեն ի սակաւ
« հայոց Շամշադինու, որք քաջաբար զդէմ եղեալ նոցա զհարկւրաւորս ի
« նոցանէ սատակեալ և զինքեանս ամենեկին անվնաս պահեալ զօրացան:
« Յետոյ ապա անցեալ ի Նրեան, մինչդեռ մեք ի վարանս կայաք թէ ըզ-
« բազմութիւն հայոցն Նրեանու գերեվարել կորուսանել ունիցին, ողորմու-
« թիւն Աստուծոյ զնոսա ևս ազատեաց և ահա երեկն ի Գաբրիէլ հարիւ-
« րապետէն զգիր տեսաք՝ որ ինքն իւր ամենայն ժողովրդովքն անվնաս
« ժամանեալ է ի Բամբակաձոր, մելիք Արրահամ չարն ևս զկնի նորա
« գայ իւրովքն և նոքա անօրէնութեան որդիք. Բաբայ խանին ևս ամենեկին

2.

ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԵՌԱՆԱԼԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

Ներքև բերում ենք մի նամակ ²⁴⁾ Մինաս աղայ՝ Լազարեանին Ղզլար քաղաքից 1805 թվի նոյեմբերի 6ին գրած, բայց առանց ստորագրութեան: Ըստ ամենայնի երևում է որ նամակի հեղինակն եփրեմ արքեպիսկոպոսն է, որ դեռ իս օգոստոս ամսին դուրս էր եկած Աժտարխանից և իւր վիճակները այցելութեան էր գնացած:

« ոչինչ վնասեալ ժողովրդեան Երևանու, միմիայն զՄահմատ խանն առեալ
« իւր ընտանիօքն ի 9 ամսոյն անցեալ գնացեալ են դէպ ի հայրենիս իւ-
« բեանց, թողեալ անդ միայն 2000 հետեակ զօրք պարսից և Աշրաֆ
« խանն և կոյր Քեալպալի խանն ի պահպանութիւն բերդին և միւս ոմն
« Մէհդիզօւլի խան անուն, ի տեղի Մահմատ խանին՝ իշխող երկրին Երևա-
« նու, ընդ նոսա և Ալէքսանդր արքայորդին (վրաց) ևս որպէս իշխան փա-
« խուցեղոցն անդ ի Բամբակու և Ղազախու ընդ ժամանակս ժամանակս:
« Խոնարհ Գրիգոր արքեպիսկոպոս. խոնարհ Բարսեղ արքեպիսկոպոս. նու-
« աստ արեղայ Ներսէս: ի Թիֆլիս. օգոստոս 16 1805.»

Միւս նամակն առ աղայ Մինաս: «Պայծառափայլ կուսակալն է ի կող-
« մանս Նիսաւէտապօլու, և լսեմք թէ Նուխու խանն ոչ բարւոք ցուցա-
« նելով դհաւատարմութիւնն ըստ խոստանալոյն իւրոյ, անդ և ի Շամախի
« կամի առաքել զզօրս: Շուշին կայ բարւոք հպատակութեամբ, և որպէս
« հաւաստի է որ յայսմ ամի յերևան ոչ լինի գնալ, վասն զարհանն ևս Աս-
« տուած լիցի անօրէն: Ի մեր սրբազանէն (Գանիէլ) ոչինչ գոյ նոր լուր
« և Դաւիթն կայ նստեալ յերևան, ասի թէ կորնչիլ ևս ունի ի մտի,
« բայց Պայազխու բղեշխն հանդերձ 2 որդովքն սատակեալ ի միջոցի 7
« աւուրց, եղբայր նորին Խալահիմ բէկ յաջորդեալ է զտեղին և Դաւիթն
« ջանայ զի գիրսն սրբոյ Աթուոյն որ յեղբօրէն չկարաց առնուլ, թերևս
« առցէ խմանէ. յաղաղս որոյ մեք աստէն ունիմք զրել առ նոր բղեշխն
« և առ երեկխն հայոց զի մի տացեն նմայ զայնս: Խոնարհ աղօթարար
« Գրիգոր արքեպիսկոպոս, խոնարհ աղօթարար Բարսեղ արքեպիսկոպոս.
« նուապտ արեղայ Ներսէս: ի Թիֆլիս. 1805 հոկտեմբերի 22.»

²⁴⁾ «Վեհազուն իշխան և բարերար մեր (աղայ Մինաս): Նախ՝ զայս
« ինչ հարկաւոր համարեմք յայտնել առանձինն, զի թեպէտ զՆերսիս վար-
« զապետ կոչեցաք զալ առ մեզ, բայց զտեղւոյն կառավարութիւն խոհե-
« մութեան իւրում թողաք կշռել և չափել և զի թէ եղիցի ոք անդ այլ
« իմաստուն կառավարիչ, թողցէ զնա ի տեղի իւր, և ինքն եկեացէ, այլ
« թէ ոչ գտցի այնպիսի ոք, և իւր գալովն չարիք ծնանիլ երեւոցի, մի ե-
« կեացէ, այլ մնասցէ անդ, և մեք զայլ ոք հոգասցուք վասն մեր: Նսիր-

Գործից երևում է, որ Նփրեմը քանի մի անգամ գրած է Գեղարդակրին, որ Ներսիսին իրա մօտ ուղարկէ, բայց Գեղարդակրը չէ կատարած այդ խնդիրքը: Այսպէս, որ Ներսէսը, այլ ևս չկարողանալով տանել Գեղարդակրի միապետական իշխանութիւնը, ինքը ցանկացած լինի Նփրեմի վեճակը տեղափոխուելու, մանաւանդ որ Դանիէլ արհիւն, թէ և դահիւզ զուրկ, բայց հանգիստ ասրում էր Պարսկաստանում, իսկ Նրեանայ վերառնելը ճիշտանովը յետ դրեց անորոշ ժամանակ, մինչև որ մնացած բոլոր խաներին կարողանայ

« Կրորդ՝ զիտելի է բարերարիդ մեր, զի միաբանք սրբոյ Աթոռոյն մերոյ,
 « որք կան ի Փիֆլիս, ոչ են հաւան ընդ զանազան արարողութիւնս առաջ-
 « նորդին իւրեանց (Գեղարդակրին), որպէս լսեմք ի գրութիւնէ վարդա-
 « սկսաց ոմանց (?), և այլուստ, վասն զի զինչ և գործէ՝ ամենեկին ոչ
 « հարցանէ ցնոսա, և թէ համապատիւ և բարձրատախա արհիւնք ևս զի-
 « մաստուն բան ինչ ասացեն, ոչ ընդունի, քանզի կամի զի միայն իւր
 « խօսքն և զիցի. ոչ է խնամածու խեղճ ողորմելի միաբանից թէ ի կողմանէ
 « Կեցութեան ուսուցից և թէ մերկութեան ծածկութիցն, որք միշտ սրբ-
 « տունք բաւանս ի մեջ իւրեանց: Նաև ի մեջ արհաւայ ևս տարածանու-
 « թիւն և անսկիւր կենցաղաւարութիւն է անկեալ, վասն զի որպէս թէ ա-
 « ռաջնորդ և զրայրն մեր ձգտի բարձրամտութեամբ ի գերադոյն աստիճանն
 « վերաբառնալ, նոյնպէս և միւս արհիւնքն առանձին յինքնանս, որովք ան-
 « հնարին անհամաձայնութիւն տեսնի ի նոսա:

« Երրորդ՝ որպէս ահա և ի մեջ ցրտացուցեալ զնախկին սկիւն և ըղ-
 « միամիտ խորհուրդն, հակառակ (?) ընթանայ, զորմէ զիտակքն վկայիցեն
 « գրով և բանիւք, նա և քանիցս զրեցաք զվարդապետացն զայս խնդրա-
 « նօք, և ոչ կամեցաւ առաքել մեզ զայլ և այլս պատճառելով, և զիսկա-
 « կան տրամադրութիւն մտաց իւրոց զազատալունք և բացայայտ այլոց
 « ասելով, որպէս ահա և զնոյն նօտար ծառայն (Նիրսէս?) վեհադնու-
 « թեանցք քանիցս զրեցաք առաքել և ոչ առաքեաց, նա և ոչ իսկ թողոյր
 « զալ, զոր օրհնեալ Ազայ (?) բարեկամն մեր ըստ խորհրդակցութեան Ներ-
 « սէս վարդապետի առաքեալ է կայն:

« Եւ յազգոս քանդիսի անդատեհ իրակութեանց թեպէտ մեք դրե-
 « ցաք ընդհանրապէս, և մանաւանդ յատկապէս առ առաջնորդ և զրայրն
 « մեր (Գեղարդակրի?) զյորդորանաց և զսիրախատն բարանաց բանս քօ-
 « ղարկեալ ձեռով, սակաւն եթէ և բարերար վեհադնութիւնք ձեր բարեհա-
 « ձեսցին զրեւ զաջնալիսի զիւր իմն առ երեք արհիւնք ի միասին, այսինքն
 « առ Գրիգոր, առ Մարտիկ և Յովհաննէս վարդապետ Կաթողիկոսունս ա-
 « ռաւել ազգու է լինելոյ և յուսամք թէ ի ձեռք պատկառեալ ուղղեսցեն
 « զվարս իւրեանց և և զլիք պատճառ մեծի բարութեան կայն:

նուաճել: Թէ երբ է Ներսէսը դուրս դնացել Թիֆլիսից զէպի Ռուսաստան — մեղ յայտնի չէ: Գիտենք միայն որ 1806 թուականի օշոռառն ամսին Ներսէս զանվում էր Ռուսաստանում Նիքիմի մօտ, և այստեղից լազարեաններին հաղորդում էր Գեղարդակրի և Թիֆլիս զանուած միաբանաց մէջ ծագած վէճի մասին²⁵): Լազարեանները Ներսիսի նկարագրութեամբ այս ծագուող վէճը աւելի «չարագոյն» էին կարծում, քան թէ Գանիէլեան և Դավթեան կռիւը: Նոյն տարուայ նոյեմբեր ամսին Ներսէսը զանվում էր Գրիգորուպօլիս²⁶)

« Ուստի մեր ահա զօրինակ իմն ըստ մերոց անգոր մտաց զրեալ մա-
« տուցաք (?) սպասու վեհադնութեանց ձերոց, որպէս թէ եթէ հաճոյ
« թուեացի արտադրել, կամ այլ եւ ինչ ինչ յաւելեալ կամ պակասեցուցեալ
« առաքել կամխօջիք, բայց ի վերայ այսր ամենայնի որպէս և մեծի խո-
« հեմութեան բարեբարիդ մերոյ միտք վայելուչ տեսցեն զայն զրեւելիք,
« աղաչեմք:

« Չորրորդ յայտ լիցի վեհադնութեան ձեր՝ առաջնորդ և զբայրն
« մեր (Գեղարդակիր) ոչ ունի զսէր առ Ներսէս վարդապետն
« մեր, քանզի որպէս ասացաք այլ և այլք են արարումնք մեծին այնու-
« ռիկ և ոչ հաւանին միարանք. հմա այնպէս թուի թէ Ներսէս վարդապետն
« խրատէ զնոսա կամ բանայ զաչս նոցա, բայց ամենեկին ահանաւոս և
« ահանջալուր լինելով խրանումն, և ստեն զնա, մանաւանդ վստն դադո-
« (?) մտացն բարձրանալոյ յայն աստիճան. 1805. 6 նոյեմբերի. ի
« Ղլլար....:

²⁵) «Բարձր արժանապատիւ հայր Ներսէս աստուածարան վարդապետ,
« իմ ողորմած տէր. Զամենայն հանդամանս և զորպէսութիւնս մարա-
« կենցաղ միարանիցն ծանեալ ի դրուածոց իւրեանց և ձեւոց, և հոգւով
« վերաւորեցայ, զի դեռ դառաջինն ոչ բարձեալ գնախաւորնս մեր և աղգի
« մերոյ, վերջինն չարագոյն երկի ահա ծնանիլ, զոր խափանեցէ Տէր:
« Եւ զոր ինչ արժանն էր՝ զրեցի ում հարկն էր, տեսցուք զինչ լինելոց է,
« և զամենայն հարկաւոր զրեկս մեր յետոյ զրեւոյ եմ մանրամասնաբար
« յիւրում ժամանակի: Քանզի յայնպիսի արարողութեանց ոչ միայն առ
« ձեր, այլ և առ բոլոր աղգ մեր վերաբերին անպատուութիւնք և արհա-
« մարանք, զի թէ օրինակքն այնպէս, հետեւեալ որպէս լինելոց են եղլն:
« Սրբազանին (Նիքիմին ?) զիր չհասայ զրեւն, ներե: Մնամ խոնարհ ծա-
« ռայ Մինաս Աղապրեան (Լազարեան): 1806, օգոստոսի 3 ի Մոսկով »

²⁶) Նոյեմբերի 15-ին 1806 թուի Նիքիմը գրում էր Գրիգորուպօլից
առ աղա Մինաս Լազարեանը ի թիւս այլ և այլ բաների «Յանցեալ փոշ-
« տին առաքեալեմք զօրինակ ուրախառիթ զրոյ Նահապետ Արշակունեա-
« նին զրեցելոյ առ որդէսին մեր Ներսէս վարդապետն ի սահմանացն Ե-

ուր եկած էր — Օղեսսայից դեռ ևս հոկտեմբեր ամսին: Թէ ե՞րբ և ի՞նչու եկած էր նա Օղեսսայ ոչինչ գրաւոր պարզ վիպյութիւն չունինք, բայց մեզ յայտնի է մի ուրիշ հանգամանք²⁷⁾, որ անպատճառ պէտք է եղած լինի գլխաւոր շարժառիթը Ներսէսի Օղեսսայ գնալուն:

« րեանու մերձակայ վասն գալստեան սրբազան կաթողիկոսին (Դանիէլի) « մերում յերեան ի 16 օգոստոսի ընդ Մարաղու բարերարոյ Ահմէտ խա- « նին..... վասն Ներսէս վարդապետին հարազատ սիրեցելոյն մեր, զոր « գրեա թէ խնդրելոց ես (?), յոյժ բարի և որպէս բարի կամացդ հաճոյ է, « այնպէս առնելոցեմք..... և ինքն մեր Ներսէս շնորհալի վարդապետն ևս « յոյժ խոնարհաբար զողջոյն և զօրհնութիւնս մատուցանէ բարերարիդ....»

²⁷⁾ Դանիէլեան կուսակցութիւնը ռուսների կողմից իրան ապահովա-
ցրած համարած ժամանակ, յանկարծ լսում է, որ Դաւթական կուսակցու-
թեան գլխաւոր պարագլուխներէն մէկը, այն է Աբրահամ վարդապետ Քօ-
լեան (Դաւթի ձեռքով եպիսկոպոս ձեռնադրուած) Պօլսից գալիս է Օղես-
սայ և նախ ձեռնում է իբրեւ հասարակ վաճառական, ապա կոչում է իրան
իշխան Օրբէլեան (կնեազ Օրբէլեանի): Գրիգորիօպօլու յաջորդ Մանուէլ
վարդապետը շուտով վրայ է հասնում և գտնելով դորան Յովսէփ Արղու-
թեան եղբորորդւոյ իշխան վասիլի տանը ծպտեալ, ճանաչում է և հանդէս
է դուրս բերում դորան: Այն ժամանակ Աբրահամ վարդապետը զաւառա-
պետ դուքս զէ Րիշէլիէին մի խնդրագիր է մատուցանում յանուն կայսեր,
ստորագրուած բոլոր Դաւթեան կուսակցութիւնից, սկսած Պօլսոյ պատ-
րիարք Յովհաննէսից: Այս եղած է 1806 թուի սկզբներին: Թէ և աւելորդ
համարեցինք առ այժմ յառաջ բերել այստեղ այս խնդրագիրը, բայց, հար-
կաւոր ենք համարում միայն յիշել, որ դորա մէջ Դաւթեանք մատնա-
ցոյց են լինում Ներսէսի վրայ, իբրեւ իրանց անյաջողութեանց գլխաւոր
թշնամիներից մէկի վրայ: Խնդրագրի մէջ դրած է «վասնորոյ մեք բոլորե-
« քեանս միահոգի և միաբերան, համաձայնութեամբ Հայաստանեայց եկե-
« ղեցւոյ և Դաւիթ պատրիարքի, արդարութիւն ենք խնդրում ձերդ կայ-
« սերական մեծութեան դահից ընդդէմ խռովեցուցիչ արքեպիսկոպոսների՝
« Նփրեմի, Յովհաննու, Բարսեղի, Գրիգորի, միւս Գրիգորի և վարդապե-
« տացն Ներսէսի և Մանուէլի.....»

Աբրահամ վարդապետի այս ծպտեալ ճանապարհորդութիւնը Տաճկաս-
տանից դէպի Ռուսաստան բացի խայտառակութիւնը ոչինչ օգուտ չունե-
ցաւ, վասն զի յիշեալ խնդրագրի դէմ յառաջն առան Ազգաբնանները աշ-
խատութեամբ Նփրեմի, Մանուէլի և Ներսէսի և Թաղաւոր կայսրը բարե-
հաճեցաւ հրամայել անմիջապէս Աբրահամ վարդապետին Ռուսիայի սահման-
նիրից դուրս հանել դէպի Տաճկաստան: Կարծելու է որ Ներսէսը Մանուէլ
վարդապետի հետ եկած էր Օղեսսայ Աբրահամի դարձունէութեան մասին
մանրամասն տեղեկութիւններ ժողովելու համար:

Մինչդեռ Թիֆլիսում Դանիէլեանք իրանց յաղթող էին համարում, յանկարծ իմացան որ իշխան Յիցիանովը սպանուել է Բագուի մօտ (փետրուար 1806 թ.): Իշխանի մահը մեծ հարուած էր այդ կուսակցութեանը: Չէին յուսահատում, ինչպէս երևում է, միմիայն Յփրեմը և սորան քաջալերող Ներսէսը: Սոքա ամէն կողմը լքցնում էին նամակագրութիւններով: Պէտք է կարծել, որ նոյն իսկ Դաւթի բանակում սոքա իրանց կուսակիցներ ունէին. տեղի անձ-կութիւնը զժբաղդաբար թոյլ չէ տալիս մեզ մի առ մի առաջ բերել այն գրութիւնները, որ Դաւթի և Դանիէլի վէճի վերաբերութեամբ անդադար գրւում էին միմեանց: Պատմում են, որ թշնամեաց բանակի հետ գաղանի յարաբերութիւնների համար, կամ թէ վախենալով որ բարեկամների գրութիւնները թշնամեաց ձեռքը չը անցնին, Ներսէսը հնարած է այդ միջոցներում մի առանձին ծածկագրութիւն, որոյ օրինակները մինչև այսօր կան Էջմիածնի մէջ²⁸⁾: Ռուսաստան գտնուելով՝ Ներսէսը, ասում են, չէր դադարում Դանիէլին այս և այն որդիական խորհուրդները տալուց սորան կամ նորան այս կամ այն բանը գրելու: Այդ միջոցում Դանիէլի քանի մի կոնդակների սևագրութիւնները Ներսէսը, ասում են, ինքն է ուղարկած: Եւ ճշմարիտ որ Դանիէլի մի քանի շրջաբերական գրութիւնների լեզուն շատ նման է Ներսէսի ոճին: Օրինակի համար Դա-

²⁸⁾ Թէև լսած էինք այս մասին, բայց մեզ չէ պատահած տեսնել այդ գրութիւնները: Հանգուցեալ Մսերեանց Մսեր մագիստրոսի «Պատմութիւն կաթողիկոսաց Էջմիածնի 1763--1831.» գրքի մէջ (եր. 65) այս մասին տեղեկանում ենք, որ ըսկ վկայութեան մեծ. պ. Զարմայր Մսերեանի Էջմիածնի մէջ մինչև հիմայ գտնվում են Դաւթեան և Դանիէլեան կուսակցութեանց թղթակցութիւնները «ընդ միմեանս և մանաւանդ ընդ Ներսիսի «վարդապետի, գաղանաձածուկ իմն և նորահնար նշանագրովք», որոց ընթերցանութեան բանալին 1862 թ.ին գտած է սրբազան Գաբրիէլ Ավագեան արքեպիսկոպոսը: Այս նշանագրերից մէկ թերթը, որը որ կարդացուած է, ներկայացնում է մի անստորագիր նամակ, որ Դանիէլի մօտիկ անձինքներից մէկը գրած է առ Ներսէս. նամակը սկսում է այսպէս «Ներսէս վարդապետ հոգւոյ հատոր»: Այս նշանագրերի հրատարակութիւնը ցանկալի է ոչ միայն իւր բովանդակութեամբ, այլ և նորա համար, որ դարուս սկզբներում, այն խաւար և տգէտ ժամանակներում Ասիայի մի անկիւնի մէջ մի երկու հայ վարդապետաց սրամտութիւնը հարկից որ աստիճանի զարգացած էր և թէ ինչ ու ինչ մտքերը որ տեսակ նշանագրերով էին արտայայտում:

նիէլե կոնդակը Մարաղայից 1806 թ. յուլիսի 10/ին եփրեմին, ուղ-
ղած, որին մէջ ի թիւս այլոց գրած է՝ «Ապաքէն առաջն առնեմ
« ձեզ նախապէս, զի որպէս ինձ, նոյնպէս և քեզ՝ առեւելի եղի-
« ցին անձնապահ մոլի նախադահուած իւնք և ամե-
« նայն ինքնահաճ եղական կամապաշտութիւնք,
« որք ոչ վայելեն հոգեւորականաց, այլ որպէս և զրեալ
« եմ ի հասարակական թուղթն իմ, կայեալ ի ձեռս մտաց քոց
« զգիրս պաշտօնի յորս կոչեցեալքդ էք, զիջեք հաստատուն ի սրտի
« ձեր...», թագաւորեցուցանել զօրէնս և մուծանել ընդ իշ-
« խանութեամբ նորուն նա և զսեփհական իսկ անձն ձեր...»
Պէտք է կարծել, որ Գանիէլին այս գրել տալով, Ներսէսը միտք
ռնէր առաջն առնել այն միապետական և եղական կառավարու-
թեան դէմ, որին կարող էր զիմել եփրեմը, և որին արդէն զիմած
լինելով Գեղարդակիրը, պատճառ եղած էր Ներսէսի վրաստանից
Ռուսիայ քաշուելուն:

Այս միջոցին վրաստանում գործը փոքր ի՞նչ այլ կերպ էր
ընթանում: Գեղարդակիրը Նեսփետայէվ ժեներալից անդադար յայ-
տարարութիւններ էր ստանում ուսաց զօրքի յաղթութեան մասին
ընդդէմ պարսից: Յիցիանովի տեղ կուսակալ էր նշանակուած ժենե-
րալ Գուրովիչը: Վրաստանը լցուել էր ուսաց հրաւերքով տեղա-
փոխուած հայ ժողովրդով երեանից և Ղարաբաղից: Երեանցի հայք,
Մելիք Արբահամ Մելիք Աղամալեանի և Գեղամեան Գարրիէլ հա-
րիւրապետի առաջնորդութեամբ, տատանեալ սպասուէին կուսակալի
նպատութեան. աւելի վառ փնտրելի մէջէին Ղարաբաղու մելիքների
և Նախիջևանի խօջամիրջանեան Մելիք Մարգարի առաջնորդու-
թեամբ գաղթածները:

Մի և նոյն ժամանակ Գանձասարի Սարգիս արքեպիսկոպոսը, որ
իրան Աղուանից կաթողիկոս ևս էր կոչում, պարտաւորուած էր այժմ
Գեղարդակիրի, իբր ուսաց ձեռքով նշանակած Գանձակի առաջ-
նորդի, իշխանութեանը ենթարկուիլ և հաշիւ տալ: Սարգիսը ընդ-
զիմանում էր, Գեղարդակիրը բողոքում ուսաց տէրութեան, մինչև
որ Գուրովիչի ստիպմամբ Սարգիսը պարտաւորուեցաւ Թիֆլիսի ա-
ռաջնորդին ստորադրուելու:

2.

ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՊԻՍԿՈՓՈՍ ՇԵՌԻԼԸ

Մինչ Գառիկը Մարաղայ կը զանվում պարսից հսկողութեան տակ, իսկ Գառիկը նստած կը երևան Անապատ անուանեալ կաթոլիկոսական իջևանում, Եջմիածնի միաբանութիւնը յուսահատութիւնից զրկում էր այս կողմ՝ և այն կողմը։ Երևանի և Նախիջևանի խանութեանց հայ ժողովուրդն էլ մեծ քանակութեամբ դադլած էր վրաստանի սահմանները և յիշեալ խանութիւնները մնացել էին թափուր, դուրի աշխատասէր հպատակներից։ Գաղթականութիւնը թէև այն մարդկէր միայն որ ուրա — պարսից պատերազմի ժամանակ գաղթողները ազատ լինէին պարսից ասպատակութիւնից²⁹⁾ և ապա վերադառնային իւրեանց տեղերը, բայց այժմ ուսաները չէին թողնում վերադառնալ։ Այս բոլորը համազում էր Նիբեմի և Ներսէսին շտապելիս, ինչպէս արդէն ասած ենք, կաթոլիկոսական դահլմի առ ժամանակ Ռուսաստանի սահմանները տեղավորուելու³⁰⁾։ Մի կողմից զույգ այս բանից վախենալով, միւս կողմից կամենալով վիշտալ հայոց գաղթականութեանը Երևանից ի Ռուսիայ, վերջապէս ցանկալով վերադարձնել թէ փախած ժողովուրդին և թէ լքմի-

²⁹⁾ Այս գաղթականութեանը, պէտք է կարծել, որ Ներսէսը շատ օգնած է։ Նոյն իսկ նորա եղբայր Կարապետը գաղթողների մէջն էր, և անդադոր հաղորդում էր Ներսէսին թէ Ռուսաց բանակի քրտուհէութիւնը և թէ հայ ժողովրդի զրութիւնը։ Այս մասին մեր ձեռքին զրաւոր ասպացոյց կայ։

³⁰⁾ 1823 թուի նոյեմբերի 1ին Ներսէսի դրած նամակում առ պարսից արքայաժառանգ Աբբաս Միրզայն կարդում ենք այս մասին՝ «... թէ « չէր երազեալ հովանաւորութիւն մեծազօր Ֆաթայի Շահին և ժառանգի « նորա ընդդէմ այնպիսի քոնաւորութեանց Մահմէտ Խանի (Երևանի)՝ « մերձ էր փոխել զկաթոլիկոսարանն ի սահման հովա- « նաւորութեան այլ տեղութեանց, այլ զի ողորմութեամբն « Աստուծոյ բարձրարույնն մեծազօր Շահն և Շահաբադին զխանութիւն « իւրեանց ի վերայ անհնազանդութեանց Մահմէտ Խանի և վերադարձու- « ցեալ ի Մարաղայու հաստատելին յաթու լջմիածնի զընտրեալն յամի- « նայն ազգէ Հայոց զԳառիկէ կաթողիկոս, այն է՝ զի սկսաւ վերանորոգիլ « Աթոռն, և օր ըստ օրէ յառաջանալ յիւր առաջին պայծառութիւն... »։

ածնի միաբանութիւնը, պարսից տէրութիւնը վճռեց³¹⁾ Դանիէլին կաթողիկոսական զահը բազմացնել և միջնորդել տալ ռուսաց մօտ, որ իրաւունք ստանան խանների հպատակ հայք պարսից հողը վե-

31) Մի կոնդակի մէջ, որ գրած է Եփրեմ արքեպիսկոպոսը Գրիգորիօսլ քաղաքից Հնդկաբնակ հայոց այսպէս է նկարագրում Դանիէլի վերադարձը՝ «.....այց արար Տէր տաճարի իւրում սրբոյ մայր աթոռոյն էջմիածնի, և այց արար հոգևորականաց և մարմնաւորականաց իւրոց ժողովրդեան հայոց ի բարութիւն. այն զի յամսեանն մայիսի 1807 ամի, յորժամ քաջազէն զօրք ռուսաց մերձ ի սահմանս պարսից հօրացեալք պատերազմէին ընդ հազարացոց (Տաճկաց) յերկրին՝ անուանեալ Ղարս, և ի մէջ պարսից ընդ յաղթողացն ալեկոծեալ ծփիւր խորհուրդ խաղաղութեան, յայսմիկ բազմավրդով ժամանակի վերախնամ տեսչութեան Աստուածականին տնօրինէ զայսպիսի զարմանալի համաձայնութիւն, զի եներալ ֆերմարշալ և բազում նշանաց կրող պայծառափայլ գրաֆ Իւան Վասիլիչ Կուտովիչ ինցպեկտօր և կառավարիչ Վրացտանու սահմանաց զղեսպան առաքէ առ Շահն պարսից և ընդ այլ հարկաւորացն խնդրէ բազմեցուցանել յաթոռ իւրում զարժանընտիր սրբազնակատար կաթողիկոսն ամենայն հայոց զտէր Դանիէլ։ Անտեղեակ զայսմանէ՝ զրէ և սպարապետ զօրաց Օսմանցոց Իսուֆ եպարքոսն առնոյն Շահն և առ որդին նորա որպէս զի բազմեցուցեն զարհին սրբազնութեան ի զահոյս իւր և կամ վաճառեսցեն զնա ինքեան զնոց արծաթոյ։ Ի նմին ժամանակի դայ ի սուրբ աթոռն էջմիածնի բարեբարոյ նորոգ խանն Երևանու և տեսեալ զնա ողորմելի կերպիւ՝ ի վերջին անշքութեան, հարցանէ զպատճառցն, և տեղեկացեալ վասն Դավթի եղեալ աջալիսի, զրէ Աստուած սիրաբար խղճահարութեամբ առ Շահադատայն, որ է կառավարիչ Ատրպեականի՝ և առաջի արարեալ նմա զամենայն, խնդրէ նա ևս զնորին սրբազնութիւն, ընդ որ հաճեալ միաբան հաւանութեամբ, որդին զրէ առ հայրն, և հայրն զրէ առ որդին և առաքեալ առ նա զհրովարտակ կաթողիկոսութեան յանուն արժանաժառանգ զահակալի սուրբ Լուսաւորչին մերոյ բաղմաչարչար և վշտամբեր համբերութեան նահատակ Դանիէլ կաթողիկոսի, հրամայէ սրբութեալ սահմանել խիլայի — զոր անարգեալ տանջեցին ընդ երկար, և տուեալ նմա զհրովարտակ իւր առաքել պատուով ի սուրբ էջմիածին և վերաբազմեցուցանել ի զահոյս կաթողիկոսութեան ամենայն հայոց, իսկ զԴավթին յանձնել իշխանութեան նորա առնել ըստ հաճոյս (?) որպէս և ինքն կամեսցի, ըստ որոյ և որդի Շահին վաղվաղակի համաձայն հրամանաց հօրն ճանապարհորդէ զնորին սրբազնութիւն վայելուչ հանդիսաւորութեամբ, որ եկեալ տիրեալ Աստուածապարզ և սեպհական զահոյսի իւրում յամսեան մայիսի անցեալ ամի, զրէ առ մեզ.....»։

բաղառնալու: Դաւթի հզօր պաշտպան Նրեանի Մահմէտ Խանը այս միջոցներում իւր պաշտօնից ընկած էր, և տեղը նշանակուած էր շիւսէյին Խանը, որ համակրում էր Դանիէլին: Ճշմարիտ որ 1807 թուի մայիսի 14ին Դանիէլը Մարաղայից պատուով հասաւ Երևան, իսկ մայիսի 20ին հանդիսաւոր մուտք ունեցաւ Էջմիածին³²⁾: Համաձայն պարսից խնդրանաց, հայրապետը իւր առաջի կոնդակումը առ Յովհաննէս Գեղարդակիրն ի Թիֆլիս, աղերսանքով գրում է՝ «Թէ « զժողովըքս բոլոր երկրիս հրամայեսցէ Գուգովէն դալ յերկիրն « իւրեանց.... զի ես երաշխաւոր եմ եղեալ....: Սակայն կաթողիկոսի միջնորդութիւնը այս մասին շատ յաջող չեղաւ և խնդիրը քչեց նոյն իսկ մինչև 1816 թուականը, ինչպէս երևում է այդ Ներսիսի նամակագրութիւնից, որ իւր տեղը պիտի տեսնուի:

Ընդգէժ՝ ակնկալութեան իւր և բոլոր ազգին ազատուելով կալանաւորութիւնից և հասնելով Էջմիածին, Դանիէլը ուղարկեց Թիֆլիս աթոռակալ Յովհաննէս եպիսկոպոսին թէ այն գերի ընկած վրացի իշխանների մասին, որոց այժմ ազատուէր Դանիէլը, և թէ վրաս-

³²⁾ « Վեհազնեայ տէր իմ և խնամակալ (աղայ Մինաս Լազարեան): « Ծարաւի հոգի իմ զովաքաւ.... Յանցեալ փօշտին սրբազան հայրապետի « մինչև ի յերևան հասանիլն ծանուցի, ներկայիս վաճառականք եկին և « հաւաստի եղև որ ինչ ժամանակ Դանիէլ հայրապետն մտնում է յերևան, « իսկոյն Դաւիթն մեծաւ հանդիսիւ յառաջընթաց է լինում խաչով ալա- « մով ապա յերևան նստող սարդարն, որ շատ ողորմած է Դանիէլին « վրայ, Շահի և Շահազատի ռազամներն կարդում է Դաւիթի առա- « ջնն, թէ այսուհետև կաթողիկոսն Դանիէլն է, դու որպէս ծա- « ռայ պարտես հնազանդել, այդ մատանին, խաչդ և զաւազանդ պարտ է « յանձնել սմա: Դաւիթն պատասխանէ՝ իմ կարգս ոչ Շահն է տուած, և « ոչ Շահապտէն, այլ Էջմիածնի միաբանքն, ես կերդամ Էջմիածին և տեղն « միաբանաց մօտ կը մատուցանեմ: Սարդարի հետ գնում են Էջմիածին. « իսկոյն Դաւիթն խաչն իւր վզէն հանում է և կաթողիկոսական մա- « տանին յիւր ձեռաց ի ծունկ խոնարհեալ մատուցանում է սրբազան հայ- « բապետին Դանիէլի և տեղւոյն միաբանքն ձայնում են «կեցցէ՛ արքայ», « յետ որոյ Դաւիթն միաբանաց հետ յառաջ ընկած տանում է յեկեղեցին « և Դանիէլ սրբազանին կաթողիկոսարանումն կանգնացում են և Դաւիթն « միաբանաց կարգումն է կանգնած: Սարդարն լաւ պատուական ձի է « փեշքաշ անում սրբազան Դանիէլին, փառք ամենազօրին Աստուծոյ « և այլն....: Մնամ.... նուապտ քահանայ Մեկքիսեղ Ղամաղեան. 1807, « յունիսի 2ին, ի Թիֆլիս»:

տան զտնուած միաբանութեանը յորդորելու, որ վերադառնան ԼՋ-
միածին: Մի և նոյն ժամանակ կաթողիկոսը կոչում էր Գեղարդակիրն
խրեան մօտ, ³³⁾ իսկ Վրաստանի առաջնորդութիւնը հրամայում էր
յանձնել Պօլոյ նախկին պատրիարք Գրիգոր արքեպիսկոպոսին: Գե-
ղարդակիրը այս բոլորը արդէն զգալով ամէն կերպ աշխատում էր
խոր կողմը դնել կուսակալին, որպէս զի նորանով իւր տեղը հաս-
տատ մնայ և այս մօքով ուսաց զօրքին ընծաներ տալիս էր ³⁴⁾:

³³⁾ «Քիսուսի Քրիստոսի ծառայ տէր Դանիէլ կաթողիկոս և.. յորմէ...
« ծանուցումն լիցի... արժանապատիւ սրբասէր աւագ քահանայիցդ (Ռ/Փ-
« լիսի) և ապա փառազարդ և չքեղաշուք բարեպաշտօն իշխանացդ, զի ի
« սոյն միջոցիս՝ տեղւոյդ առաջնորդ Յովնաննէս արքեպիսկոպոսն յայժ
« հարկաւոր և պիտանի զոյով մեզ, զրեցաք ահա ինքեան, որ հարկիւ հարկիւ
« ելեալ գայցէ ի սուրբ աթոռս, բերելով ընդ իւր և զայլ յայդր մնացեալ
« միաբանսն մեր, վասնորոյ որպէս առ պայծառափայլ զրաֆն (Գուդովիչ)
« և առ բարձր գերազանց զուրեռնատօրն, նոյնպէս զրեմ սիրով և առ սի-
« բել'սդ, զի զուք ևս ամէն կերպիւ օգնական եղեալ, ուղեորեսջիք փառ-
« թով ընդ սոյն զրարեր Յովնաննէս կաթողիկոս աթոռակալին մերոյ, զոր
« առաքեցաք ահա վասն այսր և վասն բանի զերի անկեալ թաւադներացն
« վրաց, զորս աղատեալ ի զերութենէ, բերել տուաք աստ ի սուրբ ա-
« թոռս, որք կան ահա այժմ առ մեզ արժանաւոր պատուով իւրեանց:
« Այսա եթէ յիշեալ միաբանքն մեր ոչ զայցեն ընդ առաջնորդին և ընդ
« աթոռակալիդ մեր՝ հակառակ կաղեսդ հայրապետական իշխանութեան
« մերում և բարձրագոյն Ղրամատին (հրովարտակ), զոր չնորհեալ է
« մեզ ողորմածարար նորին կայսերական մեծութիւն, յայժմամ ալ ոչ են
« մեր և սրբոյ աթոռոյս միաբան և զուք ևս մի ընդունեցիք զնոսա ի տեղի
« կարդաւորի, և մի հասուցիք նոցա զնոյնորական արդիւնս ինչ ի ոչտս
« կեցութեան իւրեանց, զի ոչ է մեզ բնաւ կամք՝ թէ զոքա թողեալ զհոգևոր
« ծնօղս իւրեանց և զքանկալի մայր աթոռս, գաւազան ի ձեռին չլճեցին
« փողոցէ փողոց, զի բաւական եղև այսքան ծաղր և նախատինքն, զորս կրե-
« ցաք ի մէջ ալլաղկեացն. և ձեր այնպէս կատարելով իրաւի ունիք ընդունիլ
« ի մէջ զչնորհակալութիւնս յազումս հանդերձ օրհնաբանութեամբ: Իսկ
« զտեղւոյդ հոգևորական և առաջնորդական գործն յանձնեցաք պատրիարք
« Գրիգոր արքեպիսկոպոսին... մնամ ձեր և վասն բոլոր մերադնէլցն մշտ
« աղօթարար Դանիէլ կաթողիկոս ամենայն հայոց. 1807. զեկտեմբերի 10.
« ի սուրբ Էջմիածինս:

³⁴⁾ Նամակ Գուդովիչի առ Յովնաննէս Գեղարդակիրն՝ «Բատ հպա-
« տակադոյն վկայութեան իմում յազաղս հաւատարմութեան ձերոյ բարձր
« սրբազնութեան և մատուցանելոյ զ500 ուրլլի զինուորաց ի յաղթու-
« թիւն զօրացն օսմանեան յունիսի 18ին ի վերայ Արփուշայ գնտոյնորին

միածին³⁷⁾։ Մայիսի 24ին Ներսէսը մի նամակ է գրում Եփրեմին թէև համառօտ, բայց լիքը նորանոր լուրերով. այդ գրութիւնից երևում է որ նա շատ զբաղուած է և միանգամայն գործունեայ կեանք է վարում։ Նամակը դարձեալ կրում է ստորագրութիւն «Ներսէս արեղայի»։³⁸⁾

« ներկայ ամսոյս 7 ստացայ շնորհիւ Տեառն ամբողջ ժամանելոյդ յիագօ-
 « րիցկայ և առ առողջութեանդ ևս յաջողակ գոլոյն ընթացիցդ (որ չես
 « պամեղց կողմանցդ) յոյժ և յոյժ ուրախացեալ փառս մատուցի ամենազօրին,
 « հայցելով զի մինչ ի ժամադրեալ տեղին՝ առաւել յաջողութիւն շնոր-
 « հեսցէ։ Թառաջ քան զայս գրեալնս յիագօրիցկայ ստանալոյդ միամտե-
 « ցաք, յոյս՝ որ զկնի այլոց և ևս ամսոյս 5 իմով ձեռամբ հարկաւոր
 « գրեալս ևս ի Մօզդօկու տէր Ստեփան աւագ քահանայէն ստացեալ
 « իցես..... Վասն խոստման (?) ի գումարէ.... յղելոյ յուսադրութիւնդ
 « ուրախ կաց, իսկապէս միամիտ եմ ի բարի սրտէդ, եթէ արդեամբ կա-
 « տարեալ ուրախացուցանելոյ (?), որոյդ Տէր զկրկնապատիկն մինչ ի խո-
 « րին ծերութիւն պահեսցէ ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյդ ի մի ի թարու-
 « թիւն բազմաչարչար վեհապետին և փթեալ ծերունւոյ ի կեանս և յետ
 « մահու..... Ահա ամսոյս 5 զայս զիր ևս յատուկ քոյդ անուամբն ի
 « փօշտ արկաք, Մօզդօկու տէր Ստեփանին գրեցաք՝ ստացեալ ուր և իցիս
 « անբաց հասուցէ սիրելոյ իմոյ.... Մնամ ցանկալոյդ միշտ բարեացա-
 « կամ խոնարհ Եփրեմ արքեպիսկոպոս Հայոց Ռուսաստանեայց։ Ղարասու
 « Բաղար. 1808. յունվարի 12»։

³⁷⁾ Մի նամակի մէջ, որ գրում է Թիֆլիսից Գրիգոր նախորդ պատ-
 « րիարքն Պօլսոյ 1808 թուի ապրիլի 11-ն աղայ Մինաս Լազարեանին՝ կայ
 « այս կտորը. «...Ներսէս շնորհափայլ վարդապետն բարին ժամանեալ է
 « ի սուրբ աթոռն, որ դրէ այսպէս թէ՛ ի մարտի 19ըն մտաք իջմիածին
 « և արժանացաք տեսութեան նորին սրբաշնութեան.....»։ Այս գրու-
 « թիւնից երևում է նմանապէս, որ Էջմիածին հասնելուց յետոյ Ներսէսը
 « զնացել է Դաւթին տեսութեան և ընծաներ է տարել ու շատ սիրով ըն-
 « դունուել։ Նաև այցելել է սարդարին։

³⁸⁾ «Սրբազան հայր Եփրեմ արքեպիսկոպոս, ողորմած տէր։ Ի 5
 « փետրուարի և ի 15, 18 մարտի գրեալքն ժամանեցին..... Բայց ներել
 « խնդրեմ, քանզի նախ սրբազնակատարի (Դանիէլի) հիւանդութիւնն,
 « ապա Սինօթի հաստատութիւնն և ընդ սոցա Երեանու մաղազայի իրաց
 « արտաքս բերելն եղեն առիթք, և գոհանամ զԱստուծոյ զի առաջին
 « հարկաւորն, որ է Սինօթն ըստ գրելոյ տեառնդ և վեհազնէին (Լազա-
 « րեանի) ահա կերպաւորի հանդերձ Աստուծով, ըստ որոյ այսօր ինքն
 « սրբազնակատարն երդմնեցոյց զիւղն զոր օրհնեալ ունի 21 յունիսի մե-
 « ռոն սրբալոյս, և ի վաղիւն առաւօտու երդմնեցուցանին զինքն և ան-

Թէև մեր ձեռքում եղած Թղթերից ոչ մէկից չէ երևում, թէ Ներսէսը որ օրը եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, սակայն այսքանը յայտնի է, որ 1808 թուի մայիսին դա արեղայ էր, իսկ յուլիսին եպիսկոպոս և արքեպիսկոպոս: Այդ երկու ամսուայ միջոցում նշանաւոր տօնախմբութիւնը Էջմիածնի մէջ, երբ սովորաբար պատահում է եպիսկոպոսների ձեռնադրութիւն, եղած է յունիսի 21ին (1808). այդ օրը Դանիէլը Էջմիածնի Սուրբ Իջման տեղը մեռն օրհնեց, իսկ միւս օրը, այն է յունիսի 22ին երգմանցան Դանիէլ

« դամբ Սինօթին վեց եպիսկոպոս, երկու վարդապետ, Գրիգոր պատրի-
« արքն տեղապահ, որով լինիցին ինն. երեքն յերկոտասան թուոց պահին
« յաւուրն իւրում: Յաղագս փոխանորդութեան ձեր ունիմք գրել չառ նո-
« ըին կայսերական մեծութիւն հպարտ հպարտ, և յամենայն կոն-
« դակս միշտ և անխափան:

« Ուրախ եմք յոյժ ամենայն միաբանութեամբ վասն չնորհաց նորին
« կայսերական մեծութեան խաչին և մանթւոյ, և աղաչեմք զԱստուած
« ընդ երկայն աւուրս տար վայելել և զալլան ևս:.... Սահակ ուխտակ ա-
« նուանեալն Մօլտավիոյ կոնդակ ունի ի սրբազնակատար տեսուն մերմէ,
« թեպէտ յառաջ անյիշելոյ ունեցեալն և վասն անյիշելոյ ինքնահրաժար
« ասելոյն, մեղադրութիւն սրբազնակատարին պարտի լինիլ, զի նա է
« իբրու զպատիւ պահպանել կամեցեալ անյիշելոյն (Դաւթի ?) և այնպէս
« գրեցուցեալ ի մանսարին (մահսեր ?) Պօլսոյ, իսկ վասն պայմանաւ
« չըմտանելոյ ի սուրբ Աթոռն, իմ և ալոց զինքենէ ստեալ (?),
« զի ահա ևս աստ եմ: Դաւուստ եպիսկոպոսն, լսեմք ի սոյն աւուրս, թէ
« մեռեալ է յԱլին, ուր առաջնորդէր կարգեալ ըստ հաճոյս իւր ի սրբա-
« զանէ: ԶՄարտիրոսն նորոգեալէ յառաջնորդութեան ի Զմիւռնիայ ըստ
« խնդրանաց իշխանաց, եքապահն (?) ևս առաջնորդէ ի Ղօշալանք ի սո-
« ըին սրբազնութենէ: Յակօր սրբազան արքեպիսկոպոսն ի Բարիլոն է և
« քանիցս գրեալ է սրբազանին, այլ տակաւին ոչ լսի ձայն գալոյ նորա:
« Աւետիքն չունի արեղայ, բայց միայն Դանիէլ օարկաւագն, զոր կարելի է
« թէ ծանիցես, և ձեր Յօհաննէսն Շուղայեցի օր էր ընդ նմա՝ վախճանեալ
« է չգիտեմ ուր: Նրեկ ի Հնդկաստանու մահսար եկն, յորում նշանակի թէ
« ապօրինաւորն (Դաւիթ) զկոնդակ էր գրեալ, յորում նշանակէր զմեզ
« տէրունի թէմ և Յակօր նուիրակն առաջնորդ, և լուաք թէ այնպէս գիր
« և սէ առեալ ի բերանոյ մեր վանքի վարդապետացն ի ձեռնադրելն գնոսա,
« այլ եթէ նոքա կամեցեալ և տուեալ են՝ մեք գնոսա և ոչ կամիմք, այլ
« թէ բռնութեամբ է առեալ, խնդրեմք զայն ձեռագիր առ մեզ դարձու-
« ցանել, իսկ թէ ոչ նուիրակն ոչ թողացուցանեմք ի ներս: Կալկաթու,
« Դաքու և Սէյտապատու բոլոր ժողովուրդքն ստորագրեալ են:

« Բարսեղ տեղապահ արքեպիսկոպոսն ընկալեալ է զօղջոյնդ և ող-

կաթողիկոսը և Բարձրագոյն խորհրդարանի օտակնակալները, որոնցից մէկը Ներսէսն էր լինելու³⁹⁾։

Այստեղ մենք կանգ ենք առնում, որովհետեւ այսօրո՞ւնից սկսած Ներսէսի նոր զործունելութիւնը կապ ունի նորա կախկոյտ սական վեճ աստիճանի հետ և միանգամայն չի վերաբերիլ նորա արեւոյ ժամանակուայ համեստ կարծուած կենսոյը։

Ներկայ տէսութիւնից մենք ոչ մի եւրոպացութիւն չենք ուղտւում անել։ Առնելով 1800—1808 Եջմիածնի և ընդհանուր հայոց ամենախառնուշիօթ ժամանակը՝ շատ օնով նիւթիս վերաբերութեամբ երկրորդական համարուած անցքերը ստիպուած կ'ենք առաջի

α Զուռէ... Աէթէոս վարդապետն 70 քսակ (ամէն մի քսակն 500 դու-
α բոշ) աւար տուեալ քրթայն ճաղաղ ջրոյն ինքն եւ քանի վէրս ըն-
α կալեալ յանձն իւր, ողորմութեամբ Տեառն առողջացեալ ի սուրբ Ա-
α բարեալ, եկն ողջութեամբ յամոյս 11 և լուեալ զողջոյն՝ մխիթարու-
α թեամբ հոգւոյ համբոյր մատուցանէ սուրբ աջող։ Տիրացու Նահապետն
α իրեն մեռեալ կենդանի անկեալ դնի և արտաւած զուրբ աջդ համբուէ։
α Վաթօն (Վաթիթ կաթողիկոսն) ի ձերում սենեկի նստի և չունի դոյս
α Աստուծով, քանզի զրեալ է առ Շահապատն և նա զարձուցեալ է զգիրն
α առ սրբադնակատար տէրն մեր, զորմէ լուեալ իցեա ի վաղոց, ի մի-
α ջոցիս եւ զրեալ էր առ իւր առաջին սլաշտպան Միրզայ Բրդայ Ղուլին
α ի զուռն Շահին և նա յայտնեալ էր Շահին և Շահն խօսեցեալ էր թէ
α իմ զլուին սիրտն Հատիրութեանու բան կասէ ինձ, զի եւ տուեալ եմ
α միանգամ որդւոյ իմոյ (Արրաս Միրզային). և ինդիրքն այն է եղեալ,
α թէ՛ զիս տար ի վանքն Զուղայու, և ոչ թէ միւսանգամ կաթողիկոս լի-
α նիլ։ Ողջ լիւր... Նուաստ արեւոյ Ներսէս. 1808, մայիսի 21, ի Սուրբ
α Եջմիածին։

39) α Բարձրագոյն խորհրդարանը որ այլ բոլորով Աինօղոսն եւ էր
կոչվում, բացուեցաւ, կարեկի է ասել, Ներսէսի ցանկութեամբ։ Այդ ժո-
ղովի միտքն էր չափաւորել կաթողիկոսներն միապետական իշխանութիւնը
եւ ամենայն ինչ զործել միաբաններն ընդհանուր խորհրդակցութեամբ։ Բայ ի
Պանիկը ինքը եւ համակրում էր այդ մտքին. աղայ Մինաս Վաղարշանը
այս մասին մինչեւ անգամ ուստաց Աինօղոսի հետ բանակցութիւն ունե-
ցաւ։ Բիշեալ խորհրդարանը բացուեց 1808 թուի յունիսի 23ին և անդամ ն
էին արքեպիսկոպոսըն՝ Բարսեղ, Յովակիմ, Աստուածատուր, Անդրէաս,
Ալիքսան, Յովհաննէս (Ղեղարդակիրն) և Ներսէս (Աշտարակցին)։ Քանի
մի ժամանակից յետոյ անդամ եղաւ ընթերցողաց յայտնի Աէթէոսը, որ
ա. Մ. Նահապետն և Կախկոյտն էր։

տեղը դասելու, որպէս զի կարդացողը կարողանար ըմբռնել անցքերի կապը: Մենք ստիպուած էինք Դաւթի և Դանիէլի կռիւներից կրկնել այնպիսի իրողութիւններ, որ թէև գուցէ ոմանց յայտնի են, բայց առանց որոց մեր առաձևներից շատ բան մոլթը և անհասկանալի պիտի լինէր: Յաւելով պիտի ասենք, որ Ներսէսի կենաց ուղղակի չըվերաբերեալ առարկաները այժմ մի կողմ թողնելով, մենք անխնայ յետաձգեցինք զանազան դրութիւնների մեր ունեցած այն մեծ քանակութիւնը, որ միանգամայն վերաբերում է յիշեալ ժամանակամիջոցի ազգային պատմութեանը, և որ դեռ ոչ մի տեղ չէ տպուած: Թէ ներկայ տեսութեան մէջ առաջ բերած և թէ տալաւին մեզ մօտ գտնուած անտիպ նամակագրութիւնները առած ենք զլիաւորապէս մեծ պ. Գալուստ Շերմազանեանի տետրակից: Յիշեալ պարօնը արտագրած է ամենայն ճշտութեամբ բուն օրինակներից. մենք արտատպել ենք ուրեմն երկրորդական օրինակից. բնական է, որ քանի մի աննշան քերականական սխալներ մտած լինին առաջ բերած նամակագրութիւնների մէջ: Մենք ինքներս նշմարեցինք այդ սխալները, այնու ամենայնիւ պարտք համարեցինք ոչ մի տառ, ոչ մի կէտ չը փոխել արտագրած պատճէնից: Նամակագրութիւնների մէջ քանի մի տեղերում կէտերի շատութիւնը ցոյց է տալիս, որ կամ անկարելի է եղել կարդալ կամ սովորական տիտղոսներ և ողջոյններ են եղել, որոնց ամէն անգամ առաջ բերելը ձանձրութիւն պիտի պատճառէր կարդացողին:

ԱՂԷԲՍԱՆԴՐ ԵՐԻՑԵԱՆ

ԻՄ ԹԱՏՐՈՆԱԿԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆԻՑ

Ա.

Վճռում եմ հեռանալ Թիֆլիսից—Պօլիս։ Ամերիկեանն ու Մանդինեանը միանում են ինձ հետ։ Մեր ծանապարհագիծը։ Սալադուի դաշտը։ Եւրոպացի դաշտը (աւազակը)։ Մեր միջի քաջն ու մեզ պաշտպանողը։ Աղստաֆա։ Մօլլան, նորա նամակը եւ մեր բարեկամութիւնը։

1865 թուականի մայիս ամսի վերջին օրերին մենք դադարեցինք թատրոնական ներկայացումներ ապրուց։ Զգալով որ թատրոնական գործը Թիֆլիսում դժուար իրագործելի է, և հոգւով նուիրուած լինելով այդ գործունէութեանը, ինձ համար դժուար էր այլ ևս վերադառնալ չինովնիկութեան ասպարիզին և ես վճռեցի հեռանալ Թիֆլիսից — գնալ Պօլիս։ Պօլիս, Պօլիս։ Այդ խօսքը տալին ու վրայ էր անում իմ երիտասարդական էութիւնս։ Պօլիսը ինձ համար այն նշանակութիւնն ունէր, ինչ որ եբրայեցոց համար Աւետեաց երկիրը, Կօլումբօսի համար Ամերիկան։ Այնտեղ, այնտեղ միայն ասում էի ես, կը գտնեմ հայութեան գաղափար, այնտեղ միայն կարելի է գործել, այնտեղից միայն ազդել խոր քնի մէջ ընկղմուած Հայաստանի հայ հասարակութեան վրայ։

Յափշտակուած իմ երիտասարդական յոյսերից, ես սկսեցի տեսնել իմ պատրաստութիւնները և ամենաչնչին գումարով (կարծեմ ունէի յիսուն ռուբլու չափ փող) մտադիր էի սկսել ճանապարհորդութիւնս։ Երբ անցաթուղթս արդէն ստացայ, մտադրութիւնս ընկերներէս հաղորդեցի։ Ամերիկեանը և Մանդինեանը համակրեցին իմ մտքին և առաջարկեցին ճանապարհորդել միասին. սկզբում ես դժուարանում էի ընդունել ընկերներէս այդ առաջարկութիւնը, չկամենալով ենթարկել նոցա պէսպէս անյաջողութիւնների, բայց երկար տատանուելուց յետոյ համաձայնեցի և մենք վճռեցինք գնալ Պօլիս միասին։

Երեխայական ցնորք:

Մենք հաւաքեցինք մեր առձեռն գումարը, մօտ հարիւր ռսւրլի, որ յանձնեցինք մեր ընկեր Մանդինեանին իբրեւ զանձապահի, վարձեցինք մէկ Թուրքի Ֆուրգօն (սայլ), մնաս բարով ասեցինք մեր բարեկամներին, դարսուեցանք, նստեցինք ծալապատիկ այդ Ֆուրգօնի մէջ և ընկանք ճանապարհ: Ֆուրգօնը մեզ պիտի տանէր Գանձակով Շուշի, այն ինչ մենք ուղևորվում էինք Պօլիս:

Այդ փոքր ինչ անհասկանալի է, որովհետեւ Թիֆլիսից փոխանակ հիւսիս զնալու մենք ուղևորուեցինք դէպի հարաւ, անհասկանալի է ընթերցողի համար, բայց մեզ համար այդ բանը որոշուած ու վճռուած խնդիր էր:

Մենք երեք ընկերներս, ըստ երևոյթին երեք զանազան համոզմունքի տէր մարդիկ էինք: Մանդինեանը և ես տոգորուած այդ ժամանակուայ ռուսաց գրականութեան ուղղութիւնով պատկանում էինք—նա Մանդինեանը՝ ռեալական (գործնական) ուղղութեան, իսկ ես իդէալական (գաղափարական): Ամերիկեանը նիհիլիստ էր:

Ֆուրգօնը նստելուց առաջ, մենք հաւաքուեցինք մեր սովորական կաֆետոնը, թանձր սև սուրճի մէջ եփեցինք այդ երեք իրարու հակառակ գործնա — գաղափարա — նիհիլիստիկական համոզմունքները և վճռեցինք որ Պօլիս զնալու համար մեզ հարկաւորէ նախ զնալ Գանձակով Շուշի, այնտեղից Ալէքսանդրօպօլ, իսկ յետոյ միայն Պօլիս:

Գարնան գեղեցիկ առաւօտ էր, առևերեան կողմը կարմրագոյն նօսր ամպերի տակից սկսել էին շողշողալ արեգակի ճառագայթները երբ մենք դուրս եկանք Սօլաղլի անուանուած գիւղի դաշտը, որի երկայն ու լայն տարածութիւնը ծածկած էր գոյնզգոյն ծաղիկներով և նորաբոյս կանաչ խոտերով: Մեր չորս կողմը թագաւորում էր լռութիւն, որ ընդմիջում էին միայն զանազան տեսակ թռչունների ձվձվոցը և մեր սայլերի գռգռոցը:

Մանդինեանը և ես իջել էինք սայլից և ոտով հետևում էինք նորան մի քառորդ վերստ հեռաւորութեամբ: Բոլոր սայլերի թիւն ութ էր, որոնք հետևում էին բաւականին հեռու միմեանց:

Մենք զգաղուած էինք մեր ապագայի գուշակութեամբ և չէինք նշմարել որ մնացել էինք հեռու մեր սայլերից. յանկարծ նկատեցինք հեռուից մէկ ձիաւոր որ իւր ձին ուղիղ դէպի մեզ էր քշում. դա մի տարօրինակ երևոյթ էր այդ դատարկ և լուռ դաշտում: Ձին

մի սաստիկ նիհար և երկար կենդանի էր, որի ոսկոռները կարելի էր համարել. նորա վրայ նստած մարդը հագին ունէր կարճ պատուտորած կտաւի պիջակ ու վարտիկ, գլխին ունէր մէկ հին ֆրանսիական զինուորականի գլխարկ. իւր առաջը ասիական թամբի վրայ կախ էին տուած երկու մեծ ատրճանակներ, մէջքին կապած ունէր մեծ թուրքի դաշոյն, պարանով գցած երկու եղէգնանի հրացան և կողքին դարձեալ ատրճանակ: Յանկարծ այդ կովկասեան Դօն Աիշօտը իւր Բաղինատով կտրեց մեր ճանապարհը, սկսեց ինչ որ դուրս տալ: Նորա փոքրիկ մօրուքին նայելով կարծեցի որ Ֆրանսիացի է և սկսեցի հետը Ֆրանսիերէն խօսել. խոստովանվում եմ որ շատ վախեցայ որովհետև նա ձեռքը դրել էր ատրճանակի վրայ և չէր թողնում որ մենք առաջ գնանք, իսկ սայլը՝ հեռանում էր: Մենք սկսեցինք ձայն տալ Ամերիկեանին որ կանգնեցնի սայլը: Այդ ժամանակ անծանօթ Դօն Աիշօտը թէև թողեց մեզ առաջ գնալ, բայց ինքը միշտ հետևում էր մեզ:

Վերջապէս հասանք սայլին որից դուրս եկաւ Ամերիկեանը իւր դատարկ հրացանը ձեռքին: Ո՞վ էք դուք և ի՞նչ էք կամենում, հարցրեցի ես դարձեալ պարոն Դօն Աիշօտին: Այս ժամանակ ես միայն նկատեցի որ նա հարբած է և Ֆրանսիացի չէ որովհետև շատ անձոնի Ֆրանսիերէնով պատասխանեց մեզ որ մօտակայ գիւղում, ուր մենք պիտի անցնէինք նա կորցրել է իւր քսակը և խնդրեց որ մենք աշխատենք գտնել այդ քսակը և հասցնենք նորան Թիֆլիս:

Մինչև Աղստաֆա ոչինչ նշանաւոր անցք չը պատահեցաւ, իսկ այդտեղ պատահմամբ ծանօթացանք մի մօլլայի հետ որի բարեկամական համակրութիւնից հազիւ կարողացանք ազատուիլ Գանձակում:

Սաստիկ շոք էր և տօթ երբ հասանք Աղստաֆա: Մեր սայլերը մտան մէկ լայն և երկար դաւիթ, ուր իջած էին ուրիշ շատ ճանապարհորդներ: Այդ գաւթումը կար մի մեծ պանդոկ, ուր մենք ապաստանարան գտանք արևի թափանցիկ ճառագայթներից: Այդ սաստիկ շոք ժամանակը ես նկատեցի որ մէկ մօլլա, գլուխը փաթաթած սպիտակ կտաւներով աչքերին կանաչ ակնոցներ դրած, չոքել է արևի այրող ճառագայթների տակ և մեծ ջերմեռանդութեամբ նամաղէ կատարում: Մօլլան նկատեց, որ դրաւեց մեր ուշադրութիւնը և իւր աղօթքը վերջացնելուց յետոյ, մօտեցաւ մեզ և յայտնեց իւր ցանկութիւնը ծանօթանալու մեզ հետ, որովհետև մենք մինչև Գանձակ պիտի

Ճանապարհորդէինք միասին: Սկզբում այդ մօլլան իւր ձեւերով և մեղմ խօսակցութիւնով զրաւեց մեր ուշադրութիւնը, բայց երբ հասանք Շամքօրլի անուանուած կայարանը, ուր պէտք է անցկացնէինք գիշերը, որպէս զի միւս օրը մօնէինք Գանձակ—եւ զգուեցի մօլլայից և մինչև անգամ ամբողջ գիշեր երկիւղե մէջ էի և ահա ինչ պատճառով:

Երբ մօտանք Շամքօր արդէն մթնել էր և մենք պատրաստուեցինք ընթերելու սայլե մէջ, որովհետև մեր իջած տեղը մէկ սաստիկ աղտոտ թուրքի գաւիթ էր և ինքը Շամքօրը այնպիսի վտանգաւոր տեղ, որ հեռանալ սայլեց անխոհեմութիւն էր:

Յանկարծ մօտեցաւ մեզ մեր սայլապանը և յայտնեց որ մօլլան խնդրում է գնալ թէյին նորա մօտ. մենք չէինք ուզում ընդունել այդ հրաւերքը, բայց յետոյ երբ մի քանի անգամ կրկնուեց մի և նոյն բանը, մենք յանձնեցինք սայլը սայլապանին և մօտանք մէկ կեղտոտ և փոքրիկ ծակ որի անունն էր դուքան: Մօլլան նստած յատակի վրայ հաւաքել էր իւր չորս կողմը տեղական թուրքերին, դարսել էր իւր առաջ մէկ քանի փիւրիւղի քարեր և սպասում էր մեզ:

Հրապարակ հանելով նորա մէկ քանի անպիտան փիրուղի քարերը, եւ համոզուեցայ որ նա կամենում էր խրախուսել մեզ որ մենք ևս մեզ մօտ ունեցած հարստութիւնները ցոյց տանք, բայց տարաբաղդաբար բացի մեր աղքատիկ պաշարեղէնը, թատրոնական պիեսները և մի քանի ռուբլուց առաւել ոչինչ չունէինք մեզ հետ: Եւ զգուշացրեցի ընկերներիս: Շամքօրում, այդ աւազակների մշտական բնում, այդ բոպէին բացի մեզ ոչ մի քրիստոնեայ չէր գտնուում. կարծիք չըկայ որ եթէ իրան միամիտ և մեզ բարեկամ ձեւացնող մօլլան, որի կրօնաւորական ձև կրեին անգամ կասկածաւոր բան էր, նկատէր մեր մէջ հարստութեան նշոյլ, կարող էր այդ մութ երեկոյեան, այդպիսի մի լուռ ու մունջ աւերակում փառաւորապէս մեզ կողոպտել: Յետոյ երբ մօտանք ննջելու մեր սայլը, նկատեցինք որ մեր սայլի չորս կողմը մի մարդու ստուեր է պտտում և մինչև լուսանալը եւ գոնեայ ահից աչքս չը խփեցի:

Բ.

Գանձակ: Պօղոսիսպերիալ վար: Բարամա: Մենք շփոթվում ենք: Ես ձեզ չեմ ճանաչում: Գանձակի հայ ժողովուրդը: Գանձակից մինչև Եուզի:

Վերջապէս մենք մօտեցանք Գանձակ քաղաքին: Ընկերներս առաջին անգամ էին Գանձակը տեսնում, իսկ ես չորրորդ անգամն էի մոտք գործում այդ քաղաքը, ուր շատ ձախորդութիւնների էի պատահել — իմ պաշտօնի մէջ եղած ժամանակը:

Ուրիշ անգամները մտնում էի այդ քաղաքը իբրև չինովնիկ և ինձ համար քաղաքի լաւ թէ վատ կողմը ոչինչ նշանակութիւն չունէր, և այդ պատճառով էլ մտնում և հեռանում էի անվրդով: Այժմ ես մօտենում էի Գանձակին, իբրև հայ երիտասարդ վառուած ազգասիրական հոգևով ինձ համար հետաքրքիր էր զննել այդտեղի հայութեան կեանքը, նշմարել նորա մէջ որ և իցէ հայութեան կենդանի գաղափար, բայց մտնելուն պէս ես միայն մի բան նկատեցի — այն է մեռելութիւն բոլորի շուրջը, սարկութեան և շահասիրութեան մէջ խեղդուած հայութիւնը և տիրապետող նորա վրայ բէգերի հալածող և մաշող ոյժը:

Ահա ի՞նչպիսի ծանր տպաւորութիւններով շփոթուած՝ Մանդինեանը և ես մէկ քառփնսսարայում իջնելուց յետոյ գնացինք շրջելու քաղաքը:

Մէկ նեղ փողոց անցնելու ժամանակ, մեր հանդէպը դալիս էր մէկ դեռահաս հայ երիտասարդ գիմնագիծական զլխարկով, որ յանկարծ կանգնեց ու քաղցր մանկական ժպիտով ողջունելով, մօտեցաւ մեզ:

— Պարոն Զմէկեան, ասաց նա, բարի էք եկել:

Ես փոքր ինչ զարմացայ, որովհետեւ չէի ճանաչում զորան, բայց սեղմեցի նորա ձեռքը: Մէկ քանի վայրկեան մենք կանգնեցինք միմեանց դէմ և երիտասարդը միշտ ժպտում էր:

— Ներեցէք, ասացի ես, բայց ես չեմ ճանաչում ձեզ կամ գուցէ լաւ չեմ յիշում թէ որտեղ ենք պատահել

— Ոչինչ, ներեցէք, ես էլ ձեզ չեմ ճանաչում, մի և նոյն երեսայական քաղցր ժպիտը շրթունքին պատասխանեց մեր անծանօթ երիտասարդը:

Մանդինեանը սկսեց փոփաւ իւր սուրբական ծիծաղով, ես ևս թէև շփոթուեցի, բայց իսկոյն զլսի ընկոյ:

—Երեւի դուք Թիֆլիսում ինձ բեմի վրայ էք տեսել, հարցրեցի ես:

—Այո, դուք Վարդան Մամիկոնեանն էք:

Ես զգացի իմ կոմիքական դրուժիւնը, և վերջ տալու համար խնդրեցի երիտասարդին որ շնորհ բերէ մեզ մօտ և վերանորոգի իւր ծանօթութիւնը:

Կէս ժամ քաղաքի մէջ պտտելուց յետոյ, մենք վերադարձանք տուն և տեսանք մեր փոքրիկ սենեակում դրած պատուհանի վրայ երկու մեծ տեփուրների մէջ թուր ու կեռաս, որ ինչպէս յայտնուեցաւ բերել էր մեր անծանօթ—ծանօթ երիտասարդ բարեկամը: Այդ երիտասարդը ¹⁾ և մի գանձակեցի աստիճանաւոր պ. Ներսեսեանը որի հետ մենք ծանօթացել էինք Թիֆլիսում, այցելեցին մեզ անկեղծ համակրութիւն ցոյց տալով մեր գործքին:

Հազիւ թէ սկսեցինք տեղաւորուել սենեակում, յանկարծ մտաւ մեզ մօտ մէկ թուրք ու շատ անվրդով հարցրեց:

Պօլումպերիալ վար: (Ոսկիք ունէ՞ք:)

Սկզբում ոչ մէկը մեղանից Հասկացաւ այդ հարցի նշանակութիւնը, բայց նորա մէկ քանի խօսքերից յետոյ, մենք համոզուեցանք որ պատուելի դուրանապաշտը մեզ Եւրոպայի վաճառականներ համարելով, կարծում է որ մենք ոսկիներով զրպանները լցրած՝ եկել ենք առևտուր անելու պատուելի գանձակեցիներից:

Պէտքէ ասած որ մեր հոգեկան դրութիւնը շատ վատ էր այդ րոպէին, որովհետեւ մենք նախ շատ հոգնած էինք, երկրորդ զգում էինք որ մեր դրամական միջոցները հետզհետէ հատնում են, այնպէս որ հազիւ թէ կարող էինք Շուշի հասնել, և բնական է որ թուրքի հարցը մեզ ծաղրածութիւն երևեց:

Հաւաքեցի զլսիս մէջ բոլոր զիտեցած թուրքերէնս և վեր թռչելով տեղեցս յայտների թուրքին, որ մենք ոսկի չունենք և նա յիմար է որ կարծում է թէ մենք պատուաւոր և հարուստ վաճառականներ ենք: «Ինչո՞ւ էք բարկանում հարցրեց ինձ թուրքը. —նորա համար, պատասխանեցի ես, որ դու յիմար ես, կորի՛ր այստեղից: Դարձեալ լաւ նայեց մեր սենեակի չորս անկիւնը և, երեւի, համոզուելով որ ոսկու հոտ անգամ չըկայ մեր մէջ, վերջապէս դուրս գնաց. ընկերներս ծիծաղում էին:

¹⁾ Այդ երիտասարդը յետագայում մեր թատրոնական խմբի նշանաւոր երկրորդական դեր կատարողներից էր և «Պէպոյի» մէջ առաջին անգամ կակուլու դեր կատարող, այժմ չինովնիկ—Պ. Մելիք—Աղամեանցն էր:

Զ'անցաւ կէս ժամ այդ թուրքի դուրս գնալուց յետոյ, մտաւ մեկ ուրիշ թուրք:

— Բարամա խտիարսան (աբրեշում կամենաք):

Տէր Աստուած, այս ինչ կրակ ընկանք, բացագանչեցի ես: Ի՞նչ բարամայի վրայ ես խօսում հարցրեցի թուրքին:

— Բարամա դա՛հա (Աբրեշում)

Անպիտան թուրք, պատասխանեցի նորան և հրաւիրեցի հեռանալ մեզանից և գնալ փողոցներում յայտնել, որ մենք վաճառականներ չենք:

— Ուրեմն ի՞նչ մարդիկ էք, հարցրեց դարձեալ հետաքրքիր մահմեդականը:

Համբերութիւնս հատաւ, բռնեցի նորա ձեռքից և դուրս հրաւիրեցի: Ընկերներին ծիծաղը սաստկացաւ: Այդպէս այդ օրը մենք հանգստութիւն չունեցանք այդ պատուելի դալալներէրից. մէկը գնում էր, միւսն էր դալիս:

Երկու թէ երեք օր Գանձակ ֆնալուց յետոյ մենք ճանապարհ ընկանք դէպի Եուզի մեծ ահ ու դողով, որովհետեւ լուր տարածուեցաւ թէ քանի օր է արդէն որ մէկ մեծ խումբ աւագակների շրջում է այդ ճանապարհի վրայ, եղեռնագործութիւններ է անում, ճանապարհորդներին կողոպտում: Ճանապարհը շատ տխուր տպաւորութիւն ունեցաւ մեր վրայ. մինչև վերջին կայարանը երկիրը ամայի է. կեանքը կարծես փախել է աւագակների յարձակմունքներից, անպիտան կաշառակերների հալածանքներից, հարուստների հարստահարութիւնից և մահմեդական կրօնքի Ֆանատիկական հալածանքների շնորհիւ:

Ահա ինչ տխուր տպաւորութիւնով վերջապէս հասանք Եուզի դալի ստորտիքը, ուր մեր սայլապանները վճռել էին դիշերը ֆնալ, որ առաւօտը բարձրացնեն մեզ ձիաներով և ջորիներով ինչպէս ասում էին նոքա դալան-շհարը (բերդ-քաղաքը):

Գ.

Եուզի: Քիւնդորդանքը, կօմլիանքը, ջամբաղներ: Արշաւանք Լազարի հիւրանոցի վրայ: Ծառանքի կամակորութիւնը, մեր յաղթութիւնը: Պատշգամբից հարցմունք: Մենք ընդունում ենք Լազարին իբրեւ յաղթուած զօրապետի: Նորա բարեսրտութիւնը, մեր նոր ածականները: Սիւնիք:

Եուզին շատ բարձր դիրք և այնպիսի ճանապարհ ունի որ սայլով բարձրանալը շատ դժուարութիւններ է ներկայացնում և հա-

մարեա թէ անկարելի է: Ինչպէս երևում է այդ ճանապարհը այնպիսի մէկ բարերար ինժեների գործ է, որի նպատակը եղել է ոչ թէ ճանապարհը շինել այնպէս ինչպէս արհեստը պահանջում է, այլ ինչպէս պահանջել է նորա ուսումնական տղիտութիւնը և գրպանի հարստացնելու ցանկութիւնը:

Մեր կարուանը սկսեց բարձրանալ ձիաներով ու ջորիներով:

Մենք երեք նիհար բառնաւորների վրայ բազմած ընթանում էինք առաջ, իսկ և իսկ Դօն-Կիշօտի նման, երևակայելով որ Շուշի մտնելու պէս պիտի մեծ մեծ յալ թու իւններ անենք: Մեզ հետևում էին մի քանի թուրքեր ջորիների վրայ նստած և դորանով լրացնում էին ամեն մէկիս համար Սանխօ Պանչօի պակասութիւնը. դոցա և մեր մէջ ինչպէս երկու գորաբաժինների մէջ տեղ էր բռնում մեր քարուանը, այսինքն մեր զեկորացիաները, պաշարեղէնը և շորերը: Եթէ նկարչի ձիքը ունենայի կը նկարէի այդ տեսարանը, որ կարողանայի հիմա ներկայացնել ընթերցողներին այն պատկերը, որ մինչև մեր հիւրանոցում իջնելը նիւթ դարձաւ հազար ու մէկ հարցմունքների ու տարակուսութիւնների մեզ պատահողների կողմից:

Երևակայեցէք երեք եւրոպական հագուստով ձիաւոր, նորանց ետեւից ջորիների վրայ քաշ դրած երկայն փայտեր (զեկորացիաների փայտերը) նիզակներ, խուրջիներէից երեւող փայլուն թղթերից շինած սաղաւարաններ. յետոյ մեր թուրք Սանխօ Պանչօների այդ ծուռ ու մուռ ճանապարհի վրայ, և դուք կունենաք մի շատ թոյլ պատկեր այն տեսարանի, որ մենք կազմում էինք մեր ընթացքովը Շուշի բարձրանալու ժամանակ:

Պատահողը կանգնում էր ու հետաքրքրութեամբ դնելուց յետոյ այդ տեսարանը մնում էր տարակուսանքի մէջ, թէ ինչ երևոյթ է տեսնում և երկար ժամանակ ապշած նայում էր մեր ետեւից: Մօտ մէկ վերստ բարձրանալուց յետոյ այդ հետաքրքիրների թիւը շատացաւ և նոքա սկսեցին հարցնել իրարու մէկ ծայրից մինչև միւս ծայրը «ճ.՝ հինչ մարդիկ են ա՛ն.՝» «հինչ եմ գիտում,» պատասխանում է մեզանից մօտիկ գտնուող ապշածը, մէկ վերստ հեռաւորութեամբ հարցնող ապշածին:

—Քեանդրաբազներ կըլինին, չուանների վրայ պարողներ:

—Չէ, հա ջամբազներ են:

Կնքուած քեանդրբազ և ջամբազ օրհնեալ անուններ:

րով վերջապէս հասանք ամենաբարձր կէտը, այսինքն մտանք Շուշի քաղաքի դռները:

Մենք կարծում էինք որ քաղաքը մտնելու պէս մենք կազատուինք մեզ անտեղի շնորհած, քեանդրբազ և ջամբազ տիտղոսներից, բայց ի գուր:

— Յուզին հա՛, սկսեցին հարց ու փորձ անել շուշեցիք: Քեանդրբազներ են հինչ են, հինչ՛մ գիտում..... Ե ներս մտանք մենք Շուշու այ փողոցները, կրելով մեր ճակատների վրայ էկվիլիբրիստական վսեմ արուեստի նշանաբանը:

Անվրդով նստած մեր բօսինատների վրայ, մենք հարց ու փորձ անելով [Թէ որտեղ կայ հիւրանոց, շարունակում էինք մեր քանդրբազական ճանապարհորդութիւնը Շուշու այ փողոցներով: Վերջապէս մօտեցանք մէկ քարաշէն շինութեան, որ մեզ մասնացոյց արին [Թէ հիւրանոց է: Մենք կանգ առինք այդ շինութեան առաջ մեր բոլոր Գօն-Կիշօտական սրարագայներով և առանց այլևայլութեան մտանք մեր ձիւներով, ջորիներով և Սանխօ Պանչօներով այդ երևակայած հիւրանոցի գաւիթը: Յոր էք գնում, յոր, ճղաց վերևից մէկ ձայն, որի վրայ մենք ոչինչ ուշադրութիւն չդարձրինք, սկսելով տեղաւորել մեր ունեցած չունեցածը: Եդ հինչ էք անում, իջնելով վերնայարկի աստիճաններից, նախատեց մեզ մէկ պարոն, որ ինչպէս յետոյ տեղեկացանք հիւրանոցի կառավարիչ-ծառան էր: Յինչ էք ուզում, յով էք:

— Ինչպէս [Թէ ինչե՞նք ուզում. սա հիւրանոց չէ:

Հիւրանոց բառը չը հասկացաւ պարոնը և տարակուսեց փոքր ինչ:

— Հիւրանոց է [Թէ ո՛չ, կրկնեցի ես:

— Էս կըլբ ա, պատասխանեց զգուշութեամբ և փոքր ինչ մեղմացնելով ձայնը խեղճ հայր որ հիւրանոց բառի կրկնելու ժամանակ, ինչպէս երևում էր ըմբռնեց հիւր բառի նշանակութիւնը և մոռացաւ այնուհետև մեր քեանդրբազական նշանակութիւնը, որովհետև մենք հայէինք, օտարականներ էինք և ուրեմն հիւր եր էինք նորա համար:

Մենք [Թողեցինք ստիպուած հիւրընկալին իւր մտածմունքների մէջ և բարձրացանք վերև:

Գեղեցիկ տան լայն և երկայն պատշգամբի վրայ պատուհեց մեզ մի ուրիշ հայ ծառայ: Նա ես լսել էր որ մենք քեանդրբազներ ենք և կիսաբարկացած և կիսաապշած նայում էր մեր վրայ:

—Նոմերներ կան, հարցրեցի ես:

—Յի՛նչ նոմեր:

—Նոմե՛ր, սենեակ:

Զը հասկացաւ, գլուխը շարժեց և հեռացաւ մեզանից: Այդ ժամանակ մենք զգացինք որ սխալուել ենք և մեր իջած տեղը հիւրանոց չէ այլ մէկ ուրիշ բան է: Ի՞նչ կարող էինք անել և ո՞ր գնայինք, ո՞ւմը դիմէինք անծանօթ քաղաքի մէջ:

Ներքեւի հիւրընկալ ծառան վերջապէս վերև եկաւ և երևում էր երեսից որ փոքր ինչ փարատել է իւր տարակուսանքը մեր քեանդրբազուժեան մասին:

Ախր, էս դօստինիցա, (հիւրանոց) չի այ՛ աղա՛, դիմեց նա ինձ:

—Ուրեմն ինչ է՞

—Կլուբա ա՛ քե մատաղ եմ:

—Օթախներ կայ:

—Կայ:

—Մենք կարող ենք տեղաւորուել:

—Խօզէինը (տանուտէրը) ըստեղ չէ:

—Ով է այդ խօզէինը:

—Արտէմ Վազրիչը:

—Գնա՛, ասա խօզէինիտ որ մենք խնդրում ենք մեզ մէկ կամ երկու սենեակ-օթախ տալ:

Հէց այդ ժամանակ երբ մենք վճռում էինք հիւրընկալ ծառայի հետ գլինել թէ չը լինել, յանկարծ դիմացի մէկ նորաշէն տան պատշգամբից մէկ մարդ խալաթը հագին և երկար չիբուխը ձեռին բացադանչեց:

—Յըա՛, էտ հո՞վ են: (Ով են):

Հիւրընկալ ծառան չուզեց պատասխանել, իսկ միւս ծառան, որին պատահեցինք պատշգամբում և որ դեռ ևս չէր որոշել մեր ինչ լինելը, անվրդով պատասխանեց, դուրս գալով պատշգամբը:

—Ջամբաղներ են աղա: Ասաց և անյայտացաւ:

Խալաթով և չիբուխով մարդը փոքր ինչ կասկածեց, որովհետեւ ինչպէս կարծում եմ հագուստների ձևից ու մեր շարժումաձրանքից նկատեց որ Ջամբաղներից փոքր ինչ առաւել նշանակութիւն ունեցող մարդիկ պէտք է լինինք և այդ պատճառով միևնոյն բարձր ձայնով կրկնեց իւր հարցը այս անգամ դառնալով հիւր-

ընկալ ծառային: Այդ ժամանակ մենք արդէն մտել էինք տուն ու զննում էինք սենեակները: Հիւրընկալ ծառան օգուտ քաղելով այդ հանգամանքից վճռեց պատասխանել խալաթով պարոնին:

— Ու, ա աղա, ջամբագներ չեն, պիտմա ուր կ ո մ ե դ ե ան եր ը լ են:

Բաներս վատ է գնում, նկատեցի ես ընկերներիս, մեզ ժողովուրդը ֆոկլանդներին կամ ցիրկի մարդկանց տեղ է ընդունում: Այդ բոլորին տուն մտաւ հիւրընկալ ծառան և յայտնեց որ խօսք էինք պատշգամբում: Մենք դուրս եկանք և տեսանք մէկ պատկառելի կերպարանքով հասակ առած մարդ տեղական հագուստով:

— Ի՞նչ էք կամենում, պարոններ, ասաց նա մեզ:

— Երևակայեցէք, պարոն, ընդմիջեցի ես նորան տաքացած, ձեր ծառաները մեզ տեղ չեն ուզում տալ ձեր հիւրանոցում և համարեա թէ մեր իրեղէնները փողոցն էին ածում:

Բարի մարդը ժպտաց:

Մի՞թէ կարելի է այդ ասացէք խնդրեմ, շարունակեցի ես մի և նոյն եղանակով, չէ որ մենք հայ երիտասարդներ ենք, եկել ենք հայաբնակ քաղաք և ունինք որ և իցէ ազգային գործի համար օգտաւէտ նպատակ:

Խեղճ, Արտեմ Լազրիչս (տանտիրոջ անունը, որին ինչպէս յետոյ նկատեցինք բոլորեքեան Լազար էին անուանում) առաջ ծիծաղեց մի տեսակ բարի ծիծաղով և փոքր ինչ մտածելուց յետոյ պատասխանեց:

— Ներեցէք պարոններ, ես շատ ուրախ եմ որ դուք ուղղակի ինձ մօտ էք իջել, դուք իմ հիւրերս էք, ես սովոր եմ հիւրընկալութեան, մէկ ամիս առաջ նմանապէս մէկ քանի ուրիշ տիրացու հիւրեր կային ինձ մօտ, թէև փոքր ինչ անշնորհակալ գտնուեցան բայց ոչինչ: Միով բանիւ ես շատ ուրախ եմ: Ե՛յ, Յակոբ, դիմեց Արտեմ Լազրիչը հիւրընկալ ծառային. իմ օթախը թամրղի վարժապետներին համա, շէյերը (իրեղէնները) տեղաւորի: Բզարած կը լին ճանապարհից թող քիչ թեք ընկնին:

Մինչև բարի Արտեմ Լազրիչը այս կարգադրութիւնները անում էր, մենք շուարուած նայում էինք միմեանց և ուզում էինք գլուխէլ իրարու կերպարանքի կամ հագուստի ձևի մէջ տիրացուի կամ վարժապետի նմանութիւն:

Մեր շուարմունքը նկատեց Արտէմ Լազրիչը և խփոյն ծիծաղելով դարձեալ մօտեցաւ:

— Ներեցէք, ձեզ մատաղ եմ, հարցնելը ամօթ չըլի կարելի է որ բաշխէք ինձ ձեր անունները:

Մենք մանրամասն պատասխանեցինք:

Արտէմ Լազրիչը բոլորովին փոխուեցաւ, թէ մինչև այդ ժամանակ նա մեզ ընդունում էր իբրև հասարակ հայ երիտասարդների և իբրև բարի հայ հիւրընկալ մարդ կամենում էր մեզ պատուել, հիմա նա կամեցաւ պարծենալ իւր հիւրընկալութիւնով: Սկսեց բարկանալ ծառաների վրայ որ մեզ վատ են ընդունել, բարկացաւ սաստիկ՝ այսինքն ոչինչ չըպատասխանեց խալաթով մարդուն, որ Լազրիչի ուզում էր ստոյգ իմանալ թէ մենք ջամբազներ ենք արդեօք թէ կօմեդիաներ. մէկ խօսքով իմ բարի հաղուազիւտ հայ հայաստանցին, հիւրընկալութեան սովոր, նահապետական հայրութեան կեանքին տեղեակ, միշտ իստակ և խաբեբայութիւն կամ երկերեսութիւն չը հասկացող, ճշմարտասիրութեան բարեկամ Արտէմ Լազրիչս զայրացաւ: Զայրացաւ և դիմեց մեզ արդարացնելով իւր ծառաների վարմունքը:

— Գիտէք պ. պ. էս յիմարները չեն իմացել որ դուք օթախներ էք ուզում... Էնա՛ ասելին կօմեդիաններ են, տեսնես ինչ միլլէթի մարդիկ են գօստիների տեղ մեզ մօտ են եկել:

Փարատուեց մեր կասկածը:

— Ուրեմն ձեր տունը....

— Կլուբա եանի (այսինքն կլուբ է):

— Ինչպէ՛ս:

— Ես քրեհ եմ տալի, տղերքը գալիս են դեպի են անում, թուղթ են խաղում, տան քրեհը ու ծախսը դուրս է գալիս: —

Ահա մեր Լազրը մեր առաջին հայ ծանօթը Շուշուայ քաղաքում, Սիւնեաց երկրում, այդ տխուր յիշողութեան պատմական երկրի քաղաքում, որի երիտասարդութեան մի մասը, հետևելով քամբադդապէս Վասակ Սիւնի իշխանի քաղաքականութեան մէկ այլազգութեան ծակից միւս այլազգութիւնն է մտնում, որ վերջը քաղցած և կեղտի մէջ խեղդուած մեռնի, երեսը շուռ տուած իւր հայրենիքից:

Դ.

Փող չունինք, Մեր քաղաքականութիւնը, Տէր Յակոբեանցը մեզ ազատում է, Յատրոն ենք շինում մի մեծ աւերակ տան մէջ, Աշխատանքի բաժանումը, Շուշեցոց նահապետականութիւնը, Բցցու, Իմ ընկեր ռուս Լ.... կին, Իմ քաջ զինուորներ, Կեցցէ Վարդան:

Արտեմ Լազրիչը տուեց մեզ մէկ բաւական մեծ սենեակ պատշգամբի վրայ: Տեղաւորուելուց և հանգստանալուց յետոյ մենք մտածեցինք որ սայլապաններին վճարելուց յետոյ մեզ ոչինչ փող չէ մնում:

Ի՞նչ անենք, հարցրեցինք երեք ընկերներս միմեանց և սկսեցինք միմեանց զանազան առաջարկութիւններ անել: Երկար ու բարակ քննելուց և զննելուց յետոյ, մեր ամեն մէկիս առաջարկուած նախագծերը՝ վճռեցինք ընդունել հետեւեալը:

«Որովհետեւ Մանդինեանը ուսանողութեան ժամանակուայ ընկեր է Տէր Յակոբեանցի, որ նշանակութիւն ունի Շուշեցոց մէջ իբրեւ հայ մանուկների դաստիարակիչ, ուրեմն պէտք է Մանդինեանը այցելէ Տէր Յակոբեանցին և փոխ առնէ նորանից ինչքան հարկաւոր է փող և խնդրէ թատրոնի տեղ, որ մենք կարողանանք տալ մէկ քանի ներկայացումներ, որից կը ծածկենք ծախսը և կիրագործենք մեր քեանդրբազական նշանակութիւնը: Եթէ կըմնայ միջոց փոխանակ Պօլիս ուղևորուելու կռառնանք ուրիշ հայաբնակ քաղաքներ մեր թատրոնական գործի նպատակը առաջ տանելու համար, իսկ եթէ կունենանք համա կրողութիւն և փող, կերթանք Պօլիս:

Վճռեցինք, կնքեցինք մեր գաղափարը և Մանդինեանը այցելութիւն գնաց երբեմն ուսանող ընկեր Տէր Յակոբեանցին: Եթէ Մանդինեանին չըյաջողէր նորա դեսպանութիւնը այսինքն եթէ նա չըկարողանար փող և բարոյական օգնութիւն ձեռք բերել Տէր Յակոբեանցից, այն ժամանակ վճռուած էր որ ես պէտք է ղիմէի մի և նոյն նպատակով իմ ուսանողական ժամանակի ռուս ընկեր Վ. Լ.... կուն, որ գտնվում էր այդ միջոցին Շուշի, գաւառական երկրաչափի պաշտօնով և որ ուրեմն կարող էր նպաստել մեզ թէ փողով և թէ իւր պաշտօնական յարաբերութիւններով դէպի քաղաքային վարչութեան նշանաւոր անձինքները:

Չանցկացաւ մէկ ժամ Մանդինեանը վերադարձաւ ու աղաղակեց դռներից:

— Էլ լիկա:

Ուրեմն փող կար:

— Իսկ տեղը, հարցրեցինք մենք:

— Տեղը աղի մաղաղինն է:

— Ի՞նչ աղի մաղաղինն:

— Ճաշեց յետոյ կը գայ Տէր Յակոբեանցը և մենք միասին կերթանք տեսնելու մեր ապագայ թատրոնի թէ չէնքը և թէ դիրքը:

Ճաշը կերանք Լազարի առատաձեռն և համեղ խոհանոցի պատրաստութիւնից, խմեցինք մէկ շէշ կարմիր քաղցրահամ Սիւնեաց երկրի գինի և զնացինք Տէր Յակոբեանցի հետ լաւ դիտելու մեր ապագայ գործունէութեան ասպարէզը:

Տարաւ մեզ Տէր Յակոբեանցը հեռու քաղաքից դուրս, անցկացանք մէկ քանի ծառերի միջով, որ ինչպէս հաղորդեց մեզ մեր նոր բարեկամը, Շուշի քաղաքի ճեմելիքներ և կանգնեցինք մէկ ահագին քարաշէն շինութեան առաջ:

— Ահա մեր թատրոնը, բացագանչեց Տէր Յակոբեանցը:

Մտանք ներս և ինչ տեսանք— չորս պատ, մէջը անթիւ փայտեայ սիւններ, մի քանի տեղ բաժանուած տախտակեայ պատերով առանց յատակի և առանց առաստաղի:

— Այստեղ ի՞նչ կարելի է անել մեր դրամական միջոցներով, հարցրեցի ես:

— Ի՞նչպէս թէ ինչ, ընդմիջեց Մանդինեանը: Մենք կը շինենք այստեղ ամենաշքեղ փողբիկ բեմ և կը ստեղծենք ամենամեծ դահլիճ հանդիսականների համար: Զննեցինք, մտածեցինք և վճռեցինք որ չնայելով զանազան անյարմարութիւնների մենք կարող ենք իրագործել այդ աւերակ շինութեան առաստաղի տակ մեր հայ թատրոնական գաղափարը:

Տուն դառնալու պէս մենք բաժանեցինք մեր աշխատանքը հետեւեալ ձևով: Մանդինեանը պէտք է հողար թատրոնի շինութեան մասին, Ամերիկեանը պիտի պատրաստէր մեր որոշուած բեմ պէրտուարին յարմար շորեր, սաղաւարտներ և նիզակներ ի հարկէ թղթից, իսկ ես պիտի հոգայի՝ ուռուտկան վարչութիւնից իրաւունք ստանալու մեր ներկայացումների համար, պատրաստել դերեր այն երեսաներից, որոնց ծնողներին բարի Տէր Յակոբեանցը կը կարողանայ համոզել համակրել մեր ազգասիրական նպատակին:

Ահաւեց գործը:

Հայաստանի Գեղարվեստական թատրոնի Գործադիր Դեմոստրատ

Ղարաբաղը, Շուշին, հայութեան մնացորդ թուրք քաղաքի մէջ, անտարբեր դէպի հայութեան գաղափարի ոյժը, սփռուեց, զգաց որ դեռ. ևս կայ պահպանուած այդ աւանդակներից ճշուած երկրում հայութիւնից մնացած ոգին, որին կարող է միայն անհետացնել պատմութեան հոսանքը և ոչ թէ զանազան պրիկազ չիկների, և պիտերների իւրեանց սեփականացած աղաղուած թերակօսմօլիտիկական գաղափարը:

Ահա, մենք գտանք Ղարաբաղում համակրութիւն այդ վասակներից, մօնօլներից, չինգիսխաններից, շահաբաններից, աղամահմատներից ոտնատակ արած երկրում հայութեան մնացած ոյժից:

Այժմ գտանք համակրութիւն, միաբան համակրութիւն, չնայելով որ այդ համակրութեան սկզբունքների մէջ կային հայութեան յիշատակած պատմական օրերից երկպառակութիւն: Կային երկու կուսակցութիւններ Շահ շիական և Սարգսական. Շահ շիականներին անուանում էին պրօտեստանտ, Սարգսականներին՝ իւրեանց օգուտը հասկացող մարդիկ: Մէկին պատկանում էին հայ մանուկ երիտասարդութեան ոյժը, միւսին մարդկութեան հարուստ դասը փառասէր. և շահասիրական նպատակին հետևող մարդիկ:

Մենք գտանք համակրութիւն մանուկ երիտասարդութեան կողմից: Մեզ բաւական էր այդ մանուկների համակրութիւնը, սկսեցինք գործը:

Մանդինեանը ճարեց մէկ հիւսն արժան զնով և սկսեց նորա հետ իմաստասիրել ճարտարապետական արհեստի գիտութիւնը: Քամբաղդապէս նոքա նեղ ընկած ժամանակ իրարու չէին կարողանում հասկանալ. Մանդինեանը, օրինակ, ասում էր «ուստա», այս փայտը այսպէս դիր» իսկ ուստան հասկանում էր թէ այն փայտը, որ Մանդինեանի ճարտարապետական նախագծով հարկաւոր էր որ փոքր ինչ միւս փայտերից ցածր լինի, պէտք է այնքան բարձրացնել որ Մանդինեանը յուսահատուիւմ էր ճարտարապետ ուստի անհասկացողութիւնից:

— Ասում ես բցց ո՛ւ, ես էլ բցց ն ու մ եմ, արդարացի ում էր իւրեան—այդպէս ժամանակ «ուստա դիւրգալը»:

Մանդինեանը շփոթուում էր, նեղանում էր և ինքն էր շատ անգամ իրագործում իւրեանից ստեղծած, դուրդալի արհեստին վերաբերեալ նախագիծը:

Ամերիկեանը նմանապէս զործումէր արագութեամբ. նա հաւաքելէր իւր չորս կողմը մեր մանուկ աշխատակիցներին և մէկ երկու օրուայ մէջ ստեղծեց մօտ յիսուն թղթեայ սաղաւարտներ, փայտից շինած նիզակներ, որոնց ծայրերը ոսկէջրած կամ արծաթաջրած թղթերով էին զարդարած, հաստ թղթերից զրահներ, փայտեայ սրեր և այլն:

Ես էլ իմ դերս էի կատարում, ներկայացման իրաւունք ստանալուց յետոյ իմ ռուս ընկեր Լ...կի միջոցով սկսեցի պատրաստել դերերը: Սամէլն էր առաջին ներկայացումն, կարծեմ, որ տուինք:

Սամէլ, Սամէլ, Սամէլ. դա ինձ համար իբրեւ հայ դերասանի համար մնացելէ անմոռանալի յիշատակ: Բայց զիտէք թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունի Սրապիոն Հաքիմեանցի հեղինակութիւն «Սամէլ» ողբերգութիւնը հայութեան համար, հայութիւն սպառնցնող ոյժ՝ հայ կոսմոպօլիտների կարծիքի ընդդէմ:

Սամէլը հայէ... նա շրջել է իւր ժամանակուայ բոլոր լուսաւորուած օտար երկրներում, նա տանջուել է, զզացել է և դարձել է իւր խռովութիւններից և մութ խարդախութիւններից ալեկոծուած հայրենիքը. նա հայէ, նա չի կորցրել օտարութեան մէջ իւր հայութիւնը, չէ դարձել մեր ժամանակակից անգոյն երիտասարդութեան մէկ մասի նման գաղափարներից զուրկ կոսմոպօլիտ:

Ահա այդ Սամէլն է, որ համարեա միշտ Ռուսաստանի հայերի թատրոնական բեմի սկզբնական գոյութիւնն է եղել, կայ և կմնայ յաւիտեան հայ բեմի վրայ, մինչև կունենայ գոյութիւն այդ կիսամեռ բեմը, չնայելով զրուածքի սաստիկ աններելի բեմական պակասութիւններին:

Ուրեմն սկսեցինք պատրաստել Սամէլը առաջին իսկ ներկայացման համար:

Միեւնոյն ժամանակ սկսեցինք պատրաստել և «Վարդան Մամիկոնեան» ողբերգութիւնը, որի համար դարձեալ իմ ռուս ընկերոջս միջնորդութեամբ հրաւիրեցինք մօտակայ զինուորական բանակից, Խան-քենդի գիւղի զինուորական երաժշտական խումբը և նորահետ մեր բնակարանում երգերի կրկնութիւնը արեցինք: Երաժշտութեան ձայնը տարածուեց ամբողջ քաղաքում: Հարիւրաւոր այր մարդ և երեսայ սկսեցին բարձրանալ մեր բնակարանը և առանց այլ և այլի մտնում էին այն սենեակը ուր մենք կրկնում էինք մեր երգերը:

Երբ տեսայ որ այցելուների թիւը շատանում է, դադարեցրի երաժշտութիւնը և խնդրեցի այցելուներին որ հեռանան և թողնեն շարունակելու մեր գործը: Առաւել համեստները ընդունեցին առաջարկութիւնս և հեռացան, իսկ շատերը մնացին դահլիճում անվողով, այնպէս որ մենք ստիպուած էինք համարեա՝ ձրի ներկայացում տալ այդ պարոնների համար:

Ինչ և իցէ հասաւ ներկայացման օրը:

Դահլիճի մէջ չը մնաց դատարկ տեղ: Եռւշեցոց համար դա բոլորովին նոր բան էր. նոքա որոնք չէին այցելել Քիֆիսը առաջին անգամն էին տեսնում թատրոնական բեմ՝ Եռւշուայ մէջ և հասկանալի է որ շատ հաւանեցին: Միայն զուրկ մնաց այդ հանդիսի տեսութիւնից կանանց սեռը, որ չէր կարող ներկայ գտնուել մի և նոյն հանդիսում, ուր հաւաքուած էր այդ մարդկանց հասարակութիւնը:

Ամէն մէկ «կեցցէ վարդան» բեմից ասելու ժամանակ, որ ճշում էին մօտ քսան երեւակայած հայ զինուորներ բաղկացած 12ից մինչև 18 տարեկան դեռահաս երիտասարդներից, որոնց ես անուանում էի «իմ քաջ զինուորներ» -- հանդիսականները համարեա կրկնում էին իմ քաջ զինուորների հետ միասին «կեցցէ վարդան»: Այնքան հաճեի եղաւ այդ ներկայացումը հանդիսականների համար, որ նորա վերջանալուց յետոյ նոքա «կեցցէ վարդան» աղաղակելով անշարժ նստած էին իւրեանց տեղերում ու սպասում էին... որ շարունակուի ներկայացումը: Մենք հանեցինք մեր հագուստները և պատրաստվում էինք գնալ իսկ նոքա դեռ սպասում էին, վերջապէս Ամերիկեանը ստիպուեցաւ դուրս գալ վարադոյրի ետեւից և յայտնել որ ներկայացումը վերջացաւ:

Ափսոս, ափսոս, տրանջացին բարի շուշեցիք և հեռացան դահլիճից միշտ «կեցցէ վարդան» կանչելով:

Բեմից դուրս գալու պէս շրջապատեցին մեզ բազմաթիւ հանդիսականներ և ճանապարհ ձգեցին մինչև մեր բնակարանը, ուր մեր բարի լազըր պատրաստել էր ահազին հացկերոյթի սեղան, և սպասում էր մեզ ընթրիքի բոլոր մեր խմբովն ու մեզ ճանապարհ ձգող հանդիսականներովը:

Ընթրիքի ժամանակը սկսուեցան զանազան կեցցէներ. սեղանի շուրջ նստած էին մեր գործին անկեղծ համակրող հայերը և մինչև անգամ մի քանի այլազգիներ:

Այդ երեկոյն մէկ տօն էր մեզ համար և այդպիսի երեկոյներ

կրկնվում էին մեր ամեն մէկ ներկայացումը տալուց յետոյ, այդ սիրալիր հայ քաղաքում:

Ե.

Կանանց համար ներկայացումն: Ռուս օֆիցերի աղաղակը, վարդան դու վարդան. Կանանց ողբերգութեամբ ընդունելութիւնը. մեզ տանում են երաժշտական խմբի առաջ-նորդութեամբ մինչև մեր բնակարանը: Դարձեալ ընթրիք: Թուրք կալուածատէրի կենաց բաժակը: Փողոցներում աղաղակներ եւ բրավօներ: Ղուկանցի մօտ ընթրիք:

Այդ առաջի ներկայացման միւս օրը այցելեցին մեզ շատ երիտասարդներ ու պատուաւոր քաղաքացիք: Տէր Յակոբեանցը սկըսել էր արդէն դրդել շատ ընտանիքների, որ նոքա մաքառին հին սովորութեան և նախապաշարմունքի դէմ և այցելեն մեր ներկայացումը: Սկսեցինք խորհել և որոշեցինք այնպէս որ դահլիճը բաժանուի երկու մասը և տոմսակները բաժանենք ընտանիքների մէջ միայն. աջակողմեան դասի նստարանները վճռուած էր առաջարկել կանանց, իսկ ձախակողմեանը այր մարդկանց: Պիտի կրկնէինք «վարդան Մամիկոնեանը» և նորա հետ կարծեմ «Շէկօլի վարժապետ» առնուով վոդեվիլից մի քանի տեսարաններ:

Մանկիներն յափշտակուած այն մաքից որ մեզ վիճակուած է վերջապէս քանդել հայ մարդու և կնոջ մէջ դրած հարեմական պատը և Շուշուայ հայ կանանց ծանօթացնել առաջին անգամ եւրոպական հասարակական կեանքի հետ, հրապուրուեց և կամեցաւ տօնել այդ յաղթութիւնը, տալով այդ երեկոյեան ներկայացման առաւել շքեղ տեսք, որից նորա կարծիքով պիտի զմայելէին փափկասուն հայ տիկնայքը և օրիորդները: «Այո՛ հրաշալի բան կրկնի» ասեց նա և գնաց շտապով դեղատուն: Շուտով վերադարձաւ և հոգնած վեր ածեց մեր առաջը մէկ քանի թղթեայ փոքրիկ պարկեր:

— Այդ ի՞նչ է, հարցրեցի ես:

— Դա վարդանի լոյսն է:

— Ի՞նչպէս թէ վարդանի լոյսը:

— Երբ դու կըմեռնիս բեմի վրայ, քո գլխիդ լոյսը վայր կըգայ:

— Փորձենք, մէկ տեսնենք ինչ բան է, երևի բեմգալեան կրակ է:

— Sulfa silitrici ասաց նա, ճաշեց շտապով մեզ հետ և գնաց կարգադրելու իւր «բցցու» մեքենայագէտ հիւանի հետ վարդանի գլխին լոյս իջցնելու միջոցները: Երեկոյեան 6 ժամին զննուորական

երաժշտութիւնը սկսեց աղի մաղազինի կամ մեր «Հայկական թատրոնի» առաջ գտնուած ճեմելիքի վրայ զբոսնողներին զուարճացնել։ Բոլոր տոմսակները համարեա ցրուած էին, միայն վերջի կարգերում մնացել էր մէկ քանի տեղ։ Ներկայացումը սկսուեցաւ։

Ի՞նչ փառահեղ տեսարան էր բեմից։

Մեզանից ձախ կողմը նստած էին կանայք իւրեանց նահապետական գոյնզգոյն հագուստներով, ծմակները կապուկուպ արած, ծաւատները, կուրծքերը և ձեռները զարդարուած ոսկիներով, կային նաև կիսաներդպական կամ բոլորովին եւրոպական հագուստով «լուսաւորուած» կանայք. աջ կողմը բռնել էին այր մարդիկ նմանապէս ըստ մեծի մասին տեղական հագուստներով. բացառութիւն էին կաղմում մէկ քանի սերտուկներ, որոնց թիւը կարող էր աւելի լինէր, որովհետև այդ ժամանակ Շուշում գտնվում էին բաւականաչափ իրանց լուսաւորուած համարող հայ երիտասարդներ, բայց նոքա չէին բարեհաճել այցելելու մեր «армянские спектакли», որ նրանց կարծիքով խիստ ստոր էր նրանց բարձր հասկացողութեան համար։

Մէկ խօսքով մեր ներկայացումը սկսուեցաւ։

Երրորդ գործողութեան մեջ, երբ ես (Վարդան) դիմեցի իմ քաջ գինուորներին, տասից մինչև տասնութ տարեկան երեխաներին, ասելով իմ ազդու ու վսեմ դէպի պատերազմ խրախուսող ճառը, յանկարծ ամենատաք միջոցին մէկ սարսափելի շուռցի ձայն լսուեցաւ։

Մնացի տարակուսած, որովհետև այնքան լաւ էր գնում ներկայացումը, որ այդ շուռցը մէկ տարօրինակ բան էր։ Բոլոր հանդիսականները զլուխները դարձրել էին դէպի յետին կարգը որ տեսնեն թէ ով է այդ հասարակական կարգ խանգարող պարոնը։

Դուրս եկաւ որ դա մէկ ռուս օֆիցեր էր որ բաքուին առատ նուիրաբերութիւն անելուց յետոյ հետաքրքրութիւնից եկել էր թամաշա «на армянские спектакли». չէր հաւանել, որովհետև ոչինչ չէր հասկացել, և զրդուած բաքուի ազդեցութիւնից սկսել էր շուռցնել։

Վերջապէս իմ ռուս ընկերս մօտեցել էր այս պարոնին և հարցրել էր պատճառը պ. օֆիցերի շուռցնելու։

— Ի՞նչ պատճառ, պատասխանել էր նա, փող եմ վճարել, չեմ հաւանում և ուզում եմ շուռցնել։

— Հասկանում էք արդեօք ներկայացման միտքը և լեզուն։

— Ինչիս է հարկաւոր, երբ դոքա ուսերէն չըզիտեն, անվրդով պատասխանում է Մարսի քաջ պաշտոնեան:

— Դուք չըզիտէք որ նոքա հայերէն ներկայացումն են տալիս:

— Ну ихъ къ чорту проклятыхъ.... (Թող սատանէն տանի այդ անիծածներին) ասէլ էր պարոն օֆիցերը, հետ էր վերցրել կարծեմ իւր տոմսակի վարձը մէկ ուրլի և հեռացել էր դահլիճից....

Դառնանք դէպի բեմը:

Թէև ես և յուշարար Մանդինեանը փոքր ինչ վրդովուեցինք այդ անցքից, բայց իմ քաջ զինուորները ոչինչ ուշադրութիւն չըդարձրին անխոհեմ բաքոսապաշտ օֆիցերին և մեծ ներդաշնակութեամբ սկսեցին երգել իւրեանց պատերազմական երգը «Մեզ նոր արև ծագէ, բացուին լոյս բոցավառ և այլն»: Մաստիկ ծափահարութիւնը և անվերջ «կեցցէները» մոռացնել տուին թէ հանդիսականներին և թէ մեզ վերոյիշեալ խայտառակ դէպքը:

Սկսուեց երրորդ գործողութիւնը:

Մանդինեանը իւր լուսափայլ երեսով, գոհ իրանից իւր մեքենայազէտ «բցցու» հիւսնից, դեղատան դեղերից, վստահ իւր նորագիտ էֆէկտի կարգադրութիւնից, նստած էր իւր յուշարարական փոքրիկ խցում. ես փրուած էի ամենավսեմօրէն, վերաւորուած մերձի մահ, փայտից շինած և ներկած երեսակայական ապառաժի վրայ:

Լուսինը դուրս էր եկել աջակողմիան կուլիսներում, ամփոփուած բոլորակաձև թղթի մէջ և հնարագէտ Մանդինեանի և նորա միտքը իրագործող հիւսնի շնորքով կամաց կամաց բարձրանում էր դէպի մեր թատրոնի անաստաղը:

Բռավօ, բռավօ, լուսեց մեծ համակրութեան միմունջ հանդիսականների մէջ:

Մանդինեանը էլ չը կար բաւականութիւնից և ուրախութիւնից:

Ես բարձրացայ կամաց կամաց իմ մահճակալի վրայ և սկսեցի իմ՝

«Լուսին դու լուսին, էր այդպէս տխուր.

Արեան գոյն ունիս և այլն»:

Եւ հաջեւ մէկ երկու տուն կարդացի երբ յանկարծ յուշարարը լուսեց և դիմեց նախատեսով դէպի բեմի խորքը փափաջով իւր տեղից «դոն, դոն, դոն ժամանակ չէ»:

Եւ կոտորածուելով կիսամեռ ձեւանալով, շուր եկայ դէպի այն

կողմը և տեսայ որ մեր պատուելի ընկեր Ամերիկեանը, իմ հաւատարիմ քարտուղար Եղիշէս, փոքրիկ լապտերը ձեռքին դուրս է եկել խորքից և սկսել է իւր հրապուրիչ մենախօսութիւն՝

«Վարդան դու Վարդան,

իմ տէր պատուական»

Մանդինեանը վախճնում էր, որ այդ անտեղի դուրս գալուց չըկորչի նորա լոյս վայր գալու տպաւորութիւնը, իսկ ես սկսեցի շուարուիլ, բայց շուտով զսպեցի ինձ և դառնալով դէպի լուսինը շարունակեցի։

«Ո՛վ դու Եղիշէ, չէ ժամ դուրս գալու

«Ժամ է դուրս գնալու և յետոյ ներս գալու։

Եւ թուլացած ընկայ նստարանիս վրայ։

Եղիշէն հասկացաւ բանի զօրութիւնը և դառնալով դէպի ծեր ծառուկը, Վարդանի հաւատարիմ ծառան, բացագանչեց։

«Ո՛ջ դու իմ ծառուկ

Այստեղ չէ Վարդան, գնանք և այլն։»

Հանդիսականները այդ մեր շարադրած ոճերը ընդունեցին խեղճ Յակովբ Կարինեանցի հեղինակութիւն և սկսեցին առաւել մեծ ուշադրութեամբ լսել, թէ ինչ պիտի դուրս գայ տակից, իսկ Մանդինեանը թողեց իւր յուշարարութիւնը և սկսեց հեկեկալ ծիծաղեց։ Բաղտաւորապէս ես անգիր արած ունէի դերս, և շարունակեցի առանց յուշարարի։ Վերջապէս հասանք այն տեսարանին որտեղ Վարդանը տալիս է իւր վերջին շունչը և նորա վրայ լոյս է իջնում։ Ես յայտնի բան է աշխատեցի շատ էֆէկտով մեռնիլ և հազիւ վերջացրի մենախօսութեան վերջին խօսքերը՝

«Քեզանից առած արիւնն Հայաստան

Քեզի հետ կուտամ, կ'աց դու յաւիտեան

Հայ....աս....տան... Հայ....աս.... տան,

յանկարծ բեմը լուսաւորուեցաւ դեղնագոյն կրակի բոցով, որ սկսեց հետզհետէ փոխել իւր գոյնը դէպի կանաչ, կարմիր և այլն։

Վարագոյրը ընկաւ, հանդիսականները մնացին ավշած և փոքր լուրթիւնից յետոյ սկսեցին սաստիկ ծափահարել։

Մանդինեանը ուրախութիւնից աստղի պէս փայլում էր։

Ես շատ եմ խաղացել Վարդանի դերը և գուցէ այս տողերը գրելուց յետոյ դարձեալ վիճակուած պիտի լինի ինձ խաղալու այդ հերոս, վեհանձն, իսկական ազգասէր, մի և նոյն ժամանակ կրօ-

նամօլ պարթև Մամիկոնեանի դերը, աղավաղուած, աղջատուած յանգուցեալ Յակոբ Կարինեանցի շնորհիւ, բայց պիտի խոստովանիմ, որ չընայելով շատ անյաջող հանգամանքներին՝ բեմի փոքրութեան, դերասանական միութեան (անսամբլի) չքաւորութեանը, — ես այդ երեկոյեան խաղովս առաւել շատ գոհ մնացի, քան թէ Թիֆլիսի մեծ թատրոնում խաղացած ժամանակներս:

Հազիւ մենք հանեցինք շորերը, ներս մտաւ Տէր Յակոբեանը և յայտնեց թէ կանանց խումբը մնում է դուրսը և սպասում է մեր գուրս գալուն որ յայտնէ իւր շնորհակալութիւնը մեր ներկայացումից չափազանց բաւականութիւն ստանալու համար:

Արդարեւ դուրս գալու պէս մեզ շրջապատեցին կանայք և իւրեանց մերձաւոր ազգական մարդկանց բերանով յայտնեցին իւրեանց շնորհակալութիւնը և խնդրեցին թոյլ տալ մեզ ճանապարհ ձգել մեր կացարանը զինուորական խմբի երաժշտութիւնով:

Երբէք կեանքումս չեմ մոռանալ այս հրաշալի երեկոն. իսկական լուսինը նոր դուրս էր եկել մնայլ ամպերի տակից և սրիւռելով բոլորի շուրջ իւր արծաթափայլ շառաւիղները մի տեսակ կենդանութիւն ու առանձին ուրախութիւն էր զգալ տալիս: Մենք դերասաններս հանդերձ մեր քաջ զինուորներով, շրջապատուած մեր բարեկամներով, կանանց խմբով, գնում էինք առաջ և մեզ հետեւում էր երաժշտական խումբը, կրկնելով մեր հայերէն երգած պատերազմական երգերը «Վարդանից» երեսաները որոնք ներկայ էին գտնուել այդ գիշերուայ ներկայացման և հետեւում էին մեզ անդադար գոչում էին՝ կեցցէ Հայաստան, կեցցէ Վարդան, կեցցէ Չմէկեան, կեցցէ Ամերիկեան, կեցցէ Մանդինեան.....

Այդպէս հասանք մեր բնակարանը, շնորհակալութիւն արինք փափկասուն տիկիններից նոցա մեզ ցոյց տուած պատուի համար և մտանք մեր տուն:

Դահլիճում գտանք առաջին գիշերուայ հասարակութիւնը և ուրիշ նոր մարդիկ. ահագին սեղանը զրած էր դահլիճի մէջ ծանրացած զանազան ուտելիքներով և խմիչքներով:

Նստեցինք սեղանը ամենքս միատեսակ ողևորուած: Այդ հասարակութեան մէջ կար մէկ կրթուած թուրք, որի անունը ինչպէս յիշում եմ — Համիդ բէգ էր: Նա շատ սիրուն ուռսերէն էր խօսում, և լաւ հասկանում էր հայերէն, թէև չէր խօսում այդ լեզուով:

Սխուեց հացկերոյթը զանազան սրախօսութիւններով համե-

մած, իմ «քաջ զինուորները» կազմեցին առանձին խումբ և սկսեցին երգել «վարդանից» և ուրիշ նոր ազգային երգեր հասած թէ Պօլսից և թէ ուրիշ տեղերից Շուշի:

Ախուրեցին զանազան ճառախօսութիւններ, որոնցից մնաց յիշողութեանս մէջ թուրք կալուածատէր Համիդ բէգի ազդու խօսքերի նշանակութիւնը:

«Պարոններ, ասաց նա, շնորհակալութիւն անենք մեր Թիֆլիսից նորեկ երիտասարդ զերասաններից, որ նոքա այսքան բաւականութիւն պատճառեցին մեր մոռացած խեղճ Շուշուայ հասարակութեանը: Ես թէև հայ չեմ, բայց պարծենում եմ որ գանվում եմ այս րոպէիս հայ հասարակութեան մէջ իմ մէկ քանի միադաւան համազգակիցներիս հետ: Ես կը ցանկանայի, շարունակեց Համիդ բէգը, որ մեր հիւր երիտասարդ բարեկամները վերադառնալով Շուշից՝ տանէին իւրեանց հետ այն զուարթ կարծիքը, որ Շուշուայ հայերն ու թուրքերը եղբայրներ են, որ նոքա վաղուց մոռացել են իւրեանց մէջ ունեցած պատմութիւնից մնացած տխուր տարակուսանքները: Կեցցէն, պարոններ, բոլոր Հայերը, կեցցէ և մեր Շուշի քաղաքի տարաբաղժաբար զեռ. թերի լուսաւորուած հասարակութիւնը:»

Դորան պատասխանեց պ. Տէր Յակոբեանը և սնդեղով Համիդ բէգի յայտնած կարծիքը հայերի և թուրքերի վերաբերութեամբ, յայտնեց շնորհակալութիւն նորա յայտնուած լուսաւոր կարծիքի մասին:

Լազրոս, իմ խեղճ, բարի Լազըր էլ չը կար ուրախութիւնից. նա բոլոր ժամանակ ոտքի վըայ էր և հիւրասիրում էր այցելուներին: Այս ճառախօսութիւններից մեր մանուկ ընկերակիցների երգեցողութիւններից, այնքան յափշտակուեց, որ հրամայեց իսկոյն չեմ յիշում քանի շէշ պօրտեր բաց անել, որի ամեն մի շէշ այստեղ արժէր այն ժամանակ 2—50 կ.

Այդ ներկայացման միւս օրը, ինչ փողոցով որ մենք անցնում էինք կառւոններից երեխայները մեզ ընդունում էին «կեցցէնե՛նքով», առանց այլ և այլի յիշելով մեր երեքիս ամեն մէկի ազգանունը բարձր ձայնով ի լսողութիւն բոլոր Շուշուայ հայ բնակիչների:

— Կեցցէ Չմշկեան, ճշում էր մէկ կառւրից մէկ երեխայ, միւս կառւրից բղաւում էր մի ուրիշ երեխայ կեցցէ Ամբրիկեան, երրորդից «կեցցէ Մանդինեան» և այլն:

Այդ օրը մենք ստացանք մեր մէկ պատուաւոր ծա-
նօթներէից մէկից, պ. Կարապետ Ղուկանցից, հրաւերք ընթերիւ-
նորա մօտ:

Թէև այդ ընթրիքը չունէր առանձին նշանակութիւն, որով-
հետև հրաւիրուած չէին մեզ համակրող երիտասարդներից շա-
տերը, այնու ամենայնիւ տանուտէրը պատուեց մեզ իւր անկեղծ
հայ հիւրընկալութիւնով և դորանով դարձեալ մէկ ապացոյց ևս
աւելացաւ մեզ համար, որ հայութիւնը կենդանի է դեռ ևս Հայաս-
տանում, որ նա գիտէ յարգել և պատուել այն անձանց, որոնց
մէջ նկատում է ձգտումն դէպի հայութեան յառաջադիմութիւնը:

Սորանով յայտնի բան է ես չեմ ուզում պարծենալ մեր գոր-
ծունէութեամբ, այլ միայն ուզում եմ ցոյց տալ, որ չընայելով այդ
մեր չնչին կարճատև գործունէութեանը, մեզ գնահատեցին առա-
ւել քան արժանի էինք, զբացին գնահատելու պարտաւորութիւնը:

Կանանց համար ներկայացումը տալուց յետոյ, մենք կարծեմ
դարձեալ տուինք մէկ թէ երկու ներկայացումներ և հեռացանք
Շուշիից ուղղուելով դէպի Գանձակ, որտեղից պիտի գնայինք Ալեք-
սանդրօպօլ:

Շուշուայ թէ աշխարհագրական դրութիւնը, թէ հայ ժողովուրդի
մեզ հետ վարմունքը թողեց մեր մէջ ամենաքաղցր յիշատակ,
այնպէս որ յետոյ, երբ Ալեքսանդրօպօլ և Երևան մենք ենթարկ-
ուեցանք զանազան խռովութիւնների ու հազար ու մէկ խարդա-
խութիւնների, շատ ամիսսում էինք որ Շուշուց ուղիղ չը վերադար-
ձանք Թիֆլիս:

Շուշուց դուրս գալու ժամանակ, մեզ ճանապարհ ձգեցին
մեր մանուկ ընկերները և հասցրին մինչև լերան ստորոտիքը,
դեղեցիկ երգելով: Հրաժարական առնելու ժամանակ մենք արտա-
սուեցինք և ես նկատեցի նմանապէս արտասունք, ինչպէս լաւ յի-
շում եմ, Ա. Բահադուրեանցի 14 կամ 15 տարեկան երիտասարդի
աչքերում:

Մէկ անգամ ևս սեղմեցինք իրարու ձեռները, թափուեցինք
թուրքի երկայն ու լայն ֆուրգօնում և ճանապարհ ընկանք դէպի
Գանձակ:

Գ Ե Ր Դ Ա Ս Տ Ա Ն

(Ժողովրդական դասախօսութիւն պրոֆէսոր Ադ. Ֆրանկի.)

Պարոններ,

Իմ խօսակցութեան նիւթը այն սակաւաթիւ նիւթերիցն է որ միապէս շարժում են բոլոր մարդկանց հետաքրքրութիւնը, ինչ հասակի, ինչ պայմանի, ինչ վիճակի ու ազգութեան տէր կուզէ լինին նոքա, որովհետեւ նա առած է մարդկային բնութիւնից և ամփոփում ու ներկայացնում է մեր գոյութեան առաջին և ամենաանհրաժեշտ պայմանները: Չկայ մի խնդիր որ աւելի սերտ յարաբերութիւն ունենայ ընկերական շէնքի հիմունքների հետ. հազիւ թէ հարկ լինի աւելացնել սորանից յետոյ թէ խօսքը գերդատանի վրայ է:

Գերդատան. որքան բան է պարունակվում այս մի բառի մէջ: Նա մեզ յիշեցնում է միանգամայն այն բոլորը ինչ որ հիացնում, զարդարում ու պահպանում է մարդկային կեանքը, մայրական ժպտից սկսած որ ընդունել է մեր առաջին աղաղակը և երկնային ճառադպրութի նման փայլել է մեր օրօրոցի վրայ, մինչև այն ծածուկ արտասուքները որ թափվում են մեր մահուան անկողնի վրայ. համեստ սիրոյ հրճուանքներից սկսած որ կրօնը սրբազործել է և ընկերութիւնը իւր պաշտպանութեան ներքոյ է առել, մինչև այն պատկառելի հոգեկան յուզմունքը որ անբաժան է հայրական իշխանութիւնից:

Ո՞վ չգիտէ որ դերդատանը լոկ երջանկութեան և քաղցր մտիթարութիւնների աղբիւր չէ, նա ունի և իւր վշտերը և իւր վէրքերը, որոնք այնքան աւելի ցաւեցնում են որքան աւելի խոր են թափանցում, և եթէ միանգամ թափանցել են մինչև մարդկային

սիրտը, բոլորովին իշխում են նորա վրայ: Բայց մարդուն տուած չէ սիրել առանց վշտանալու: Ով որ պարծենում է թէ երբէք մի վեշտ չէ ունեցել, նա երբէք չէ սիրել, և ով որ երբէք չէ սիրել, չէ կարելի ասել թէ նա ապրել է:

Կան նեղութիւններ, պարոններ, որոնցով մենք աւելի ենք պարծենում քան այն մեծ բարիքներով որ կարող են բաժին ընկնիլ այս աշխարհի բաղդաւորներին, և որ գերազանց ենք համարում անձնասիրութեան վայելչութիւններից և անտարբերութեան խաղաղութիւնից:

Քանի որ դեռ գերդաստանը ոչինչ նշանակութիւն չունի, ինչպէս վայրենիների մէջ, կամ անկատար ձևով է երևում, ինչպէս բարբարոսների մէջ, օրինակի համար արաբների, թուրքերի, հնդկաստանցիների, չինացիների մէջ, հոգեկան վսեմ զգացմունքների համար ոչինչ տեղ չկայ: Այն երկրներում ուր գերդաստանական կեանքի անկատարելութիւնը զգալի է լինում, միայն ճշդագոյնութեան ու ստրկութեան է հանդիպում, մարդկանց վարքութեամբ վերին աստիճանի կոշտ ու կոպիտ է: Թոյլ սեռը դատապարտուած է ամենախիստ աշխատանքների, կանայք ստիպուած են վերցնել ամենածանր բեռները, անտառ գնալ, վայտ կտրել ու բերել, ցորեն աւղալ, այն ինչ մարդիկը, եթէ միայն որսով կամ պատերազմով զբաղուած չեն, իրանց ժամանակը անգործութեան մէջ են անցկացնում: Այս վիճակից հանուելու են այն կանայք որոնք խմբովին հաւաքուած են հարստների պալատներում նոցա կրքերը յագեցնելու համար:

Եւ ինչո՞ւ ծածկեմ կարծիքս ձեզանից. զոքա միւսներից էլ աւելի խղճալու արժանի են, որովհետեւ նոցանից աւելի ստոր աստիճանի վրայ են կանգնած: Ոչինչ այնքան չէ ստորացնում մարդկային արարածին որքան այն դրութիւնը որ ստիպում է նորան լոկ իւր նմանների զուարճութիւններին ծառայել:

Երեւալքը, որոնց հետ աւելի վատ են վարվում քան թէ կանանց հետ, եթէ միայն կարելի է աւելի վատ վարուիլ, բոլորովին անխնամ են թողած կամ ստրուկների հոգատարութեանն են յանձնուած. նոքա էլ ստրուկ են իրանց ընկերական վիճակին, ստրուկ իրանց հայրերի գոռոզութեանը և յանցաւորութեանը, վասն զի սոքա իրաւունք ունին վաճառանոց հանել և ծախել նոցա իբրեւ մի անպիտան ապրանք:

Բացի Մահմէտի Աստուծոց, որ յիշեցնում է Աստուածաշնչի և Աւետարանի Աստուծուն, աստուածութիւնը, այս ժողովուրդների մէջ, ձեւակերպւում է զգուելի և պիղծ կուռքերով որոնք անթիւ բազուկներ ու ձեռներ ունին, որոնց բերանը զինաւորուած է հազարաւոր ատամներով, անբան զօրութեան և անկանոն ու անօրէն իշխանութեան պատկերներ:

Ահա, պարոններ, ինչ զրութեան մէջ են այն երկրները ուր գերդաստանը ոչինչ նշանակութիւն չունի: Ընդհակառակն, այն րոպէից երբ ընտանիքը հաստատուում է իւր ճշմարիտ հիմունքների վրայ, նա բերում է իւր հետ ոչ միայն այն զգացմունքներն ու սովորութիւնները, այն սէրն ու յարգանքը որ կազմում են առտնին կեանքի արժանաւորութիւնն ու բաղաւորութիւնը, այլ և քաղաքական, բարոյական և կրօնական առաքինութիւնները:

Գերդաստանը նման է մի վառարանի որի ջերմութիւնն ու լոյսը ցրվում են հեռզհեռէ մինչև տարածութեան ամենահեռաւոր կէտերը:

Այս է պատճառը որ, նորա պատկերի համեմատ կազմուած, նորա նման ընդարձակ, նորա նման անարատ ընկերութիւնների մէջ, մենք ոչ այլ ինչ ենք տեսնում եթէ ոչ մի աւելի ընդարձակ գերդաստան, որին հայրենիքի քաղցր անունն ենք տալիս. այս է պատճառը որ մեր հայրենակիցները, որոնք մեզ նման են և մեզ հետ են կրթվում, միևնոյն օրէնքները յարգելով, նոյն աւանդութիւնները և յիշատակները պաշտելով, նոյն իրաւունքները վայելելով, մեր աչքերին երևում են իբրև մեր հալազատ եղբայրները:

Կամաց կամաց շրջանը ընդարձակվում է նոյն քնքոյշ համակրութիւնների, նոյն դիւթական անունների պօրութեամբ: Աստուած ներկայանում է մեզ իբրև մեր երկնաւոր հայրը, և հետևապէս իբրև բոլոր մարդկանց հասարակաց հայրը. երկրագունդը որի վրայ բնակում ենք մեզ երևում է իբրև նոցա ընդհանուր սեպհականութիւն. և այսպէսով միմիայն գերդաստան կազմելով, միմիայն հայր ճանաչելով, մենք յորդորվում ենք հաւատալ մարդկային սեռի տիեզերական եղբայրութեանը:

Մի թոյլ տաք ուրեմն որ ասեն ձեր առաջ թէ գերդաստանապէս սէրը զգաւում է մարդ կային սրտի ամենապիւհ զգացմունքները, թէ գերդաստանական սէրը մի տեսակ անձնասիրութիւն է որ արգելք է լինում հայրենասիրութեան և մարդասիրութեան զարգաց-

մանք: Այս ամբաստանութիւններին որ նոր չեն, թէև ամենայն օր երևան են գալիս յառաջադիմութեան անունով, հներից մէկը շատ խելացի պատասխան էր տալիս, և ես խորհուրդ եմ տալիս ձեզ մտներումդ պահել նորա խօսքերը. այս ամբաստանութիւններին, ասում եմ, հներից մէկը պատասխանում էր. «Կուք կամենում էք որ ես բոլոր մարդկանց եղբայր լինիմ», որ մարդկութիւնից զուրս ուրիշ ընտանիք չունենում, և ոչ ուրիշ հայրենիք բայց եթէ երկիրը իւր բոլոր ընդարձակութեամբ. բայց ես աւելի լաւ եմ համարում մէկ անձի ազգականը լինել քան բոլոր մարդկանց եղբայրը:

Այս խօսքը խորին միտք սնի, պարօններ, խորին որքան և խելացի: Արդարեւ, ի՞նչ նշանակութիւն ունի մեզ համար եղբայր անունը որ տարածում ենք մեր հայրենակիցների և առհասարակ բոլոր մարդկանց վրայ, ի՞նչ նշանակութիւն ունի մայր անունը որ տալիս ենք մեր հայրենիքին, եթէ այս քաղցր անունները, եթէ այս սիրելի անուանակոչութիւնները չեն համապատասխանում մեր մանկութեան առաջին յիշատակներին, մեր սրտի առաջին բաբախումներին, այն պաշտելի, անջնջելի պատկերներին որ ներկայացնում են մեզ մեր տան բոլոր ուրախութիւնները և ցաւերը: Հայրենիքը մօր պէս սիրելիւ համար, պէտք է ունենալ մի ուրիշ մայր որին ճանաչել և սիրել ենք. բոլոր մարդկանց եղբօր պէս սիրելիւ համար, պէտք է ճշմարտապէս զգացած լինինք եղբայրական սէրը այն էակի ծնկների վրայ որ մեզ կրել է իւր արգանդում և կերակրել իւր կաթով: Ինքը Աստուած տեղ չէր ունենալ մեր մտքում, նա կը զրկուէր միակ անունից որ մատչելի է անում նորան մեր սրտին և մեր բանականութեանը, մենք չէինք կարողանալ դիմել նորան հայր անուամբ և ընդունել նորան այն տիեզերական հօր փոխանակ որ, երկնքի տարածութիւնից հսկում է բոլոր արարածների վրայ, եթէ ստիպուած լինէինք չճանաչել նորան՝ որ այս աշխարհում նորա երկրաւոր պատկերն է:

Գերդաստանը անհրաժեշտ է մեր նիւթական բարօրութեան համար, ինչպէս նաև մեր բարոյական գոյութեան և մեր կրօնական զգացմունքների զարգացման համար:

Բայց պէտք է նախ ասեմ ձեզ որ բարօրութիւնը չէ պարունակում մի բոպէական զուարճութեան մէջ. բարօրութիւնը չէ պարունակում այն անզուսպ վայելչութիւնների մէջ որոնք իրանցից յետոյ թողնում են միայն թուլութիւն, վհատութիւն և զզուանք:

Բարօրութիւնը չէ պարունակվում նոյնպէս գանձերի մէջ, որովհետեւ կարելի է հարուստ լինել և մի և նոյն ժամանակ դժգոհ իւր վիճակից, և սորա հակառակ կարելի է իւր վիճակից գոհ լինել առանց հարուստ լինելու: Հարստութիւնը, տալով մեզ աւելորդը, յաճախ խլում է մեզանից հարկաւորը, մտքի խաղաղութիւնը և սրտի անդորրութիւնը. նա կարող է արծարծել մեր սրտի մէջ մի անյագ փառասիրութիւն: Այս բոլորը, պարոններ, ոչ երջանկութիւն է և ոչ գոհունակութիւն: Ի՞նչ է ուրեմն բարօրութիւնը:— Ոչ այլ ինչ եթէ ոչ չափաւոր բայց հոգսերից ազատ կեանքը, այսօրուան բաւականութիւնը և վաղուան ապահովութիւնը, համեստ բաւականութիւն, որ համեմատ է մեր ստացուածքին, մեր վիճակին և մեր սովորութիւններին: Վերջապէս բարօրութիւնը ազատում է մարդկային հոգին կարիքների ստրկութիւնից: Ինչի՞նչ ենք պարտական այս թանկագին աշխարհակալութեան համար:— Աշխատութեան, կարգաւորութեան, նախատեսութեան: Երբ մենք մեռնակ ենք լինում, անձնատուր եղած մեր մտքերին, առանձնացած երկրի վրայ, առանց որ և է ընտանեկան կապակցութեան, կարող է պատահել մեզ ասել. «Ի՞նչ փոյթ ինձ այն ծանր աշխատութիւնները որ կամենում են բարձել ինձ վրայ: Ինչո՞ւ արգելք լինիմ իմ ամենազօրաւոր փորձութիւններին, ինչի՞ համար են այս փոքր փոքր և դժուարութեամբ ձեռք բերուած խնայողութիւնները վաղուան օրս ապահովելու համար: Ապահով եմ թէ վաղուան օրը իմն է, ապահով եմ թէ մի անտարբեր մարդ, մի օտարական չի գալ և չի յափշտակիլ իմ խնայողութիւնների և իմ աշխատանքների պտուղը»: Ահա այսպէս ենք դատում, պարոններ, երբ մենակ ենք, և անձնատուր ենք լինում այն ժամանակ նոյն բոպէի վայելչութեանը առանց հոգալու ապագայի մասին: Այս դատողութիւնը հնարաւոր չէ երբ մենք տեսնում ենք մեր կողքին մի սիրելի, մի յարգելի ընկեր, որ ոչինչ չէ խնայել մեր ուրախութիւնները աւելացնելու և մեր նեղութիւնները պակասեցնելու. երբ մենք նշմարում ենք, փոքր ինչ հեռու, մի մարդ կամ մի կին սպիտակ մագերով, որ մեզ կեանք են տուել և որոնք ոչ մի հնար չէին ունենալ պահպանել իրանց կեանքը, եթէ մենք այնքան քարասիրտ լինէինք որ անտես անէինք նոցա. երբ վերջապէս, մեր աչքերը մի ուրիշ կողմ դարձնելով, կանգնում են մի օրօրոցի վրայ ուր հանգստանում են մեր սիրոյ պտուղները, մեր ամենասիրելի յոյսերը: Ո՞վ

ուրեմն այս տեսարանի ներկայութեանը սիրտ կանէ ասելու. ես ապահով չեմ վաղուան աւուր համար, ես կամենում եմ վայելել ներկան:

Այն ժամանակ զգում ենք կարծես որ մի նոր զօրութիւն խաղում է մեր երախների, մեր ջղերի և մեր արիւնի մէջ. աշխատութիւնը մեզ համար ոչ միայն մի պարտաւորութիւն է դառնում, այլ կարիք, ոչ միայն կարիք, այլ զուարճութիւն. մենք էլ չենք զգում յոգնածութեան բեռը, և աշխատանքի տուած աւելորդ արդիւնքի վրայ մենք նայում ենք իբրեւ մի սրբազան աւանդի վրայ որին արգելուած է մեզ ձեռ տալ: Այսպէսով աշխատանքը մէկ կողմից ազնուացնում է մեզ մեր սեպհական աչքերի առաջ, և միւս կողմից մեզ օգտակար է անում ուրիշներին: Նա կրկնապատկում է մեր ոյժերը, աւելացնում է մեր գործունէութիւնը, դարձնում է մեր ուշադրութիւնը ոչ միայն ներկայի, այլ և ապագայի վրայ, և մեր անձնական յաջողութեան հիմը դնելով նպաստում է ամբողջ ընկերութեան յաջողութեանը:

Մինչև այժմ ես բաւականացայ մասնանիչ անելու ձեզ գերդաստանի ազդեցութիւնը, և ձեր ուշադրութիւնը դարձնելու նորա մատակարարած բարիքների վրայ: Ժամանակ է ասել ձեզ թէ ի՞նչ է իսկապէս գերդաստանը, որոնք են նորա գոյութեան պայմանները, ի՞նչ հիմունքների վրայ են հաստատուած նորա սկզբունքները:

Գերդաստանը, երբ որ ամբողջ է, կազմվում է երեք ընկերութիւնից որ հեշտ է միմեանցից որոշել, թէ և իսկապէս անբաժանելի են. ամուսնութիւնից բղխած ընկերութիւնը, ուրիշ խօսքով ամուսնական ընկերութիւնը այր և կին մարդու մէջ. — այն ընկերութիւնը որ ծնողներին միացնում է իրանց զաւակների հետ. — այն ընկերութիւնը որ միացնում է զաւակներին միմեանց հետ: Այս միավորութիւններից իւրաքանչիւրը իւր առանձին շնորհները տարածում է մեր բարոյական կեանքի վրայ և մի և նոյն ժամանակ մի անսպառելի աղբիւր է զօրութեան, քաջալերութեան և մխիթարութեան անյաջողութիւնների ժամանակ: Բայց ի՞նչ պայմանով: Այն պայմանով որ կատարենք մեր գերդաստանական պարտաւորութիւնները, այն պայմանով որ հասկանանք նորա նպատակը և ոչինչ չխնայենք այդ նպատակին հասնելու համար, այն պայմանով որ զոհենք նորան մեր կրքերը, մեր հպարտութեան և անձնասիրութեան կրքերը,

և թագաւորեցնենք նորա գրիում անձնուրացութիւնը և անձնութիւնը:

Ամուսնութիւնը, պարոններ, եթէ մինչև անգամ նա միայն մի միջոց համարուէր ծնողների համար իրանց զաւակներին ճանաչելու, և զաւակների համար իրանց ծնողներին ճանաչելու, դարձեալ մի շատ վսեմ հիմնարկութիւն կրլինէր և մեր յարգանքին արժանի, որովհետև մարդս վերջապէս իրաւունք չունի մի ջայլամի պէս ապրել որ իւր ձուաները դնում է աւազի վրայ և ապա անյայտանում անհուն անապատի մէջ: Մեր մէջ կայ մի ձգտում անասունից աւելի բարձր լինելու. մարդկային արարածը, ծնած բոլէից արդէն, աւելի յարգանքի իրաւունք ունի: Բացի սորանից, ինչպէս փոքր ինչ առաջ ասացի, սիրտը ցամաքում և փակվում է ամենայն սիրոյ առաջ, եթէ մանկութեան ժամանակ չէ ճանաչել որդիական սէրը, և չափահասութեան ժամանակ հայրական սէրը: Բայց ամուսնութիւնը լոկ մի միջոց չէ, այլ մի նպատակ. ամուսնութիւնը բաւականանում է ինքն իրանով, նա գրաւում է մեր բոլոր պատկառանքը, նա պէտք է նկատուի իբրև ընկերական կարգի անկիւնաքարը, իբրև մի անհրաժեշտ հիմն, մի անբռնաբարելի գրաւական նոյն իսկ գերդաստանի համար:

Ի՞նչ է, արդարև, ամուսնութիւնը: Ի՞նչպէս սահմանենք նորան: Ամուսնութիւնը այնպէս ինչպէս պիտի լինէր, ինչպէս կարող էր լինել, — և նա դժբաղդաբար միշտ այն չէ, — ամուսնութիւնը այնպէս ինչպէս որ Աստուած սահմանել է նորան, ինչպէս որ մարդկային սիրտը պահանջում է կեանքի ամեն վիճակների մէջ, և ես այս բոլոր պէիս մտածում եմ մանաւանդ ամենահամեստ վիճակների վրայ, ամուսնութիւնն է սիրոյ և պարտաւորութեան միաւորութիւնը կամ աւելի լաւ ասենք խառնուրդը, այնպէս որ անհնար լինի մէկը միւսից որոշել: Սէրը սրբազործում է նորան, պարտաւորութիւնը մաքրազարդում. վերջինը զինաւորվում է նորա համար իւր բոլոր զօրութիւններով, առաջինը զարդարում է նորան իւր բոլոր շնորհներով: Ուրեմն սէրը և ամուսնութիւնը չեն հերքում միմեանց, ինչպէս որ ոմանք ասել են: Երգերի, կատակերգութիւնների հեղինակները, և մինչև անգամ ծաղրածուները սովորական խօսակցութիւնների մէջ բոլորովին անիրաւացի են. ամուսնութիւնը սիրոյ վախճանը չէ, ինչպէս որ յաճախ կրկնել են, այլ նորա պսակը, և դուք էլ այդ մասին շուտով կը համոզուիք, պարոններ: Այս հետեանքին հաս-

նկու համար ես չեմ դիմիլ վերացական դատողութիւնների, վկայ չեմ բերիլ զիտնականների արտայայտած կարծիքները, ես կը դիմեմ ձեր բանակութեանը և ձեր սրտին:

Ահաւասիկ մի մտադահաս աղջիկ որ կախարդելէ ձեզ իւր երիտասարդութեամբը, իւր անարատութեամբը և իւր շնորհալի գեղեցկութեամբը. նորա առաքինութիւնները պատուիրում են ձեզ յարգել նորա անձը նորա բարութիւնը և հեզութիւնը խոստանում են ձեզ զսնել նորա մէջ մի սիրող և անձնուէր ընկեր: Ի՞նչ կարող էք պահանջել նորանից, ի՞նչ կարող էք առաջարկել նորան: Անցկացնել նորա հետ ձեր ամբողջ կեանքը, նուիրել ձեր բոլոր օրերը նորան պաշտպանելու, ազատ պահելու այն բոլոր չարիքներից որոնց առաջը կարող էք առնել, խոստանալով, իբրև փոխարէն իւր երիտասարդութեան և իւր անձնուիրութեան, պատրաստել մի պատկառելի ծերութիւն այն պատուաւոր կնոջ համար որով դուք պարծենում էք և որ պարծենում է ձեզանով: Դորա համար պէտք է որ պսակուիք նորա հետ, դորա համար պէտք է ամուսնութեան զիմէք: Ուրեմն ամուսնութիւնը միակ ձևն է որ կարող է ընդունել սէրը, երբ մենք այդ զգացմունքով վառուած ենք մի կնոջ համար որին յարգում ենք, որովհետև մի կին որին յարգում ենք այնպիսի անձն է որ կապում է մեզ իւր հետ զանազան պարտաւորութիւններով, որին պատրաստ ենք մեր կեանքը զոհել, և որից նոյն անձնագոհութիւն ենք պահանջում: Ուրիշ որեւէ մտածմունք, բացի ամուսնութիւնից, մի անպատուութիւն է, որով մարդ առաջուց արդէն մտածում է մի օր թողնել այն ինչ որ այսօր սիրում է: Արդ անհնար է անպատուել, անհնար է մտածել երբ և իցէ բաժանուիլ այն անձից որին մարդ սիրում է: Այսպէս ուրեմն, պարոններ, ամուսնութիւնը, ինչպէս պնդում են մի քանի խմաստակներ, մի քանի թիւր դատողներ, ինքնահաճոյ հաստատութիւն չէ որ մարդս հիմնել է ընկերութեան օգտի համար: Ամուսնութիւնը նոյն խի բնութեան օրէնք է, միակ հնարաւոր արտայայտութիւն պատուաւոր սիրոյ, այնպէս ինչպէս որ սէրը կարող է գոյութիւն ունենալ մի պատուաւոր այր կամ կին մարդու սրտում:

Սակայն, նոյն խի այն վիպասանութիւններից և կատակերգութիւններից դուրս որոնց մասին վերևը յիշեցի, պատերազմը կարող է արծարծուիլ երբեմն ամուսնութեան և սիրոյ մէջ: Ո՞ր տեղից է առաջ զալիս այդ պատերազմը: Հեշտ կը լինի ձեզ ճանաչել նորա

Ծագումը: Նա առաջ է գալիս կրկնակի սխալանքից: Նախ նորանից որ սիրոյ տեղ ընդունում են հեշտասիրութիւնը, երեւակայութեան հաճոյքները որոնք խորշում են ամենայն կանոնից, ամենայն ծանր խոստմունքից, ամենայն փոխադարձ բարեկամութիւնից, ամենայն անձնուրացութեան և պարտաւորութեան սուրբ գաղափարից: Նա առաջ է գալիս նոյնպէս նորանից որ ամուսնութեան վրայ նայում են իբրեւ մի այնպիսի բանի վրայ որ երիտասարդ կեանքին վերջ է դնում, կամ իբրեւ փողի ու փառասիրութեան գործի վրայ: Մոռանում են որ կնոջ սիրաւ մեզ աւելի է հարկաւոր քան նորա օժիտը, և թէ մենք աւելի բաղդաւորութեան քան փողի ենք կարօտ:

Եւ չէի ցանկալ ձեր աչքին երեւիլ իբրեւ վեպասան, իբրեւ մի տեսակ բանաստեղծ, այլ իբրեւ մի ծանրախոհ մարդ, որին երկար տարիները փոքր ինչ փորձառութիւն են տուել կեանքի իրերի մէջ: Չեմ պնդիլ ուրեմն թէ սէրը անշուշտ անհրաժեշտ լինի ամուսնութեան սկզբում: Կան շատ բաղդաւոր ամուսնութիւններ որ ուրիշ եղանակով են սկսել. բայց եթէ սէրը կանգնած չէ ամուսնութեան շէմքի վրայ, պէտք է միշտ պահպանել նորա տեղը տան մէջ, որպէս զի յետոյ կարողանայ գալ իւր տեղը բռնել: Եթէ ամուսնութիւնը սիրով չէ սկսուած, պէտք է որ նա կարողանայ գոնեա սիրով աւարտուիլ, և այս հետեանքին համեմատ համար՝ պէտք է որ այրը և կինը մի խորին յարգանք զգան միմեանց համար, մի յարգանք որ իւր հիմն ունի երկու ամուսնիների զեղեցիկ յատկութիւնների մէջ, որոնցից կարող է առաջանալ փոխադարձ անձնուիրութիւնը: Արդ, պարոններ, անձնուիրութիւնը, հաւատարմութիւնը, եթէ միայն կարող են ամենայն փորձանքի տանել, փոխվում են անշուշտ մի անյաղթելի սիրոյ, որովհետեւ մարդս այնպէս է ստեղծուած որ մի կարօտութիւն է զգում սիրուելու, և սէրը իւր ամենաբարձր և ամենապսակաւ արտայայտութեան մէջ պէտք է նկատուի ոչ միայն իբրեւ պատճառ, այլ և իբրեւ հետեանք զոհողութեան: Ոմանք նուիրում են միմեանց իրանց կեանքը որովհետեւ սիրում են միմեանց, միւսները սիրում են որովհետեւ իրանց կեանքը միմեանց նուիրում են:

Մի և նոյն երեւոյթը նկատում ենք երբեմն զերդաստանի մօր կեանքի մէջ: Տեսէք ինչ է անում բարի մայրը, եթէ իւր զաւակների մէջ կայ մէկը որին բնութիւնը իւր շնորհներից զըկել է, որի թոյլ, ցաւազար անդամները հազիւ մի քանի տարի կեանք են խոստանում, որի տկար իմացականութիւնը ուրիշից աւելի կարօտ է մայ-

բախան նախախնամութեան, մայրը առաւելապէս այդ զաւակին կը խնամէ, նորան կը նուիրէ իւր սրտի ամենամանարատ հատորը: Միթէ այդ նշանակումէ ճաշակից զուրկ լինել, պարոններ: Ոչ, այդ նշանակումէ որ մարդս լիութեամբ է հէնց իւր կատարած զոհողութեան պատճառով: Պատրաստ լինել միշտ զոհողութեան, անձնուիրութեան, ահա մի գեղեցիկ միջոց իւր սրտում արծարծել սիրոյ ազնիւ բոցը: Նոյնը պատահում է և ամուսնութեան մէջ. թող երկու ամուսինները սկսեն փոխադարձ զոհողութիւններով, փոխադարձ անձնուիրութեամբ, և սէրը, եթէ ներկայ չէ գտնուել ձեր նշանադրութեանը, կը գայ և կը պսակէ ձեր ամուսնական ասպարէզը:

Այս է ահա ամուսնութեան սկզբունքը: Սէրը, անձնուիրութեան պատճառ լինի կամ հետեանք, ամուսնութեան օրէնքն է, ինչպէս որ ինքը ամուսնութիւնը մարդկութեան ընդհանուր օրէնքն է: Ամուսնութիւնը Սուրբ գրքի այս խօսքի լրումն է. «Եւ եղիջիք երկոքեան ի մարմին մի»: Նա արդարացնում է մի հին առասպել որ պատմում է թէ այրը և կինը, որոնք նախ մի գոյութիւն էին կազմում և յետոյ մի նախանձոտ աստծու զօրութեամբ բաժանուեցան միմիանցից, անդադար ձգտում էին միմեանց լրացնել: Արդարեւ, այն կարողութիւնները որոնք ամբողջութիւնը կազմում է մարդկային բնութիւնը այնպէս են բաշխուել երկու սեռերին, որ նոցանից իւրաքանչիւրը այն տեսակ և այն աստիճանի կատարելութեան է հասնում որին միւսը չէ կարող հասնել:—Մարդուն տուած է հանձար և զօրութիւն, քաջասրտութիւն յարձակուելու և յետ մղելու, արդիւնագործութեան և գիտութեան աշխատութիւնները, ծանր և խիստ մտածմունքները:—Անոջ տուած է հեզութիւն և համբերութիւն. յուսով լի հպատակութիւն, աւելի այնպիսի աշխատութիւններ որոնք զարդ ու գեղեցկութիւն են տալիս, քան այնպիսիներ որոնք աւելացնում են մեր հարստութիւնը և մեր զօրութիւնը, քնքոյշ զգացմունքներ որոնք կեանքի շնորհն ու բանաստեղծութիւնն են, վերջապէս այն նուրբ խելքը որ ամէն բան զուշակում է: Այս է պատճառը որ շատ հին ազգերի մէջ, մասնաւորապէս եբրայեցոց և գալիլացոց մէջ, կինը մարգարէութիւն էր համարվում: Մարդկային կարողութիւնները այս կերպով այր և կին մարդու մէջ բաշխուելուց հետեւում է որ նոցանից իւրաքանչիւրը միւսի համար մի ճշմարիտ իդէալ է, մի առարկայ որ արժանի է պաշտուելու, յարգուելու և սիրուելու: Սորանից է առաջ գալիս որ նոքա միշտ ձգտում են մի-

մեանց մօտ լինել հոգեպէս ինչպէս նաև Ֆիզիկական բնութեան օրէնքներով: Սորանից է բղխում նոյնպէս մարդու և կնոջ պարապմունքների, նոցա բռնած տեղի զանազանութիւնը գերդաստանի մէջ: Չպէտք է կարծել թէ կինը կարող է այր մարդու գործերը կատարել, որովհետև նա մի և նոյն ընդունակութիւնները, մի և նոյն տրամադրութիւնները չէ ստացել բնութիւնից: Մարդու կոշումն է իւր գործունէութիւնը ցոյց տալ տանից դուրս, փաստաբանական ամբիոնի վրայ, պատերազմի դաշտում, գործարանի մէջ, հրապարակական ժողովներում: Կինը իւր տեղը չէր լինիլ այդ ասպարէզներում, նա յաճախ կը պատահէր այն տեղ մարդու թշնամական բանակը, և այդ շատ չէր նպաստիլ պինդ կցորդելու ամուսնական միութեան կապերը:

Բացի սորանից, ով կը յանձն առնէր, նորա բացակայութեան ժամանակ, տան, զաւակների, ներքին կառավարութեան հոգսերը: — Կինը ստեղծուել է գերդաստանի թագուհին լինելու, այնտեղ, նա ամէնից բարձր տեղն է բռնում. այնտեղ, նա մեր նախախնամութիւնն է, մեր բաղդաւորութեան ամենազօրաւոր, ամենահանձարեղ արուեստագէտը: Դորա համար է որ հին իմաստուններից մէկը ասել է թէ՝ գերդաստանի մայրը մեղունների մօր նման է. ամբողջ փեթակն այնտեղ է՝ ուր նա ապրում է: Եթէ թագուհին հեռանայ, մեղունները ցրվում են, խորիսխը փչանում է, նոյն իսկ մեղըր անհամու անհոտ է լինում: Այս է ահա ընտանեկան կեանքի պատկերը, եթէ յիշաւի գերդաստանի մայրը արժանի է այդ անուան: Այսպէս ուրեմն կինը նման չէ մարդուն, այս պատճառով նա չէ կարող մի և նոյն գործը կատարել: Բայց նա ստոր էլ չէ մարդուց, վասն զի եթէ արդարև ստոր լինէր, գուցէ մարդը փորձէր նուաստացնել նորան: Արդ, մենք չենք կարող նուաստացնել և ստորացնել նորան, եթէ չենք ուզում մեզ ինքներիս ստորացնել, եթէ չենք ուզում յափշտակել մեզանից մեր սրտի ամենափափուկ հատորը, կորցնել մեր գոյութեան ամենազեղեցիկ մասը:

Կինը ոչ մեր նմանն է և ոչ մեզանից ստոր, նա մեզ հաւասար է, մեր ընկերակիցն է: Հէնց այն պատճառով որ մեր պարտաւորութիւններից տարբեր պարտաւորութիւն պիտի կատարէ՝ նա հարկաւոր, անհրաժեշտ է մեզ, մենք պիտի համարենք նորան մեր տան թագուհին, և երբ արժանապէս է կրում ընդհանուր բեռը, իրաւունք է որ նա մի և նոյն յարգանքը, մի և նոյն պատիւը ստանայ:

Այրը և կինը երկար ժամանակ չեն մնում միայնակ... Նոցա մէջ մննում է շուտով մի ուրիշ էակ, որ փոխանակ անջատելու նոցա՝ աւելի սերտ կապերով է միացնում: Այր և կին անունների հետ միանում են նոյնքան քաղցր, նոյնքան պատկառելի անուններ, հօր և մօր անունները: Գորանով մեր բաղդաւորութիւնը աւելանում է, բայց և մեր պարտաւորութիւնները ծանրանում են: Որո՞նք են ծնողների պարտաւորութիւնները իրանց զաւակների վերաբերութեամբ: Այդ պարտաւորութիւնները սկսում են մանկան ծնելուց առաջ, նախ քան նորա աչքերը կը բացուին օրուան լոյսը տեսնելու, կամ աւելի լաւ ասեմ, նորա յղանալուց առաջ: Մարդկային կեանքը, — այսպէս խօսելով, ես կամենում եմ ձեզ իսկ պատուել ձեր սելիհական աչքերի առաջ, — մի այնպիսի սրբազան բան է, նորա կոչումը այնքան վսեմ է և կատարելը այնքան դժուար, որ համարեա նոյնքան յանձնք է անարդար ու անիրաւ կերպով ուրիշի կեանքը խլել, որքան տալ նորան այնպիսի պայմանների մէջ ուր անհնար է որ նա իւր նպատակին հասնի, ուր նա միջոց չունի իրան պահպանելու, ուր նա դատապարտուած է վշտալի, թշուառ և ամօթապարտ լինել:

Որպէս զի այս ճշմարտութիւնը աւելի շոշափելի անեմ ձեզ, թոյլ տուէք ինձ մի բոպէ հեռանալ այն շրջանից որի մէջ գտնվում ենք, այն է մարդկութեան շրջանից, և փոքր ինչ ցածր իջնենք:

Տեսէք ինչ է անում բնութիւնը միմիայն բնազդման զօրութեամբ, մինչև որ աստիճան նա ուշադիր է, որքան հանճար է ցոյց տալիս որի մէջ միանգամայն նախատեսութիւն և քնքշութիւն է երևում, ինչպէս ամէն բան նախագուշակել է, ինչպէս ամէն բանի վրայ մտածել է, երբ մի փոքրիկ թռչուն պիտի ծնի: Հէնց որ գարնան առաջին հովը փչել է և ծառերի նորափթիթ տերեւները իմաց են տուել օդացի բնակիչներին թէ իրանք էլ պէտք է տեղեկ տան մի նոր սերնդի, իսկոյն զոյգերը կազմվում են, նոցանից իւրաքանչիւրը որոնում է իւր ընկերին, բոյները շինվում են, զիտէք թէ ինչ արուեստով և ինչ նախատեսութեամբ, զրոյց ամուր նիւթեղէններով, ներսից փափուկ խոտերով: Գա այն օրօրոցն է որ պատրաստուած է ընդունելու մի զիւրաբեկ մարմին որից շուտով դուրս է գալու մի մերկ, քաղցած և թոյլ արարած: Յետոյ, երբ թուխսը պատրաստ է, այդ անոցեալի վարձատրութիւնը և ապագայի յոյսը, ինչ եռանդով, ինչ համբերութեամբ, ինչ արիւթեամբ մայրը

Հովանաւորում, տաքացնում և պաշտպանում է նորան և հայրը կերակրում:

Որովհետեւ այնտեղ մայրն է կատարում ամենաարի, ամենակարեւոր գերը, նորան է յանձնել բնութիւնը իւր գերդաստանը պաշտպանելու թշնամու յարձակմունքների և օտարի արշաւանքների դէմ:

Այժմ հարցնում եմ ձեզ, պարոններ, մի՞թէ մարդս կարող է պակաս հոգ տանել իւր զաւակների վրայ քան անասունը, իւր ձագերի վրայ, մի՞թէ մարդս, որին տուած է սիրտ և բանականութիւն, նոյն իւր արգանդից ծնածին չալիտի տայ նոյն խնամքը որ մի թռչուն ստանում է իւր հօրից և իւր մօրից: Եթէ անկարելի է այդ բանին հաւատալ, պէտք է ուրեմն որ մանկան բոյնը թռչունի բոյնի նման պատրաստուի, պէտք է որ նորա յղանալուց առաջ մտածենք նորա պիտոյքների վրայ և այդ պիտոյքները լցուցանելու միջոցների վրայ: Ծանր պարտաւորութիւն է աշխարհ բերել նորան, եթէ մենք անկարող ենք զգում մեզ մեր առաջին պարտաւորութիւնները կատարելու նորա վերաբերութեամբ: Կայ մի օրէնք որ պատժում է այն անզգայ հօրը որ անխնամ է թողնում իւր զաւակներին. բայց մի՞թէ աւելի մեծ յանցանք չէ երբ զաւակի ծնելուց առաջ հայրը անխնամ է թողնում նորան:

Աւելի ևս վատ կարծիք պիտի ունենանք այն բարբարոս և փոքրոգի մարդու վրայ որ մերժում է ճանաչել իւր հարազատ արիւնը, և որն որ իրանից հեռու է ձգում, իբրեւ մի աւելորդ բեռն, իւր որովայնի պտուղը, ամբողջ կեանքի համար զրոշմելով նորա ճակատին այն կուրծքի նախատինքը որ ինքը անամօթաբար և անխղճաբար արատաւորել է:

Այո, արդարեւ, ողորմածութիւնը պատրաստ է ժողովելու, իւր հրեշտակային թևերով հովանաւորելու այդ խեղճ փոքրիկ թռչուններին (խօսքս երեխաների վրայ է): Բայց ողորմածութիւնը, պարոններ, չէ կարող մայրական քնքոյշ նախատեսութեան և համեստ ստիկների տեղ բռնել. ողորմածութիւնը չէ կարող այն նեցուկի տեղ բռնել առանց որի մարդս ընկերութեան մէջ նման է մի նաւաբեկի որին շրջապատում են ովկիանոսի ալիքները, այն նեցուկի տեղ որի անունն է հայր և հայրական պաշտպանութիւն: Կիրքը խօսում է, և մարդ լսում է նորան. բայց եթէ, խիղճը զարթում է մեր կրծքում, մեր ճակատը կարմրում է, և մենք ամաչում ենք այն

փոքրագութիւնից որի զոհն է մեր հարազատ արիւնը և մեր հա-
րազատ մարմինը. մենք մտածում ենք խղճահարուելով այն անմեղ
արարածի վրայ որին մենք ծնելուց առաջ դժբաղդութեան և ան-
արգանքի զոհ արինք:

Բայց չեմ կարող սորանից երկար գերդաստանից դուրս մնալ:
Իմ ընտրած նիւթը բաւական ընդարձակ է և մինչև անգամ շատ
ընդարձակ, այնպէս որ իմ ու ժիւղ և ժամանակից բարձր է ամէն բանի
վրայ երկարորէն խօսել:

Պէտք է աւրեմն որ զաւակի ծնելուց առաջ ծնողները նախատես լի-
նին և, ինչպէս փոքր ինչ առաջ ասում էի, նորա բոյնը պատրաստեն:
Բայց չպէտք է չափսզանցութեան միւս ծայրը հասնիլ, չպէտք է նախա-
տեսութիւնը հասցնել մինչև փառասիրութիւն: Մենք պարտաւոր չենք
մեր զաւակներին հարստութիւն տալ, այն ինչ որ մենք ինքներս չու-
նինք. որովհետեւ, մի անգամ էլ ասեմ, բողբոջութիւնը դորանում
չէ, մարդու արժանաւորութիւնը դորանում չէ, բաւական է որ
պատուաւոր արհեստաւորը, որ վճռել է աշխատել երեքի համար,
ինչպէս որ առաջ աշխատում էր երկուսի համար, իւր որդուն տայ
այն արհեստը որով ինքը ապրում է և որնոր իրանից հասարակու-
թեան օգտակար անդամ է շինել: Ահա ինչու մի է պարունակվում
այն պարտքը որ մենք պիտի կատարենք մերոնց վերաբերութեամբ:
Մօնտէսկիէօն իրաւունք ունէր (Մօնտէսկիէօն մի մեծ մարդ է, ան-
ցիալ դարու մի մեծ փիլիսոփայ), այն նշանաւոր անձինքներից մէկը
որոնք յայտնեցին այժմեան ընկերութեան հիմը դնող օրէնքներով,
որոնց իշխանութեան շնորհով մենք վայելում ենք քաղաքական ա-
զատութիւնը. ես յիշում եմ ձեզ նորա անունը և ձեր երախտա-
գիտութեանը յանձնում, որովհետեւ առիթը ներկայանում է). Մօն-
տէսկիէօն ասել է. «Հայրը պարտաւոր է կրթել և մեծացնել իւր
որդուն, նա պարտաւոր չէ նորան ժառանգ շինել»: Շատ ճշմարիտ
խօսք: Բայց ես աւելի հեռու կերթամ. այն պատուաւոր արհես-
տաւորին, որի մասին այս րոպէիս խօսում էի, որ իւր արհեստը ու-
սուցանում է իւր որդոյ, ես աւելի բարձր եմ համարում քան թէ
այն հարստները որոնք իրանց հարստութիւնը դիպել են միայն բօր-
ւոյի բաղդին անձնաւոր լինելով, որոնք անգործութիւնը ձեռք են
բերել ոչ միայն իրանց սեպհական կայքը վտանգի մէջ դնելով,
այլ և ուրիշներին: Ես աւելի բարձր եմ դասում նորան եկամուտով
ապրողից, որ չէ մտածում իւր նմանին օգտակար լինել և իւր

պարտքը հատուցանել հասարակութեանը ինչպէս որ հայրը հատուցել է իրանը: Տեսնում էք որ խօսքը այստեղ անիրագործելի ցնորքների վրայ չէ, այնպիսի ցնորքների վրայ որոնց չենք կարող ձեռք բերել, այլ ծանր պարտաւորութիւնների վրայ որոնք ամէնի վրայ միապէս դրուած են և որ ամէնքը կարող են կատարել:

Ո՛վ ծանրութիւն կը համարի այն պարտաւորութիւնները որ հօր վրայ դրուած են իւր որդու վերաբերութեամբ: Արդեօք երկիրը, կամ նոյն ինքը հայրը: Երկիրը չէ ծանրանալ, որովհետեւ անխնամ մնացած մանուկները, որոնք ապրուստի միջոցներից զուրկ են, չեն ապրում կամ մի պատիժ են հասարակութեան համար. և հայրը, տեսնելով այն թոյլ երեխային որ իւր բոլոր ապագան նորանից է սպասում, նոր զօրութիւն կը ստանայ, աւելի աղնիւ և վեհ զգացմունքներ կունենայ քան այն զգացմունքները որ առաջ լընում էին նորա սիրտը, նա ինքը իւր աչքերի առաջ կը մեծացնէ իւր անձը, որովհետեւ ինչպէս որ կայ արքայական վեհութիւնը, կայ և մի ուրիշ վեհութիւն որ աւելի մատչելի է ամէն մարդու, զերդաստանի հօր անհրեքելի վեհութիւնը: Բայց մեծացնել երեխային մինչև այն հասակը երբ նա կարողանում է ինքը իւր պիտոյքները լցուցանել, ուսուցանել նորան մի արհեստ, այդ նշանակում է տալ նորան միայն նիւթական ասած կեանքը, կամ մարմնաւոր հացը: Արդ նիւթական կեանքը բաւական չէ մարդուն: Պէտք է միացնել նորա հետ և մտաւոր կեանքը. ուրիշ խօսքով, արուեստական և ֆիզիկական կրթութեան հետ պէտք է տալ բարոյական կրթութիւնը և ուսումը: Ամէն մարդ ընդունակ չէ անձամբ ուսում տալ ուրիշներին, և կարգաւորեալ ընկերութիւնները, քաղաքակիրթ ընկերութիւնները, որպիսի է մերը, այդ պակասութեան առաջն առել են հասարակաց ուսումնարաններ բանալով, ուր աղքատ մարդու երեխան կրթվում է համայնքի հաշուով, և ուր արդար չէր լինիլ որ հարստի երեխան մի և նոյն շնորհը ստանար, որովհետեւ ընկերութիւնը պէտք է պահպանէ իւր միջոցները նոցա համար որոնք օգնութեան կարօտ են:

Բարոյական կրթութեան գալով, պէտք է ասել թէ ոչ մի իշխանութիւն չէ կարող ազատել մեզ այդ պարտաւորութիւնից մեր որդոց վերաբերութեամբ: Ես լաւ գիտեմ որ կայ կրօնական կրթութիւնը, զերդաստանից դուրս կան բարոյականութեան ուսուցիչներ, հրատարակում են բարոյական գրքեր. բայց ոչ մի բարոյական գիրք, ոչ մի բարոյագիտութեան ուսուցիչ չէ կարող համե-

մատուիլ այն ազնուութեան, իմաստութեան և բարի վարքի օրինակներն հետ որ մի հայր, իւր սեպհական զերդաստանի մէջ, տալիս է իւր զաւակներին:

Ահա ճշմարիտ դաստիարակութիւնը, այն դաստիարակութիւնը որ մեզանից իւրաքանչիւրը կարող է աալ, և նա միայն այն ժամանակ կրթում է մարդկանց, հասնում է իւր նպատակին, երբ այս պայմանների մէջ է մատակարարվում, երբ զերդաստանի մէջ է ստացվում, խստութեամբ և ծանրութեամբ հօր կողմից, քնքշութեամբ և քաղցրութեամբ մայրական սիրոյ կողմից:

Տեսնում էք որ ես ձեր առողջ բանականութեանն եմ դիմում, ձեր խելքին, ձեր սրտին, որի ազնիւ շարժմունքները արտայայտվում են ձեր ցոյց տուած հաւանութեամբ: Թոյլ տուէք ինձ ասել ձեզ, պարոններ, որ այդ հաւանութիւնը ես ընդունում եմ ոչ իբրեւ մի յարգանք որ տալիս էք իմ համեստ խօսքին, ես աւելի բարձր գին եմ տալիս նորան, ես համարում եմ նորան իբրեւ մի վկայութիւն ձեր ուղիղ խղճմտանքի, իբրեւ մի աղաղակ ազնուութեան և ուղղախոհութեան որ թուշում է ձեր հոգիներից:

Սոքա են ծնողների պարտաւորութիւնները իրանց զաւակների վերաբերութեամբ. նոքա հեշտ են հասկանալու, հեշտ ամփոփելու. — Ֆիզիկական և արդիւնագործական կրթութիւն, — բարոյական կրթութիւն. երկու պարտաւորութիւն որ ամենայն մարդ, եթէ միայն ազնիւ է, կարող է լցուցանել, իսկ նոքա որ ազնուութիւն չունին, շատ աւելի լաւ կանեն որ չպարապին իրանց որդոց կրթութեամբ:

Բայց եթէ ծնողները զանազան պարտաւորութիւններով են կապուած իրանց որդոց հետ, որդիքն էլ փոխադարձ պարտաւորութիւններ ունին դէպի իրանց ծնողները: Քանի որ նոքա փոքր են, այդ պարտաւորութիւնները պարունակվում են հնազանդութեան մէջ, որովհետեւ հայրական իշխանութեան միակ նպատակն է մեծացնել, կրթել նոցա, մարդիկ կազմել նոցանից: Այս նպատակին հասնելուց յետոյ իշխանութիւնը դադարում է, որովհետեւ հայրական իշխանութիւնը մի երկնային յանձնարարութիւն է, մի սրբազան կոչում, մի բարոյական և կրօնական առաքելութիւն: Միանգամ որ այդ առաքելութիւնը կադարուեցաւ, հնազանդութիւնը պիտի դադարի, բայց նորա տեղը մի ուրիշ բան է բռնում. յարգանքի, երախտագիտութեան, անձնութեան զգացմունքը դէպի այն անձը որ երկու անգամ կեանք է տուել մեզ, նիւթական կեանքը որով մենք

բռնում ենք մեր տեղը բնութեան մէջ, բարոյական կեանքը որով բռնում ենք մեր տեղը մեր նմանների մէջ: Եւ այս զգացմունքները, պարոններ, երբէք չեն դադարում, նոքա պէտք է արտայայտուին մանաւանդ մեր կեանքի հանդիսաւոր դէպքերում, — օրինակի համար մեր ամուսնութեան ժամանակ: Առանց պատճառի չէ որ օրէնքը ամուսնութեան համար երեխաների չափահասութիւնը յետաձգել է մինչև քսանհինգ տարեկան հասակները, որովհետև կին կամ այր ամուսնի ընտրութիւնը, որ կատարվում է գերդաստանի երիտասարդ անդամների ձեռքով, փոփոխութիւն է բերում ամբողջ գերդաստանի վրայ: Թոյլ տուած չէ նոցա մոցնել հայրական տան մէջ, ամենասրբազան անունով և իրաւունքով, այնպիսի էակներ որոնք անարժան են նստելու այնտեղ, որոնք կարող են անդատուել նորան կամ զոնեա խանդարել նորա խաղաղութիւնը և ներդաշնակութիւնը: Պէտք է ուրեմն, երբ այս հանգամանքը ներկայանում է, կամաւորապէս խոնարհեցնենք մեր գլուխը հօր և մօր իշխանութեան առաջ, խորհուրդ հարցնենք նոցա մեղմութեամբ, և եթէ տեսնենք որ նոքա անհիմն կարծիքների անձնատուր են եղած, պէտք է աշխատենք համոզել նոցա. դիմադրութիւնը միայն այն ժամանակ օրինաւոր է երբ յամառ, անիրաւացի նախապաշարման ենք հանդիպում, մի գոռոզ և բռնակալ կամքի որինպատակը չէ մեր անուան պապիւր պահել, այլ ոչնչացնել մեր բաղդաւորութիւնը:

Մի և նոյն հօր զաւակները ունին նոյնպէս պարտաւորութիւններ լցուցանելու միմեանց վերաբերութեամբ: Բայց այդ պարտաւորութիւնները այնպէս քաղցր, այնպէս զրաւիչ են որ հազիւ թէ կարելի է պարտաւորութիւն համարել նոցա:

Արդարեւ, ի՞նչ կարող է աւելի քաղցր լինել, ի՞նչ կարող է աւելի շարժել մեր սիրտը քան եղբօր և քրոջ մէջ եղած յարաբերութիւնը որ աւելի քնքոյշ է քան բարեկամութիւնը և որին անծանօթ են սիրոյ փոթորիկները և ցանկութիւնները:

Ի՞նչ կարող է դարձեալ աւելի քաղցր լինել քան այն որ մեր պատկերը տեսնում ենք մեր եղբօր մէջ, որի երակների մէջ վազում է մեր արիւնը, որ մասնակից է եղել մի և նոյն ուրախութիւններին և մի և նոյն ցաւերին, որ ստեղծուած է եղել մի և նոյն ձեռքով, որի հողին ինչպէս և մարմինը կազմուած է մի և նոյն էութիւնից: Առանց պատճառի չէ որ ասել են թէ ընդայրբ բնութեան տուած բարեկամն է: Եթէ չենք կամենում այդ բարեկամի ձեռքը սեղմել, ո՞հ

այն ժամանակ մենք պէտք է հրաժարուինք միւս բոլոր բարեկամներից, մենք անարժան ենք բարեկամ ունենալու:

Ահա այսպէս գերդաստանի բոլոր զգացմունքները միանում են մի զգացմունքի մէջ, սիրոյ և անձնութեան մէջ: Ահա այսպէս այն բոլոր էակները, որոնք բաժանուած են միայն մարմնաւոր աչքերի համար, իսկապէս նոյն և մի մարմին, նոյն և մի հոգի են կազմում: Այս կերպով ըմբռնած գերդաստանը ոչ ռաւական է, ոչ ազնուապետական, այլ լոկ մարդկային գերդաստան, որի ամենախառաքեալ անձնաւորութիւնը ներկայանում մեր մաքին մօր գծագրութեամբ. որովհետեւ մայր անունը ամէնի մէջ հաւասարապէս զարթեցնում է մի և նոյն գաղափարները, յարգանք, պատկառանք և սէր:

Այո՛, կար ժամանակ երբ մի կարգի արտօնատէր մարդիկ կային ընկերութեան մէջ, որոնք միայն իրաւունք էին համարում խօսիլ իրանց նախնիքների վրայ, որոնք միայն համարում էին իրանց բարեօժնունդ իբրեւ թէ ուրիշները չէին պատկանում մարդկային սեռին, և անարժան էին ընկերական կարգի մէջ դասուելու: Իսկ այն գաղափարով որ ես փորձել եմ տալ ձեզ գերդաստանի մասին, ամենայն պատուաւոր գերդաստան, ամենայն գերդաստան որ կատարում է իւր պարտաւորութիւնները ճշմարտապէս ազնիւ է: Անարժան են միայն այն տները որ անպատիւ են եղած մոլութեամբ կամ չարագործութեամբ, որոնց միայն գերդաստան անունն է փնացել:

Հարկ է յայտնել ձեզ պարզաբար իմ միտքը: Ես կարծում եմ թէ նախնիքը այսուհետեւ ամէնի արտօնութիւնը կը լինին, եթէ ամէնն էլ հասկանան և զգան այն պարտաւորութիւնները որոնց վրայ հիմնուած է տնային ընկերութիւնը: Զիւյ ոչ մի ռամիկ գերդաստան, որքան էլ համեստ լինի, որ չունենայ իւր դիւանները, իւր ազդարանական ծառը, իւր ազնուականութեան աստիճանները: Որո՞նք են այդ ազնուութեան աստիճանները: Հաւաքեցէք մի ալբոմի մէջ այն բոլոր անձանց պատկերները որոնք սիրելի են ձեզ, և մանաւանդ ձեր յարգանքի արժանի անձանց պատկերները: Այո՛ պատկերների միւս երեսին նշանակեցէք իւրաքանչիւրի մատուցած ծառայութիւնները, այսինքն նոցա արած բարիքը, նոցա ձեզ թողած ազնուութեան, անձնւարացութեան և իմաստութեան օրինակները, բարեպաշտութեամբ պահպանեցէք այդ պատկառելի յիշատակները, դուք՝ այդպէսով կունենաք ձեր գերդաստանական թանգարանը,

այնպէս ինչպէս հին Հռոմի ամենագոռուղ պատրիկները և ամենահին ցեղերի սերունդները. դուք կունենաք ձեր աչքերի առաջ իբր մարմին առած այն բոլոր առաքինութիւնները որ դուք ինքներդ պիտի գործ դնէք: Այն ժամանակ ոչինչ նախանձելու բան չէք ունենալ աշխարհի ոչ մի ազնուապետական անուան: Այս հոգեկան բաւականութեամբ ժողովրդի բոլոր գերդաստանները մի և նոյն աստիճանին կը հասնին, միապէս կը բարձրանան բոլորը իրանց ճակատին կը կրեն ազնուութեան կնիքը, և՛ եթէ հարկ լինի, կը կարողանան այդ ազնուութեան նիւթական ապացոյցը տալ:

Ահա, պարոններ, ինչեմ ցանկանում ես, որպէս զի ռամկավարութիւնը ընկերութեան նախագաղափարի ճշմարիտ ներկայացուցիչը հանդիսանայ ապագայում:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՄԻՆԱՍ ԶԵՐԱԶ, ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Կոստանդնուպօլիս,
1876 թիվ 13 զրուշ (եր. 1թ. 200, 8-ծալ):

Հագիւ վեց ամիս կայ որ անկեղծ համակրութեամբ ողջունեցինք այս նորածիլ տաղանդի առաջին փորձերը գրականական ասպարէզի մէջ, ¹⁾ և ահա այսօր մի նոր առիթ է ներկայանում մեզ նորա գեղեցիկ ձիւրքերի վրայ խօսելու: Երկու երկուորեակ մանուկ այնքան ճշգրիտ նմանութիւն չեն կարող ունենալ, որքան հեղինակի մտքի այս նոր ծնունդը իւր անդրանիկ եղբայրակցի հետ. նոյն եռանդն ու տաղանդը, նոյն բոցավառ ու բեղմնաւոր գրիչը, նոյն լուրջ ու խոհական մտքերը նոյն ջերմ ու անկեղծ արտասուքները հայ ազգի մտաւոր և բարոյական թշուառութեան վրայ, նոյն եռանդալից յոյսերը հայաստանի ապագայ վերածնութեան վրայ. բայց մի և նոյն ժամանակ նոյն երիտասարդական անզուսպ բնաւորութիւնը, նոյն յափշտակութիւնները՝ որոնք երբեմն հեղինակին ծայրահեղութիւնների մէջ են ձգում և հակառակորդների զայրոյթը գրգռում: Եթէ գրքի ճակատին հեղինակի անունը դրոշմուած չլինէր, մենք այդ մասին ամենևին երկբայութեան մէջ չէինք լինիլ. բաւական կը լինէր առաջին երկու երեք երեսները կարդալ որ կատարելապէս համոզուէինք թէ «Ազգային Դաստիարակութիւնը» և «Գրական Փորձերը» մի և նոյն մտքի արդիւնքներ են:

Մի Ֆրանսիացի մատենագիր, Բիւֆօն, ասել է. *le style, c'est l'homme*, ոճը նոյն ինքը մարդն է: Պ. Մ. Չերազը իւր գրուածներով բոլորովին հաստատում է այս խօսքի ճշմարտութիւնը. նորա գրուած-

¹⁾ Տես Փորձի Բ համարը, մատենախօսութեան բաժնում:

ներում, իրրե մի հայելում, արտափայլում է նորա բնաւորութիւնը իւր գեղեցիկ և պակասաւոր կողմերով: Այս բղիւմ է իհարկէ տաղանդաւոր հեղինակի գրականական արժանաւորութիւններից. վասն զի ինչպէս որ նշանաւոր անձնաւորութիւնները միայն ունին իրանց առանձին բնաւորութիւնը, իրանց յատուկ տիպը՝ որ սովորական մահկանացուների անորոշ բնաւորութիւններից տարբերվում է, այսպէս և միայն նշանաւոր մատենագիրն ունի իւր յատուկ ոճը, որի մէջ մարմին է առնում նորա զօրաւոր կամ փափուկ, անաչառ կամ կողմնասէր, անկեղծ կամ շողոքորթ բնաւորութիւնը:

Բովանդակութեան կողմից «Ազգային Դաստիարակութիւնը» ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ մի հաւաքածու վարժապետական ժողովի մէջ խօսուած ճառերի: 1873ին Կոստանդնուպօլսի Ազգային Վարչութեան Ուսումնական Խորհուրդը որոշել էր առանձին յանձնաժողով միջնորդութեամբ հրաւիրել մայրաքաղաքի բոլոր նշանաւոր ուսուցիչներին դասատուութեան ընդհանուր եղանակի վրայ խորհելու ու խորհրդածելու համար: Նոյն տարուայ յունիսի 17ին ուսուցչական ժողովը գումարուեցաւ Ղալաթիայի Սուրբ Լուսաւորչի խորհրդարանում: Առաջի երկու նստերը առտնին խորհրդի բնաւորութիւն ունէին. նոցա մասնակից եղաւ միայն ուսուցչական դասը: Երրորդ նստից նոքա հրապարակական ժողովների կերպարանք ստացան, ուր բացի ուսուցիչներից, ներկայ էին զտնվում ամէն կարգի մարդիկ, հոգեւորականներ և աշխարհականներ, գրագէտներ, խմբագրապետներ, ուսանողներ և առ հասարակ ազգային դաստիարակութեան նախանձախնդիր անձինք: Հասարակութեան հասկացող դասը գեղեցիկ յոյսերով ոգևորուած՝ մեծամեծ ակնկալութիւններ ունէր այս հաստատութիւնից, որի ներկայացուցիչները ազգային կրթութեան ղեկաւարները լինելով կանչուած էին յուզելու և լուծելու առաջին կարգի կարեւորութիւն ունեցող խնդիրներ: «Վարժապետական ժողովն, Կոստանդնուպօլսի մէջ արմատ ձգելով և հայաբնակ երկիրների մէջ ճիւղեր, արձակելով, պիտի կարենար մի սկայ ծառ ձևանալ ոյր ստուերին տակ ծլէին և ծաղկէին մեր բոլոր ծաղկոցներ և վարժոցներ»: Բայց այդ քաղցր յոյսերը չիրագործուեցան: Ժողովը երկարատե գոյութիւն ունենալու չէր, չնայելով որ սկզբում ժողովականները իրանց ձեռնարկութեան յարատեւութեան վրայ չկասկածելով՝ մտածեցին պաշտօնական թղթերի համար յատուկ կնիք ունենալ և, որ արդարեւ ծիծաղելի է, երկար վէճեր յարուցին այն

խնդրի վրայ թէ՛ ինչպէս պիտի տօնուի այն հիմնարկութեան տարե-
դարձը, որ ինն ամսից աւելի կեանք չպիտի ունենար: Վարժապե-
տական ժողովի կործանման պատճառ եղան մէկ կողմից Ուսումնա-
կան Խորհրդի կասկածները, որ մի քանի տաք գլուխ մանկավարժ-
ների ազատական ձգտումներից խրտնելով՝ տասնվեցերորդ նստից
յետոյ այլ ևս հրաւէր կարգալ չտուեց ժողովականներին դիւանի
կողմից: Միւս կողմից իրանք վարժապետներն եղան իրանց ձեռնար-
կութեան չյաջողելու պատճառը. սկզբում մի գովելի եռանդ ցոյց
տալով՝ նոքա հետզհետէ այնպէս սառեցան ու պաղեցան, որ վերջին
ժողովներին ութսուներկու հոգուց հազիւ տասը տասներկու հոգի
ներկայ էին գտնվում: Տխուր վախճան մեր շատ ազգային ձեռնար-
կութիւնների....

Այնու ամենայնիւ այս ժողովները ունեցան իրանց օգուտը, մի
տեսակ բարոյական կապ մտցնելով այն անձանց մէջ՝ որոնք մինչև
այն ժամանակ անձանօթ էին միմեանց հետևաբար և տարբեր ըն-
թացք էին բռնում դաստիարակութեան գործի մէջ, և նոցա հա-
մարատուութիւնը քիչ շատ հետաքրքրաշարժ փարողէ լինել մեզ՝
ռուսիաբնակ հայերիս համար, որ այնպէս սակաւ ծանօթ ենք մեր
թուրքիաբնակ եղբայրակիցներին ընդհանրապէս, և նոցա մտածող
դասի ուղղութեանը մասնաւորապէս: Այս կողմից Պ. Չերազի գիրքը
առանձին ուշադրութեան արժանի է: Պ. Չերազը, անխոնջ փաս-
տաբան ազգային իսկական շահերի, եռանդուն ու անվեհեր պաշտ-
պան մանկավարժական ուղիղ սկզբունքների, անխնայ հարուածում
է այն յամառ հնամոլներին, որոնք ոչ թէ համոզմունքից, այլ
նախապաշարմունքից կամ շահասիրութիւնից դրդուած՝ կամենում են
անխփփօս պահել հին կարգերը, միայն նորա համար որ իրանք ման-
կութիւնից այնպէս են տեսել ու սովորել, կամ անձնական շահը
այնպէս է թելադրում իրանց:

Ժողովը, ինչպէս բնական է, իւր զբաղմունքները պիտի սկսէր
կրթութեան սանդուղքի ամենաստոր աստիճանից: Կայ Կոստանդնու-
պօլսում մի տեսակ հաստատութիւն, որ իւր սկզբունքով գեղեցիկ
ու օգտակար է, բայց անկանոն կազմակերպութեամբ իւր նպատա-
կին չէ հասնում. այդ հաստատութիւնն է «Ժաղկոցը» կամ «ընտե-
լարանը»: Նոր լեզու ուսած մանուկներ, տղայ և աղջիկ, երեք տա-
րեկանից սկսած՝ յաճախում են այդ ընտելարանները ուսման այրու-
բենը թոթովելու համար: Ժողովականներից ոչ մինը մի որոշ ծրա-

գիր չներկայացրեց ծաղկոցների բարեկարգութեան համար. ոչ ոքի միտքը չեկաւ առաջարկել Ֆրէօրէլի «մանկական պարտէզի» գեղեցիկ ծրագիրը, որ այժմ ամէն տեղ ընդունուած է իբրեւ ամենայարմար մատաղահաս մանուկների համար: Նոյն իսկ Պ. Չերազը մի քանի ընդհանուր մտքեր յայտնելուց յետոյ, որ խկապէս ուղիղ են իբրեւ սկզբունք, երբ խօսքը գործնականին է գալիս՝ մոլթ ու անորոշ կերպով է խօսում: Նա շատ ուղիղ նկատում է թէ ընտելարանը այնպիսի տեղ է, ուր մանուկն աւելի պիտի զբօսնու քան ունի, ուր մինչև մի աստիճան պիտի շարունակէ տնական կեանքն». և թէ «պէտք է որ մանուկն ուրախ դիմէ անդ և ոչ դեկամի: Ուստի լաւագոյն է աղնիւ և հմուտ մայրեր պաշտօնեայ կարգել ընտելարանի մէջ»: Իսկ երբ բանը ծրագրին է գալիս, նա հարեանցորէն ասում է. «Դաստիարակն իւր շուրջ կը հաւաքէ ընտելարանի մանուկներն մի օրի մէջ վեց անգամ, նոցա հասկանալի լեզուով և հրապուրիչ կերպով կը ճարէ զանազան նիւթերի վրայ (?), կը հսկէ որպէս զի մաքուր խօսին իւրեանց մայրենի լեզու, մեր կրօնի սէրն կը ներշնչէ նոցա (!), կը պատմէ նոցա մեր պատմութիւնի մեծ դէպքերն, առաքինի և հոյակապ անձերն, կը բարոյախօսէ (?), նոցա հետաքրքրութիւն կը շարժէ անձնիւր գիտնական ճիւղի վրայ, և մի նախաձաշակն կ'աւանդէ նոցա այն ուսումների որովք պիտի զբաղին նախակրթարանի և ուսումնարանի մէջ»: Բայց խնդրի էութիւնը հենց նորանուսն է՝ թէ որոնք են այն զանազան նիւթերը որոնց վրայ պիտի ճառէ դաստիարակը, կամ ինչ չափով պիտի խօսի նա գիտութեան իւրաքանչիւր ճիւղի վրայ, որ փոքրահասակ մանուկների հետաքրքրութիւնը կարողանայ շարժել: Դարձեալ, ցանկալի կը լինէր իմանալ թէ ինչ է հասկանում Պ. Չերազը բարոյախօսութիւն բառով, կամ թէ ինչպէս պէտք է ներշնչել երեք տարեկան մանկան կրօնի սէրը: Վերջին հարցը մանաւանդ դժուար թէ կարողանայ մի գոհացուցիչ լուծում ստանալ:

Ընտելարանը կրթական ընթացքի առաջին կայանը լինելով՝ նորա ծրագիրն էլ պէտք է հիմնաւորապէս և մանրամասնօրէն մշակուէր, մանաւանդ աչքի առաջ ունենալով այն հասարակութիւնը որի մէջ կրթութեան գործը այդպիսի խեղճ վիճակի մէջ է, և ուր ծաղկոցը նոյն իսկ մեր հեղինակի խօսքով աւելի խամրող կոչուելու արժանի է, մի տեսակ նկուղ՝ ուր մատաղ մանուկը յաճախ մի բրազէն դահճի լուծն է կրում:

Ընտելարանի ծրագիրը այսպէս շտապով և վայրիվերոյ կերպով գծագրելուց յետոյ, ժողովը յաջորդ նստին անցաւ նախակրթարանների ծրագրի վրայ խօսելու: Այստեղ վիճաբանութիւնը աւելի երկար տևեց, թէև բոլորովին ապարդիւն կերպով: Աչքի առաջ ունենալով որ ժողովականների մեծ մասը ուսման առաջին ճաշակը նախակրթարանի մէջ առին, ոմանք գուցէ և ներկայումս դասախօսում են այնտեղ, ուրեմն և բաւական տեղեակ սչէտք է լինէին յիշեալ հաստատութեան կազմակերպութեանը, կարելի էր սպասել որ մի օրինաւոր ծրագիր կազմուի: Սակայն մի կողմից զիւանի բռնաւոր վարմունքը, որ պահանջում էր պաշտօնական շրջանից ամենևին չշեղուիլ և ուսումնական խորհրդի հրատարակած ծրագիրը անփոփոխ ընդունել (ի՞նչ հարկ կար ուրեմն ժողով գումարելու), և միւս կողմից անբարեմիտ ժողովականների մեքենայութիւնները միջոց չտուին մի քանի բանիբուն անդամներին խնդիրը օրինաւորապէս լուծել և ընդհանուր համաձայնութեամբ մի ծրագիր մշակել, չնայելով որ նախակրթարանի խնդիրը եօթը ամբողջ նիստ գրաւեց:

Ուսումնական խորհրդի կողմից նախակրթարանների համար ներկայացուած ծրագիրը հետևեալն էր. «Քրիստոնէական վարդապետութիւն ըստ դաւանութեան Հայաստանեայց ուղղափառ Ս. Եկեղեցւոյ. Սրբազան պատմութիւն հին և նոր կտակարանաց. բարոյական՝ ազգային և ընտանեկան կրթութիւն (?)». Ազգային գրաբառ լեզու, կամ Հայկաբանութիւն, Թարգմանութիւն Ս. Աւետարանի. Ազգային պատմութիւն հանդերձ Հայաստանի աշխարհագրութեամբ. Տարերք Թուագիտութեան. Տարերք Աշխարհագրութեան. Եկեղեցական երգեցողութիւն. Գծագրութիւն. Հողագործական գիտելիք. Պարզ Տոմարակալութիւն. Մարմնամարզութիւն և Ազգային Երգը: Ժողովականներից ոմանք այս ծրագիրը թերի համարելով առաջարկեցին ամբողջացնել նորան, մտցնելով նաև բնագիտութիւն, բնալուծութիւն, տիեզերագրութիւն, տիեզերական պատմութիւն, առողջաբանութիւն, Ֆրանսերէն, Թուրքերէն, և այլն: Փոխանակ վարչութեան ծրագիրը յօդուած յօդուած և մանրամասնօրէն քննելու, աւելորդ համարուած առարկաները դուրս ձգելով և պակասները մտցնելով, փոխանակ որոշելու թէ որ առարկան ինչ չափով և ինչպէս պիտի մատակարարուի նախակրթարանի մէջ, ժողովը կանգնեցաւ յանկարծ պաշտօնական ծրագրի չորրորդ յօդուածի վրայ. արծարծուե-

ցաւ լեզուի փոթորկալեց խնդիրը, որ վերջեւերջոյ վարժապետական ժողովն գերեզմանը պիտի դառնար:

Վարչութեան և միւս ժողովականների ծրագրերի հակառակ Պ. Զերագը ներկայացրեց իւր սեպհական ծրագիրը՝ զուտ ազգային դաստիարակութեան: Յոյց տալով թէ նախակրթարանը կրթութեան տաճարի նախագահիթը լինելով՝ այնտեղ էլ իսկապէս պիտի դրուի ազգային գիտակցական դաստիարակութեան հիմը, ատենաբանը մինչև այն աստիճան է յափշտակվում, որ պահանջում է նախակրթարանի մէջ «հայ ուսումներն միայն ստիպողական և դասական անել», այսինքն՝ «ազգային կրօն, ազգային արդի լեզու, ազգային պատմութիւն, իւրեանց պարագայներով»։ իսկ միւս առարկաները «կամաւոր նկատուին և ճառօրէն դասախօսուին» (?): Խոստովանում ենք որ չենք կարող մեր զարմանքը պահել Պ. Զերագը պէս լուսաւոր անձի կողմից այդպիսի մտքեր լսելով: Ի՞նչ. մի՞թէ հայ ազգը անցեալում վայրենիների պէս փախուած ու անհաղորդ կեանք ունեցաւ, որ նորա պատմութիւնը կարողանայ հասկանալի լինել առանց ուրիշ ազգերի պատմութեան հետ շաղկապուելու: Մի՞թէ ներկայումս հայ մանուկների մեծ մասը կարող են մի զաղափար կազմել Հայաստանի տեղագրութեան վրայ, քանի որ դեռ տեղեկացած չեն այն երկրի դրութեանը, ուր իրանք են բնակում: Կամ մի՞թէ թուաբանութիւնը, բնագիտութիւնը, որ ամենայն ժողովրդական դպրոցի հիմն են համարվում, հաւասար մայրենի լեզուի, ազգութիւն ու հայրենիք ունին: Ատենաբանը ամէն մեղադրանքից ազատ է համարում իրան ասելով թէ՝ «Բացառիկ յայտագիրների պէտք ունին այն ազգեր, որք բացառիկ վիճակի մէջ են», ակնարկել կամենալով այն անմխիթար դրութիւնը, որի մէջ գտնվում է մեզանում ազգայնութեան զաւրափարը: Այդ շատ լաւ է, բայց չպէտք է մոռանալ, որ աղքատ դասի հայրերը, որոնք միշտ ու ամէն տեղ ժողովրդի մեծագոյն մասն են կազմում, հազիւ երբեք պատահում է որ իրանց որդոց մինչև բարձրագոյն ուսումնարանները հասցնեն: Ընդհակառակն, չքաւոր գերդաստանների զաւակները տարրական դպրոցի մէջ մնալով, ժանաւանդ մեզանում, մեծ մասամբ դուրս են գալիս մի արհեստ սովորելու կամ վաճառականի խանութ մտնելու համար: Կամենում էք ուրեմն որ այդ խեղճերը, չորս տարի նախակրթարանի մէջ մնալուց յետոյ, կեանք, մտնեն առանց գիտենալու թէ $2 \times 2 = 4$ է. կամ գիտենան թէ ով է Հայկն ու Ղևոնդ, և

չիմանան թէ ինչ է ջերմաչափը, օդաչափը, և այլն: Յիշեցէք որ մեր պարտաւորութիւնն է պատրաստել օրինաւոր քաղաքացիք, հասարակութեան աւողջ անդամներ, որ թէ իրանց պիտանի լինին և թէ այն շրջանին որի մէջ ապրում են. իսկ ձեր ընտրած ճանապարհով կը պատրաստէք միայն փտած ազգասէրներ, որոնք իրանց քթի տակից հեռու ոչինչ չեն տեսնիլ:

Նախակրթարանի խնդիրը դեռ նոր էր յուզուել, և ոչ դեռ չէր գուշակում թէ ինչ թշուառ ելք պիտի ունենար, երբ վարժապետական ժողովը իւր առաջին հրապարակական նիստն ունեցաւ բազմաթիւ հանդիսատեսների ներկայութեամբ: Այս առիթով մեր հեղինակը մի ոգելեց ճառ խօսեցաւ, որի մէջ իւր սովորական տաղանդով մի հայեացք ձգեց ազգային դաստիարակի անցեալի ու ներկայի վրայ և իւր յոյսերը յայտնեց ապագայի համար: Մենք կարծում ենք թէ մի առանձին զուարճութիւն կը պատճառենք ընթերցողին՝ բերելով այստեղ այդ գեղեցիկ ատենաբանութեան մի քանի հատուածները, որոնց մէջ երևում է և մեր կողմերի ժողովրդական ուսուցչի անմխիթար պատկերի մի քանի գծերը.

«Գեռ հաղիւ մի քառորդ դարէ յառաջ, մի դաս մարդեր կային կոստանդնուպօլիսի մէջ, ինչ որ են բարիաներն Հնդկաստանի մէջ, ինչ որ են շանտայաներն Գանդէսի եզրներին մօտ, գրեթէ նոյնն էին նոքա մեր ընկերութիւնների մէջ: Տգէտ և բռնասէր ժամանակակիցներէ արհամարհուած և ատուած, այդ եղիկելիներ կորուստի վիճին շուրջ կը դեգերէին յուսահատ: Ազատ արուեստների պաշտօնեայ, ամենէն աւելի ծառայական պայմանին մէջ էին նոքա. սարուկ լինիլ բռնադատուած էին, որպէս զի կարենային մի պատառ հաց ձարել: Մինչև իսկ նոքա մարդկային տիտղոս վէճի տակ էր. մի տեսակ կէս—այր, կէս—կին արարածներ կը նկատուէին նոքա: Այդ անարգուած, հալածուած, թշուառ, նօթի էակներ ազգային վարժապետներն էին, այսինքն հայ ազգի ճշմարիտ լուսաւորիչներն:

«Պաշտօնական տեղերի մէջ զրօ կը նկատուէին նոքա. դատարանի մէջ կարող էին ձայն ունենալ. օրէնն կը ժխտէր նոքա գոյութիւն, որպէս ընկերութիւնն կը վանէր զայնս իւր ծոցէ: Երբ վարժապետն երթար վկայութիւն տալ մի ատեանի առաջեւ, կ'ասէին. «Այս մարդ տղայամիտ է, զի տղայների մէջ կ'անցունէ իւր կեանք. սորա վկայութիւն չունի կշիռ.» այսպէս, տղայամիտ կը համարուէր նա ոյր գլուխն լի էր հանճարով, որ այնքան իմաստուն էր մինչ զի իմաստութիւն կ'ուսուցանէր ուրիշներին. այսպէս, կը մերժուէր այս անհատի վկայութիւնն, որ, Թեմիսի նժարին մէջ, կրնար հազարաւորների վկայութիւն հակակշռել, զի մի դիտունի քուէն հարկը տգէտի քուէէն աւելի հեղինակութիւն ունի: Ազգի աղքատ մասն, վարժապետին վրայ խօսելով, կասէր. «Եվարդ է.» այս մտածում, որպէս

կը տեսնէք, շատ նպաստաւոր չէ, սակայն կը յայտնէ թէ ժողովուրդն, իւր տոգէտ օրերի մէջ իսկ, կը հաւատար թէ մի գերագոյն բան կար այդ մարդի վրայ. այո, կար անդ մի գերագոյն բան. այդ մարդի հոգիին մէջ կը վառէր մի խորհրդաւոր բոց որ կը քաղաքակրթէ: Ազգի հարուստ մասն կը անարդէր վարժապետն, զի աղքատ էր սա. մեր ամիրաներ, ո՞րք մի բարիքի փոխան տաս չարիք կը գործէին, որպէս կը պատմէ աւանդութիւն, իւրեանց գանձերով և ազդեցութիւնով փքացած, այնպէս կը վարուէին վարժապետին հետ որպէս թագաւորներն իւրեանց խեղկատակների հետ: Մի օր, մի ամիրաի գութն կը հայցուէր մի վարժապետի նկատմամբ, որ, բազմաթիւ զաւակներէ պաշարուած, հացի ստակ չունէր. «Ի՛նչ, պատասխանեց գոռոզ և անսիրտ ամիրան, այգքան աղքատ է. հարկը քսակ ալ չունի»: Մի ուրիշ օր, ամիրաների ակումբին մէջ, վէճ ծագեցաւ մի այլանդակ խնդիրի նկատմամբ. կուղէին գիտնալ թէ ինչ կուտեն Ննովը և Նղիա իւրեանց երկնային օթեմանի մէջ. մի վարժապետ բերուեցաւ հապճեպ, որպէս զի լուծում տար այս կարևոր խնդրի. երբ խեղճ իմացաւ գործն, ժողտեցաւ զառնապէս և պատասխանեց. «Ամիրաներ, դուք, որ երկնաբնակ մարդերի մտնողին հոգ կը տանիք այդքան, քի կը մոռնաք թէ, հազիւ հարկը քայլ հեռի ի ձէնջ, մի ողորմելի խրճիթի մէջ մի ողորմելի վարժապետ կայ որ ուտելի հաց չունի»: Գալով կղերին, վարժապետներէն կը կասկածէր նա. կը վախէր թէ մի դուցէ ազգային ներքին կեանքին մէջ, ուր բացարձակ կը տիրապետէր, իւր դէմ մի զօրութիւն կազմէին նոքա, միապետական մանկանն իւր տփի մէջ փշրելով. «Անաստուած ևն» կասէր նոցա համար, զի կը յանդգնէին քարոզել թէ պէտք չէ զիտութիւն մենաշնորհել կրօնաւորին:

«Երբ ազգի զաւակները դաստիարակն, որ ազգի անժառանգ զաւակն էր, կանցնէր փողոցէն, ցնցոտիներ հագած, ձեռքերն քամակին վրայ միացուցած, գլուխն հակած իբր մի ծանր բեռի տակ, հարուստն իւր կառքի բարձրէն մի քմիծաղ կարճակէր տեսնելով զայն, կ'իններն վանդակների ետև կը խնդային նորա վրայ, աւմիկներն աչքով իրարի կը ցուցնէին զայն «վեցհազարեակ կը կարդայ» փսփսալով, մանուկներն ահաբեկ կը փախչէին ի նմանէ, և չունեն կըհաջէին նմա դէմ: Եւ սակայն, այս լքուած էակ մի խորին սէր ունէր, իւր ազգի սէրն, մի խորին հաւատ ունէր, լոյսի հաւատն, մի խորին յոյս ունէր, հայ երիտասարդութիւն. ահա իւր յաղթանակի գաղտնիքն, զի, պէտք չէ ծածկել զայն, յաղթեց անցեալին և աշխարհակալեց ապագայն:

«Վարժապետն, այս եղկելի կենցաղ ձգձգելէ յետոյ, կը մեռնէր մի օր. Այն բիւրաւոր անձերի մէջէ, ոյց համար մաշած էր իւր կեանքի թելն, հազիւ մի քանի երախտագէտ հոգիներ կընկերանային նմա մինչև իւր յետին քնակութիւն: Աւանդ, ամայութիւն էր որ կը պատեր նորա դազադ: Երբ փոսին մէջ կիջնէր նորա դիակ, անդ կիջնէր նաև նորա յիշատակ. սմա կասեն ամբողջապէս մեռնիլ: Յաջորդ օրն, ալ ոչ ոք կը խօսէր նորա

վրայ, իբր թէ մի փրկիչ պակասած չը լինէր ազգէն։ Այն այրի և այն որբեր միայն կը լային զայն որք նորա արտօսումը թրուած հացին մասնակցած էին։

«Ահա հայ վարժապետն այնպէս որպէս էր հազիւ մի քառորդ դարէ յառաջ, մի տեսակ Բիէռ Կռէնկօառ, զոր Վիկտօռ Իւկօ կը նկարագրէ իւր անմահ վէպի մէջ, ազգի ստորին անդամն համարուած, նա որ արժան է բարձրագոյնն լինիլ»։

Բաղդատելով արդի վարժապետութիւնը հնի հետ և ցոյց տալով նոցա մէջ եղած ահադին տարբերութիւնը, ատենաբանը ապացուցանում է թէ դեռ շատ բան կայ անելու ուսուցիչների վիճակը բարելոքելու համար։

«Թողումք գաւառներն, ուր մանկավարժի թշուառութիւն կը շարունակուի մի աննշան փոփոխումով, և մեր շուրջ դիտեմք։ Կոստանդնուպօլիսի հայ դաստիարակների վիճակն հեռի է գոհացուցիչ լինիլէ։ Տխուր արհեստ է մեր արհեստ։ Հայերէնն հարուստ լեզու է, այլ հայերէնի դասատուներն աղքատ են. ահա ճշմարտութիւն։ Կասէն թէ չորս հարիւր հայ ուսուցիչ կայ աստ. ես չորս ուսուցիչ տեսած եմ որք գէր լինին։ Վարժիչների ապագայն ապահով չէ. նոքա չարատանջ տաժանքով հազիւ իւրեանց օրապահիկ կը ճարեն։ Մի օր մի վարժապետ կարտաքսուի իւր վարժարանէ. այս մարդ առանց գործի կը մնայ մի քանի ամիս, երբեմն մի քանի տարի. ո՞վ կը հոգայ զայն։ Յաճախ պատահած է ինձ տեսնել մի խումբ մարդեր, ոտքի վրայ, մի ցուրտ պատի տակ շարուած, կը կարծէք թէ դատապարտեալներ են նոքա.— ոչ վարժապետներ են որք ամբողջ ժամեր կըսպասեն անդ, ժողովուրդի և իւրեանց աշակերտների աչքին առջև, մինչև որ «Թաղական խորհուրդի դանձապետ» կոչուած գերմարդկային էակն խոնարհի վճարել իւրեանց քերտերի տրիտուրն, սովորապէս խոժոր դէմքով, երբեմն ալ հայհոյանքներով և անէծքներով, խոնարհի, կասեմ, ազգի պարսն վճարել ազգի օգտակարագոյն պաշտօնեային, մի քանի դրուչ նետելով նորա առջև, որպէս թուք յանցաւորի ճակատին։ Պատահած է ինձ սարսուռով տեսնել մի դաստիարակ, զոր մի անխիղճ դանձապետ առանց ստակի թողած էր մի աւագ շաբաթ, իւր ընտանիքի մէջ կանգուն, աչքն մոլորած, մաղերն ցցուած, որ, իւր զաւակների առջև որք հաց կուղէին ինմանէ, ձեռքերն դէպ երկին բարձրացուցած կանիծէր այն վայրկեան ուր ոտք կոխած էր վարժապետական բաւոյի մէջ, կանիծեր այն ազգ որ զինք այսպէս անձնասպանումի կը մղէր... Այս աչքերս շատ աղէտներ տեսան, և այս գլուխ այն գլուխներէ չէ որք շուտ կը մոռնան»։

Սակայն ժողովի եօթներորդ նստից արդէն ժողովականները շեղվում են իրանց զծած ծրագրից։ Քուէի մեծամասնութեամբ կը թուութան ընդհանուր խափանելով, նոքա ձեռնամուկ են լինում մասնաւոր վէճերի, հանդէս են բերում հին և նոր լեզու-

ների խնդիրը, աստուածացնում են գրաբարը, թուք ու մուր են քսում այն լեզուի ճակատին որով խօսում է Հինգ միլիոն ժողովուրդ։ Եւ որքան նախապաշարմունքներ, ինչ թանձր տգիտութիւն է երևում այդ մանկավարժների ակմբի մէջ, ուր մեր հեղինակը, համարեա միայնակ մնացած, հերոսական ջանքեր է անում իւր ձայնը լսել տալու և վաղուց յայտնի ճշմարտութիւններով համոզելու այն փթած ազգասէրներին որոնք սրբապղծութիւն են համարում Հին լեզուին ձեռնամերձ լինել և պատրաստ են քարկոծելու նոցա որոնք կը համարձակին Վսուիլ այն գրաբար լեզուի դէմ զոր Աստուած Ադամի սովընցուց, Ադամ Նոյի և Նոյ Հայկի ուրիշ ազգերն—աւելացնում են նոքա—կը նախանձին մեզ որ մի այսպիսի լեզու ժառանգած եմք, և մեք ջնջեմք զայն։ Թէ մեր մէջ գտուի ոք որ գրաբարի դէմ խօսի, Հայաստանի լուսաւորչական սուրբ եկեղեցիի թշնամին է նա, զի գրաբարն է մեր կրօնական լեզու։

Մեր մէջ, բարեբաղդաբար, այդ ծիծաղելի վէճերը սպառուեցան յիսուն թուականների վերջերին, երբ մի քանի խաւար գլուխներ գեռ համարձակում էին հռչակել թէ Հին Հայերէնը նոյախօս, ադամախօս, աստուածախօս լեզու էր, հետեւաբար և մարդկային ազգի նախնական բարբառ, որից ծնունդ առին երկրագնտի միւս լեզուները։ Այսօր, Հայերէնի և ուրիշ լեզուների բառերի մէջ կերպական կամ իրական նմանութիւններ տեսնելով, ոչ ոք չի յանդգնիլ ասել թէ այդ բառերը Հայերէնից են առաջ եկած։ Մեզ համար պարզ է որ այդ նմանութիւնները ոչ այլ ինչ են ապացուցանում՝ եթէ ոչ որ Հայերէնը և յիշեալ լեզուները մի և նոյն ընդարձակ գերդաստանին են պատկանում։

Ժողովի տրամադրութիւնից ստիպուած՝ Պ. Չերազը հարկադրվում է նոյնպէս շեղուիլ ընդհանուր խնդրից և խօսիլ այնպիսի բաների վրայ որոնք էլ նորա գլխի վերնագիրը չեն արդարացնում, այսինքն ազգային դաստիարակութեան հետ ուղղակի կապակցութիւն չունին։ Ատենաբանը յանկարծ լեզուաբանի է փոխվում, բանաստեղծը չորուցամաք ուսումնականի, որ լեզուաբանական հեղինակութիւնների փաստերով զինաւորուած՝ աշխատում է բանահայտական իւր բթացած հակառակորդներին։ Նորա ատենաբանութիւնները, տաներորդից սկսած, ոչ այլ ինչ են՝ բայց եթէ ուսուցչական ամբիոնից խօսուած դասեր, որոնցով ազնիւ ցանկութեամբ ոգևորուած ուսուցիչը տքնում է լուսաւորել իւր յամառ և կամա-

ւորապէս կուրացած աշակերտների աչքերը: Ի՞նչ է ասում նոցա. — այնպիսի բաներ որոնցից շատը մենք աւելորդ կը համարէինք մինչև անգամ ուսումնարանի աշակերտներին հաղորդել, իբրև վաղուց յայտնի ճշմարտութիւններ: Նա յայտնում է նոցա թէ մեր առաջին նահապետները, Հայկը և նորա որդիքը, ամենեւին չեն խօսել այն լեզուով որ մեզ ծանօթ է գրաբար անունով. թէ հին հայերէնը նորի պէս բաղմամբիւ գաւառական բարբառներ ունէր. թէ նա մութ է և անձիշդ, մինչ նորը պարզ է ու յստակ. թէ եթէ նոր լեզուն օտարասէր, անկանոն է, հինը օտարութիւններից և քերականական ու գրականական թերութիւններից զերծ չէ. թէ ոչ միայն նոր լեզուն ռամկական (գաւառական) ձևեր է ընդունել իւր մէջ, այլ և գրաբարը՝ նոյն իսկ ամենաընտիր հեղինակների գրուածներում:

Տարակոյս չկայ որ ատենաբանը միշտ ուղիղ կէտի վրայ չէ կանգնում. պատահում են երբեմն ծայրահեղութիւններ, օրինակի համար երբ հին լեզուի մթութիւնները ապացուցանելու համար՝ Գ. Անյաղթի և Գր. Մագիստրոսի պէս բացառիկ հեղինակներից հատուածներ է բերում, որոնց խրթնութիւնը առակ է դարձած. կամ երբ հին գրքերից մի քանի անհեթեթ բարդութիւններ է քաղում ժողովրդային լեզուի բառերի գեղեցկութիւնները ցոյց տալու համար, մինչդեռ յայտնի է որ այս կողմից հին լեզուն մի անսպառելի աղբիւր է նոր դրականութեան համար: Այս ծայրահեղութիւնները գուցէ միայն նորանով ներելի են որ բղխում են հակառակորդների չափազանց ծայրահեղութիւններից:

Վերջիվերջոյ ի՞նչ հետեանքի հասաւ ժողովը: Հակառակորդները համոզուեցան, ընդունեցին մեր ատենաբանի առաջարկութիւնը, որի համար նա այնքան արիւն քրտինք էր թափել և որին կրկին դիմեց նա իւր վերջին ճառերից մէկի մէջ, այսինքն թէ նա խակրթարանի մէջ ուսուցանուի արդի կենդանի լեզուն, իսկ գրաբարը միայն աւելի բարձր ուսումնարանների շնորհից մուտք գտնէ: — Ի հարկէ ոչ: Խեղճ Չերազ, դու որ ամէնին քեզ պէս անկեղծ ու պարզահոգի էիր կարծում, որ կարծում էիր թէ միայն տգիտութեան ու նախապաշարմունքների դէմ ես պատերազմում, ուշ զգացիր թէ քո զէնքերը շատ թոյլ են, վասն զի ճարտիւշներով էիր շրջապատած, խարդախ ու նենգաւոր արարածներ, որոնց միակ առաջնորդը կիրքն ու շահն է, և որոնց համար լոյսն ու ճշմարտութիւնը

նոյն նշանակութիւնն ունի ինչ որ առածի ասածին պէս՝ դայլե գլխին Աւետարան կարդալը:

Այսպէս ենք ըմբռնում մենք այն ատենաբանութիւնը որ վարժապետական ժողովի հոգեվարք բոպէներին (14րդ նիստ) արտասանեց նա յուսահատ. ատենաբանութիւն՝ որի ամէն մի խօսքից արտասուք է կաթում:

«Ա՛հ, մեր լեզուներ կաշկանդուած են, և մենք լեզուի հինն և նորն կորոնեմք: Մեք կը նմանիմք այն անմիտ կարքեղոնացիների որք չողբացին երբ կապտուեցան իւրեանց զէնքերէ և լացին երբ ստիպուեցան յանձնել իւրեանց գանձեր: Մեք մեր յոյս դրած եմք ոչ մեր վրայ, այլ մեռեալների վրայ: Կուգեմք խօսել հին քաջերի լեզուն կապիկի պէս, մեք որ չեմք կրեր նոցա հոգի: Հայաստանի հին զաւակներն առիւծ էին և կը մոնչէին. մեք եզ եմք, ուստի կը բառաջ եմք. և եզ եմք, զի այնքան կը սիրեմք մեր լուծ: Մեք չեմք Արամի զաւակներն, որ սուր կը մխէր կողին մէջ թէ չը փշրէր բռնաւորների գանկերն: Մեռնիմք. անարժան եմք հայ անուանին....»

«Ա՛հ, թէ այնքան դիւրին լինէր յարութիւն տալ մեռեալներին, որպէս կը կարծէք դուք, ես հայ քաջերի գերեզմաններն կը բանայի, ի լոյս կը կոչէի նոցա վեհափառ ստուերներ, իմաց կը տայի նոցա թէ հայութիւնն դէպ անդունդ կը դիմէ: Ձայն կը տայի վարդանի. նորա խաչանիշ դրօշմի տակ յառաջ կը խիղախէինք անպարտելի»:

Իւր ատենաբանութիւններից մէկի մէջ մեր հեղինակը զիմեւ լով, հակառակորդների փաղանգին, բացագանչում է. «Կերևի թէ այսքան հեղինակներ չեն կրցած խափանել մի քանի ժողովականների յամառ նախապաշարումն, գուցէ զի խօսեցայ այն աշխարհաբարով որ առեւելի է նոցա: Ատել մի բան որ գիտես թէ անձնական համոզմունքից է բղխում, անմտութիւն է. չհամակրել մի բանի որ ծուռ ու սխալ է» համարում, այդ, ի հարկէ, սրբազան պարտաւորութիւն է ամենայն անձի համար, մանաւանդ երբ խնդիրը ընդհանուրի շահերին է վերաբերում: Այսպէս վարուեցանք և մենք: Գրական փորձերի վրայ խօսելիս՝ մատնանիշ արինք թէ ինչ վտանգաւոր ճանապարհի վրայ է կանգնած Պ. Չերազը լեզուի վերաբերութեամբ. ակնարկեցինք թէ անհատական ձեռնհասութիւնից բարձր է արմատական փոփոխութիւններ անել լեզուի կազմակերպութեան մէջ. թէ որքան էլ գովելի լինի երիտասարդ հեղինակի ցանկութիւնը մի կարգաւորեալ լեզու առաջացնելու, անհնարին է այդ նպատակին հասնիլ լեզուն բռնազրօսելով, և թէ թիւր գաղափար ունենալու է լեզուի նշանակութեան վրայ՝ որ իրաւունք հա-

մարինք մեզ մեր ուղած կաղապարի վրայ ձևել նորան, նորա բոլոր ձևերը մէկ կանգունով չափել:

Պ. Չերազը, Համոզուելով մեր խօսքերից, մի երկար պատասխան գրեց մեզ¹⁾, որի մէջ արդարացուցման գլխաւոր կէտը հետևեալն է. «Ես չեմ ստեղծած այն գրական դրութիւնը, զոր կը քարոզեմ: Ես Ձեր գրագէտներէն փոխ առած եմ զայն, այն հայ գրիչներէն որք Ռուսիայի մէջ փայլած են: Յետոյ զանազան հատուածներ է բերում լեզուի կազմակերպութեան վրայ Պ. Պ. Նազարեանցից, Նալբանդեանցից, Գ. Մուրատեանից և Մ. Աղաբէգեանից²⁾: Երկար ու աւելորդ աշխատանք կը լինէր այդ հատուածները մէկ մէկ քննել այստեղ. կասեմք միայն որ թղթի վրայ շատ գեղեցիկ բաներ կարելի է գրել, մի գրչի խաղացնելով կարելի է

¹⁾ Տես «Փոռնջ», 1876 նոյեմբերի 10.

²⁾ Այս տողերը գրելու վրայ էինք երբ մեր ձեռքը հասաւ Արեւելեան Մամուլին մարտի համարը, ուր, պատասխանելով մի հակառակորդի, Պ. Չերազը իւր սովորական յանձնապատասխանութեամբ ակնարկում է «Փոռնջի» յիշեալ համարով մեզ գրած պատասխանը, որի մէջ իբր թէ ձկն առ կէտ հերքեց (sic) մեր յօդուածը, հերքում ոյր առջև լուեց «Փորձ»: Հաւատացնում ենք պատուելի Պ. Չերազին որ չարաչար սխալվում է եթէ մեր լռութիւնը պարտութեան նշան է համարել: Որքան էլ ճշմարիտ լինի այն առածը որ ասում է թէ «որ լռէ՝ հաւանի», այնու ամենայնիւ համարձակում ենք հաւատացնել մեր հեղինակին որ այս դէպքում մեր լռութեան շարժառիթը բոլորովին այլ է եղել. նա պարունակվում է նոյն իսկ Պ. Չերազի պատասխանի մէջ, որից իմացանք թէ հեղինակը մեր խօսքերից քաջաբերուած՝ պատրաստվում է հրատարակել իւր երկրորդ գրաւոր վաստակը: Ահա այս գործին էինք սպասում որ յարմար առիթ պիտի տար մեզ պատասխանելու հեղինակի խախտու առարկութիւններին: Պ. Չերազը հաւաստի պիտի լինի որ ով որ քաջութիւն ունի յայտնելու մի գաղափար որ ճշմարիտ է համարում, այնքան բարոյական զօրութիւն պիտի ունենայ որ կարողանայ պաշտպանել նոյն գաղափարը, ինչպէս նաև այնքան հոգեկան արիւթիւն՝ որ հրաժարուի մի գաղափարից եթէ նորա թիւրութիւնը ապացուցուի: Մենք առհասարակ խորշում ենք մեր պարբերական գրականութեան մէջ մտած մոլութիւնից, որով իւրաքանչիւր գրագէտ յաղթուած է համարվում եթէ այսօր չպատասխանէ հակառակորդի երէկուան խօսքերին: Բանակաւոր այս սովորական ձևը—որին դժբաղդաբար ընտելացել է և համարակութիւնը— բնականապէս անձնականութիւնների է տանում, որով գրականական սրբազան ասպարէզը հայհոյանքների և յիշոցների ասպարէզի է փոխարկվում:

սարեր շարժել. բայց երբ բանը գործադրութեան է դալիս, այն ժամանակ միայն զգում ենք մեր անկարողութիւնը: Եթէ այդպիսի դիւրին գործ էր դեռ նոր թոթովող լեզուն կանոնաւորելը և մանաւանդ մի ընդհանուր բարբառ ստեղծելը բոլոր Հայ ազգին մատչելի և ընդունելի, ինչք ուրեմն յիշեալ գրագէտները այդ փառաւոր գործին ձեռնամուխ չիղան:

Մէկը միայն, «Հիւսիսափայլի» հրատարակիչը, Մոսկվայում նստած՝ մի ընդհանուր հայոց համար դնաւ լինել, և իւր մտորութեան վարձը ստացաւ: Չէ կարելի ուրանալ որ Հիւսիսափայլը մէկ կողմից զարկ տուաւ նոր լեզուին, բարձրացնելով նորան իւր ստորութիւնից և հաստատելով նորա գոյութեան իրաւունքը. բայց մի և նոյն ժամանակ և այս անհակառակելի է որ նա փնտսեց այս նոր բոյսի ազատ աճեցողութեանը, անխնայ կտրելով ամէն դալար ուտ որ նորա աչքին գոսացած ճիւղ էր երևում: Նա սրբադրում էր ամէն յօդուածագրի լեզուն, իւր չափած ու ձևած կանոնների համաձայն, խլում էր նորանից ամէն ինքնուրոյնութիւն, և այնպէս մկրտուած տալիս էր ընթերցողներին: Գտնուեցան մի քանի միջակ ընդունակութիւնների տէր մարդիկ, որոնք առանց ինքնաձանաչութեան, կապկաբար միայն, հետեւեցան Նազարեանցի «պիտոյ է» ների և «պատճառ» ների (վասն զի, որովհետև) և այլն. բայց այդ միութարութիւնը կարճատև եղաւ: Միքայէլ Նալբանդեանը, անկախ հոգի, կեանքի վերջին տարիներում իւր «Խիստ հօրեղօք» (Նազարեանցի) ազգեցութիւնից ազատուելով և ինքն իւր մէջ կենտրոնանալով, հասկացաւ որ եթէ շարունակուին այդ ձանապարհով ընթանալ, նորածին լեզուն դեռ մի մեծ գործ չկատարած գերեզման պիտի մտնէ: Նա հասկացաւ որ լեզուն ժողովրդի սեպհակա՛նութիւն լինելով պէտք է անշուշտ մի սերտ կապակցութիւն լինի երկուսի մէջ. ուստի և սկսաւ նոր լեզուն ուսումնասիրել կենդանի աղբիւրների, ժողովրդական բանաստեղծների արդիւնքների վրայ, և այս սկզբունքի համաձայն մի ուրուագիծ էլ ձգեց նոր լեզուի քերականութեան, որ մահը թոյլ չտուեց նորան գլուխ հանել: Բայց հարուածը, թէև կողմնակի կերպով, տուած էր, և Պ. Նազարեանցի լեզուական շէնքը խորտակուեցաւ: Ինքն իսկ Պ. Նազարեանցը, առանց զգալու, ցոյց տուեց թէ ինչ անհաստատ հօդի վրայ էր կանգնած իւր գործունէութեան մէջ իբրև լեզուի մշակող, հերքելով այսօր այն ինչ որ երէկ ընդունում էր, և ջատագով հանդի-

սանալով այն բանին որ վաղը մերժելու էր: Դորա համար բաւական է միմեանց հետ համեմատել նորա «Հանդէս»-նոր հայախօսութեանը, չիւսիսափայլը և Համառատութիւն Ներսիսեան հոգևոր Դպրոցին:

Հասկանալի է որ եթէ մասնաւոր անձանց ջանքերը անգոր եղան մեր երկու արդի գրականական լեզուները, արևմտեանը և արևելեանը, անկախօրէն մշակելով հաստատութիւն և կանոնաւորութիւն տալ նոցա, որքան աւելի անիրագործելի պիտի լինի ներկայումս մի գրագէտի ձեռնարկութիւնը այդ երկու լեզուների միաւորութիւնից մի միայն գրականական լեզու կազմել ընդհանուր հայ ազգի համար, ձեռնարկութիւն՝ որի մեծութեան առաջ չտատանեցաւ ան երկիւղ Պ. Չերապը: Ոչ ոք չէ կարող ձայնակից չլինել Պ. Չերապին և չցանկալ Վոյնստանդնուպօլիսի և Տփղիսի մէջ գրական լեզուի միութիւն տեսնել: Վասն զի դորանից միայն կարող է առաջանալ հայ ազգի մտաւորական միութիւնը, որ հիմն է գործնական միութեան: Բայց բանն այն է որ այդպիսի մի մեծ գործի համար սոսկ ցանկութիւնը բաւական չէ. հարկաւոր է ուղիղ և զօրաւոր միջոցներ որոնել ցանկացած նպատակին հասնելու համար. մեծ գործը պահանջում է և մեծ զօրութիւն:

Արդ, ինչ որ անհատի ուժից բարձր է, կարող է, մինչև մի աստիճան, գլուխ գալ երկու կողմի հմուտ ու բանիբուն գրագէտների միաբան գործակցութեամբ: Այս մտքով արդէն խօսած է Թուրքիայի հմուտից հանդէսներից մէկը, «Արևելեան Մամուլը», իւր ծանրախոհ խմբագրի բերանով¹⁾: Լեզուի միութեան գործը յաջողութեամբ գլուխ տանելու համար՝ Պ. Մամուրեանը առաջարկում է մի ժամանակաւոր ձեւաբան, կամ աւելի համեստ խօսելով, մի Յանձնակումբ կազմել: Այս յանձնակմբի մէջ ամէն մի դաւառական լեզու իւր յատուկ ներկայացուցիչը ունենայ, որոնց ընտրութիւնը կատարէ իւրաքանչիւր գաւառի ուսումնական դասը և ժողովի զումարուելու որոշուած տեղը, դիցուք Կոստանդնուպօլիս, ուղարկէ երկու տարի ժամանակով, մի մասնաւոր թոշակ սահմանելով: Ուղարկուած պատգամաւորը ոչ միայն գրական հմուտութիւն, արհեստ և ճաշակ ունենայ, այլ և ժողովրդի բարձր և վարքի և խօսուն լեզուի կատարեալ տեղեկութիւն: Բացի գաւառական պատգամաւորներից, յանձնակմբի մէջ տեղ ունենան հայ նշանաւոր վան-

¹⁾ Արևելեան Մամուլ, 1873. եր. 103 և 579.

քերի՝ Եջմիածնի, Երուսաղէմի, Արմաշի, Ղիմի, նաև Մխիթարեան միաբանութիւնների ներկայացուցիչները, որոնք իրանց գիտութեամբը կարող են յանձնակմբի գործը լծելու և անցնել:

Այս յանձնակմբի պաշտօնը պիտի լինի, Պ. Մամուրեանի կարծիքով, նշանակած ժամանակամիջոցի մէջ յօրինել երկու գիրք, որոնք ամէն լեզուների հիմունքն են համարվում, մի քերականութիւն և մի Բառարան: «Սակայն, շարունակում է, ի՞նչպէս ղեկավարել այս հիմունքն աշխարհիկ լեզուին համար: Մեր ձեռնհասութիւնէ վեր է առաջարկեալ յանձնակմբին հրահանգներ տալ: Այսչափ միայն կրնանք թէ՛ ա) Ամէն լեզու միօրինակ հանրական կանոններ ունենալով՝ անհրաժեշտ է սոյն կանոններն ու սահմանները ճշգրիտ բացատրել: բ) Բառնալ այն զանազանութիւններն, որ այլ և այլ աշխարհիկ բարբառներու տարբեր տարբեր հոլովներէ և խոնարհումներէ կծագին, կարելի եղածին չափ բառերու և բայերու հոլովմունքն ու լծորդութիւնքը փոքրագոյն թիւի վերածելով: գ) Ի բաց թողուլ այն խորթ, եկամուտ, տղեղ դարձուածներն, որ գուեհիկ են և տգիտութեան ծնունդ: դ) Ընդունել գրաբառէն այն ամէն նախդիրները, ձեւերն ու բառերն, որ կրնան համայն հայոց աւելի դիւրմբունելի գործել նոր կանոնաւոր գրական լեզուն: Իսկ բառարանի մասին մեր գիտողութիւնները նոր չեն: Հարկ է՝ ա) Առհասարակ գործածելի ամէն ընտիր, կոկիկ բառերուն յատուկ իմաստները ճշգրտել: բ) Մութ, խրթին, բազմաբարդ բառեր՝ որ մենակ հին լեզուին կպատկանին, նոր բառարանէն մերժել, կամ անոնց գործադրութեան պարագաները նշանակել: գ) Ամենէն ծաղկած և հարուստ լեզուի բառարանի բառերն՝ իրենց ամէն գոյներով բացատրող հայ բառեր փնտռել զանեւ հայաբնակ երկիրներու մէջ, և եթէ չկան՝ հնարել: դ) Բարոյական, իմաստասիրական և ամէն տեսակ գիտութիւններու վերաբերեալ բառեր հին լեզուէն քաղել կամ ընտրողութեամբ յօրինել: ե) Արարատեան և այլ նահանգներու այն ամէն խօսքերն ու ձեւերն, որ թէև մեղի անծանօթ՝ մեծ արժէք ունին իրենց նախնի հարազատութեան, պարզութեան և բանահիւստութեան կողմէ, ընդունիլ, և այլն»:

Մենք գիտաւորութիւն չունինք մեր կարծիքը յայտնել այդ յանձնակմբի պարագաների ուղղութեան վրայ, քանի որ Պ. Մամուրեանի առաջարկութիւնները այդ մասին լոկ անձնական կարծիքներ են. այլ կամենում ենք ուղղութիւն դարձնել այն խնդրի վրայ,

Թէ արդեօք վաղ չէ՞ առ այժմ մի այդպիսի ճեմարան կամ յանձնա-
կումբ կազմել: Յարգելի Պ. Մամուրեանը իրաւամբ պահանջում է,
որ իւրաքանչիւր գաւառից ուղարկուած երեսփոխանը գրական կրթ-
ութիւն, արհեստ և ճաշակ ունենայ, և մի և նոյն ժամանակ ժող-
ովրդի խօսուն լեզուին կատարելապէս տեղեակ լինի: Բայց որ տե-
ղից առնենք այդպիսի մարդիկ: Գրականական կրթութիւն ունեցող
անձինքը առհասարակ գաւառացի ժողովրդից հեռու են ապրում.
նորա սովորաբար բնակվում են մեծ կենտրոններում՝ Կոստանդնու-
պօլսում, Թիֆլիսում, Չմիւռնիայում և այլն: Բայց շէջութեամբ Թէ
գաւառները կարողանան տալ այնպիսի անձինք, որ համապատասխա-
նեն առաջարկուած պայմանին: Սակայն բաւական չէ, որ իւրաքան-
չիւր երեսփոխան միայն իւր գաւառայեցուն իմանայ. հարկէ որ յանձ-
նակմբի բոլոր անդամները հաւասարապէս ծանօթ լինին բոլոր գա-
ւառների բարբառներին, որպէս զի ձեռնարկելի գործը արդարեւ
յաջողութիւն և յարատեւութիւն ունենայ: Զէ՞ որ յանձնակմբի
որոշումները հիմնուելու են յաճախ բարբառների մեծամասնութեան
վրայ: Սրուանձտեանի հրատարակութիւններից առաջ ով կարող էր
երևակայել, Թէ վանի բարբառը արևելեան բարբառների տարրեր է
պարունակում իւր մէջ: Ուրեմն հարկաւոր է նախապէս իւրաքան-
չիւր գլխաւոր բարբառի համար անել այն, ինչ որ Սրուանձտեանն
արել է վանի բարբառի համար: Երբ ամէն գաւառայեցուն ժողո-
վրդական արդիւնքները հաւաքած և հրատարակուած կը լինին,
իւրաքանչիւր իւր բառգրքով, այն ժամանակ կարելի է ամենայն
վստահութեամբ ձեռնարկել գործին:

Հարկ է արդեօք սորանից յետոյ պատասխանել Պ. Չերազի մի
քանի առարկութիւններին: Հարկէ դարձեալ յիշեցնել նորան Թէ,
ինչ որ էլ ասէ, նորա լեզուական շէքը խախտւտ հիման վրայ է
բարձրացած: Իսկապէս աւելորդ էր: Բայց քանի որ նկատում ենք որ
նա հետզհետէ աւելի ու աւելի է շեղվում ուղիղ ճանապարհից,
հարկաւոր ենք համարում փոքր ինչ էլ կանգ առնել և կրկին
հրաւիրել նորան որ մէկ լաւ խորհի հետեւեալ կէտերի վրայ:

1) Բռնաբարութիւն չէ լեզուի դէմ ասել «քոյրի», եղբայրի,
մայրի, Աստուածի, տէրի», քանի որ ոչ հին լեզուի մէջ կան այս
ձևերը և ոչ նորի մէջ իւր բոլոր բարբառներով:

2) Իրաւունք է մի բացառիկ մատենագրի քմահաճութեան
այդ մատենագրի մասին պատճառը այն է, որ այն չի կարող
համարուիլ որպէս մատենագիր:

վրայ հիմնուելով զորժ դնել տանիքի, թարգմանելի, կորչելով և այլն, մինչև այս ձևերը արդի հայ լեզուի ոչ մի բարբառի մէջ չկան:

3) Բռնագրութիւն չէ՞ հին լեզուի դերանունները բերել կուտակել նոր լեզուի մէջ միայն այն անհաստատ հիման վրայ, որ լմեղ աւելի կոկ են երևում» քան աշխարհաբարինը: Կամ միթէ ուրիշ լեզուների մէջ չէ՞ պատահում որ միևնոյն դերանունը երկու և մինչև երեք հոլովի մտքով վարուի. Ֆրանսիացին ասում է հայցականի մտքով՝ je te vis, il m'areçu, և տրականի մտքով՝ je te donne une leçon, il me fit une reprimande. Իսկ nous, vous դերանունները վարվում են միանգամայն իբրև ուղղական, տրական և հայցական: Ասել արդի հայ լեզուում ուղիւ, նոգիւ, ոյլ, ոյց և այլն նոյնն է, ինչպէս եթէ Ֆրանսիացիք, իրանց մի քանի դերանունների հոլովական նոյնութիւններից խորշելով, լատինական դերանուններով փոխարէին նոցա: ձշմարիտ է, մենք զորժ ենք ածում ուրիւ, նոգիւ, բայց միջոց ունինք հոլովական միակերպութիւնը պահպանելով ասել սոցանից, նոցանուլ, նոցանում:

4) Չկայ լեզու, որի բառերի մէջ ձայնական փոփոխութիւններ, սղումներ և զեղչումներ չլինին: Մեր լեզուն, իբրև թեքական լեզու, այդ բանում չէր կարող մի բացառութիւն կազմել, ոչ մի հայ մարդ չէ ասում սիրտի, գինի, մահի, այլ սրտի, գինի, մահ: Եթէ մենք զորժ ենք ածում մամուլի և բժշկներից, այդ միայն այն է ապացուցանում, թէ այս կողմից մեր լեզուն դեռ հաստատութիւն ստացած չէ: Բայց պիտի ասէք թէ տրամաբանօրէն վարուել չէ այդ: Եթէ այդպէս նախանձախնդիր էք տրամաբանութեան, ինչի՞ աւերմն ածանցների և բարդութիւնների մէջ էլ չէք պահպանում նոյն ուղղութիւնը. ինչի՞ չէք ասում երկնային, երկրաւոր, ջուրել, լոյսանալ: Տեսնում էք թէ որտեղ կարող է հասնել ձեր խիստ միակերպութեան սկիզբը:

5) Ծառայլ, քահանայլ անհետեթ ձևերից հրաժարուելով, այժմ միօրինակութեան սկզբին հաւատարիմ մնալու համար՝ լ յօդը բոլորովին արտաքսում էք լեզուից և ամէն բառի վերջը անխտիր ն էք կպցնում: Բայց հարկաւոր է նկատել որ ն և լ նոյն են, այնպէս ինչպէս իլ և ի՛ մասնիկները. երկուսի գործածութիւնն էլ լոկ ներդաշնակութեան վրայ է հիմնուած: Դուք որ այնպէս նախանձախնդիր էք ներդաշնակութեան՝ մինչ ձգտում էք լ կոկորդային հրնչիւնը հալածել լեզուից (հոնաւ և հանութ ասելով փոխանակ խո-

նաւ, խանութ), միթէ չէք նշմարում, թէ որքան անախորժ է ականջի համար լսել խաւարն վայրենիներ կարտադրէ, լոյսն քաղաքացիներ: Թողնում եմ յօդի անտեղի յապաւումը ցուցական և ստացական գերանուններով վարուող գոյականների վրայից, որով ասում էք «իմ համրութիւն, այս գլուխ», փոխանակ իմ համրութիւնը այս գլուխը:

6) Անհերքելի է որ գրաբարը մի անսպառելի գանձ է նոր լեզուի համար առանձին բառերի կողմից: Կան մի կարգի բառեր, զխաւորապէս մակբայներ և շաղկապներ, որոնք թէև հոլովական վերջաւորութիւններ ունին, բայց նոյն իսկ գրաբարի մէջ իբրև անփոփոխ մասն-բանի են նկատվում. այսպէս են «ի հարկէ կամ հարկաւ, կամաւ, այսուհետեւ, այնու ամենայնիւ» և այլն¹⁾: Եթէ մենք գործ ենք դնում այսպիսի բառեր, դորանից ամենեւին չէ հետեւում թէ իրաւունք ունինք ասելու և աչք ի գետին, սուր ի բռին» և այլն: Միանգամ որ չափաւորութեան սահմանից դուրս գանք, դժուար կը լինի մեզ զսպել: Պէտք է աշխատել, որչափ հնար է, հեռու պահել մեզ այնպիսի փոխարումներից որոնք, որքան էլ գեղեցիկ լինին, խառնափնթորութեան մէջ են ձգում նոր լեզուն: Ի՛նչ կը լինէր եթէ մի քանի գրադէտների օրինակից գայթակղուելով սկսէինք ասել «ի սուր սուսերի մաշել, ի քթթեւ ական, գամ քան զգամ» և այլն և այլն:

Այսքանը բաւական եմ համարում ապացուցանել ձեզ, Պ. Զերազ, որ ձեր բռնած ընթացքով երբէք չէք հասնել ձեր փափաքած «գրական լեզուի միութիւնը տեսնել, փոխադարձ զիջումների վրայ հաստատուած»: 1874ին հրատարակեցիք մի գիրք, որի ճակատին գրիք ձեր «երկար տարիների մէջ խորհուած, փորձուած, սրբագրուած, շոշափուած և հարիւր անգամ շոշափուած» քերականութիւնը: Երկու տարի յետոյ հրատարակում էք մի ուրիշ գիրք և նորա գլխին մի ուրիշ քերականութիւն էք դնում, տարբեր առաջինից: Ո՞վ կարող է երաշխաւորել թէ ձեր երրորդ աշխատութիւնը չի պարզեւիլ մեզ մի երրորդ քերականութիւն, որ իւր բո-

¹⁾ Ուշագրութեան արժանի է, որ ժողովրդական բարբառներում այս կարգի բառերից շատը փոխարինած են օտար բառերով. ա՛մ (բայց), կա՛մ — կա՛մ կամ հէ՛հ — հէ՛հ (թէ — թէ), հա՛լէօն (ի հարկէ), մախսուս (կամաւ), չու՛սի (վասն զի) և այլն:

վանդակութեամբ կը մերժէ իւր երկու անդրանիկ եղբայրակիցներին: Ձեզ եմ թողնում դատել թէ մինչև որ աստիճան իրաւունք ունէի ասել «Գրական փորձերի» առիթով թէ ձեր կառուցած լեզուական շէնքը հաստատուն հիմք չունի, այլ աւագի վրայ բարձրացած շէնքի նման է որ մի փոքր քամին գետնի հետ կը հաւասարեցնէ»:

ԳՐԻՉ

ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹԵԱՆ ԶՈՀԵՐ, գործ Ֆրանց Հոֆմանի, թարգմ. գերմաներէնից ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ ԼԱՆԱՅԵԱՆՅ: Ս. Պետերբուրգ, 1876, գինն է 60 կ. ՀԱՒԱՏԱՐՄՈՒԹԻՒՆԸ ԱՄԵՆ ԱՐԳԵԼՔՆԵՐԻՆ ՅԱՂԹՈՒՄ Է, գործ Ֆրանց Հոֆմանի, թարգմ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ԱՌԱՔԵԼԵԱՆՑ: Տփլիս, 1877, գինն է 40 կ.

ՓՈՔՐԻԿ ՀՆՆՐԻԿՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ, Հայոց ծխական դպրոցների աշակերտների համար մշակեց (?) ՊՕՂՕՍ ՔԱԹԱՆԵԱՆՑ: Թիֆլիս, 1876, գինն է 15 կ.

Թէ, որքան թոյլ քայլերով է առաջ գնում մեր նորածին գրականութիւնը, որքան աշխատանք է հարկաւոր գործ գնել առողջ հիման վրայ հաստատելու և օրինաւոր ուղղութիւն տալու նորան, այդ ակներև է ամէն անձի համար՝ որին քիչ շատ զբաղեցնում է հայ ազգի մտաւոր յառաջադիմութիւնը: Քննադատութիւնը, բառի բուն նշանակութեամբ, նոր է հանդէս գալիս մեզանում. մինչև վերջին ժամանակներս ով ինչ ուզում գրում ու տպում էր, անձնական հաճոյքին ու ցանկութիւններին հետևելով և առանց ամենեւին ուշ դարձնելու հասարակութեան կենսական պահանջողութիւններին: Ամենայն թերուս համբալի, բաւական է որ այբը բնից ջոկել կարողանար, անասելի յանդգնութեամբ գրիչը ձեռն էր առնում, խժբժում կամ թարգմանում էր մի բան, որի մէջ Շէկսպիրի Համլէտի ասածին պէս՝ լինում էին միայն բառեր, բառեր և դարձեալ բառեր, իսկ իմաստ ասած բանդ զուր կը լինէր որոնել նորանում: Ճարտասանութիւնը, հայկական դպրոցական գիտութիւնների մայրը, գլխաւոր դերն էր խաղում այդ գրուածների մէջ. բառգրքի ամենախրթին բառերն ու ձևերը անտեղի կերպով բերվում ու կուտակվում էին անբնական և դժուարամարս նախադասութիւնների մէջ. մի ամբողջ գիրք կարդալուց յետոյ, գլխումդ

ուչինչ չէր մնում, բայց միայն ուռած ու փքուած բառեր և ոճեր, որոնք սապոնի փրփուրի պէս օդումը ցնդվում էին. ոչ մի նոր գաղափար, ոչ մի կենդանի միտք, ոչ մի ճշմարիտ զգացմունք: Քննադատութիւնը, եթէ միայն կարելի է այսպէս անուանել այն հայհոյանքները ու յիշոցներով լի խայտառակ գրութիւնները, որ թէ գրողներին ամօթ էին բերում և թէ ընթերցող հասարակութեան զգացմունքը վերաւորում էին, փոխանակ գրուածների ներքին արժանաւորութիւնները քննելու, փոխանակ գրագէտներին հասկացնելու իրանց բռնած թիւր ընթացքը և հասարակութեան մէջ կիրթ ճաշակ և առողջ մտքեր տարածելու, կողմնասիրական ոգով վառուած ջատագովում էր այն անձի հեղինակութիւնը, որին այս կամ այն պատճառով կամենում էր հաճելի լինել և պախարակում էր միւսի գրուածը դարձեալ շահասիրական նպատակներից դրդուած: Զճարտութիւնն ու արդարասիրութիւնը չէին առաջնորդում այս խմատակ Արիստարքներին, այլ հեղինակների հետ ունեցած անձնական յարաբերութիւնները. եթէ մէկը բարեկամական կապով կապուած լինէր մի հեղինակի հետ, կամ մի որեւիցէ ակնկալութիւն ունենար նորանից, մինչև երկինքն էր բարձրացնում նորա գրուածը, թէև ցեխի հետ հաւասարուելու արժանի լինէր. ընդհակառակն թշնամի հեղինակի աշխատութիւնը նոր առիթ էր տալիս անամօթ կրիտիկոսին իւր ատելութեան թոյնը թափելու մի հայհոյական գրութեան մէջ, ուր բացի քննելի առարկայից՝ ամէն բանի վրայ խօսվում էր, և՛ հեղինակի բնաւորութեան, և՛ նորա հազուստի կամ շարժուածքի, և՛ նորա ընտանեկան կեանքի հանգամանքների վրայ:

Քննադատութեան այս անվայել ընթացքը մեծապէս փասեց գրականութեան յառաջադիմութեանը: Ի՛նչ օգուտ կարելի էր սպասել այն մարդկանց գործունէութիւնից, որոնք իրանց անձնական կրքերը ճշմարտութիւնից բարձր էին դասում և ամէն բոլոր պատրաստ էին իրանց զրիչը անպատուել: Հեղինակների քմահաճութիւնը մէկ կողմից, կրիտիկոսների մարդահաճոյութիւնը միւս կողմից, առաջուրին այն խառնափնթորութիւնը, որ մինչև այսօր էլ տիրապետում է մեր գրականութեան մէջ: Բաւական է մի հայեացք դարձնել մեր գրագէտների գործունէութեան վրայ սկզբից մինչև մեր օրերը (և այս շատ դժուար գործ է, այնքան քիչ բան է հրատարակուել մեզանում), որ համոզուինք, թէ մինչև որ ատոմիական միակողմանի և աննպատակ ուղղութեան է հետևում մեր գրականու-

Թիւնը: Պատմական գրականութիւնը, օրինակի համար, որի կրթողական նշանակութիւնը ապացոյցի կարօտ չէ, համարեա անմշակ դրութեան մէջ է մեղանում, իսկ ազգային պատմութիւնը տակաւին երեխայական վիճակի մէջ է. մենք սովոր ենք նայել մեր առաջին նահապետների վրայ իբրև վիթխարի ու յաղթանդամ հսկաների վրայ, մեր աչքում նորա մի տեսակ անհիշեթ տիտաններն, և ոչ մեզ նման սովորական մարդիկ: Բնական գիտութիւնները, որ ահագին յառաջադիմութիւն են արել արեւմտեան ազգերի մէջ, մեղանում տակաւին terra incognita են: Վիպասանական գրականութեան մէջ վիկտոր Հիւգօի, Ժօրժ Սանի և ուրիշ հեղինակների կրթողական գրուածների հետ արտաուպում ենք Գեոլօպօլի և Պլինձէ քաղաքի պատմութեան նման գրքեր: Մի և նոյնը կարելի է ասել և մանկական գրականութեան համար. մինչև մօտ ժամանակներս, Հ. Մինաս Բժշկեանի զանազան «Հմտութիւնների և Վարժութիւնների» նման գրքոյկներն էին պտոյտ գալիս մեր մանուկների ձեռքերում: Այն ցաւալի նկատողութիւնը, որ Արովեանը անում էր «Աղասի» յառաջաբանի մէջ իւր ժամանակակիցների վերաբերութեամբ, համարեա այսօր էլ կարելի է կրկնել, առանց երկնչելու թէ ճշմարտութեան դէմ կը մեղանչենք: «Էս միջոցումը, ասում է բանաստեղծը, Աստուած ինձ մէկ քանի երեխէք էլ հասցրեց, որ պէտք է կարդացնէի: Սիրտս ուզում էր պատռի, որ էս էրէխէքանց ձեռքն էլ ինչ Հայի գիրք տալիս էի, չէին հասկանում: Ռուսի, Նէմեցի, Ֆրանցուզի լեզուումը ինչ բան որ կարդում էին, նրանց անմեղ հոգուն էլ էին էնպէս բաները զիր գալիս: Ուզում էի շատ անգամ մաղերս պոկեմ՝ որ էս օտար լեզուքը աւելի էին սիրում, քանց մերը: Բայց պատճառը շատ բնական էր, էն լեզուներումը նրանք կարդում էին երեւի մարդկանց դորժքերը, նրանց արածներն ու ասածները, նրանք կարդում էին էն բաները՝ որ մարդի սիրտ կարող է գրաւիլ, չունքի սրտի բաներ էին՝ ո՞վ չի՝ սիրիլ: Ո՞վ չի ուզիլ լիլ՝ թէ սէրը, բարեկամութիւնը, հայրենասիրութիւնը, ծնողը, զաւակը, մահը, կռիւը ի՞նչ զատ են, բայց մեր լեզուումը՝ թէ էսպէս բաներ ըլին, թող աչքս հանեն: Ել ինչո՞վ էրէխին քո լեզուն սիրել տաս»:

Վերջին ժամանակներս կարծես սկսեցին ուշադրութիւն դարձնել մանկական գրականութեան վրայ, և այս կողմից առանձին բաղդի հանդիպեցաւ մանաւանդ մի մատենագիր — Ֆրանց Հօֆմանը,

որի մի քանի վէպիկները առաջին անգամ լոյս տեսան «Հիւսիսափայլի» մէջ նոյն իսկ Պ. Նազարեանցի թարգմանութեամբ: Այժմ կարճ միջոցում երեք զրոյց թարգմանուեցաւ մեզանում յիշեալ մատենագրից, «Յակոբ Էրլէխ», թարգմանութիւն պ. Աղէքսանդր Քալանթարեանցի¹⁾, և յօդուածիս ճակատին դրած երկու զրոյցները: Բացի սորանից, որքան մեզ յայտնի է, մի քանի ուրիշ զրոյցներ էլ կան պատրաստած կամ պատրաստուելու վրայ են նոյն մատենագրից: Այդ արդէն չափազանց շատ է, և ցոյց է տալիս թէ մինչև որ աստիճան մեր զրագէտները միակողմանի և միակերպ ուղղութեան են հետևում: Բաւական է որ մէկը մի մատենագրից մի բան թարգմանէ, և ահա ամէն կողմից հետևում են նորան, իբրև թէ ուրիշ թարգմանելու կամ գրելու բան չլինէր: Հօֆմանը վատ մատենագիր չէ, նորա զրոյցները բաւական հետաքրքրական են մանուկների համար, նորա յայտնած գաղափարները կրթողական նշանակութիւն ունին. բայց մի և նոյն ժամանակ այդ գաղափարները երբեմն նման են միմեանց, հետևապէս և Հօֆմանի զրոյցների շարունակ ընթերցումը կարող է ձանձրութիւն պատճառել մանուկներին²⁾: Բացի սորանից, չպէտք է մոռանալ, որ մեզանում դպրոցական մանուկների չափ, գուցէ և աւելի բազմաթիւ ճշտապահ մանուկներ» կան, տարրական և միջնակարգ ուսումնարաններից դուրս եկած, որոնք «գործակաւոր» անունով լցնում են մեր վաճառականների խանութները, և որոնք ամբողջ օրը կանգունը և միրատը ձեռներին չափում ու կարում են, իսկ երեկոյեանները, օրուան ծանր աշխատանքից յետոյ, հարկաւորութիւն են համարում մի բան կարդալ, մտաւորապէս զարգանալ. այդ խեղճերի վրայ էլ պէտք է մոռածել, դոքա էլ նոյնքան արժանի են մեր ուշադրութեանը: Զգանելով ոչինչ կարդալու բան մեր գրականութեան մէջ, այդ պատանիները ընկնում են առաջին պատահած ուսերէն գրքոյկի վրայ (գլխաւորապէս վիպասանական. բովանդակութեամբ) և ազահութեամբ կուլ են տալիս նորան, թէ և երբեմն կարդացածների միտքը օրինաւոր կերպով չեն հասկանում:

Մանկական գրքերի նպատակը պիտի լինի ոչ այնքան մանուկ-

¹⁾ Տես «Փորձի» Ա համարը, 1876:

²⁾ Հօֆմանը գրած ունի մօտ հազար վէպ և նորա գրիչը միանգամայն մեքենակայան է դարձել:

ներին մի գործով զբաղեցնել, ոչ այնքան հեռու պահել նոցա վատ սովորութիւններից և վատ ուղղութիւնից, որքան զարգացնել նոցա մէջ մարդկային հոգու տարրերը — սիրոյ և ազնուութեան զգացմունքները: Այս տեսակ զրքերի ուղղակի և անմիջական նպատակը պիտի լինի ներգործել մանուկների զգացմունքի և ոչ նոցա բանականութեան վրայ: Զգացմունքը գիտութիւնից առաջ պիտի անցնի. ուր չէ զգացել ճշմարտութիւնը, նա չէ հասկացել և չէ ճանաչել նորան: Մանկական հասկում զգացմունքը և բանականութիւնը միմեանց հակառակ, միմեանց թշնամի են. զգացման զարգացումը հանդէս է բերում երեխայի առաջ մի դիւթական և գրաւիչ աշխարհ, բանաստեղծական աշխարհը. բանականութեան բացառիկ զարգացումը սպանում է նորա սրտի մէջ զգացմունքը և սովորեցնում է նորան խորհելուց առաջ դատել չհասկացած բաների վրայ: Իհարկէ, միակողմանի ուղղութիւնը վնասակար է դատարակութեան մէջ, և մանկան բանականութիւնը նոյնքան զարգանալու կարօտ է, որքան և նորա զգացմունքը, բայց մանկական բանականութեան զարգացումը դպրոցական դաստիարակութեան գործն է: Քերականութեան դասը ուսանելիս, կամ մի թուաբանական խնդիր լուծելիս, մանուկը արդէն մանուկ է վերացական աշխարհը, նորա խելքը վարժվում է խիստ և ճիշտ տրամաբանութեան մէջ: Ամէն բան իւր տեղն ունի, և մարդկային հոգու մի կողմը չպէտք է խանգարէ միւսին. թո՛ղ դասատան մէջ զարգանայ երեխայի բանականութիւնը և հետզհետէ վարժուի տրամաբանական ճշտութեամբ դատել. բայց հէնց որ երեխան ուսումնարանից դուրս է գալիս, թո՛ղ նա մտնէ կեանքի իսկական երևոյթների բանաստեղծական աշխարհը: Գիրքը թո՛ղ նորա համար գիրք լինի, իսկ կեանքը կեանք, և մէկը միւսին չպէտք է խանգարէ:

Ուրեմն, սիւ որ կամենում է մանուկների համար մի բան գրել կամ թարգմանել, չպէտք է մոռանայ, որ նոքա դեռ ևս չեն կարող խորհել, այլ միայն դատել, և ամենայն բանիմաց մարդ պիտի աշխատի հեռու պահել նոցա այդ վատ տրամադրութիւնից: Եթէ անտանելի է երևում մեզ այն չափահաս մարդը, որ կեանքի ամենամեծ երևոյթները իւր խելքի փոքրիկ կանգունովն է չափում, և կրօնի, գեղարուեստների ու գիտութիւնների վրայ այնպէս է դատում՝ ինչպէս ամէնօրեայ կերած հացի ու խմած ջրի վրայ, որքան աւելի ցաւալի պիտի լինի տեսնել մի այնպիսի երեխայ, որ ամէն բանի

վրայ դատելու հակումն է ցոյց տալիս, մինչդեռ տակաւին հասուն կերպով խորհելու կարողութիւն չունի: Մանուկների համար գրող մատենագրի գլխաւոր և անհրաժեշտ պայմանն է կենդանի երեւակայութիւնը, որի միջնորդութեամբ նա պիտի ներգործէ մանուկների վրայ: Մանկութեան հաստիում երեւակայութիւնը տիրապետում է բանականութեան վրայ, նա է առաջին միջնորդը մանկական ոգու և նորան շրջապատող իրական աշխարհի մէջ: Մանուկը չէ սիրում տրամաբանական ապացոյցներ և եղբակացութիւններ, այլ կենդանի պատկերներ և հնչիւններ. նա չէ սիրում վերացական դադափարներ, այլ փոքրիկ գրաւիչ պատմութիւններ, վէպիկներ և զրոյցներ: Մանուկների հետ բանաստեղծօրէն խօսելու համար, պէտք է ճանաչել մանկական բնութիւնը, պէտք է ծնուիլ երեխայական պարզամիտ բնաւորութեամբ, պէտք է ճշմարիտ բանաստեղծ լինել: Այս պիտի մատենագիր կարող է համարուիլ Գերմանիայի ամենամեծ բանաստեղծներից մէկը, Հօֆմանը, բայց ոչ Ֆրանց Հօֆմանը, այլ Էրնէստ Հօֆմանը, մանաւանդ իւր մի քանի աննման զրոյցների մէջ: Ամենեւին զարմանալի չէ, որ Է. Հօֆմանի հրաշալի և վառվռուն հանճարը իւր բարձրութիւնից իջնում է մինչև մանկական կեանքի շրջանը. նորա բնութեան մէջ մի տեսակ երեխայական անմեղ պարզամտութիւն կայ, և ոչ ոք նորա չափ ընդունակ չգտնուեցաւ մանուկների հետ բանաստեղծական և միևնոյն ժամանակ հասկանալի լեզուով խօսելու: Բացի սորանից, Է. Հօֆմանը մի ուրիշ արժանաւորութիւն ունի, նա համարվում է մարդկանց դաստիարակ, երիտասարդութեան բանաստեղծ: Այն բոլորից, երբ մանուկները պատանեկութեան շրջանն են մտնում, Հօֆմանը, ներքին անտեսանելի աշխարհի այս գերագոյն նկարիչը, բնութեան և ոգու խորհրդաւոր ոյժերի այս զարմանալի մեկնիչը պիտի լինի գլխաւորապէս նոցա բանաստեղծը: Բայց որպէս զի պատանիները չափազանց չգրաւուն են երեւակայական աշխարհի հրաշալիքներով, որպէս զի նոքա չբաժանուին կենդանի և ճշմարիտ իրականութիւնից, Հօֆմանի հետ պէտք է տալ նոցա ձեռք անխտիր վալտեր Սիօտտի և Կուպերի բոլոր վէպերը, երկու բանաստեղծ, որոնք իրանց լուսաւոր և ճիշտ հայեացքով կեանքի վրայ, իրանց հոգեկան հանդարտութեամբ և անարատ բարոյականութեամբ, ամենաընտիր դաստիարակներ կարող են լինել պատանիների համար, թէև նոցա վէպերը գրուած են հաւասարապէս և չափահաս մարդկանց և ծերերի համար:

Այս խորհրդածութիւնները փոքր ինչ հեռացրին մեզ մեր գլխաւոր առարկայից, որին շտապում ենք դիմել:

Ֆրանց Հոֆմանի ներկայ զրոյցներից առաջինի մէջ նկարագրվում է երկու անգլիացի երիտասարդ նաւաստիների միմեանց ցոյց տուած անշահասէր և քնքոյշ բարեկամութիւնը փոխադարձ զոհողութիւնների վրայ հիմնուած, երկրորդի նիւթը առած է Ֆրանսիական կեանքից, և ներկայացնում է մի ծերունի սպասաւորի անպայման հաւատարմութիւնը, որ խորտակելով թշնամի մարդկանց լարած որոգայթները՝ յաջողում է փրկել իւր անմեղ տէրերի կեանքը: Լեզուի կողմից, շաւատարմութիւնը ամէն արգելքներին յաղթում է, թէև անհարթութիւններից զերծ չէ, այնու ամենայնիւ աւելի բնական, պարզ ու հասկանալի է, հետեւապէս և աւելի մատչելի մանուկներին, քան «բարեկամութեան զոհեր», որի մէջ շատ անգամ պատահում են անսովոր դարձուածներ ու անտեղի ստացուածներ: «Բարեկամութեան զոհերի» թարգմանչի մասին մեր յայտնած աննպաստ կարծիքը գուցէ զարմացնէ ընթերցողներին, որոնց Պ. Լալայեանցը քիչ շատ յայտնի է արդէն իբրև մի գրագէտ հմուտ իւր դործին: Բանն այն է որ Պ. Լալայեանցը յիշեալ զրոյցը ուղղակի գերմանիներէնից է թարգմանել, և որքան մեզ յայտնի է, աշխատասէր երիտասարդը այդ լեզուն գրքերից է ուսել, և ոչ կենդանի աղբիւրից, այն էլ համարեա առանց առաջնորդի: Այս է, մեր կարծիքով, Պ. Լալայեանցի թարգմանութեան մէջ պատահած խրթնաբանութիւնների իսկական պատճառը: Սորա ուրիշ լեզուներից առած թարգմանութիւնները շատ աւելի յաջողակ են:

Ի՞նչ ասենք երրորդ զրոյցի—«Փոքրիկ Հէնրիկոսի պատմութեան» վրայ, որի թարգմանիչ և միանգամայն մշակողն է Պ. Պօլոս Բաթանեանցը, իսկ հեղինակը (չենք հասկանում ինչ դիտաւորութեամբ նորա անունը դրած չէ գրքոյկի ճակատին) գերմանացի կանոնիկոս Շմիդտը: Այս Շմիդտը վաղուց յայտնի է հայ գրականութեան մէջ. Մխիթարեան վարդապետները մի ժամանակ ողողեցին մեր հասարակութիւնը նորա անհամ ու անալի զրոյցներով: Այժմ Պ. Բաթանեանցը հարկաւորութիւն է համարում շարունակել յիշեալ վարդապետների սկսածը, ընծայելով հետզհետէ մեր ծխական դպրոցների աշակերտներին, «Մատենադարան մանկանց» ընդհանուր վերնագրով, «Փոքրիկ Հէնրիկոսի պատմութեան» պէս դատարկ զրոյցներ: Այս պատճառով ահա աւելորդ չենք համարում ներկայացնել այստեղ յիշեալ զրոյցի համառօտ բովանդակութիւնը:

դուցէ պ. մշակող — թարգմանիչը համոզուի, թէ զուր է վատնում իւր ժամանակը և աշխատութիւնը, և իւր անպտուղ գործունէութիւնից ձեռք վերցնէ կամ՝ գոնեա ուղղութիւնը փոխէ:

Եղել է ու չէ եղել մի կոմս և մի կոմսուհի, որոնք բնակում էին մի հոյակապ պալատում: Նոքա ունէին մի զեղեցիկ զաւակ, «որին ամէն կերպով աշխատում էին նուիրել իւրեանց սէրը» (?): Փոքրիկ Հէնրիկոսը դեռ օրօրացումն էր, որ հայրը ստիպուեցաւ իւր ընտանիքը թողնել և գնալ պատերազմ: Այնուհետեւ կոմսուհու միակ մտիթարութիւնը իւր սիրելի Հէնրիկոսն էր, որի կրթութեան վրայ սկսաւ առանձին խնամք տանել: Մի երեկոյ, մինչ «կ(կ)ոմսուհին աչքերը վեր առաքած նայում էր այսպիսի մանկական հրճուանաց սքանչելութեան վրայ» (ինչ սքանչելի լեզու և ճրքան դիւրամարս ծխական դպրոցների մանուկների համար), յանկարծ սենեակի դուռը բացվում է և ներս է մտնում կոմսի ծառան, որ յայտնում է, թէ իւր տէրը սաստիկ վերաւորուել է և ցանկանում է տեսնել իւր կողակցին: Կոմսուհին, առանց ժամանակ կորցնելու, իւր անգին դանձր յանձնում է Մարդարիտա անունով դայեակի խնամքին, որին պ. մշակողը «զիւղական օրիորդ» է անուանում, և զիշերով, ցուրտ և անձրև ժամանակ ճանապարհ է ընկնում:

Բայց ամենատաքինի էակները ենթարկվում են փորձութեան: Նոյնը պատահեցաւ Մարդարիտային: Մի օր զղեակի դրան առաջ կանգ են առնում թափառական երաժիշտներ և սխում են հնչեցնել իրանց գործիքները: Մեր օրիորդը չկարողանալով զսպել իւր ցանկութիւնը սլարելու «մանուկ անփորձ» պարտիզպանի հետ, սենեկից դուրս է թռչում, մի բուպէ զուարճանում է անմեղ պատանու հետ և շուտով յետ է դառնում: Բայց ինչ է տեսնում... փոքրիկ մանկան օրօրոցը դատարկ և սենեակը կողպւոտուած զանազան թանկագին իրեղէններից... Նորա բացակայութեան միջոցին, մի կախարդ կին, որ «դռնէ դուռն և փողոցէ փողոց զբայց անունով թափառում էր և խաբուում էր կանաչի թուղութեանցը» (?), յափշտակել էր Հէնրիկոսին, ոլոր մոլոր ճանապարհներով տանելով նորան մի անձանթ քարայրում բնակող աւազակների մօտ: Երևակայեցէք զղեակի սպասաւորների սարսափը, երբ նոքա կոմսուհու վերադարձի համբաւն առնում են. մօր կսկծանքների առաջ Մարդարիտան «յուսահատութեան ովկիանոսի մէջ ընկղմեցաւ մինչև կորդը... (հրաշալի բանաստեղծութիւն) բոլորի լեզուն էլ լռութեան

դերեր էին կատարում՝ (աննման բացատրութիւն)։ Վերջապէս ինչ գլուխներդ ցաւեցնեմ. Մարգարիտան իւր անզգուշութեամբ տիրուհուն պատճառած ցաւերը չկարողանալով տանել, մի օր էլ յանկարծ անյայտանում է զղեակից և աշխարհի աչքերից ծածկվում է։

Փոքրիկ Հէնրիկոսը մեծանում էր աւագակների մութ քարայրում, որի պատերը հազիւ լուսաւորվում էին առաստաղից կախած լապտերի աղօտ լուսով։ Կախարդ կինը հոգում էր միայն նորա ուտելիքի և խմելիքի մասին, իսկ կրթութեան վրայ ոչ ոք չէր մտածում։ Երեւակայեցէք, արդէն երեք ու կէս տարի կար, որ նա ապրում էր այդ սարսափելի քարայրի մէջ, և զեռ չգիտէր ոչ կարդալ և ոչ գրել... Այդ ամենէին զարմանալի չէր լինիլ մի հասարակ մահկանացուի համար, բայց այն ի՞նչ աշխուստի որդի է, որ օրօրոցումը արդէն գրել կարդալ չիմանայ... Աւագակները հօ ոչինչ ուշադրութիւն չէին դարձնում Հէնրիկոսի վրայ. մէկը միայն, Ռիչարդ անունով, որի երակների մէջ նոյնպէս ազնիւ արիւն էր խաղում, շատ էր սիրում խաղալ և զբաղուիլ փոքրիկ կոմսի հետ։ Ամէն անգամ, քարայրը վերադառնալիս, ի՞նչ էք կարծում թէ ինչ էր բերում նորա համար, — անկարած այգիներ և գառներ ու արհեստական ծաղիկներ։ Այդ իհարկէ աւելի հեշտ էր նորա համար՝ քան կենդանի գառը գտնել և մանաւանդ բնական ծաղիկներ քաղել ու բերել։ Ռիչարդի խնամքը մինչև այն աստիճան հասաւ, որ մի քնար էլ բերեց Հէնրիկոսի համար և սովորեցրեց. նորան նուագել այդ գործիքի վրայ և զանազան երգեր երգել։

Սակայն Հէնրիկոսի հասակի հետ նորա հետաքրքրութիւնն էլ աւելանում էր. նա ցանկանում էր իմանալ, թէ ինչ կայ այն խաւար քարայրից դուրս, ուր ամէն օր գնում էին աւագակները։ Մի օր օգուտ քաղելով աւագակների բացակայութիւնից և կախարդի աչքացաւից, փոքրիկ կոմսը վառեց մի մօմ և նորա օգնութեամբ քարայրից դուրս եկաւ։ Ապշած մնաց նա, երբ տեսաւ կապոյտ երկնակամարը և նորա վրայ փայլող արեգակը, լեռները և կանաչազարդ դաշտերը, ուր թռչունները ճռուողում, գառները մայում էին։ Առաջին բանական էակը, որին պատահեցաւ Հէնրիկոսը՝ մի մանուկ հովիւ էր, որ տարաւ նորան մի քաշուած խոճիթում բնակող ութսունամեայ ձգնաւորի մօտ։ Ի՞նչ գեղեցիկ ընտանեկան զիւտ հեղինակի կողմից։ Ընթերցողը արդէն հասկանում է, թէ ինչ զիտաւորութեամբ հեղինակը հանդիպեցնում է Հէնրիկոսին բարեպաշտ

խոտակերի հետ, փոխանակ աշխատելու մի վայրկեան առաջ գտնել փոքրիկ կոմսի ծնողներին, Մէյնրադը (այսպէս էր կոչվում մեր ճրգնաւորը) մտածում է նախ կրթել նորան: Թէ ինչու մնէ կայանում այդ կրթութիւնը, երևում է հետեւեալ հարցերէց, որ Հէնրիկոսը առաջարկում է ձգնաւորին:

«Ո՞վ է դէս ու դէն շարժում արեգակը... Այն կապոյտ կամարը, որ մեզանից վերեւ երևում է, ո՞վ է հաստատել... Ո՞վ է այն քան ջուր ածել այն քարի մէջ... Ո՞վ է շարժում ամպերը և կամ բռնում օդի մէջ... Այն ի՞նչ է նորա անունը, որ ծաղիկների վրայ թափում է ջրի կաթիլներ... Ի՞նչ է նորա անունը, որ սովորացրել է թռչնիկներին առանց քնարի երգել... Այն ո՞վ է, որ մեծացնում և աճեցնում է նոցա... Ո՞վ է ելկրի մակերեւոյթը կանաչ դաշտերով զարդարողը... Ո՞վ է այս ամեն բաների իմաստուն ճարտարապետը...»

Եւ այսքան միայն: Այս է ուրեմն մարդկային կրթութեան բոլոր նպատակը, — ճանաչել տիեզերքի ստեղծողին, և ուրիշ ոչինչ: Արդարեւ, կատարեալ ձգնաւորական զբոյց, որ արժանի է Այսմաւուրքի էջերը զարդարելու...

Արջապէս հասաւ ժամանակը Հէնրիկոսի ծնողների վրայ մտածելու, և ծերունին ճանապարհ ընկաւ փոքրիկ կոմսի հետ: Շատ չանցաւ, պատահեցաւ նոցա ա մի ոչխարների հօտ, և նորա կողքին, հովուի տեղ, «մի մատուղլ օրիորդ, որ մի ձեռքում բռնած ունէր հովուական գաւազանը, ի սկ միւս ձեռքում՝ մի փոքրիկ գիրք, որը կարդում էր ամենամեծ ուշադրութեամբ»: Դժուար չէ գուշակել, թէ այս ընթերցասէր մատաղ օրիորդը Հէնրիկոսի դայեակ Մարգարիտան է... Այստեղ արդէն գալիսնիք բացփում է. ծերունու խօսքերը և Հէնրիկոսի ծանօթութիւնը «կոխեցին մատաղ օրիորդը զմայմունքի ովկիանոսի մէջ մինչև կո կորդը» (Տէր Աստուած, ի՞նչ շատ է սիրում մեր թարգմանիչ — հեղի նախ այս խեղճ արարածին զանազան ուրախութեան և յուսահատութեան ովկիանոսների մէջ կոխել): Եւ ահա Մէյնրադը, Հէնրիկոսն ու Մարգարիտան ուղևորվում են դէպի կոմսի դղեակը, ուր յոյս ունին երեք օրից յետոյ հասնել: Բայց բազում կամեցաւ որ ճանապարհորդութեան առաջին իրիկունը հայր ու որդի միմեանց հետ պատահէին իջեալում, ուր «Մօրիէն իւր քնոյ անմեղ սեւ լմուկները թափել էր մանկան վրայ» (օհօ, դիցաբանութիւն էր պի սկսաւ), երբ կոմսը պատերազմից վերադառնալով նոյն

օթեանն էր իջել գիշերը անցկացնելու համար: Զրոյցը աւարտվում է ծնողների ուրախութեամբ և աւագակների կալանաւորութեամբ:

Ամենայն դրուածքից մի միտք է պահանջվում, ամենայն զրոյցի մէջ, որքան փոքր լինի և փոքր մանուկների համար, մի գաղափար է պարունակում: Արդ ի՞նչ է մեր քննած զրոյցի գաղափարը: Թո՛ղ տանք, որ հեղինակը իւր հերոսներից մէկի՝ կոմսի բերանով պատմէ մեզ այդ:

«Աւիտսումեմ ինձ (այսինքն՝ ափսոս, կամ ցաւումեմ)», որ ես ես իմ մանկութեան օրօրոցը չեմ դարձրել այնպիսի քարայրները, (ի՛նչ աւիտսալու բան) ասաց հառաչելով Կ(կ)ոմս Զրիդրիկոսը: Բնութեան հետազօտութիւնը առաջնորդում է մեզ լաւ ծանօթանալ նորա գեղեցկութեանց հետ. բայց փափկութիւնով տանը հանդարտ նստելը, ոչնչացնում և չքացնում է մարդուց բնութեան այսպիսի ուրախալի գեղեցկութիւնները (?): Ի՛նչ տպաւորութիւն կարող է ունենալ մեր մէջ բնութիւնը, մինչդեռ մենք ես փոքրիկ Հէնրիկոսի նման մանկութեան օրերից չենք քաջ ճանաչել նորան: Այն ժամանակ, ո՞վ Ստեղծող Արարիչ, Քո ողորմածութիւնը աւելի հրաշալի կը լինէր մեր աչքերի առաջև. այո՛, այն ժամանակ Քո ամենակարողութիւնը աւելի ու աւելի կը հիացնէր և կը բորբոքէր մեզ (?). նա կը յարուցանէր մեր մէջ մի ճշմարիտ և արդար զմայլմունք: Այն ժամանակ իւրաքանչիւր բոպէսներում, երբ կը համբառնանք (կը համբառնայինք) մեր աչքերը դէպի երկինք, դէպի այն բոլոր առարկայքը, որ ստեղծելէս դու, աւելի կը յիշեցնէինք մեր մէջ (կը յիշէինք) այն խորին շնորհակալութիւնը, որ արժանի է Քոյդ անուանը (?) և ոչինչ բան չէր կարող մեզանից ջնջել այդ ամենը:

Կոմսի սկսած ճառը աւարտում է կոմսուհին.

«Այն տպաւորութիւնները, որ գործել է աշխարհը Հէնրիկոսի վրայ, ահա տալիս է մեզ երկրաւոր կեանքը թողնելուց յետոյ երկնաւորին դիմելու հասկացողութիւն, ասաց հառաչելով Կ(կ)ոմսուհին: Այն ուրախութիւնները, որ տալիս էին Հէնրիկոսին աւագակները և կախարդ կինը այդ մութ քարայրի մէջ (զարմանալի ուրախութիւններ), նա (նոքա) բնութեան սքանչելեաց նսեմ ստուերն էր (էին). նոյնպէս և այս անցաւոր աշխարհի բոլոր պատրիշ բաւականութիւնները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ մի աղօս ուրուական երկնային անանց, յաւիտենական երջանիկ ուրախութեանց: Նս երեւակայումեմ, որ երկնային ուրախութեանց վերայ մի որ և իցէ փոքրիկ

մեզ հասկացողութիւն տուող է զգացմունքը (չինէական դասաւորութիւն բառերի): Այնպէս և ս վաղուց չը տեսած սիրելի բարեկամի տխրութիւնը ուրախալի է մարդու համար (?): Այն բոլէից, երբ մենք ևս միմեանց տեսնուեցանք (այսինքն՝ միմեանց տեսանք կամ միմեանց հետ տեսնուեցանք), աշխարհն ուրախ եմ համարում իմ անձը, որ երեւակայում եմ ինձ՝ պարած մեր Երկնաւոր Հօր գիրկը այն արդարների բնակարանի մէջ, որ պատրաստել է նա իւր սիրելիների համար:

Հարցնում ենք այժմ, արժէ՞ր այսպիսի մաշուած ու հնացած զազափարների վրայ հիւսուած զրոյցը հայերէն թարգմանել, և իրաւունք չունէ՞նք վերելք ակնարկելու, թէ աւելորդ աշխատանք է այսպիսի միջնադարեան զրոյցներ տարածել մեր մէջ:

Սակայն Պ. Քաթանեանցը հասարակ թարգմանիչ է, նա մի և նոյն ժամանակ և մշակող է: Թէև ոչ գերմանական բնագիրը ձևաբի տակ ունինք, և ոչ ուղեւորէն թարգմանութիւնը՝ որի վրայ մշակուեցաւ հայկական թարգմանութիւնը, այնու ամենայնիւ հաւաստի ենք, որ Պ. Քաթանեանցի մշակութիւնը պարունակվում է լոկ այն բանաստեղծական և դիցաբանական գեղեցիկ ասացուածների մէջ, որոնց վրայ մի ճաշակ տուինք արդէն ընթերցողին: Թարգմանիչը աւելի լաւ կանէր, եթէ փոքր ինչ աշխատած լինէր իւր լեզուն մշակել, որ այնպիսի անհրաժեշտ պայման է մանաւանդ մանուկների համար գրուած գրքերում. համարեա գրքոյկի իւրաքանչիւր երեսում պատահում են անմիտ աւելադրութիւններ (մի ուրիշ այլ հնարք. վերջին մահուան բաժակ), անյարմար վերադիրներ (օգաչ ու երիտասարդ. անհամար անձրեւ), անսովոր ասացուածներ (բաժակները զանգահարել. վերջին քայլը դործել) և մանաւանդ լեզուի սխալներ (պատերը լուսաւորվում էր. հասկացաւ իւր մէջ, թեթևացրին քո աշխատանքից. աչքերը երկինք համաբարձելուց յետոյ. խնդրեց որ միայն նորան ներել):

ՎԵՐԴԱՍ ՀԱՅԵՐԷՆ՝

Հրատարակութիւն ԱՆԴՐԷԱՍ ԱԿՕԼՈՒԹԻ, 1680, Ի Լեյքցիգ.¹⁾

Գերմանիայում առաջին հայազէտ համարուող, առաջին հայ տպարան հաստատող, առաջին հայերէն գիրք հրատարակող և առաջին անգամ հայերէն տարածելուն ջերմեռանդ աշխատող—բոլոր այս առաջնութիւնները միանում են միակ մի անձի վերայ—և այս անձն եղել է Անդրեաս Ակօլութը:²⁾

Անդրէաս Ակօլութն իւր դարու նշանաւոր գիտնականներից մինն է եղել. բացի իւր մայրենի գերմաներէն լեզուից նա խմացել է և յունարէն, լատիներէն, եբրայերէն, քաղղեարէն, ասորերէն, արաբերէն, ինչպէս նաև հայերէն: Նա ծնուել է Բրեսլաու քաղաքում, Լեյքցիգում մագիստրոս է եղել և ապա իբր պրոֆեսոր և քարոզիչ վախճանել է իւր ծնած քաղաքում (1704 թուականի):

Մինչև ժ. և գրեթէ ժ. դարը եւրոպացիք խիստ նախապաշարուած գաղափար են ունեցել հայկական մատենադրութեան վերայ: Մինչդեռ եբրայերէն, ասորերէն, քաղղիարէն և արաբերէն (արևելեան) լեզուների ուսումը արդէն սկսուել և փութով յառաջ էր գնում այնտեղ, հայերէնի վերայ նայւում էր արհամարհական աչքով, վասն զի նա զուրկ էր համարւում որ և իցէ մտաւոր գանձից, հետևաբար ապարդիւն և անարժան ուսումնասիրելու:

¹⁾ «Փորձի» ընթերցողներին մի քանի նորատիպ մատենաների մասին տեղեկութիւն տալուց յետոյ՝ կարծեմ՝ աւելորդ չի լինիլ երբեմն էլ այնպիսի մատենաների հետ ծանօթացնել, որոնք թէպէտ հնատիպ, բայց իւրեանց բովանդակութեամբ կարող են հետաքրքրական լինել հայ ընթերցողին. ուստի այս անգամ ես կըփորձեմ սոյն երկրորդ տեսակից մինը յառաջ բերել:

²⁾ Ազգուստ Պֆէյֆեր (նոյնպէս գերմանացի) թէպէտ մի քանի տարով իսկապէս առաջ է սկսում հայերէն լեզուն ուսումնասիրել, որից մինչև անգամ Ակօլութը լսում էր իւր հայերէնի առաջին դասերը, բայց նորա գիտութիւնը հայերէնում շատ չնչին լինելու և հայ գրականութեան ոչինչ արդիւնք յառաջ չբերելուն համար՝ Ակօլութը այնու ամենայնիւ և իրաւամբ համարւում է առաջին հայազէտ գերմանացին:

Սակայն թէ, մանաւանդ թէ դարձում, երբ հայերը եւրոպայի այլ և այլ կողմերում հայ մամուլ են կանգնեցնում, հայ գրականութեան «նիս արդիւնքներից» մի քանիսը փոյս են ընծայում, այն ժամանակ եւրոպացոց վարդմի նախապաշարմունքը ստիպվում է տեղի տալ ջերմ համակրութեան, և հետեւաբար բաղմամբիւ եւրոպական գիտնականներ սկսում են ուսումնասիրել հայկական լեզուն և գրականութիւնը, և այլ և այլ հեղինակութիւններով և թարգմանութիւններով փոխադարձաբար հարստացնել թէ եւրոպական և թէ հայկական մատենադարանները:

Եւրոպական գիտնականների ուշադրութիւնը արեւելեան լեզուների վրայ դարձնող ամենագլխաւոր պատճառը կրօնն էր այն ժամանակ, այսինքն Ս. Գրոց ճշդագոյն գիտութեան հասնիլը: ձիշդ այս է լինում և մեր Ախօլութի հայերէն ուսումնասիրելու թելադիրը: 1666-ին Ամստերդամում տպագրուած հայերէն Աստուածաշնչի լրով ոգևորուած՝ սկսում է նա ամենայն փութաջանութեամբ ուսումնասիրել հայոց լեզուն. հայերէն Աստուածաշնչից դժուարութեամբ մի ձեռագիր և մի տպագիր օրինակ է ձեռք բերում, 1680-ին հայ մամուլ հաստատում, լայքցիղում, ուր և հրատարակում է իւր առաջին հայերէն գրքոյկը (Ա.բ.դ.ի.ա.ս. մարգարէի տեսիլք), որ դժբաղդաբար և վերջինն է լինում:

Տպագրութիւնը չի կարելի տգեղ անուանել, մանաւանդ թէ խիստ պարզ է և մաքուր, բայց ոչ առանց սխալների: Գրքոյկը քառածալ է և բաղկանում է 86 երեսից: Բուն նիւթը (մարգարէութիւնը) ի հարկէ խիստ քիչ տեղ է բռնում, այսինքն՝ միայն 6 երես՝ այն էլ Յ էջերի բաժանուած. միջին էջը բուն հայերէնն է, աջը՝ նորա մտքի թարգմանութիւնն: Ընդհակառակն գրքի երկրորդական մասերը համեմատաբար խիստ մեծ տեղ են բռնում, որոնցից սկզբում մի ուղերձ բաղկանում է 14 երեսից, յառաջաբանը 15 և վերջում՝ ծանօթութիւններ և վերլուծութիւն 50 երեսից. այնպէս որ բուն մասը իրաւամբ պէտք է բնաբան համարել, ինչպէս և հրատարակչի դիտաւորութիւնն է եղել: Բացի բնաբանից բոլոր միւս մասերը լատիներէն լեզուով են:

Մեր հեղինակը իւր յառաջաբանում թէպէտ ցոյց է տալիս, որ ինքը հոգւով ու սրտով ցանկանում և աշխատում է հայերի և հայերէնի մասին խօսել, սակայն աղբիւրների պակասութեան

պատճառով, սպառում է և նորա նիւթը, որով երբեմն նաև մոլորութեանց մէջ է ընկնում: Այսպէս, օրինակի համար, Աստուածաշնչի հայ թարգմանիչների մասին ինքը ոչինչ հիմնաւոր բան չի իմանում, իսկ այլոց հետեւելով՝ հայոց հայրապետ Գրիգոր Լուսաւորչին է համարում նորա թարգմանիչը, որին յետոյ (Գրիգոր) Նազիանզացի է անուանում, կամ ըստ ոմանց Յովհան Ոսկեբերան կարծում, որին և հայկական նշանագրերի գիւտը տալիս:

Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութեան հնութիւնը և եօթնասնից յետոյ ունեցած առաջնութիւնը յիշելուց յետոյ գովում է նորան՝ իբրև հաւատարիմ, պարզ և հոյակապ թարգմանութիւն: Գրուատում է և հայկական բանաստեղծութիւնը, մասնաւորապէս սքանչանում «ամեներջանիկ» սրբազան բանաստեղծ Ներսէս Ծնորհալոյ և իւր՝ Աստուածաշնչի չափաբերական «ամենահոյակապ» երկասիրութեան վերայ: Հայոց փիլիսոփայական և արամաբանական դպրոցների վերայ ևս թէպէտ մի ակնարկ է ձգում, բայց ոչինչ օրինակ չի բերում, այլ միայն երկրորդը Գալանուսին մօտ ցոյց տալիս:

Այս պատճառով ջերմ խօսքերով առաջարկում է իւր հայրենակիցներին, որ հայոց լեզուն հիմնաւորապէս ուսումնասիրեն, մանաւանդ որպէս զի մէկ կողմից սուրբ Գրոց ստոյգ ծանօթութեանը կարողանան հասնել, և միւս կողմից քննելով իմանան թէ ինչ համաձայնութիւն կամ անհամաձայնութիւն ունի հայոց եկեղեցին թէ հռոմէական և թէ բողոքական եկեղեցիների հետ: Ուստի հէնց այս նպատակով էլ հրատարակում է «Հայերէն Աբղիս» և իբրև ձեռնարկ նորուսների և նիւթ բանասէրների համար՝ թէ հնչիւնը և թէ միտքը լատիներէն թարգմանում, և թէ մանրամասնաբար և բաւական ճիշդ վերլուծութիւն անում, միտքն էլ զանազան լեզուներով եղած թարգմանութիւնների հետ համեմատում, ինչպէս են յունարէն, ասորերէն, քաղղիարէն, արաբերէն և այլն, այլ և բուն երրայերէնի հետ: Արեւմտեմ էլ աւելացնում է հայերէն երկաթագիր և բոլորգիր այբուբենները, իւրեանց ձայների և անունների լատիներէն թարգմանութեամբ հանդերձ, մինչև անգամ կէտերի և շեշտերի վերայ համառօտ տեղեկութիւն է տալիս:

Բարի հեղինակը առհասարակ մեծ համակրութիւն է ցոյց տալիս հայերին, զնահատում է նոցա եկեղեցին, ազգութիւնն, լեզուն և

տաղանդը, և վերջապէս իւր յառաջաբանը կնքում է՝ սրտագին բարեմաղթելով՝ որ «Աստուած իւր՝ խիստ հեռի ընկած անթիւ գայլերով շրջապատուած և անհամար բարբարոսներով պարփակուած հօտը ամենողորմ գթութեամբ զերծ պահի թշնամիների յարձակումներից և խստութիւնից» և այլն:

Իբրեւ հեղինակութիւն թէպէտ մեծ արժէք էլ չունենայ Ահօլութի սոյն աշխատութիւնը, բայց իբրեւ սկիզբ, օրինակ և խրախուսիչ, որ յետոյ այնքան արդիւնաւորեցաւ և դեռ արդիւնաւորուելու է, բոլորովին իրաւունք ունի իւր արժանաւոր տեղը բռնելու մեր մատենագրական պատմութեան մէջ:

Ս. Մ. ԱՆԱՆԵԱՆ

1877. յունիս 14.

Ս. Պետերբուրգ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ներկայումս մեր աչքերի առաջ կատարվում է մի պատմական իրողութիւն որ զանազան ձևերով ու փոփոխակի բաղդով մի քանի անգամ կրկնուել է այս դարու ընթացքում: Հայաստանի դաշտուրում և Դանուբի ափերի վրայ գէ՛մ յանդիման կանգնած երկու մեծ տէրութիւնների ահեղ բանակները տալիս են մի պատերազմ, որի վախճանական ելքը թէ՛ տակաւին անյայտ, իսկ նպատակը ակներև է, — արևելեան քրիստոնեաների ազատութիւնը մահմէտականութեան դարևոր իշխանութիւնից:

Ազգայնութեան շարժողութիւնը այսօրուանից ու երէկուանից չէ սկսում: Այն գաղափարը թէ իւրաքանչիւր ժողովուրդ որ իւր ազգային առանձնութիւններն ունի, իւր ծագումն ու լեզուն, իւր վարքն ու նովորութիւնները, իւր պատմական աւանդութիւնները, իւր հայրենի երկրի սահմանները, — իրաւունք ունի անկասուլի թեան ձգտիլ և մի քաղաքական մարմին կազմել ¹⁾, այս գաղափարը, ասում ենք, ամենազօրաւոր կերպով արտայայտուեցաւ արագէն ներկայ դարու քսան թուականների վերջերին: Նապոլէօն Ա-ի անկումից յետոյ (1815), եւրոպական մեծ տէրութիւնները մէկ կողմից Փարիզում կազմեցին սրբազան դաշնակցութիւնը, որի զօրութեամբ իւրաքանչիւր պետութիւն պարտաւորվում էր Աւետարանի սկզբունքների համաձայն կառավարել իւր իշխանութեան ներքոյ եղած զանազան ժողովուրդներին, իբրև մի և նոյն գերդաստանի անդամներ համարելով նոցա, և մի և նոյն ժամանակ պաշտպանել կրօնը, ճշմարտութիւնը և խաղաղութիւնը. իսկ միւս կողմից Վենսայի դաշնադրութեամբ նոյն պետութիւնները, իրանց սեպհական

¹⁾ Տես սոյն համարի մէջ տպուած «Տասնեկներորդ դարու նշանաբան» վերնագրով յօդուածը:

շահերից առաջնորդուելով, բաժանեցին միմեանց մէջ այն ազգերի երկրները, որոնք բազդի բերմամբ հեռաւոր կամ մերձաւոր անցեալում կորցրել էին իրանց քաղաքական անկախութիւնը և միութիւնը: Հազիւ մի քանի տարի է անցնում, և ահա Արևելքում՝ Յունաստանը անկախութեան դրօշակն է բարձրացնում: Սրբազան դաշնակցութիւնը կազմող պետութիւններից երեքը — Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը, երկար ժամանակ տատանելուց յետոյ, օգնութեան ձեռք են մեկնում յոյներին. Նապարինի ծովամարտում թուրքիան յաղթվում է և Յունաստանը անկախութիւն է ստանում (1827): Նորանից յետոյ ազգային շարժողութիւնը այնպիսի յամառութեամբ շարունակեց իւր ընթացքը Եւրոպայի զանազան անկիւններում, որ արևմտեան պետութիւնները ստիպուեցան հրաժարուիլ իրանց աւանդական քաղաքականութիւնից և ազգայնութեան սկզբունքին տեղ տալ քաղաքական օրէնսդրութեան մէջ: Քաղաքացիութիւնը հարկադրուեցաւ բնական և օրինաւոր համարել զանազան ազգութիւնների ձգտումը կարգադրելու իրանց վիճակը իրանց ցանկութիւնների համաձայն: Այսպէս Սերբիան, Աղրիանապօլսի խաղաղութիւնից յետոյ (1830ին), մի քաղաքական մարմին կազմեց, և թուրքիան Միլշին նոյն երկրի իշխան ճանաչեց: Երբմի պատերազմից յետոյ փարիզեան դաշնադրութեամբ (1856ին) դանուբեան իշխանութիւնների — Մոլդաւիայի և Վալաքիայի անկախութիւնը ճանաչուեցաւ եւրոպական պետութիւններից, ինչպէս նաև մի քանի տարի յետոյ, իշխան Կուզայի օրով, երկու ցեղակից նահանգների միաւորութիւնը Ռումանիա անունով: 1859ին Վիլաֆրանկայի խաղաղութեամբ իտալական երկրների մեծ մասը Աւստրիայից բաժանուեցան և միացան Պիէմօնտի փոքրիկ թագաւորութեան հետ: Եթէ այն ժամանակ Նապօլէօն Գրդ կայսրը, իւր մեծութեան վերին ծայրը հասած, Սալօյիան և Նիցցան Ֆրանսիայի հետ միացրեց, իւր աշխարհակալական ձգտումները վարսդուրելու համար՝ դարձեալ ազգայնութեան սկզբունքը հանդէս բերեց, ապացուցանելով որ յիշեալ երկրները, մանաւանդ Սալօյիան, Ֆրանսիական հողեր են: Այս միաւորութեանը օրինաւոր կերպարանք ստլու և ապագայում պատասխանատուութիւնից ազատ մնալու համար՝ նա հարկաւոր համարեց նախապէս յիշեալ երկրների ժողովուրդների հաճութիւնն առնել, և ապա իւր դիտաւորութիւնը գլուխ տանել: 1866ին Կէօնիգզրէցի և Սադովայի յաղթութիւնները մէկ կողմից Գերմանիայի միութեան

սկիզբը դրին, և միւս կողմից վենետիկը դարձրին խաղաղային և շունգարիային ինքնավարութիւն շնորհեցին. իսկ 1870ին Սէդանի ճակատամարտը մէկ հարուածով զլուխ բերեց գերմանական ազգի միութիւնը Պրուսիայի նախագահութեամբ և խտայական ազգի միութիւնը Հռոմ մայրաքաղաքով:

Յունաստանի, Ռումանիայի, Սերբիայի և Մօնտենեգրոյի շարժողութիւնները ցոյց տուին, որ ինքնաձանաչութեան զգացմունքը զարթեցաւ արեւելեան քրիստոնեայ ժողովուրդների մէջ, որոնք վաղ թէ ուշ պիտի ձգտէին ազատուիլ տաճկական իշխանութիւնից և անկախ քաղաքական մարմիններ կազմել կամ միանալ արդէն կազմուած փոքր իշխանութիւնների հետ: Սամանեան Դուռը, փոխանակ զանազան հաթթիներով խոստացած վերանորոգութիւնները անկեղծութեամբ զլուխ բերելու, փոխանակ համահաւասարութեան սկզբունքին հետեւելով իւր այլացեղ ու այլադաւան հպատակների սիրտը գրաւելու, ինչպէս որ պահանջում էին նորա բնական շահերը, իւր ընթացքով աւելի ևս զրգռեց նոցա ազգայնութեան զգացմունքը և զանազան քաղաքական ցոյցերի առիթ տուաւ. 1862ի Տուրքոսի հայերի շարժողութիւնը, 1866ի Կրետէի յոյների ապստամբութիւնը Դրան ապօրինի քաղաքականութեան հետեանք են: Զուր Աւստրիան, Սաղովայից յետոյ, ազատ կառավարութեան օրինակը ցոյց տուեց իւր դրացի պետութեանը. Թուրքիան այնու ամենայնիւ շարունակեց առաջուան ճանապարհով գնալ, և ինչ որ էլ ասեն արտաքին գրեթե զուրութիւնների մասին, Հերցեգովինայի և Բոսնիայի վերջին ապստամբութեան պատասխանատուութիւնը մեծ մասամբ Դրան վրայ է ընկնում: Բոլղարիայում գործուած անգթութիւնները հրդեհը աւելի ևս սաստկացնում են. Սերբիան և Մօնտենեգրոն զէնք են բարձրացնում իրանց արեւակիցների պաշտպանութեան համար, բայց չկարողանալով օսմանեան զօրութեան դէմ դնել, սեղի են տալիս. և ահա սլավոնական ազգերի ամենազօրաւոր ներկայացուցիչը, Ռուսաստանը, երկար բանագնացութիւններից յետոյ, որոնք ոչինչ գործնական հետեանք չեն ունենում, որոշում է պատերազմ հրատարակել Թուրքիային:

Այժմեան պատերազմը, որ ազատութեան գաղափարի համար մղուած պատերազմ է, չէր կարող համակրութիւն չգտնել ճշուած ժողովուրդներին ցաւակցող ազգերի կողմից և ի՞նչ Եւրոպական պետութիւններից մի քանիսը, զլիսաւորապէս

Անգլիան և Աւստրիան, որոնց շահերը պինդ կապուած են օսմանեան կայսրութեան գոյութեան հետ, կասկածական աչքով են նայում Ռուսաստանի շարժողութեան վրայ, պատճառն այն է, որ չեն կարողանում հաւատ ընծայել այս վերջին պետութեան անշահասիրութեանը և կարծում են թէ նորա զէնք բարձրացնելու նպատակը աշխարհակալութեան ձգտումներն են: Սակայն Ռուսաստանը, պատերազմը հրատարակելուց առաջ և յետոյ, Աղէքսանդր Բ-րդ կայսեր բերանով յայտնեց թէ ինքը հեռու է ամէն տեսակ աշխարհակալական դիտաւորութիւններից և թէ զէնքի դիմելու միակ նպատակն է առեւելեան քրիստոնեաների թշուառ վիճակի բարւոքումը:

Եւրոպայի յառաջադէմ մամուլը, որ սկսում է գնահատել այն ազգի արժանաւորութիւնները, որին նախախնամութիւնը նշանակել է մի նշանաւոր դեր խաղալ ապագայում փոքր Ասիայի ժողովուրդների մէջ, քարոզում է որ չպէտքէ խորութիւն անել օսմանեան կայսրութեան հպատակ քրիստոնեաների մէջ, լոկ բալկանեան թերակղզում բնակող սլավոններին անկախութիւն կամ ինքնավարութիւն շնորհելով, այլև միւս քրիստոնեայ ժողովուրդներին, հայերին, յոյներին, որոնք նոյնքան ձեռնառուութեան կարօտ և համակրութեան արժանի են¹⁾:

¹⁾ Զարմանալի է որ ռուս պարբերական հրատարակութիւններից առաջին անգամ յօդուտ հայոց ձայն բարձրացրեց այն լրագիրը, որ մինչև վերջին ժամանակները առանձին համակրութեամբ չէր խօսում մեր ազգի մասին—«Московскія Вѣдомости»: Դեռ անցեալ տարի կոստանդնուպոլսում գումարուող դեսպանախորհրդի պարապմունքների վրայ խօսելով, Մոսկվայի լրագիրը, ի հարկէ արտաքին պայմաններից դրդած, հայոց համար էլ մնացած արեւելեան քրիստոնեաների հաւասար իրաւունքներ պահանջեց հայերը միշտ հաւատարիմ և հնազանդ են եղել Բ. Գրան, ասում էր նա մօտաւորապէս, և երբէք չեն ապստամբել օսմանեան պետութեան դէմ. միթէ միջազգային դեսպանախորհրդում ոչ ոք չի պահանջիլ հայոց համար ամենաանհրաժեշտ իրաւունքներ միայն այն պատճառով, որ այդ ազգը թէև տանջվում ու չարչարվում է, բայց միշտ համբերում է և երբէք չէ ապստամբում: Մի և նոյն ժամանակ Մոսկվայի լրագիրը զանազան լուրեր ու տեղեկութիւններ էր հաղորդում Թուրքիայի հայոց զրութեան վրայ, արտատպում էր յօդուածներ և նամակներ տաճկական հայ լրագրերից:

Այնուհետև միքանի միւս լրագրերն էլ սկսան զբաղուիլ հայկական խնդրով, հրատարակելով հայոց մասին զանազան քաղաւածներ հայ և եւրոպական լրագրերից և հերքելով այն ծուռ գաղափարները, որ կազմուել են այս աշխատասէր և ընդունակ ազգի վրայ: Այս կողմից առանձին ուշադրութեան արժանի են «Православное Обозрѣніе» ամսագրի մարտի համա-

Ճշմարիտ է, հայերը, իբրև աշխատասէր, տոկուն և խնայող ժողովուրդ, խաղաղասէր բնաւորութիւն ունին և համարեա երբէք բռնն միջոցների չեն դիմել իրանց իրաւունքները պաշտպանելու կամ նորանոր արտօնութիւններ ձեռք բերելու: Բայց մի՞թէ քաղաքականութիւնը իրաւունք պիտի համարի իրան անտես անել այն օրինաւոր ձգտողութիւնները, որ խաղաղական միջոցներով են արտայայտուում և միայն այն ջանկութիւններին լրումն տալ, որոնք ղէնքի զօրութեամբ են պահանջվում: Մի՞թէ եւրոպական դատարանի առաջ բարձրաձայն աղաղակը և հրացանը աւելի մեծ նշանակութիւն ունին քան համեստ խօսքն ու զրիչը: Արդէն անցեալ տարի Թուրքիայի հայերը իրանց ներկայացուցչին՝ Ներսէս պատրիարքի միջնորդութեամբ արեւելեան ճգնաժամին վախճան տալու դիտաւորութեամբ Կոստանդնուպօլսում դումարուած դեսպանախորհրդի ուշադրութիւնը հրաւիրեցին իրանց վրայ այն հիմունքների համեմատ,

բում հրատարակուած երեք նամակները: Հեղինակը, Ֆէօֆան եպիսկոպոսը, որ տասը տարուց աւելի բնակել է Արեւելքում իբրև ռուսաց դեսպանատան մօտ անձն, հետեւապէս և հիմնաւոր կերպով ծանօթ է Թուրքիայի ներքին դրութեանը, տառապիւրում է դործը առանց արիւնհեղութեան վերջացնելու համար, Սերբիային և Մօնտենեգրոյին մի քանի երկրներ աւելացնել, իսկ Բուլղարիային, Բօսնիային և Հերցեգովինային չնորհել ինքնավարութիւն, Թուրքիային հարկ վճարելու պայմանով: Սակայն հեղինակի բռն կարծիքով աւելի լաւ կը լինէր ոչնչացնել Թուրքիայի պետութիւնը, կայսրութեան եւրոպական նահանգներից առանձին սլավոնական թագաւորութիւններ կամ դաշնակցական իշխանութիւններ կազմելով, Կոստանդնուպօլսը Ֆրանկֆուրտի նման ազատ քաղաք դարձնելով, իսկ փոքր Ասիայում վերականգնելով հայկական թագաւորութիւնը: Հեղինակը, իբրև խնդրին տեղեակ անձն, հերքում է այն կարծիքը, որ իբր թէ Թուրքահայտակ քրիստոնեաները անպատրաստ են քաղաքական կեանք վարելու: արեւելեան քրիստոնեաների նկատմամբ այս աննպաստ կարծիքը պաշտպանում ու տարածում է խորամանկ Անգլիան, որ յարմար ժամանակի է սպասում այդ երկրները կռու տալու (?)

Նոյն մտքով խօսեցաւ Շ. Սերբ. Յէժ. լրագիրը մայիսի 1-ի առաջնորդող յօդուածի մէջ, ուր առաջարկվում է նոյնպէս եւրոպական Թուրքիայում բնակող սլավոններին և յոյներին անկախութիւն տալ, իսկ Ասիայում — հայերին: Պետերբուրգի լրագրի հայերին ցոյց տուած համակրութիւնը նորանով աւելի զարմանալի է երևում մեզ, որ մի քանի ժամանակ առաջ վէճէր բացուել հայերի առիթով «С. П. Вѣдомостей» և «Голосъ» մէջ, վիճաբանութիւն որի մէջ երկրորդ լրագիրը պաշտպանեց հայերին առաջինի անիրաւ յարձակմունքների դէմ:

որ այնպէս դեղեցիկ կերպով արտայայտուած են Սէթ Աբգարեանի նոյն խորհրդի անդամներին մատուցած յիշատակագրի մէջ. և եթէ այսօր, այս փոթորկալի միջոցին, հայերը Կրիտէի, Թեսաղիայի և Եպիրոսի յոյների պէս աղմուկ չեն բարձրացնում, չնայելով Վանի, Մուշի և ուրիշ հայ քաղաքներում զործուած անօրէնութիւններին, պատճառն այն է՝ որ նոքա անխռով նայում են ապագայի վրայ, իրանց անբռնաբարելի իրաւունքների պաշտպանութիւնը յանձնելով եւրոպական Արիստաքոսի դատարանին, որ մերձաւոր ապագայում, Թնդանօթի ձայնը լռելուց յետոյ, կանչուելու է արեւելեան քրիստոնեաների բաղդը վճռելու:

Այս համարի «Տասնեկններորդ դարու նշանաբան» յօդուածի մէջ մենք ազգութեան մասին խօսելով յայտնեցինք այն միտքը, որ ոչ ոք կարող չէ գոյութեան իրաւունքից զրկել այն ազգին, որի ուսերի վրայ բարձած էր անցեալում քրիստոնէական դադափարի համար տուած պատերազմի ծանրութիւնը, և որին, նոյն իսկ արեւմտեան ազգերի կարծիքով, վիճակուած է ապագայում նոր քաղաքակրթութեան միջնորդ հանդիսանալ եւրոպական և ասիական ազգերի մէջ: Բացի սորանից հայերը, աշխարհիս ամենահին ազգերից մինը, նոր ժամանակներում ցոյց տուին, թէ իրանց կենսական ոյժը չէ սպառուել, այլ արեւի ջերմութիւնից և ջրի խոնավութիւնից զուրկ տունկի պէս երկար ժամանակ թառամած վիճակի մէջ են մնացել՝ նոր զօրութեամբ զարդանալու ու բարդաւածելու համար: Հազիւ կէս դար կայ, որ այդ արեւի ջերմութիւնը սկսաւ տաքացնել Հայի թմրած մարմինը և ջուրը կազդուրել նորահոգին, և ահա այսօր այդ մարմինը կենդանութեան նշաններ է ցոյց տալիս, այդ հոգին արձակվում է դարեւոր տղիտութեան կապանքներից: Կարճ միջոցում կազմուեցաւ մի նոր հայկական լեզու, նոր մտքերի և քաղաքակրթութեան թարգման, դիւթական զօրութեամբ յարութիւն առաւ մի նոր զրականութիւն, որ թէև դեռ մանուկ, սակայն խոստանում է աճել և դեղեցիկ պտուղներ արտադրել: Ամէն տեղ բացուեցան և բացվում են ուսումնարաններ, առանձին խնամք է տարվում իդական սեռի դաստիարակութեան վրայ, որի կրթութիւնից կախուած է մեծ մասամբ ազգի ապագան: Մնում է մեզ այս ճանապարհով ընթանալ, առանց երբէք վհատելու, առանց փոքրորդութեամբ տեղ տալու այն խոչընդոտների առաջ, որոնց կարող ենք հանդիպել մեր վերածնութեան շաւղի վրայ.....

Քննելով ուշի ուշով անցեալ դարերի պատմութիւնը, մենք տեսնում ենք, որ Հայն եղել է միշտ աշխատասէր երկրագործ իւր հայրենիքում, գործունեայ վաճառական իւր երկրի սահմաններից դուրս. անխոնջ գործակատարի և միջնորդի դեր կատարելով այն ազգերի համար, որոնք իրանց հեռաւորութեան պատճառով անծանօթ էին միմեանց, նա փոխանակում էր հեռաւոր երկրների բնական կամ արուեստական արդիւնքները, և շրջում էր քաղաքակիրթ աշխարհի բոլոր կենտրոնները. նա ուսանում էր ազգերի լեզուները, որոնց ծառայում էր իբրեւ թարգման, և ամէն տեղ ուսումնասիրում էր տնտեսութիւնը և արուեստները: Ոչ մի երկիր օտար չէ եղել և չէ նորա համար. բոլոր ազգերը մի որևիցէ յիշատակ ունին նորանից: Բաւական է փոքր ինչ ուսումնասիրել ազգերի գաղթականութիւնների պատմութիւնը, որ համոզուինք, թէ Ասիայի հիւսիսային և արեւմտեան մասերում, և ամբողջ Եւրոպայում զանազան ժամանակներ տեղաւորուել են Հայաստանից դուրս եկած կամ նոյն երկրի վրայով անցած գաղթական ժողովուրդներ: Միւս կողմից հնագոյն պատմական յիշատակարանները և աւանդութիւնները հաստատում են, որ Հայաստանը հիւրասիրել է իւր սահմաններում այլ և այլ ժողովուրդներ ու ցեղեր, ասորեստանցի, քաղդէացի, եբրայցի, քանանացի, հնդկ, սկիւթացի, թեսաղացի, յոյն, մարական, պարթեական և մինչև անգամ չինեական գաղթականներ: Այս բոլոր ցեղերը, պահպանելով նախ իրանց սեպհական սովորութիւնները և բնիկ բարբառը, հետզհետէ խառնուեցան ու ձուլուեցան աիրապետող հայկական ցեղի ու լեզուի հետ, որ բնականաբար փոփոխուեցաւ ու հարստացաւ նոցանով: Քրիստոնէական կրօնը սրբագործեց երկար դարերի աշխատանքը, և այնքան այլասեռ տարրերից կազմեց միմիայն ժողովուրդ, որ Գրիգ դարու սկզբում բռնում էր մի աւելի ընդարձակ տարածութիւն քան այժմեան Ֆրանսիան, բաժանուած քսան նահանգների և վեց հարիւր քսան գաւառների, քառասուն հազար քաղաքներով և գիւղերով, որոնց պահպանութեան համար հարիւր քսան հազար մարդ միշտ գէնքի տակ էին: Յաջորդ դարերում, հազար հինգ հարիւր տարուան ընթացքում, Հայաստան աշխարհը բոլորովին կերպարանափոխ եղաւ. նա ենթարկուեցաւ քաղդի ամէն տեսակ հարուածներին և հաճոյքներին. նոր ազգեր եկան և տիրեցին Հայաստանին, որի հողի վրայ մինչև այսօր էլ բնակում են. կրօնը և լեզուն իբրեւ մի անյտղթելի պարիսպ բարձ-

բանալով օտարի և բնիկ երկրացու մէջ, մատնել է նորեկներին Հայաստանի երկիրը, պահպանելով միշտ հայի համար իւր սիրելի հայրենիքը: Այսպէս հեռանալով, մինչև անգամ քշուելով իւր բնիկ երկրից, Հայն իւր հետ է տանում իւր ամենաթանգ ժառանգութիւնը. նա մշակում է Հայրենիքը իւր հարուստ բարբառի մէջ, յարգում է նորան իւր կրօնի մէջ, ուսումնասիրում է իւր քաղցր յիշատակների մէջ և սլաշտում իւր սրտի մէջ: Այս հայրենասիրութիւնը, չնայելով իւր մի քանի որդոց մոլորութեանը և մի քանի ուրիշների սառնասրտութեանը, քառասուն չորս դար շարունակ առաջնորդել է հայ ազգին ամէն տեսակ արկածների միջով, բնական և քաղաքական փոթորիկների միջում, այնպիսի ազգերի շրջանում, որոնք իրանից յետոյ են ծնել և իրանից առաջ մեռել են¹⁾:

Եւ այսպիսի ազգի համար կարելի է ասել թէ մեռել է, կարելի է ասել թէ նա ոչինչ ապագայ չունի, ինչպէս որ համարձակում են հաստատել մի քանի անձինք, որոնք վայրիվերոյ կերպով են նայում խնդրի վրայ: Աւեր առաջ ունենալով գլխաւորապէս հայ ժողովուրդի այն մասը, որ իւր բնիկ սահմաններից դուրս օտար երկրի տակ է թափառում, զուրկ սեպհական քաղաքական կեանքից ու երկրից, զբաղուելով ըստ երևոյթին միայն նիւթական խնդրով, վաճառականութեամբ և արուեստներով, այդ խորիմաստ փիլիսոփաները դժուար չեն համարում եղբակացնել թէ հայի կենդանութիւնը մի անբնական երևոյթ է, և թէ նորա կատարեալ անկումն ու կորուստը ժամանակի խնդիր է միայն: Նոքա մոռանում են որ Հայաստանի բուն սահմաններում բնակում է երեք միլիոնից աւելի հայ ժողովուրդ, որ չնայելով տեսակ տեսակ քաղաքական և բնական յեղափոխութիւնների, չնայելով դարեւոր հալածանքների և հարստահարութիւնների, այնու ամենայնիւ պինդ կապուած է իւր երկրի հետ, որ նա մշակում է, թէև իւր աշխատութեան արդիւնքը շատ անգամ օտարի կամայականութեան զոհ է գնում, և ամէն տեսակ փորձութիւնների տանելով հաւատարիմ է մնում իւր կրօնին ու լեզուին, որոնք քաղաքական կեանքից զուրկ ժողովուրդի համար միշտ ու ամէն տեղ զօրաւոր նեցուկ են եղել ազգութեան պահ-

¹⁾ Տես Հ. Ղ. Աւշանեանի Մուրատեան վարժարանի աշակերտների պարգևաբաշխութեան առիթով խօսած ֆրանսերէն ճառը, նաև Յուլիկը:

պանութեան համար և հաստատուն խարխալ ազգի ապագայ գոյութեան համար:

Մի ուրիշ ուշադրութեան արժանի խնդիր: Յայտնի է որ մարդու բնական է միշտ ձգտել դէպի անկախութիւն, ձգտում՝ որ կատարելապէս բաւականութիւն է ստանում միայն այն հասարակութեան մէջ, ուր սեպհական քաղաքական կեանք կայ: Իսկ այնտեղ, ուր ժողովուրդը զուրկ է այս վերջին բարիքից, բնական է որ նա ուրիշ միջոցի ղիմէ ցանկացած անկախութիւնը ձեռք բերելու, և այդ միջոցը նիւթական ապահովութիւնն է, որ մասամբ երաշխաւորում է քաղաքական ապահովութիւնից զուրկ հասարակութիւններէ բարոյական գոյութիւնը: Այս է պատճառը, որ հայ ժողովուրդի մի մասը, գլխաւորապէս նա, որ զանազան ժամանակներում մայր հայրենիքից գաղթել է օտար աշխարհներ և երկրի հետ մշակելի հողն էլ է կորցրել, անձնատուր է եղել արուեստների և մանաւանդ վաճառականութեան, համարեա միակ ելք գաղթական հայի նիւթական և բարոյական ապահովութեան համար: Այս ծանրակշիռ հանգամանքի վրայ պարտապատշաճ ուշադրութիւնը չդարձնելով օտարները ռուսական մամուլի շնորհիւ՝ սովոր են ընդհանուր հայ ազգի վրայ նայել իբրև մի այնպիսի ժողովուրդի վրայ, որ ղիտէ միայն հարստահարել այն հասարակութիւնները որոնց շրջանում ապրում է: Այս կարծիքի անիրաւութիւնը այնքան ակնհայտ է, որ հազիւ թէ հարկ լինի հերքել նորան: Թողնենք հայ ազգի մեծ մասը որ իւր հայրենի երկրումն է բնակում և որնոր շարունակում է առաջուան պէս երկրագործութեամբ և արուեստներով պարսպիլ, առնենք նոյն իսկ գաղթական հայերին և կը տեսնենք որ նոքա, ուր որ քիչ թէ շատ բազմութեամբ են բնակում, բացառապէս միայն վաճառականութեամբ չեն պարսպում: Ընդհակառակն, շատ հայեր նշանաւոր են եղել և են իրանց գործունէութեամբ կեանքի զանազան ասպարէզներում: Թուրքիայի, Ռուսաստանի և Պարսկաստանի հայ հասարակութիւնները հռչակաւոր պետական և զինուորական անձինք են առել և այսօր էլ տալիս են յիշեալ պետութիւններին, որոնք վարդաբրում են նոցա պատմութեան էջերը և պատիւ են բերում հայ անուան. շատ հայ գլխականներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, ճարտարապետներ, պատկերահաններ, իրանց տաղանդով՝ օգուտ են բերել այն հասարակութիւններին որոնց մէջ հաստատել են իրանց բնակութիւնը: Իսկ այնտեղ, ուր հայ գաղթականները միջոց

են ունեցել երկրի մշակութեամբ ղեաղուել, հողագործ երկրներում, ամբողջ հայ հասարակութիւններ ամենամեծ յաջողութեամբ նուիրել են իրանց այս ազնիւ գործին:

Սակայն զիցուք թէ վերոյիշեալ պակասութիւնները կան հայ ազգի մէջ, զիցուք թէ շահասէր, նախանձոտ և ուրիշ վատ տրամադրութիւնների տէր անձինք պակաս չեն մեր մէջ: Ի՞նչ նշանակութիւն ունի այդ: Մի՞թէ կարելի է ասել, թէ այդ մոլութիւնները բնիկ և յատուկ են հայերին, մի՞թէ կարելի է հաստատել, թէ նոքա միշտ եղել են և կը մնան մեր մէջ իբրեւ մի ժառանգութիւն, որ Հայկի որդիքը ստացել են իրանց նախահայրերից: Ոչ, քաւ լիցի. այդպիսի կարծիք յայտնողներին պատմութիւնը ձեռներս առած կը պատասխանենք, որ մեր ազգի առաջնորդները, ընդհակառակն, ամէն տեսակ առաքելութիւնների օրինակները թողել են մեզ. Հայկիներ չնչիլ է մեր մէջ անկասութեան ոգին, Արամը ժառանգել է մեզ անձնուէր հայրենասիրութիւն, Արտաշէսներն ու Տիգրանները — անվհեր քաջասրտութիւն, Տրդատներն ու Ներսէսները — աշխարհաշինութիւն, Ղուամշապուհներն ու Սահակները — ուսումնասիրութիւն, Վարդաններն ու Վահանները — անընկճելի արիւթութիւն, Արմաբատները — անպայման հաւատարմութիւն, Աշոտները — քրիստոնէական ոգորմածութիւն և այլն: Իսկ վերոյիշեալ մոլութիւնները և ուրիշ վատ տրամադրութիւններ, իրանց մեկնութիւնը գտնուում են Հայաստանի պատմական բաղդի մէջ, նոքա հեռեանք են այն ստրկական վիճակին, որի մէջ հազար տարուց աւելի գտնուել է հայ ազգը. խարդախ պարսիկը, նենգաւոր յոյնը, անգութ արաբացին, գաղանաբարոյ թաթարը, վերջապէս բարոյական ակտերով վարակուած թուրքը այնքան մոլութիւններ են սերմանել մեր մէջ, որ այսօր զարմանալի է, թէ ինչպէս կարողացել է Հայը իւր նախնական առաքելութիւններից մի քանիսը պահպանել, գերդաստանական կեանքի անարատութիւնը, անխոնջ ու անկուշ աշխատասիրութիւնը, առատաձեռնութիւն ազգային գործքերի մէջ, ազնւութիւնը: Մեծ անխրաւութիւն է առհասարակ այս կամ այն վատ յատկութիւնը ամբողջ ազգի ճակատին դրոշմել: Եւ այն երկչոտ է, հայը զէնքի շառաչիւնից զարհուրում է, կարող է մտածել մեր անցեալին ու ներկային անձանց ծառայականը, որովհետեւ մեր բազուկները վաղուց է որ չեն մարգվում զէնք բանեցնելու: Սակայն ոչ միայն հեռաւոր անցեալը բողոքում է այդ հայեացքի դէմ, այլ նոյն իսկ նոր ժա

մանասների իրողութիւնները. վկայ են ասածիս Արցախու (Ղարաբաղի) մէլիքները, որոնք մինչև այս դարու առաջին տարիները սուրը ձեռներին կռւում էին պարսկական տիրապետութեան դէմ. վկայ են դարձեալ Տաւրոսի մի խումբ հայերը, որ ահա հինգ դար շարունակ մի տեսակ անկախութիւն են վայելում իրանց լեռների շնորհով: Դեռ շատ ժամանակ չկայ, որ Թուրքիայի հայերը պահանջում էին Բ. Դռնից, որ զինուորական հարկը վերացուի իրանցից, խոստանալով օրէնքի համեմատ զէնքով պաշտպանել պետութեան սահմանները՝ հաւասար երկրի թուրք ազգաբնակչութեանը: Ստրկութիւնը ապականում է մարդկանց բարքը, տգիտութիւնը շատ վատ սովորութիւնների է մոցնում նոցա մէջ. քաղաքակրթութիւնը և ազատութիւնը աղնուացնում է նոցա և վատ տրամադրութիւնները ջնջում:

Այս է ներկայումս և հայոց բռնած ընթացքը: Ազգի մեծագոյն մասի ցոյց տուած ջանքերը ազգային դատարարական գործի մէջ երաշխաւորում են նորա ապագայ յառաջադիմութիւնը քաղաքակրթութեան ասարիզի մէջ: «Չեմ վախենում ասել, որ Հայաստան աշխարհին ուրիշ ամէն ազգից առաջ մի առանձին բաղդ է վիճակուել, ասում է Ալիշանեանը վերոյիշեալ ճառի մէջ, և որ աւելին է այդ բաղդը դեռ իւր վախճանին չէ հասել: Մի գաղտնիք, մի խորհուրդ չէ, այլ հաստատուն համոզմունք, արմատացած հայ ժողովրդի մէջ, որ իրան մնում է դեռ ևս մի դեր խաղալու, մի բաղդաւոր դեր կատարելու այս աշխարհում: Ամենայն ինչ չէ աւարտուել Հայի համար. մի հրաշալի դուռ պիտի բացուի նորա առաջ մերձաւոր ապագայում, եթէ չեմ սխալվում. այդ դուռը երկար ժամանակ փակ չի մնալ...

Արդ ո՞րն է այն բաղդաւոր դերը, որ Հայ ազգին վիճակուած է լցուցանելու աշխարհի այն մասում, ուր դրել է նորան նախախնամութիւնը: Օտարազգի ճանապարհորդները որոնք անձամբ ականատես են եղել հայ երկրին, հիմնաւորապէս ուսումնասիրել են նորա բնակիչների կեանքի պայմանները, հետապօտել են այս վերջինների յարաբերութիւնները կենակից կամ դրացի ժողովրդների հետ, միաբերան վկայում են թէ հայերը, այս համեստ ու աշխատասէր ժողովուրդը, արժանի են աւելի լաւ վիճակ ունենալու, թէ չնայելով իւր դարեւոր ստրկութեանը, որի մէջ դեռ ևս գտնվում է, հայ ազգը, իւր անասելի համբերութեամբ, իւր անխոնջ աշխատասիրութեամբ, աւելի խաղաղական միջոցներով քան բուռն պօրութեամբ, հաստա-

տուն կրթութիւնը ունենալով իրան նեցուկ և ոչ գէնքը՝ որի բաղդը փոփոխական է, վաղ թէ ուշ պիտի յաջողի ոչ միայն իւր դրութիւնը բարեղքել, այլև մտաւոր և բարոյական ազդեցութիւն ունենալ արևելեան ազգերի վրայ: Բազմաթիւ օտարական մատենագրներից բաւականում ենք այստեղ միայն մէկի վկայութիւնը առաջ բերել: Բարօն Հակոբ Տառնիսը իւր երեք իրերէ հատոր ճանապարհորդութեան յառաջաբանի մէջ այսպէս է որոշում հայ ազգի ապագայ նշանակութիւնը Արևելքի համար. «Ահա երկու առարկայ, որոնք արժանի են աւելի մեծ ուշադրութեան և աւելի մանրամասն հետազոտութեան. Նախ այն նմանութիւնը և ըստ երևութիւն նաև ազգակցութիւնը, որ երևում է Օսէաների սովորութիւնների ու կենցաղավարութեան և հին գերմանացոց մէջ, և ապա այն ծանրակշիռ դիրքը որ ներկայումս բռնում է հայոց ազգը: Բոլոր նշաններից երևում է որ հէնց այս ազգը առտուածային տեսչութեամբ ընտրուած է իբրև միջնորդ քրիստոնէութիւնը և քաղաքակրթութիւնը տարածելու Արևելքում: Տարակոյս չկայ որ մեծ պատմական համաշխարհական նշանակութիւն ունի այն հանգամանքը, որ այս քրիստոնեայ ժողովուրդը ցրուած է մի մեծ տարածութեան վրայ, Մարօկկօից սկսած մինչև Չինաստան, և միևնոյն ժամանակ նորա բոլոր անդամները կապուած են միմեանց հետ հասարակական, քաղաքական ու կրօնական կապերով և մի ազգային միութիւն են կազմում»:

Եւրոպական մամուլը իւր յառաջադէմ լրագիրների բերանով ճաճկական Հայաստանի համար ինքնավարութիւն ու ազատութիւն է պահանջում. ահա ինչ ենք կարդում օրինակի համար «Indépendance Belge» հոգաւոր լրագրի 178 համարում:

«Այսպէս, օրինակ, հայերի վերաբերութեամբ, որոնք չարարվում են տաճիկների ձեռքից ոչ պակաս քան թէ Բալկանեան պալատները, ասուել է թէ իբր ռուսները կամենում են ձեռք բերել այդ երկիրը (Հայաստանը) որ ապահովացնեն իրանց ճանապարհը դէպի Հնդկաստան ի վնաս անգլիացոց օգուտների: Դորանից աւելի սխալ բան չըկայ: Բայց ազատ Հայաստանը, քրիստոնեայ իշխանով, որ չլինի ոչ ռուս և ոչ անգլիացի, կը լինէր մի ճշմարիտ յառաջադիմութիւն քաղաքակրթութեան: Այդ օգտակար կը լինէր որչափ Ռուսաստանի համար նոյնչափ և Անգլիայի համար»:

Այս տողերը արտատպելով մենք ջերմ համակրութեամբ առջ ենք բերում այստեղ այն մի քանի խորհրդածութիւնները որ Պ. Վ. Բ. անում է այս առաջարկութեան առիթով:

«Հայոց ազգը ահա հինգ հարիւր տարի է նահապտակվում է տաճկական սարսափելի լծի տակ:

Նա բաղկանում է մօտ չորս միլիոն ժողովրդից:

Նա նստած է իւր սեփական նախնեաց արիւնով պաշտպանած երկրի վերայ:

Նա խիստ աշխատասէր և ընտիր երկրագործ ազգ է:

Նա խիստ ընդունակ է արուեստագիտութեան և վաճառականութեան:

Նա ընդունակ է նոյնպէս քաղաքական բարձր գործերի կառավարութեան, որի ապացոյց են բազմաթիւ բարձրաստիճան հայ պաշտօնեաները՝ Ռուսաւատնում, Տաճկաստանում և Պարսկաստանում:

Նա ընդունակ է նոյնպէս զինուորական ծանրակշիւ գործերին, որի ապացոյց են բազմաթիւ երևելի հայ զօրապետներ և զնդապետներ նոյն երեք տէրութեանց մէջ:

Նա ընդունակ է նոյնպէս Ֆինանսական (պրամական) մեծ հաշիւներին, որի ապացոյց են բազմաթիւ հարուստ հայերը, վաճառականները, բանկիրները, և նոյա խիստ ընդարձակ գործերը:

Նա ընդունակ է նոյնպէս բարձր գիտութեան, որի ապացոյց են գիտական Ներսիսյանում անուն ստացած հայ ուսումնականները:

Նա ընդունակ է նոյնպէս ընդհանուր լուսաւորութեան, որի ապացոյց են ազգային նոր մատենագրութիւնը և մանաւանդ լրագրութիւնը, ազգային բազմաթիւ ուսումնարանները և նոյնպէս բազմաթիւ ուսանողները Ներսիսյի բարձր ուսումնարաններում:

Նա ունի հարուստ և կատարելագործութեան ընդունակ նոր լեզու:

Նա ունի հին դատական լեզու և գիտնական արժանաւորութիւն ունեցող գրականութիւն:

Նա ունի հնադարեան քրիստոնէական կրօն:

Նա ունի բոլորովին անկախ ազգային եկեղեցի և ընդհանուր Հայրապետ:

Նա ունի, վերջապէս, փառաւոր անցեալ և փառաւոր պատմութիւն:

Այժմ բաղկատեղի հայոց ազգը ուրիշ իր նման ազգերի հետ՝

սերբիացիների, չէրնոգորցիների, ռումինացիների, և այլն, — ունին սրանք արդեօք բոլոր վերոյիշեալ յատկութիւնները: Դիցուք թէ ունին: Ուրեմն նորա բոլորովին հաւասար են հայոց ազգի հետ: Արդ՝ ինչն մի բռնուր զարադաշտիք (հազիւ 200 հազար), մէկ ու կէս միլիոնի չափ սերբիացիք, նոյնպէս սակաւաթիւ ռումինացիք կարող են ազատ լինել, իշխան և ինքնավարութիւն ունենալ, իսկ չորս միլիոնաւոր հայոց ազգը չը պիտի ունենայ մի և նոյնը:

Բարեբաղտաբար տաճկական Հայաստանի ազատութեան խնդիրը ներկայ պատերազմի շնորհով սկսում է աւելի և աւելի ուշադրութիւն և համակրութիւն գրաւել թէ Եւրոպայում և թէ Ռուսաստանում: Բայց այն բազմաթիւ յօդուածներից, որք տպուեցան և տպւում են այս խնդրի մասին անգլիական, ֆրանսիական և գերմանական լրագրում, նոյն իսկ ռուսական մամուլը վերջին ժամանակներում սկսեց աւելի յաճախ խօսիլ տաճկական Հայաստանի ազատութեան վերայ:

Բայց ինչ կազմակերպութիւն պիտի ստանայ ազատ Հայաստանը:

Ահա ինչ կազմակերպութիւն:

Տաճկական Հայաստանը կը կազմէ առանձին քաղաքական մի մարմին:

Նա կը հաստատուի Սուլթանին որոշեալ տարեկան հարկով:

Նորա իշխանը կը հաստատուի իր գահի վրայ Սուլթանի ֆիրմանով:

Նա կ'ունենայ սահմանադրական եղանակ կառավարութեան:

Նա կը լինի բոլորովին ազատ իր ներքին գործերի մէջ:

Նա կ'ունենայ որոշեալ թուով զօրք ներքին բարեկարգութեան համար:

Նա կը լինի բոլորովին չէզոք՝ Ռուսաստանի Տաճկաստանի և Պարսկաստանի միաբան պաշտպանութեան տակ:

Ո՞ւմ համար օգտակար է տաճկական Հայաստանի ազատութիւնը:

Այդ օգտակար է՝

Նախ հայոց ազգի համար, որը վերջապէս կազատուի դաւաճոր նեղութիւններից:

Երկրորդ՝ Տաճկաստանի համար, որը առանց գլխացաւութեան կը ստանայ իր հարկը, որը գուցէ և աւելի շատ կը լինի քան թէ մննում է այժմ սէրութեան գրպանը:

Երրորդ՝ Ռուսաստանի, Տաճկաստանի և Պարսկաստանի համար, որոնք այնուհետև չեն ունենայ պատերազմի պատճառ գոնեա իրանց այդ սահմաններում:

Չորրորդ՝ Ռուսաստանի և Անգլիայի համար, որովհետև կը վերանայ այնուհետև Հնդկաստանի վերաբերմամբ ունեցած կասկածը գոնեա այդ երկրի միջով և երկու տէրութեան փոխադարձ քաղաքական յարաբերութիւնները կարող են ստանալ աւելի բարեկամական ընթացք:

Հինգերորդ՝ վերջապէս ընդհանուր մարդկութեան համար, որովհետև չորս միլիոն ժողովուրդ, և այն բազմաթիւն հայոց ազգը, ստանալով կանոնաւոր քաղաքական կեանք, հարկաւ կը ձգէ իր նշանաւոր լուման նորա ընդհանուր առաջադիմութեան զանձանակի մէջ:

Ո՞ւր համար փնտսակար է տաճկական Հայաստանի ազատութիւնը:

Ոչոքի համար, որովհետև հայոց ազգի հանդարտ և չափաւոր բնաւորութիւնը քաղաքական գործերի մէջ յայտնի է ամբողջ աշխարհին:

Բայց ի՞նչ կասէ Տաճկաստանը:

Նա կը համաձայնուի, որովհետև նա պարտաւոր է վարձատրել վերջապէս հայոց ազգի բազմադարեան մեծամեծ ծառայութիւնները և անվերջով հաւատարմութիւնը: Եւ այդ չի լինի նորա համար շատ նոր բան, վասն զի նա իր յօժար կամքով արդէն տասն և վեց տարի առաջ տուել է իր հպատակ հայոց ազգին Սահմանադրութիւն և ինքնավարութիւն. հարկաւոր կը լինի աւելացնել միայն մի իշխան, երկրի որոշեալ սահմաններ, և այլն:

Իսկ եթէ չը համաձայնուի Տաճկաստանը:

Այն ժամանակ կարելի է պահանջել նորանից այդ համաձայնութիւնը, ինչպէս պահանջեցին և նա տուա Յունաստանի, Ղարաբաղի, Սերբիայի և Բուլղարիայի համար:

Վերջացնելով մեր խօսքը, մենք կաւելացնենք միայն, որ հայ հասարակութեան հասկացող մասի վրայ սրբազան պարտաւորութիւն է դրած ներկայումս ազգային և օտարական մամուլի միջնորդութեամբ արծարծել և մշակել այս զաղափարը, որպէս զի եւրոպական հասարակական կարծիքը լուսաւորուի և պատրաստուի ապագայ միջազգային խորհրդի համար, որ անշուշտ պիտի գումարուի օսմանեան պետութեան քրիստոնեայ հպատակների բազմը վճռելու:

ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԱՐԱԾ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐԻ ՄԷՋ: ¹⁾

Ա.

ՄԵԾՆ ՊԵՏՐՈՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Հայերը Ռուսաստանի հետ հաղորդակցութիւններ ունէին դեռ ժ.Ղ. զարից առաջ, բայց այս յարաբերութիւնները միմիայն առևտրական էին: Ամէնքից յառաջ Մեծն Պետրոս ուշադրութիւն դարձրեց հայերի վերայ. նա հասկացաւ, որ Հայոց ազգի ձեռքով կարելի է ուսաց իշխանութիւնը Անդրկովկասումը հաստատել:

Պէտք է կարծել, որ Մեծն Պետրոսը դեռ արտասահմանումը գտնուած ժամանակը ծանօթացաւ հայերի ձգտումներին և ընդունակութիւններին հետ: Հոլանդիայումը երիտասարդ կայսեր հետ ծանօթացաւ Չմիւսուսացի մի վաճառական Աբրո անունով, որին Պետրոսը վերջերումը հրաւիրեց Ռուսաստանումը առևտուր սկսել:

1701 թուականին ամառը, երբ Պետրոսը գտնվում էր Սմոլենսկումը, մի քանի հայ պատգամաւորներ ներկայացան նորան և առաջարկեցին իրեանց ազգը պարսկական լծից ազատելու միջոցներ: Այդ պատգամաւորներին զլխաւորը՝ Խորայէլ Որիոս անունով հայը յայտնեց, որ հայերին ազատելու յօժարութեամբ համաձայն են օգնելու Աւստրիացոց կայսրը և Բաւարիայի կուրֆիւրստը (իշխան), բայց նոքա կարևոր են համարում ուսաց կայսեր գործակցութիւնը: Որիոսը խնդրում էր միայն 25000 զօրք, որոց պահպանութիւնը խոստանում էին իրանց վերայ առնել հայերը:

¹⁾ Այս յօդուածի ուղարկական թարգմանութիւնը նոյն իսկ ձեռագրից տպվում է «Тифлисский Вестник» րագրում:

«Մեր առաջնակարգ մարդիկը, ասում էր Որիոսը, ամենայն զորութիւն գործ կը դնեն, որ անձնատուր լինին Մոսկովի մեծ թագաւորին: Հէնց նոքա լսեն ուսաց զօրքի մօտենալը թէ ոչ, 24 ժամի մէջ անհաւատներին կը հալածեն և 15 օրուայ մէջ բոլոր երկրին կը տիրեն: Զօրքը պէտք է Շամախու վերայ գնայ, որովհետեւ այդ մեծ վաճառաչահ քաղաքը ամրացած չէ. այդտեղ շատ հայեր կան բնակեցրած և այդ է Հայաստանի գլխաւոր բանալին. Հայոց գլխաւորները կը հաւաքուին իւրեանց զօրքերովը Նախիջևանումը և վերցնելով թագաւորական զրօշակը՝ կերթան թշնամու վերայ: Երևանն առնելը հեշտ է, որովհետեւ այնտեղ շատ հայ բնակիչներ կան և վառօդարանն ու այլ պաշարները հայոց ձեռքին է: Հայոց ախարհքումը 17 նահանգ հայ, որտեղից կը հաւաքուի 116000 զօրք, Թուրքիայի հայերն ևս կօգնեն իրանց պարսկահպատակ եղբայրներին: (տես Ист. Россіи. С. Соловьева հմտ, Ժ.Ը. երես 53.)

Անկասկած ձեր արքայական մեծութեան յայտնի է, գրում է Որիոսը իւր նամակի մէջ կայսերը, որ հին ժամանակը Հայաստանը ունէր իւր քրիստոնեայ թագաւորները և իշխանները, որոնք ի վերջոյ իւրեանց անմիաբանութեան պատճառաւ ընկնան անհաւատների լծի տակ: Մի մարգարէութիւն կայ (Հայոց մէջ), թէ վերջերումը անհաւատները կը խստաման և կը ստիպեն քրիստոնեաներին ընդունել իւրեանց անսխալ օրէնքը. այն ժամանակը Մոսկովի օգոստոսիաւ տանից կը վերկենայ մի մեծ թագաւոր, որ կը գերազանցի քաջութեամբ Աղէքսանդր Մակեդոնացոյն, նա կառնի հայոց թագաւորութիւնը և կազատի: Մենք հաւատում ենք, որ այս նախագուշակութեան կատարումը մօտիկ է»:

Ով որ ծանօթ է Մեծն Պետրոսի արևելեան հարցի վերաբերութեամբ ունեցած նպատակներին, նա անկարծիք կարող է գուշակել, թէ ինչքան ձեռնտու էր դրան այս առաջարկութիւնը: Մի բան միայն արգելք էր. այդ միջոցումը չվերական խիստ պատերազմն էր: Այս պատճառաւ Որիոսին յայտնեցին, որ թագաւորը բարեյօժարութեամբ ընդունում է առաջարկութիւնը, նա համաձայն է այդ գործը սկսել և զուլի տանել, բայց ոչ այժմ, ըստ որում հիմա չվերական պատերազմն է և մի նորն էլ սկսելը դժուար է. սակայն երբ չվերական պատերազմը կը վերջանայ, հայոց ազատութեանը ձեռք կը տրուի անպատճառ: Որիոսը ներկայացրեց Պետրոսին Հայաստանի քարտեզը և ջոյց տուեց, որ երկրի միակ բերդը այդ ժամանակը Երևանումն է: «Թող Աստուած օգնի ձեր զօրքին տիրել այդ քաղաքին և այն ժամանակը բոլոր Հայաստանին և Վրաստանին կը յաղթէք: Անատոլիայումը շատ յոյներ և հայեր կան. թուրքերը այն ժամանակը կը տեսնեն, որ այս է ուղիղ ճանապարհը դէպի Կ. Պօլս»:

Պետրոսը գնդապետի աստիճան տուեց Որիոսին և ուղարկեց յանձնարարութեամբ Եւրոպայ տեղեկանալ, թէ ինչ օգնութիւն կարող են անել Աւստրիացոց կայսրը և Բաւարիայի կուրֆիւրստը: Թագաւորը պահանջեց,

որ կուրֆիրսաճ օգնութիւն ուղարկէր պարսից դէմ Վեր զօրքը լաւ ինժինեաներով, զօրապետներով և զինուորական պաշարեղէնով:

Որիտք կատարելով այս յանձնարարութիւնը՝ վերադարձաւ Ռուսաստան 1707 թուին, և ստանալով կայսրից կարեւոր պատուիրաններ, գնաց Պարսկաստան իրրեւ պապի դեսպան: Այս ճանապարհորդութեան նպատակն այն էր, որ ամէն բանը իւր տեղումը մանրամասնաբար տեղեկանայ և զրգուի հայերին յօգուտ Ռուսաստանի՝ ընդդէմ պարսից: Մի քանի տարուց յետոյ, վերադառնալիս Որիտք մեռաւ Հաշտարխանումը, բայց նորա ցանած սերմը սկսաւ աճիլ: Ղարաբաղու հայերից 12000 զօրախումբ կազմուեցաւ, որոնք անհամբերութեամբ սպասում էին ռուսաց զաւտեանը: Հայոց հոգեւորականութիւնը դարձաւ Մեծն Պետրոսին և ինդրեց միջամտութիւն: Կայսրն էլ իւր կողմից պատասխանեց հրովարտակով: «Մեր կայսերական ողորմութիւնը և հնորհաւորութիւնը լինի պարսկաքնակ հայոց ազնուամիտ ազգին»: Հայերին յուսատրեցին կայսերական ողորմութեամբ, հաւատացին, որ թաղաւորը պատրաստ է իւր հովանաւորութեան տակն ընդունել նրանց, բայց պահանջում էին, որ նոքա՝ հայերը մի քանի ժամանակ սպասեն և այլն և այլն:

Թաղաւորական դեսպանն եկաւ Գանձասարու վանքը, որտեղ այդ 12000 մարդը հաւաքուած էին և սպասում էին ռուսաց կայսեր և զօրքի գալստեանը: «Եթ օր հայերը ուրախութեան տօներ կատարեցին, երբ որ իմացան, թէ ռուսաց թաղաւորը նրանց իւր հովանաւորութեան ներքոյ է ընդունում և յայտնեցին, որ եթէ թաղաւորը չի բարեհաճել նոցա օգնական զօրք ուղարկել, խնդրում են, զոնէ թոյլ տալ իւրեանց գաղթել Ասպից ծովի մօտ, ըստ որում էլ իւրեանք չեն ուզում այսուհետեւ մահմետականութեան լծի տակ մնալ, թէպէտ և պարսիկներն և օսմանցիք ևս հրաւիրում են իւրեանց մօտ»:

Մի քանի ժամանակից յետոյ հայերը նորից դարձան Պետրոսին և յայտնեցին, որ Ռուսաստանին համակրելու համար իրանք մշտական կռիւների մէջ են իւրեանց երկրի մահմետականների հետ: «Մինչև հիմա, գրեցին նրանք, չըջապատած լինելով չորս կողմից թշնամիներով, մենք որքան կարող էինք պաշտպանւում էինք, հիմա շատ մեծ օսմանցուի զօրք է եկել և շատ պարսից քաղաքներ է վերցրել»:

Այս վերջին դեսպանութիւնը չը գտաւ Պետրոսին կենդանի:

Դեռ չվեղեան թունդ պատերազմի ժամանակ Պետրոսը ուղարկելով Պարսկաստան Վոլինսկուն դեսպան (1715 թ.) ի միջի այլոց յանձնեց նորան և հետեւեալը. «համոզել Շահին, որ թոյլ տար Հայերին իւրեանց մետաքսը և կոկոնը բերել Ռուսաստան. իսկ եթէ խօսքերով և համոզելով չյաջողուի իրան, ապա չի կարելի արդեօք կաշառել Շահի մարդկանցը... Պատուիրեց. տեղեկանալ հայերի համար, թէ շատ են նրանք և որ կողմերումն են գտնուում, թէ կան արդեօք նրանցից նշա-

նաւոր անձինք ազնուականների կամ վաճառականների մէջ և թէ ինչպիսի համակրութիւն ունին գէպի իւր արքայական մեծութիւնը. սրանց հետ պէտք է, ասաց, քաղցրութեամբ վարուել և բարեկամացնել մեզ:»....

Իսկ երբ որ Պետրոսը տիրեց Գերբենդ և Բաքու քաղաքներին ու Գիլանու և Աստրաբադու գաւառներին, այն ժամանակը, (1724) հրամայեց Մատիւշկինին. «ամենայն կերպով աշխատեցէք հայերին և ուրիշ քրիստոնեաներին, եթէ կան, հրաւիրել և բնակեցնել Գիլան և Մազանդարան. իսկ մահմետականներին շատ հանգարտ կերպիւ, այնպէս որ ոչինչ չիմացուի, ինչքան կարելի է ոչնչացնել, գլխաւորապէս սուննիներին:» Միևնոյն ժամանակն էլ Պետրոսը ուղարկելով Բումեանցովին և Պոլիս Բարձրագոյն դռան հետ դաշնակցութիւն կապելու համար, յանձնեց նրան ի թիւս այլոց իմանալ, թէ արդեօք հայերը հեռու են ընկած Վրաստանից և այն ճանապարհից (Բաքուից մինչև Վրաստան), նոյնպէս և տեղեկանալ հայոց դրութիւնից և զօրութիւնից: Նորա գնալուց յետոյ կայսրը դրեց նրան. «եկան մեզ մօտ հայոց պատգամաւորներ և խնդրեցին, որ պաշտպանենք նրանց թշնամիներից:» Մենք յայանեցինք, որ զօրքով չենք կարող օգնել իւրեանց՝ Դռան հետ ունեցած պայմանին համաձայն, իսկ կասպեան ափունքներումը բնակուելու թոյլ տուինք նրանց և մեր յուսատրական հրովարտակն ուղարկեցինք: Եթէ թուրքերը այդ մասին ձեռք բան կասեն, դուք պատասխանեցէք, որ մենք ինքներս չենք հրաւիրել նրանց, հայերն իրանք մեզ՝ ինչպէս հաւատակցի՝ խնդրեցին մեր հովանաւորութեան տակն առնել իւրեանց: Մենք չէինք կարող ի պատիւ քրիստոնէութեան հայերին ինչպէս քրիստոնեաների բայ ասել:»... Դռան համար աւելի օգտակար է, եթէ հայերը դուրս գան, որովհետև նա այն ժամանակն առանց ընդդիմութեան նրանց հողերին կըտրի:»

Եւ այսպէս Պետրոսը վճռելով Եւրոպայի և Ասիայի մէջ առևտրական յարաբերութիւնների միջնորդ լինելու, աշխատում էր միացնել Ռուսաստանի հետ Ասալից ծովափնեայ գաւառները, և այս պատճառով շատ անդամ պատուիրում է իւր հրամանակատարներին, բոլոր նոր տիրապետած երկրներումը հայեր բնակեցնել և ուրքան կարելի է փոքրացնել մահմետականների թիւը: Քրիստոնէական սկզբունքի անուշովը, Պետրոսը իւր գործակալների ձեռքով զրգուում էր անդրկովկասեան հայերին և վրացիներին բնդհանուր սպստամբութեան՝ մահմետականութեան լուծը վայր ձգելու համար: Քրիստոնէութեան անուշով էլ վրաց Վախտանգ թագաւորը վաւերաբար կրօնական սկզբունքով 30,000 զօրքով, նոյնպէս և Ղարաբաղու մելիքները 12,000 զինուորով եկան և բանակ դրին Գանձակի մօտ, սպասելով թագաւորին և նրա հրամաններին: Այս քրիստոնեայ զօրքը ցրեծում էր, այնպէս կարծելով թէ մահմետականութեան բռնութիւնից ազատուելու գործն արդէն վերջացած է: Սոցա բանակումն էր Գանձասարու կամ Ղարաբաղու հայոց Նալի պատրիարքը, որը իւր կողմիցն էլ թղթա-

կից էր ռուսաց արքունիքի հետ և առհասարակ շատ օգնական էր Պետրոսի նպատակներին: Այս հոգևոր հովիւը թողել է մեզ համար մի քանի հատուկորէր յիշատակարաններ, վերագրեալ զինավտուութեանը: Յերկար ժամանակ սպասելուց և կոյսեր դալստեան վրայ մեծ յոյսեր ունենալուց յետոյ, գրում է նա, մեր մեղքը նրա դալստեան յառաջը կտրեց. (այսինքն մեր մեղաց պատճառաւ թագաւորը չեկաւ): Չգիտենք, ինչ պատահեցաւ, որ (ռուսները) վերադարձան: Ոմանք ասում են, թէ նոքա վերադարձան հիւանդութեանց և մի քանի այլ դիպուածներէ պատճառաւ, որոնցից զօրքը սաստիկ նեղութիւն կրեց. այլք ասում են, թէ սաստիկ շոքից նրանց հեծեալադօրաց ձիանքը կոտորուեցան, միւսները՝ թէ ալիկոծութիւն է պատահել ծովի վրայ և ուրախագի զօրքն ու պաշարը փչացել են, մի խօսքով շատ բան են ասում:

Պետրոսի անակնուշակ և յանկարծական վերադառնալու լուրը շատ սաստիկ տրտմութիւն պատճառեց յիշեալ զօրքերին և խիստ զօրացրեց մահմետականաց ոյժը: Թէպէտ թագաւորի դեսպանները հաւատացնում էին, թէ ռուսաց արշաւանքն էլի կը լինի առաջիկայ տարին, բայց այս խոստմունքները չկարողացան քրիստոնէից նախկին ոգևորութիւնը պահպանել: Վախտանքը վրաց զօրքով վերադարձաւ Թիֆլիս, որ անմիջապէս շրջապատեցին Նեղգիները և բնակիչներին կոտորեցին: Ղարաբաղի մելիքները իւրեանց զօրքերով քաջուեցան ներկայ Շուշուայ, Զանգեազուրի և Գանձակի գաւառների լեռները և փակուած անառիկ բերդերումը 7—8 տարուան ընթացքում չարաչար կռիւներ տուին իրանց աղատութեան համար թուրքաց, պարսից և լեռնականաց լեզէճներէ հետ: Հայոց այս կռիւը, որ զբողոքեց և չպաշտպանեց Պետրոսը, մի նշանաւոր տեղ է բռնում հայկական նոր պատմութեան մէջ:

Միւս մասը 1723 թուականին տեղափոխուեց ռուսաց նոր ափրապետած Գիլանու գաւառը, զիսկ այն տեղ, Նովաշիվի համոզմամբը մտաւ ռուսաց ծառայութեան մէջ, և լինելով մինչև 700 մարդ՝ մի քանի հարիւրեակ անկանոն խմբերի բաժանուեցաւ: 8 տարի սոքա ծառայում էին Գիլանումը, յետոյ Գերբենդումը, ապա Սուրը խաչ կոչուած բերդումը, իսկ վերջը՝ Ղզարում: Գիլանումը նրանց տրվում էր ռոճիկ տարին 15 մանէթ. (տես. Матер. для исторіи Кавказа, Буткова С. І. էր. 57 և հետեւեալ): Հայերից կաղմուեցաւ Ղրադունի գունդը, իսկ Վրացիներից՝ Հուսարեան րօտը:

Յայտնի է, որ Պետրոսն արդարեւ պատրաստվում էր երկրորդ պարսկական կռուի համար, բայց նա ուշացաւ, ցանկալով վերջացնել տաճկաց հետ այդ ժամանակը ծաղած անբաւականութիւնը: 1724 թուին հայերը սարսափով լսեցին, որ ռուսաց թագաւորը Տաճկաստանի դաշնադրութեան զօրութեամբը (12 յունիսի, 1724 թ.) իւրացրել է միայն Վասպից ծովի ափունքը, իսկ մնացեալ հայոց և վրաց գաւառները (Վրաստանը, Կրեանը, Ղարաբաղը, Ղազվինը, Թարվէզը և այլն), տուել է թուրքիային, որ խիստ

կատաղած է քրիստոնէական աշխարհի դէմ՝ ուղիղ դէպի ռուսները ունեցած համակրութեան մասին: Այդ ժամանակը շատ խնամներ, որոց թվումը և ֆարթալինայի իշխան Ալախտանդը շտապեցան փախչել Ռուսաստան: Պետրոսն ևս իւր կողմից չղաղարեց կոչել հայերին իւր նահանգները:

1724 թուի սեպտ. ամսին հրամանագրուեցաւ Ռումեանցովին. «որքան հնար է համոզել հայերին, որ գնան բնակուին Գիլանումը և մեր այն տեղի կողմերը, և եթէ դրանք բազմաթիւ լինին, կարելի է պարսիկներին հանել ուրիշ տեղ տանել, իսկ հայերին՝ պարսից տեղերը տալ»:

Հայերը զրգուռած կայսեր գործակալների ձեռքով՝ չորրորդ անգամ պատգամաւորութիւն ուղարկեցին Պետրոսի մօտ, որոնք խնդրում էին կամ զուլս բերել իրենց հայրենիքի ազատութիւնը և կամ բնակուելու տեղ նշանակել իրանց համար կասպից ծովի եզերքի ռուսական բաժնումը: «Թագաւորը նոյեմբերի 10ին, 1724 թուի, լինելով մահուան անկողնումը, կոչեց իւր մօտ հայոց պատգամաւորներին և մի քանի ժամ նրանց հետ խօսակցելով, վերադարձրեց նրանց իւր ոտորագրութեամբը՝ մի հրովարտակ տալով գեներալ Արապօտովի վրայ. պատուիրեց՝ թէ երբ հայոց պատգամաւորքը իրան կըհասնեն, ուղարկի անյապաղ նրանց հայրենիքը ջրի կամ ցամաքի ճանապարհով որպէս յարմար է, որպէս զի նոքա կարողանան առանց ուշանալու հասնել իւրեանց տները: Իսկ գեներալ Արապօտովին գրուեցաւ. «ըստ որում հայոց աղօղ մեղ խնդրեց, որ առնենք նրան մեր հովանաւորութեան ներքոյ և հրամայենք բնակուիլ մեր նոր սեպհականած պարսկական զաւառներումը և որոշենք իրանց համար յարմար բնակութեան տեղեր, ուստի այս պատուիրանագրովս հրամայում ենք քեզ, թէ որքան հայեր գան Սուրբ խաչի բերդը, իսկոյն և իսկ նրա մօտերքումը տեղեր յատկացրու, ուր կարող լինին դոքա բնակուիլ. մի և նոյն ժամանակն էլ ամենատեսակ օգնութիւն հասցրու դրանց, պահիր քո հզօր պաշտպանութեան ներքոյ և վարուիր այնպէս, որ այսուհետեւ ոչ մի գանգատ չդուրս գայ դրանցից, որովհետեւ մենք այդ հայոց աղօղին ընդունել ենք ինք մեր առանձին կայսերական ողորմածութեան և հովանաւորութեան տակ»:

Այս գգուալից փաղաքանքով ընկալած պատգամաւորները վերադարձան իւրեանց հայրենիքը և այն ինչ մի քանի հայ համայնքներ պատրաստվում էին զաղթելու, յանկարծ կայսեր մահուան լուրն եկաւ. 28ին յունվարի 1725 թուի մեծն Պետրոսը վախճանեցաւ:

Բ.

1725 թուին փետրվարի 11ին Սկատարինէ Ա. կայսրուհին իւր գահակալութիւնից տասն օր յետոյ հաստատեց Պետրոս մեծի հայերին վերաբերեալ յիշեալ հրամանագիրը: Ճիշդ մի տարի յետոյ էլ, 1726ին, 22ին փետրվարի, նա կրկին հարկաւոր համարեց իւր ուղադրութիւնը դարձնել հայերի վերայ: Նոյնպիսի հրովարտակներ և թղթակցութիւններ գրուեցան

այդ թուին հայոց կաթողիկոսին և ընդհանուր ազգի անունով, որոնցով հրաւիրում էին հայերին Ռուսաստանի սահմանները գաղթելու։ Պետրոսի մահից յետոյ արեւելեան հարցի բարդուած դրութիւնն էր այս հետեանքների յառաջ բերողը։ Երբ որ բարձրագոյն զաղտնի խորհուրդ եղաւ, փոխկանցլէր Օստերմանը մի հայեացք ձգելով տաճկաց և պարսից հետ ունեցած յարաբերութիւնների վերայ՝ առաջարկեց. «պէտք է ամէն հնարք դործ դնել հայ երիւն ու վրացիներին մեր կողմը դարձնելու»։ Այսու ամենայնիւ հայերն առանց այն էլ համակրում էին Ռուսաստանին և այդ պատճառով նոքա պատերազմում էին միևնոյն ժամանակ տաճկաց, պարսից և լեռնականների հետ։ Հայերը շատ անգամ են ջարդել տաճիկներին, գրում է կայսրուհուն իշխան Վասիլ Դօլգորուկին (1726 թուին.) նոքա ուզում են միանալ մեր զօրքի հետ, արտասուալից խնդրում են գոնեա մի փոքր զօրք ուղարկել իրանց, իսկ ես Ձեր կայսերական Մեծութեան հրամանագրից դուրս գալ չեմ կարող, որ չկատաղացնեմ տաճիկներին. ես ձեռիցս եկածի չափ Հայերին յոյս եմ տալիս, որ համբերեն մի քանի ժամանակ, և թէպէտ նրանք տեսնում են, որ մեզանից ոչինչ օգուտ և յոյս չկայ, բայց և այնպէս որքան կարող են մեծ քաջութեամբ դիմադրում են տաճիկներին. և եթէ ներկայ բարեյաջող ժամանակը մեր զօրքին հնար լինէր միանալ հայերի հետ, աչքի առաջ ունենալով Տաճկաց թուրութիւնը, կարելի էր յուսալ, որ մենք մեծ դործ կը կատարէինք։ Իսկ ինչ վերաբերում է նրան, որ ինձ հրամայած է համոզել հայերին, որ նոքա վերաբնակուին մեր տիրապետած պարսկական սահմաններումը, այդ բանը նրանք լսել անգամ չեն կամենում, և պէտք է խոստովանել, որ մեծ իրաւունք ունին։ Թողու պետքական տեղերը և գալ անպտուղ երկիր... Այն փաշան, որ եկել էր Բուսանցովի հետ սահմաններ որոշելու, Շամախուց գնաց հայերի վերայ, և եթէ տաճիկները կարողանան օգուտ քաղել ու հայերին իւրեանց հպատակ չինել, շատ պէտք է ափսոսանք ձեռից թողելու մասին. վերջն էլ դժուար է նրանց միացնել մեզ հետ»։ (Տես ԻՍՏ. ՐՈՍ. Ս. СОЛОВЬЕВА հատ. 19. էր. 15.)

1726 թուին Ղարաբաղու Հայերը պատգամաւորների ուղարկեցին կայսրուհուն և յայտնեցին, թէ իրանք զինաւորուեցան հանգուցեալ Պետրոս Աի կամքին համաձայն, թէ իրանց վերայ յարձակվում են երբեմն թուրքերը, երբեմն լեռնականները, թէ իրանք շատ ժամանակ չէ որ սաստիկ պատերազմ ունեցան սարսակեար Սարի - Մուստաֆա փաշայի 40 հազարանոց բանակի դէմ և թէ հայերը իրանք իրանց համարում են կայսրուհու ժամանակաւոր հպատակներ, ուստի և օգնութիւն են խնդրում, որովհետեւ էլ անկարելի է վերադառնալ իւրեանց տները։ Պետական պաշտօնեաները կայսրուհու անունով յուսատրում էին հայերին, նորից առաջարկում էին սպասել, համոզում էին եթէ անկարելի է իւրեանց տեղերը հանդիստ ապրել, թող տեղափոխուին նույն տիրած նահանգները։

Հայերը նորոգեցին իւրեանց օգնութիւն խնդրելը 1727, 1728 և 1729

թուերին, ասկայն պատասխանը միշտ մի և նոյնն էր լինում. թէպէտ և մի և նոյն ժամանակը հրամայվում էր նախ Լեւոնիդին և ապա Դօլգորովին «ամենայն հնարքով աշխատել հայերին մեր կողմը դարձնել»։ Հայերը կրկին զօրաժողով եղան 1727 թուին թէ պարսից սահմանումը և թէ մանաւանդ լեռնականաց դէմ, ուր մեծ ծառայութիւններ արին։ Միանգամ երբ Դօլգորովը միջնորդում է զաղախներին էլ տալ հայերի և վրացիների չափ ռոճիկ, նա ասում է. «թէպէտ հայերն և վրացիները շատ կանոնաւոր են ծառայում, բայց զաղախները խիստ քաջութեամբ են գործ կատարում»։

Կեռահասակ Պետրոս Բ-ի և Աննա կայսրուհու ժամանակը Բարձրագոյն խորհուրդն այն համոզմունքին հասաւ, որ պարսկական նշուձեռք բերած զաւառները ռուսների վերայ պահելը և Անդրկովկասումը մի նոր գործ սկսելը ոչ միայն օգուտ չէ այլև վնասակար, ուստի և ցանկալի էր տալ բոլորը Պարսկաստանին այս պայմանով միայն, որ նա թոյլ չտայ տաճիկներին տարածել իւրեանց սահմանները մինչև Կասպից ծովը։ Եւ արդարև 1729—1732 թուականներում Գիլանը, Աստրաբատը, Մազանդարանը, Բաքուն և Գերբենդը հետզհետէ անցկացան պարսիկների ձեռքը. Բայց և այնպէս Թիֆլիսը, Երևանը, Թաւրիզը և համարեա միջին և արևելեան Անդրկովկասը իսկապէս Տաճկաց ձեռքին էին։

Պարսկաստանին միայն մի բան էր մնում, որ յուսալով ռուսաց բարեկամութեան և օդնութեան վերայ՝ հալածէ Տաճիկներին Անդրկովկասից։ Սսկսուեցաւ այնուհետև Տաճկա—Պարսկական պատերազմը, ուր թուրքաց դէմ արած ամէն մի քայլափոխը միննոյն ժամանակը ռուսաց օգուտն էր։ Այս մտքով էլ Ղարաբաղի մէլիքներից մինը՝ մէլիք Աւան—Իւդրաչին գրգռեց հայերին մի աւ մի կոտորել Գանձակում գտնուած տաճկական զօրքը, որ և յաջողուեցաւ լիովին։

Պարսկաստան արշաւող ռուսաց զաչնակից Նաղիրը հիացել էր Ղարաբաղու հայերի վերայ և զանազան արտօնութիւններ էր տալիս նրանց։ Անդրկովկասը փոքր առ փոքր մաքրվում է օսմանցիներից և անցնում պարսից ձեռքը, բայց հայերի ցանկացածն այդ չէր։ Տեսնելով որ ռուսները յետ դարձան, որ տեղացիք վերագրում էին Նաղիրի զօրութեանը, մի քանի հայեր, որոց գլխին էր մէլիք Աւանը (Յովհաննէս) վճռեցին թողնել իրանց դեղեցիկ Ղարաբաղի օդու ջուրը՝ իրանց աշխարհքը և զնալ Թերքի ճահային կողմերը, ուր և գաղթեցին, բնակուելով առաջ Սուրբ Խաչի բերդի մօտերքը, յետոյ հիմնելով Ղղարը և իւր մերձակայ բնակութիւնները։ Յանձնելով պարսից իրանցից առած զաւառները, այդ տեղ գտնուած ռուսաց զօրքը պէտք է վերադառնար կրկին Ռուսաստան ու ահա փոքր առ փոքր հայոց և վրաց գնդերը բերուեցան Գիլանից Գերբենդ, իսկ այս տեղից Սուրբ Խաչի բերդը, իսկ երբ Ղղարը հիմնուեցաւ, այդ տեղից էլ տարուեցան Ղղար և նրա մօտ գտնուած Սարափան կոչուած տեղը, ուր հայերը ունէին մետաքս հանելու գործարաններ։ Այդ խաղաղ շինուորների

բնտանիքը թուով մինչև 450 էին: Այդ ժամանակ զաղթում են թերթի մօտ և մի քանի Ղարաբաղցի հայեր: Դրա համար էլ կառավարութիւնը արժան համարեց պատուել Մելիք Աւանի և մի Ղաղար Խաչատրեան անունով մարդու ծառայութիւնները. երկուսին էլ իւրեանց արած ծառայութեանց ե հաւատարմութեան համար զենեքալ-մայօրութիւն տուին. այդ ժամանակն էր որ Մելիք--Աւանի 14-15 տարեկան զեղեցիկոհի թուին կայսրուհի Նիսաւետա Պետրովնան պալատի օրիորդ (Ֆրէյլէյն) նշանակեց և Մելիք Աւանի բոլոր զերդաստանը հիւրասիրեց իւր պալատումը:

Մինչ այս, մինչ այն, պարսիկները հալածեցին տաճիկներին Հայաստանիցը և ռուսայ ծառայութեան մէջ եղած բոլոր հայոց զօրքը ցրուեցին: Մի քանի ժամանակից յետոյ այդ ցրուած զօրքերը խնդրեցին ռուսներից կրկին ծառայութիւն տալ իւրեանց, որ և կատարուեցաւ 1736 թուին զենեքալ Ղաղար Խաչատրեանի միջնորդութեամբը և զօրքը տեղափոխուեցաւ Ղալար:

Շատ ժամանակ չանցաւ, ռուսները պատերազմ ունեցան թուրքաց հետ, ուր հայերն ու վրացիքը այնքան քերաղանց հանդիսացան, որ կոմս Մինխըր աւելացրեց նրացից մինչև 10 բօտ, ամէն մի բօտումը 100 մարդ: Այս պատճառով էլ կրկին կազմուեցան հայոց և վրացոց զօրքեր, 1740 թուին, բայց այդ զինուորը բոլորովին ցրուեցին 1749 թուին այն պայմանով որ բնակուին Ղալարի մօտերը:

Շատ կարելի է հայ զաղթականների թիւը կաւելանար Ռուսաստանումը, եթէ Աննա կայսրուհին ի պատիւ Նադիր շահի հրատարակէր մայիսի 29, 1734 թուին մի հրամանադիր, որի մէջ ասուած է թէ. «ինչան մեր բարեկամութեան առ շահն և առ բոլոր պարսից ազգն հրամայեցինք. ռուսահպատակ Պարսիկներին, նոյնպէս և վրացիներին, հայերին և ուրիշ օտարադաւաններին նոյնպէս և թաթարներին, որոնք մինչև ցայսօր չեն ընդունել յունական դաւանութիւնը, ազատութիւն տալ և ուղարկել ի պարսկաստան, մինչև անգամ նրանց ևս, որոնք չեն ցանկանում յօժարութեամբ վերադառնալ»:

Բայց Աննա կայսրուհու կառավարութեամբ արած այս հրամանը ուղղեցին մի քանի տարուց յետոյ ուրիշ հրամանադրով, որի մէջ ասած է, «արտահանսից եկած այն հայերին, որոնք ռուսաց հպատակ են դարձել, երբէք չպէտք է վերադարձնել իւրեանց կամաց հակառակ արտահանս, եթէ պահանջեն էլ նրանց այն տեղից»:

1760 թուին Պետերբուրգ եկաւ Անդրէայից մի հարուստ հայ Լմին Գովսեփեան անունով, որ Համադանցի էր և Հնդկաստանումը միլիոններ էր աշխատել: Սա ցանկալով մեր հայրենեաց անկախութիւնը, միջնորդեց կայսրական զրաւը և խնդրեց հարկաւոր օգնութիւն մատուցանել հայերին, փոխարէն առաջարկելով իւր բոլոր հարստութիւնը: Թէպէտ կայսրուհու կառավարութիւնը այն ժամանակ ուղղակի չէր մասնակցում Անդրկովկասի գործերի մէջ, բայց և այնպէս Գովսեփեանին համակրութիւն ցոյց տուին և

առաջարկեցին գնալ Հայաստան և ճիշդ տեղեկանալ, թէ հայերի միտքն ինչ է այս մասին: Յովսեփեանն եկաւ Հայաստան, ուր մեծ կուսակցութիւն դտաւ Ղարաբաղու և Երևանի մէջիքներից: Սկզբումը էմին Յովսեփեանը օգնութիւն խնդրեց և վրաց Հերակլ թագաւորից, բայց սա թշնամական աչքով նայեց նրա նպատակներին, և էմինը գնաց Կալկաթա: Ասում են, թէ Հերակլը այն պատճառով չըհամակրեց էմինին, որ ինքը դեռ նոր նստած Կախեթիայի և Քարթալինիայի գահի վրայ, ուղում էր Անդրկովկասումը իւր իշխանութիւնը ընդլայնել և մինչև անգամ աչք ունէր, իբր թէ, պարսից գահի վրայ: Թէ այսպէս և թէ այնպէս, այս անգամ էմին Յովսեփեանի կուսակցութիւնը ցրուեցաւ:

Գ.

Գահը նստելուց մի քանի տարի յետոյ Եկատարինէ Բը ստիպուեցաւ պատերազմ սկսել Տաճկաստանի դէմ:

Դեռ պատերազմ սկսելուց առաջ, ռուսաց կառավարութիւնը նորից ուշադրութիւն դարձրեց Անդրկովկասեան քրիստոնէականների վերայ ընդհանրապէս և մասնաւորապէս հայերի վերայ:

1765 թուին Հաշտարխանի հայերին սեփական գատարան (расправы) չնորուեցաւ: 1776ին կայսրուհին մի հրովարտակ հանեց Էջմիածնի Սիմէոն կաթողիկոսի և բոլոր հայոց ազգի անունով, որով իրաւունք է տալիս կաթողիկոսին ունենալ իւր տեսչութեան ներքոյ բոլոր Ռուսիա ընտելուող հայերին և վիճակաւոր առաջնորդներ նշանակել նոցա համար: Այս հրովարտակը որ, ինչպէս յետոյ կտեսնենք՝ շատ չորտքորթիչ ձևով էր գրած, նորից արթնացրեց Անդրկովկասեան հայերի մէջ դէպի Ռուսիան ունեցած համակրութիւնը: 1769ին Խմբէթիայի Սոլումն և վրաց Հէրակլ թագաւորները հրաւէրք ստացան՝ նպաստել կայսրուհու նպատակներին և պատերազմ սկսել Թուրքիայի դէմ: Ձեր հրամանի համաձայն, զրում էր ռուսաց զործակալը կոմս Նիկիտա Պանինին, ես զրգուում էի Հերակլ թագաւորին, որ նա զրգուի իւր կողմից նաև Արարատեան հայերին և այլն՝ (տե՛ս Mat. Bytoba, հատ. I, եր. 457): Հէրակլ թագաւորը պատասխանել է կայսերական գործակալին թէ ճնա հեշտութեամբ կզրգուի հայերին գէնք բարձրացնելու, մանաւանդ այն պատճառով, որ մի քանիսը նոցանից իւր հպատակներն են և Քարթալինայից, Կախեթից, արարատեան հայերից և այլ դրացի ազգերից նա կարող է 50,000 մարդուց բաղկացած զօրք կազմել և այլն:

Պ. Բուտկովի գրութի մէջ այն ժամանակուայ «Петерб. Вѣдомости» լրագրից հանած քաղուածքներ ենք գտնում, ուր հայերի մասին ասվում է № 11 (1770 թուակ.) հայերը ապստամբուեցան տաճիկների դէմ և նոցա պատրիարքը, որ մեծ իշխանութիւն ունի, յայտնեց իւր հաւատակիցներին, որոնք ահազին քաղաքութեամբ ընտելվում են և Պոլսում, որ նոքա յոյների հետ հաշտ ապրին և հարկաւոր դէպքում միացեալ զօրութեամբ զոր-

ծեն։ Յետոյ Զմիւռնիայից հաղորդում են, որ Հայաստանում և արարատեան լեռները չըջապատող տեղերում տեղի ունեցաւ ընդհանուր անպտամբութիւն (№ 42, 1770 թ.) և այլն։

Ափսոս, որ մենք տեղեկութիւն չունինք, թէ ինչքան էր նրանց թիւը նոյնպէս և յայտնի չէ, թէ Տօղեբեկի արշաւանքներից, որ եղան տաճկաց դէմ Ալաստանի միջովը 1769ից մինչև 1772 թիւը ինչ է յառաջ եկել։ Յայտնի է մեզ միայն, որ հիւսիսային կողմումը այն ժամանակ հայերը մեծ ծառայութիւններ արին զենեակ դե—Մեղեմին։ Մի անգամ երբ կաբարդինացիք ուղում էին յանկարծ յարձակուել ռուսաց վերայ և կոտորել, մի հայ իմաց տուեց դե—Մեղեմին, որով և յառաջն առան այս յարձակմունքի և իրանց անձը փրկեցին։ Քուրքաց այս միևնոյն պատերազմումը հայերը զլիաւոր գործողներիցն էին ֆելդմարշալ Բումանցովի բանակի մէջ։ Գնդապետ Գասպարեանցը և իշխան Ստեփան Սմբատեանցը՝ նորա թիկնապահները իւրեանց քաջութեան և ցոյց տուած ծառայութեան փոխարէն զենեակութիւն ստացան։

Մի քանի տարուց յետոյ կերչը և Ազովը միացան Ռուսաստանի հետ, Ղրիմը բաժանուեց Տաճկաստանից։ Բազմաթիւ հայեր, որոնք վաղուց դադարէլ էին Ղրիմու թերակղզին, վիճակաւոր առաջնորդ Արղութեանց Յովսէփ արքեպիսկոպոսի համոզմամբ ցանկացան տեղափոխուել Ազովեան դաշտի վերայ. 1777—1780 թուականները 20000 հայեր Ղրիմից դաղթեցին Դոն գետի մօտերքը, ուր յիշեալ արքեպիսկոպոսի և հռչակաւոր Սուլթորով զօրապետի առանձին հայեցողութեամբը հիմնեցին Նոր-Նախիջևանը, Դոն գետի վրայ։ Մի քանի դիւղեր էլ բնակեցրին Դոնի և Ղուբանի վերայ։

Այս գաղթականութեան սկզբնապատճառն էր այն ժամանակուան Ազովի և Հաշտարխանի կուսակալ երեւելի Պօտեմկինը. նա մտածեց այս նոր ձեռք բերած երկիրը լցնել քրիստոնեաներով և դրանով պաշտպանել սահմանները Ղուբանցիներից և ուրիշ Ռաթարներից։ «Երկու տարի, զրում է իւր յիշատակարանների մէջ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, մերոնք բնակվում էին վրաններում Սամարի և Նկատարինօսլավի սահմաններումը, մինչև որ հրամայուեցաւ Նախիջևանը շինել։ Շատերը մեծ նեղութիւններ կրեցին անձրեկից, արեկից, գողերից և հիւանդութիւններից. քահանայքը, ծերունիքը և ուրիշ շատերը մեռնում էին, սիրով յիշելով իւրեանց հայրենիքը, իրանց եկեղեցիքն և վանքերը։

Համարեա մի և նոյն ժամանակը և մինչև անգամ հայոց գաղթականութիւնից յառաջ էլ Նկատարինէի կառավարութիւնը առանձին ուշադրութիւն դարձրեց Ասորիովկասեան գործերի վերայ և կարծեա թէ ուղեցաւ զլուսն տանիլ մեծն Պետրոսի նպատակները։ Սուլթորովը նշանակուեցաւ կասպեան նորակազմ զօրքի կառավարիչ։ Պօտեմկինը նրանից պահանջեց ճիշդ և մասնրամասն տեղեկութիւններ Հայաստանի և նորա վերակալի գնացնելու վերայ։ Այն մասին Պետերբուրգում բնակուող Յովհաննէս Լազարեանն ևս իւր կարծիքը յայտնեց։ Սրանով էլ չբաւական

նանալով՝ Պօտեմկինը ուղարկեց Անդր-կովկաս բժիշկ Բէյնեգսին, որ երկար ժամանակ ճանապարհորդել էր Վրաստանումը. սրան յանձնեց, ի թիւս այլոց, հայերի մասին ևս տեղեկութիւններ հաղորդել: Բէյնեգսը Վրաստանից ուղարկեց Պօտեմկինին հայոց մելիքների և Ղարաբաղի մասին տեղեկութիւններ և պատերազմի ընդունակ հայերի ցուցակը: Դեռ մինչև այս տեղեկութիւններն ստանալը Պօտեմկինը առաջարկեց Յովսէփ արքեպիսկոպոսին զանազան խնդիրներ, թէ ինչ հնարք պէտք է գործ դրուի Հայաստանը ձեռք բերելու համար:

Ղարաբաղի և Ղարադաղի հայերն իմանալով ռուսների այս նպատակը, գրաւոր յայտնեցին Բարձրագոյն իշխանութեանը իւրեանց անձնանուիրութիւնը և խնդրեցին շուտով օգնել իրանց: Ամէնքը հաւատացած էին, թէ շատ չի տևիլ և հայերը անկախութիւն կստանան, ըստ որում ռուսաց դորժակալ զօլտօր Բէյնեգսը իրան թեթևամտութեամբը սաստիկ վառել էր հայերին և մինչև անգամ պայման էր կապել նրանց հետ, որ Արարատեան դաշտը կըլինի նրանց կենդրոնական ժողովատեղին, ուր և հրաւիրում էր նրանց հաւաքուել իւրեանց զօրքերովը: Տեղական հայերը առհասարակ վեր էին կացել և մինչև Հնդկաստան էր հասել ռուսաց նպատակի համբաւը, թէ ուզում են իւրեանց հզօր բազուկը գործ դնել Հայաստանի ազատութեան համար: Հնդկաստանցի հարուստ հայերը, հաստատ հաւատալով այս նպատակին՝ գործը վերջացած էին համարում և արդէն կառավարչական ձևեր էին կազմակերպում: Այս յափշտակութեանը մէկը, Յակովբ Շահամիրեան տուեց Մադրասումը մի գիրք «Որոգայթ փառաց» անունով. նորա մէջը կայ հայոց և վրաց միացեալ անկախ տէրութեան ներքին կազմակերպութեանց ձևերը, հոգևոր, զինուորական և քաղաքական հիմնական օրէնքները և այլն: Հեղինակը իւր այս օրէնսգիրքը թարգմանել է անգլիերէնից և ոգևորւած այս միացեալ կառավարութեան բարձրագոյն իշխանութեամբը առաջարկում է Հերակլ Բ. Թազաւորին, իսկ նրան էլ ենթարկում է սահմանադրական կառավարութեան, վերին և ստորին պալատներին և այլն: Այս ամենը պէտք է գլուխ դար ուսաց օգնութեամբը և նոցա հովանաւորութեան ներքոյ:

Շահամիրեանն իւր զրքերից մի քանի օրինակ ուղարկեց Յովսէփ արքեպիսկոպոսին և խնդրեց ներկայացնել Նկատարինէ Թագուհուն և Հերակլ Թազաւորին: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը սիրելի լինելով Նկատարինէ Թագուհուն և իշխան Պօտեմկինին, միջնորդ եղաւ հայոց ազգի և ռուսաց արքունիքի մէջ. նա թղթակցում էր այդ մասին Էջմիածնի, Կ. Պօլսի, Հերակլ Թազաւորի, Ղարաբաղի, Հնդկաստանի և Լեհաստանի հայերի հետ և ամէն տեղ էլ զարթեցնում էր հայրենասիրութեան բոցը:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, թէպէտ և Շահամիրեանի օրէնսգիրքը ուղարկեց Հերակլին, բայց նա ցանկանում էր տեսնել այս կառավարութեան գլխին ոչ թէ Հերակլին, այլ Գրիգորի Պօտեմկինին: Հերակլն այժմ առաջուան անունը և պատիւը չունէր, նա ինքը օգնութեան կարօտ էր:

միևնոյն ժամանակն էլ 1783 թուին կապած դաշնադրութեան համաձայն նաւարդէն ճանաչել էր ռուսաց բարձրագոյն իշխանութիւնը: Ինչպէս երևում է, փառասէր իշխան Գրիգորի Ալէքսանդրովիչ Պօտեմկինին սրտին հաճոյ էր թուել Յովսէփ արքեպիսկոպոսի առաջարկութիւնը. նա յանձնեց վերջինին հրաւիրել Հնդկաստանից նոյն Լւին Յովսէփեանին, որ քանի տարի յառաջ եկել էր Ռուսաստան և առաջարկել իւր միլիոնները Հայաստանը վերականգնելու մասին: Մի քանի անգամ ղրաղրութիւններ եղան այս մասին և ի վերջոյ պատասխան ստացուեցաւ, թէ Լւինը վաղուց է մեռել և նրա ղրամագլուխն ևս անտէրութիւնից մտել է Հնդկաստանի բանկը: Բայց այս անգամ իւր ոսկով լիքը քսակը բացեց այս մասին հնդկաստանցի հայապաշտ Դամիրխանը. նա առաջարկում էր Հայաստանի ազատութիւնը ձեռք բերել առանց արենհեղութեան. ոսկով գնել Թուրքայից և Պարսկաստանից հայոց անկախութիւնը և ճանաչել նորա վերայ ռուսաց բարձրագոյն հովանաւորութիւնը՝ իբրեւ քրիստոնեայ տէրութեան: Այս հարուստ մարդը, ինչպէս երևում է իւր Յովսէփ արքեպիսկոպոսի հետ ունեցած թղթակցութիւններից, ուղում էր Բորչալուումը, Լօռումը և Երևանու նահանգումը լեղակ, շաքարի եղէգն, բամբակ և սուրճ ցանել տալ, գործարաններ սարքել և միանգամից հարստացնել թշուառ աւերեալ երկիրը, բայց թէ ինչ վիճակի հանդիպեցաւ այս ծրագիրը, մենք ներքեւ կ'ասենք:

1782 թուի վերջերում տեղեկութիւն պահանջեցին Աղուանից կաթողիկոսից և Ղարաբաղու մելիքներից, թէ ինչ պաշար կարող են տալ նրանք ռուսաց զօրքին, եթէ վերջիններս գան իւրեանց կողմերը: Մելիքները շատ բաւականացուցիչ պատասխան տուին, ուստի և իշխան Գ. Պօտեմկինը մի հրամանագրով, 1783 թուի ապրիլի 6ին, յանձնում է դնելու պօրուչիկ Պօտեմկինին. «չառ մօտ յարաբերութիւն կապել Հերակ թագաւորի հետ, դահլիճէց անել Ղարաբաղի Խրաշիմ խանին և հաստատել այն տեղ հայոց անկախ իշխանութիւն, վերցնել Դերբենդը և այլն»: Այս ծախքերի համար ուղարկուեցաւ զեն. պօր. Պօտեմկինին 59000 Հոլանդիայի պաճախ ոսկի: Դրանից յետոյ 1783 թուի մայիսի 19 նոյն Պօտեմկինին մի ուրիշ հրաման եկաւ Գ. Պօտեմկինից, որ պատուիրում է շողաքորթել հայերին, ռուսաց նպատակներին գործակցելու համար, այն է նրանցից մի զօրից քրիստոնէական տէրութիւն կազմել Ռուսաստանի բարձրագոյն հովանաւորութեան ներքոյ:» (Бутковъ Мат. հատ. 3 երես 170 և այլն.) իշխան Պօտեմկինի արձուճիք ղրած մի յայտարարութեան մէջ (19 մայիսի) ասած է, թէ «ինքը իշխանը արդէն հրաման է գրել զեն. պօր. Պօտեմկինին Խրաշիմ խանի վերաբերութեամբ. այնու ամենայնիւ էլ ի նկատի պէտք է ունենալ միջոց գտնելուն պէս նրա տեղը հայ կառավարիչ նշանակել համաձայն Ռուսաստանի նպատակներին, որ ձգտում է Ասիայում քրիստոնէական պետութեան վերականգնումը:» Օգոստոսին զեն. պօր. Պօտեմկինը յայտնեց, թէ «Ղարաբաղեան և Գանձասարու հայոց կաթողիկոսները սրայման են կապել տեսութիւն անել միմեանց հետ ռուսաց

դօրքին պաշարեղէն և այլ պիտոյք պատրաստելու համար, եթէ նոքա գաղու լինին Հայաստան: Իսկ պատերազմը մտադրվում էին տալ Հայաստանումը 1784 թուի ամառը. մի ժամանակի մէջ պէտք է վեր կենային Ղզլարից, Դերբենդից և Մոզդուկից և գնային Վրաստան: Գեն, պօր. Պօտեմկինը արդէն պատրաստ էր պատերազմ գնալ. նա արքունիքից հրահանգ խնդրեց, թէ ինչ ձև տայ Ղարաբաղից և Ղարադաղից կազմած նոր կառավարութեանը: Հարկաւոր է արդեօք Երևանու նահանգը միացնել նոր տէրութեան հետ, թէ Վրաստանի վերայ թողնել:

Ռուսաստանի պատրաստութեանց և մտադրութեանց լուրը հասաւ Շուշուայ խանին, որ իսկոյն չտապեց ամրացնել Շուշին և նեղացնել ու թալանել Ղարաբաղու հարուստ հայերին. սրահը անդադար օգնութիւն էին խնդրում և ամէն անգամ էլ դոցա յուսատրում էին. Եւ արդարեւ պատերազմական պատրաստութիւններ էին տեսնվում. Հաշտարխան մեծ պաշար էր պատրաստվում: Իշխան Պօտեմկինը խնդրեց Յովսէփ արքեպիսկոպոսից մի այնպիսի հայ գտնել, որ լեզու գիտենար և Հայաստանի վերայ տեղեկութիւններ կարողանար հաղորդել: Նորան ներկայացրին Հայաստանումը բնակող մի հայ Ստեփան Դաւթեան անունով: Իշխան Պօտեմկինը երկու անգամ գրեց նրան, «ծածուկ կ երպրւ աշխատել, որ հայերը խընդիր ուղարկեն Նորին Այստերական Մեծութեան անունով իւր հովանաւորութեան ներքոյ աւանել նրանց, և որ ինքը Դաւթեանն անձամբ գայ իւր մօտ»:

Դ.

Հառաւ վերջապէս 1787^տ թուականը: Եթէ հետեւելու լինինք ժամանակագրութեանը, կը տեսնենք, որ կովկասեան լեռնական ազգերին սանձելու համար 1785 թուին օգտաւէտ է համարվում հիմնել մի քաղաք հայերի համար: Բայց հայերին վիճակուած չէր խաղաղ ապրելու: Աւարիայի Օմար-խանը յարձակվում է Բօրչալուի և Լոռուայ վերայ և բնաջինջ է անում, այդ տեղից անցնելով Ախալցխայ, մտքումը դնում է գնալ Երևանով Ղարաբաղի վրայ: Նորից Ռուսաց դորձակալ Ստեփան Դաւթեանը աղերսում է Պօտեմկինին չուտով օգնութիւն հասցնելու: Սա էլ խոստանում է ուղարկել Դերբենդ վեց գունդ զօրք՝ ցանկացողներին Ռուսաստանի հովանաւորութեան ներքոյ տունելու: Այս միջոցումը Շուշուայ Խրրահիմ-խանը կասկած տանելով հայերի ռուսների հետ ունեցած ծածուկ յարաբերութիւնների վերայ, բանտարկում է Գանձասարու կաթողիկոսին և բոլոր հայոց մելիքներին և հաւաքում է նրանցից Պօտեմկինի թղթակցութիւնները: Կաթողիկոսին կաթուածք է հանդիպում, նրա բոլոր կալուածքը յափշտակում են, նրա հետ միասին խիտ մեծ տանջանքներ են կրում նաև բոլոր Ռուսաստանին անձնատուր եղած մելիքները: Սրանց միջից կարողացան իւրեանց կեանքը փրկել միայն Մելիք Մէջլումը և Մելիք Աբովը, փախչելով վրաց Հերակլ թագաւորի մօտ: Հէնց իսկ այս ժամանակը սկսւ-

ուեցաւ տաճկական երկրորդ պատերազմը 1787 թուին, և ռուսաց զօրքը գնդապետ Բուրնաչովի առաջնորդութեամբ վերադարձաւ Վրաստանից Վլադիկավկազ, Այս տեսնելով Մելիք-Մէջլումը և մելիք Աբովը նամակ են գրում զենեքալ անչեֆ Տեկելլուն, որի մէջ նկարագրում են իւրեանց դժուարատար և վտանգաւոր դրութիւնը, սկսեալ այն օրից՝ երբ իրանք զենեքալ-պօրուչիկ Պօտեմկինի նամակներէից յուսատրուած՝ անձնատուր են եղել Ռուսաստանին: Թէպէտ 1787 թուին ռուսաց և վրաց Գանձակի վրայ գալը զանազան յուսոյ կայծեր ծնեցրեց նրանց սրտի մէջ, բայց Բուրնաչովի յանկարծական վերադարձը ձգեց նրանց ամենաթշուառ դրութեան մէջ: Նոքա ստիպուած են ապաստանարան գտնել Թիֆլիսումը, թողնելով իւրեանց կանանցը երեխայոցը և հպատակներին իւրեանց ամենաոխերիմ թշնամի Իբրահիմ խանի ձեռքին: այդ պատճառով էլ ահա իրանք օգնութիւն են հայցում:

Որքան և աղաչէին հայերը, ռուսաց կառավարութիւնը այդ միջոցին նոցա զուրկը չունէր: Տաճկական պատերազմի հետ միասին, համարեա՞, սկըսուեցաւ Շվեդաց հետ պատերազմը: Վրաստանում եղած հայ մելիքներն էլ չեն ուզում մնալ այս կողմերումը, բոլորովին կամենում են գաղթել Ռուսաստան, մանաւանդ որ մի լուր է ընկնում ականջները, իբր թէ Պօտեմկինը հրաման է տուել իւրեանց հրաւիրել Ռուսաստան, իսկ սահմանադրի ռուսաց կառավարիչները գիտութեամբ չեն յայտնում այդ բանը: Պօտեմկինի խնդրանքը Յովսէփ Արքեպիսկոպոսը կաղմեց իւր նշանաւոր պատմական յիշատակարանը Ղարաբաղի հայ մելիքների համար և ներկայացրեց կայսրուհւոյն: Այդ յիշատակարանն իւր ազդեցութիւնն ունեցաւ: Նորից զարթնեցաւ Հայաստանի անկախութեան հարցը: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը անընդհատ գրագրութիւններ էր անում իշխան Պօտեմկինի և Հնդկաստանի հայերի հետ: Նա արտասահմանումը, Հնդկաստանումը և Չինաստանումը չինել տուեց շատ պատուական յախճապակեայ ամանեղէններ: ոսկեզօծ նկարել տալով նոցա վերայ հայոց նախնի թագաւորների դրօշները ¹⁾: Հայոց թագաւորական դրօշները տպւում էր Յովսէփ Արքեպիսկոպոսն և իւր հրատարակած բոլոր գրքերի վերայ: Էջմիածնի կաթողիկոսին և երեւելի հայ իշխաններին միշտ խորհուրդ էր տալիս մեր փառասէր եպիսկոպոսը ուրախ լինել և աղօթել Աստուծոյ, և միշտ ակնարկումէր այն հանդերձեալ նշանաւոր ապագայի վրայ, որ պատրաստուում էր հայերի համար հիւսիսային մեծ կայսերութեան հոգատարութեամբը: Աւանդութիւն կայ, իբր թէ իշխան Պօտեմկինը աշխատում էր այս աւատական տէրութեան գլուխը դառնալ: Հետեւեալ գրաւոր փաստը բոլորովին հաստատում է այս աւանդութիւնը: Վերականգնած Հայաստանը պէտք է գտնուէր Ռուսաստանի լիակատար հովանաւորութեան և աւատականութեան ներքոյ: Նա

¹⁾ Մի հատ այսպիսի յախճապակեայ ոսկեդրօշ կուժ գտնուում է այժմ Թիֆլիս կովկասեան թանգարանումը:

պէտքէ սահմանակից լինէր Պարսկաստանին, Տաճկաստանին և Ռուսաստանին և պէտք է առևտրական նաւահանգիստ ունենար Կասպից ծովունը: Յովսէփ Արղուիեանցի թղթակցութիւններէց երեւում է, որ Եկատարինէ Բ-ի կարծիքով այս բանը պուխ բերելը կընշանակէ իրաւորեալ մեծն Պետրոսի նպատակները:

Յովսէփ Արքեպիսկոպոսին առաջարկուեցաւ կազմել դաշնակցութեան ծրագիրը, որ նախապէս պէտք է կապուէր ռուսաց արքունեաց և հայոց ազգի մէջ: Այս ծրագիրը գրուած է 1790 թուականին և պարունակում է իւր մէջ 19 յօդուած: Ահա այն ծրագիրը:

Կ ե ր պ դ ա շ ն ա դ ր ս ու թ ե ա ն ի մ է ջ ե ր կ ու ց ա զ գ ա ց ռ ու ս ա ց և հ ա յ ո ց ¹⁾:

1. Նախ քան զամենայն հաստատել զսէր և զմիաբանութիւն ի մէջ երկուց ազգացս, որք ի մէջ իւրեանց չունիցին ամենևին զխտրութիւն օրինաց ոչ ռուսաց առ հաւատս և եկեղեցին մեր և ոչ մեր առ նոսա, զի ի Քրիստոս ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հաւատք սիրով յաջողեալք (գաղ. Ե. 6.) այլ համարել զմիմեանս միոյ և նոյնոյ հաւատոյ և եկեղեցւոյ ծնունդ, վասնորոյ և համարձակ ել և մուտս առնել յեկեղեցիս իրերաց, որպէս զի մի մնացէ ի միջի նիւթ խռովութեան: Վասն զի միապէս դաւանիմք զպաշտելի սուրբ երբորդութիւնն և զմարդեղութիւն բանին Աստուծոյ. Աստուած և մարդ կատարեալ և վասն մեր չարչարեալ և այլն, որ ի հաւատս մեր պաշտի ի նոցանէ և ի մէջ, որ հիմն քրիստոնէական ազգաց, են ի վերայ կարծիքական դատողութեան մարդկանց:

2. Զհետեալս յիւրաքանչիւր ազգաց չընկալնուլ ի հաղորդութիւն իբր զպղտորիչս և զխռովարարս սիրոյ և խաղաղութեան:

3. Ի հաւատս գալ ոմանց տաճկաց և հեթանոսաց, որ ազգի կրօն կամիցին ըմբռնել և նուաւ մկրտիլ, թարց գայթակղութեան և արգելման լիցին ըստ հաճոյից նոցա, որպէս մի և նոյն քրիստոնէական օրինաց պաշտօնէի:

4. Կապակցութիւն երկուց թաղաւորութեանց մեծ դաշամբ յաւիտենական:

5. Վինիցին ի հայաստան չափաւոր զօրք ռուսաց եներալաւ միով յազգին պահպանութիւն և երկիւղի այլ թաղաւորաց պարսից և օսմանցուց և ի ժառանգաց թաղաւորութեանց մերոյ մինն դնիցի ի դրունս կայսեր:

6. Հպատակութիւն մեր այնպէս եղիցի սոցա, որպէս լինիւր երբեմն յունաց և պարսից, տալով յարքունիս հարկացն և ի հանքաց ոսկւոյ և ար-

¹⁾ Այս վկայագիրը հանած է Արղուիեանց Յովսէփ արքեպիսկոպոսի յիշատակարանից, որը Դա գրելուս է եղել իւր Ռուսաստանի վիճակի առաջնորդութեան օրից մինչև կաթողիկոսանալը և որը ամբողջապէս կազմուած գտնվում էր նորա եղբոր որդի Բարսեղ Արղուիեանցի մօտ. նրանից ընծայած է մեզ:

ծաթոյ և ի ժամանակի պատերազմի յօգնութիւն միմեանց հասանիլ որքան և հարկն պահանջեսցէ:

7. Մինչ ամենողորմած և օգոստափառ կայսերունն կամի օգնութիւն առնել տարաբաղդ աշխարհին մերոյ և զկործանեալ թագն նորոգել, ընտրութիւն թագաւորին մերոյ կախեալ լինիցի միմիայն ի կամաց նորա, թէ յազգէ մերմէ կացուցցէ և թէ ի դրան իւրում եղեալ հաւատարմիցն իւրոց:

8. Որ ոք թագաւոր կացուցցի, լինիցի հայոց օրինօք և ի վաղարշապատ թագաւորական քաղաքն ի սուրբ Էջմիածին օծանիցի, որպէս նախնի թագաւորքն մեր:

9. Զթագաւորական քաղաքն պատրաստել ի վաղարշապատ կամ յԱնի թագաւորական քաղաքն կամ յայլ պատշաճաւոր տեղի ՚ի յԱրարատ գաւառի:

10. Սահմանել կաւալեր (օրդըն) լինել տապանն Նոյի և լենթերն երեք գոյն, կարմիր, կանաչ և կապոյտ ըստ գունոյ աղեղան, որ զկնի ջրահեղեղին տուաւ Աստուած Նոյի ի նշան հաշտութեան:

11. Եթէ հաստատեսցի և այլ կաւալեր, լինիցի յանուն սուրբ Լուսաւորչին օրդըն պատկեր նորա և լենթն, որպէս և հաճոյ լինիցի:

12. Հաստատեսցի և առաջին նշան մեր՝ դաստառակն Քրիստոսի, զոր առաքեաց առ Աբգար թագաւորն մեր և տացի այն յաղթանակողացն միայն, կրել ի պարանոցի կարմիր լենթիւ:

13. Յարմարեսցի կնիքն թագաւորական ըստ սովորութեան առաջնոց թագաւորացն մերոց, Արշակունեաց արծիւն միազլիսի, որ նախ քան զքրիստոնէութիւն, գառն ի ժամանակի քրիստոնէութեան և երկու առիւծն ի փոքր Հայաստան և սորօք զարդարեսցին հանդերձքն թագաւորաց մերոց, դրօշակքն և դրամք:

14. Եթէ յազգէ առաջնոց նախարարացն մերոց և յիշխանաց յայտնեսցի ոք, որքան հայրենիք իցէ ունեցեալ, որ վկայութեամբ հաստատեսցէ, վերադարձուցեալ եղիցի առ նա և պատիւ նախագահութեան ազգին պահպանեսցի:

15. Ի նորոգիլ իշխանութեան մերոյ ազգի մեր մի լինիցին ծառայք իշխանաց, որք կարիցեն զմի մի վաճառել ի նոցանէ, այլ լինիցին այնպէս, որպէս յառաջ եղեալ են ի ժամանակս թագաւորացն մերոց, և այժմ ի ձեռն օսմանցոց և պարսից, որք թագաւորին միայն են ծառայք և երբ թագաւորն կամիցի ուրուք իշխանի շնորհ ինչ առնել, զգիւղ ինչ բնակչան շնորհեսցէ նմա, բայց շնորհնկալ իշխանն կարող է զգիւղն ընդ բնակչացն ի միասին ծախել և ոչ թէ զբնակիչսն, այլ զգիւղն ընդ մէջոյն, այսինքն ընդ հողոյն և ջրոյն, զոր գործեն մարդիկք: Յոյնք յորժամ տիրեցին մեզ զկնի առկման թագաւորութեան Արշակունեաց, կամեցան զմեզ սեպհական ծառայ իշխանաց իւրեանց առնել, ուստի ազգք մեր ոչ հաճեցան առ

նոսա, այլ մտին ընդ իշխանութեամբ Բաղդադու Խալիֆային, զի աղաստ մնասցեն:

16. Յաղագս վաճառականութեան սահմանեցի օրէնք ի մէջ երկուց ազգացս և յատկացուցի մաքս իւրաքանչիւր իւր վաճառելի իրացն և տացի մեզ նաւահանգիստ ի Կասպիական ծովուն:

17. Վասն փախուցեալ զինուորաց և հպատակաց սահմանել օրէն և վասն որպիսաբար ընդունելոյ ի ուստաց զիշխանս, զազնիւս և զպատուաւոր անձինս ազգի մերում:

18. Ընտրութիւն հայրապետին մերոյ լինիցի առաջարկութեամբ մերոյ թագաւորին, որպէս յայնմ ընտրէ ի բոլոր ազգէն:

19. Որովհետեւ պայծառափայլ կնեազ Գրիգոր Ալէքսանդրովիչ Պօտեմկինն է յատուկ խնամակալ ազգի մերում, որ ըստ հաճութեան ամենաողորմած կայսրունոյն է կառավարիչ գործոյս այսմիկ և ազգի մերում յատուկ խնամակալ և բարերար, զոր ինչ նա սնօրինեցէ... զի չնորհողորմութեան մարդասէր կայսերունոյն, նորին միջնորդութեամբ յառաջանայ ի մեզ որպէս Աստուածութեան ի հրեշտակաց առ մարդիկ:

Այս զաշնագրութեան եօթներորդ և տասնևիններորդ յօդուածները պարզ ցոյց են տալիս, որ այս ամէնը ասվում էր իշխան Պօտեմկինին հայոց նոր աւատական իշխանութեան թագաւոր նշանակելու համար: Անկարծիք առանց կայսրունու և Պօտեմկինի զիտութեան և խրախուսանաց դժուար թէ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը համարձակուէր գրել մի այդպիսի ծրագիր, ներկայացնէր արքունիքին և ընդհանուր աշխարհի մէջ հռչակէր: Բայց Արղութեանցի մասնաւոր նամակներից յայտնի է, որ Պօտեմկինը այս ծրագիրը ստանալուն պէս վերցնում է իւր հետ Յովսէփ եպիսկոպոսին և գնում է Թուրքաց դէմ պատերազմ և յընթացս 1790 թուականի նոյնպէս և 1791 թուի սկզբներումը անբաժան է պահում իրանից միշտ խոստանալով թէ այսօր կամ վաղը մի վերջին յուսալից վճիռ կը տայ: Պատերազմի ժամանակ իշխանը միշտ ճաշում էր Յովսէփ արքեպիսկոպոսի և Յովհաննէս Լազարեանցի հետ, սրին ինչպէս Հայաստանի վերանորոգութեանը նախանձախնդիր անձի, միշտ իւր մօտ էր պահում:

Մի մասնաւոր նամակի մէջ գրում է Յովսէփ արքեպիսկոպոսը Հաշտարխան իւր գործակատարներին՝ հոգալ փողեր ստանալ և ուղարկել իւրեան որքան կարելի է շատ: Մեր գործի վերջնական վճիռը (Հայաստանի վերականգնումն) այսօր վաղն է ձգվում, գրում է Արղութեանց եպիսկոպոսը, իսկ ասյտեղ ամէն բան թանգ է, և իշխանն իւր մարդիկներով, համարեն թէ, ամէն օր ինձ մօտ են ճաշում..... Նա (իշխան Պօտեմկինը) սիրում է ընծաներ.....

Եւ ահա լուսափայլ իշխանի համար ընծաներ բերել տուեց Հնդկաստանից և Պարսկաստանից՝ թանգագին զմբուխտներ, գոհարեղէններ և քիրմանու շալեր, իսկ Հաշտարխանից՝ զուրդի էլ, խաւար և շահմայի քրոնցով մեծարում էր ոչ միայն Պօտեմկինին այլև նրա բոլոր մերձաւոր-

ներին, Գարբրիէլ մտորապօլտին և այլոց: Վստ ուղարկած շահմայինները այս անգամ բոլորովին անայտան: Էին, թէպէտ նորին պայծառաւորայրութիւնը բարեհաճեց վայելել երկու հատ, մինը խորոված և միւսը խաչած... Նա շատ է սիրում շահմայիւ: Սոյն նամակիցն էլ տեղեկանում ենք, որ Գարբրիէլ միտրապօլտը նախադասում էր զուրդել և այլն: Արդութեանց Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ընծաներից մի քանիսը սոյնպէս թանկազին էին, որ Պօտեմկինը ուղարկում էր Նկատարինէին, Ժառանդին և թագաւորական գերդաստանի միւս անդամներին: Այս ծախքերը ծածկելու համար Յովսէփն ուղարկում էր Հնդկաստան վարդապետներ «Հայաստանը վերականգնելու» համար տուրք ժողովել: Նկատարինան էլ իւր կողմից պարտաւոր էր մնում Յովսէփ արքեպիսկոպոսի վերաբերութեամբ: Նա ստացաւ մեծագին անդամանդեայ վեղարի խաչ, մի քանի թանկազին մատանիներ, վարձատրուեցաւ շքանշաններով, արձակ համարձակ մուտք ունէր պալատը, արժանացել էր Նկատարինէի առանձին չնորհացը և ողորմածութեանցը, զանգվում էր բոլոր մեծամեծ ճաշերի ժամանակը պալատումը և համարեա միշտ մինչև պարահանդիսի բացուելը մնում էր այն տեղ:

Երկու անգամ կայսրուհին դնաց Հայոց եկեղեցին պատարագ տեսնելու, որ ինքը խնդրել էր Յովսէփ եպիսկոպոսից անելու: Իշխան Պօտեմկինը, ինչպէս ինքը Արդութեանցը պանդատվում է, շատ անգամ էր ձանձրութիւն տալիս իրան: ամբողջ ամիսներով իւր մօտիցը չէր հեռացնում, շուտ շուտ խնդրում էր նրան պատարագ անել և միշտ ինքը ներկայ էր լինում իւր մերձաւորներով: զօրքին հրամայած էր մեծ պատուով և փողահարութիւններով ընդունել Յովսէփ եպիսկոպոսին: ուր որ գնում էր ամէն տեղ պատուաւոր պահապաններ էին կանգնացնում նրա դռանը:

Երբ որ Բենդերն առան, Պօտեմկինը ընծայեց Արդութեանցին մի Թուրքաց մելիք և խնդրեց որ հանդիսով օժէ և կեղեցին: Յովսէփ եպիսկոպոսն էլ սիրելով շքեղ հանդէսները և փառաւոր ծիսակատարութիւնները, սուրհանդակներ ուղարկեց Մոլդաւիա և ուրիշ տեղեր, դալիւներ, զգեստներ և այլ հարկաւոր բաներ բերել տուեց: Օձկու ժամանակը Պօտեմկինը հրամայեց թնդանօղներ ձգել և այլն:

Այս ամէնը այնքան չացրել էին Յովսէփ եպիսկոպոսի աչքերը, որ նա արդէն Հայաստանը համարում էր վերականգնած, իսկ այս ամէնը միայն իւր առանձին եռանդին է պարտական համարում: Այս պատճառով էլ մի փոքր դողողամտութեամբ էր խօսում իւր նամակների մէջ կաթուղիկոսին և եպիսկոպոսներին գրելու: սակայն այս մեծամտութիւնը երկար չտևեց, շուտով նրա սիրտը կոտորուեցաւ:

Պօտեմկինը տարաւ Արդութեանցին իւր հետ Պետերբուրգ, ուր անդադար յոյսեր էր տալիս այդ դործը շուտով վերջացնելու մասին:

Թուրքաց զէմ պատերազմը համարեա վերջացել էր: 1791 թուին Պօտեմկինը գնաց Պետերբուրգից, իսկ աշխան սկզբումը նա մեռաւ, ի մեծ ցաւ ոչ միայն Ռուսաստանի այլ և բոլոր հայոց: Յովսէփ Արդութեանցը

երեխայի պէս հեկեկում էր. երկու անգամ կամեցաւ նա հոգեհանգիստ կատարել իշխանի համար և չկարողացաւ վերջացնել, ամէն անգամ թուլացած դուրս էին բերում նրան եկեղեցուց: Պատեմկինի մահովը Յովսէփ արքեպիսկոպոսի բոլոր յոյսերը ի դերե ելան, բոլոր նորա մտադրութիւնը քանդուեց. «Այժմ Հայաստանը կրկին որբացաւ, զրուս է նա, մեր բարերարն էլ չկայ... կործանուեցաւ այն հսկայական շէնքը, որոյ հովանու ներքեւ ես այնչափ աշխատել էի և որ թերի մնաց. բոլորը՝ բոլորը փուչ դուրս եկել: Այս շէնքի աւերակների տակ թաղուեցան ոչ միայն իմ ցնորքներս, այլ և նրանց բոլորինը, որ ոնք ինձ անից աւելի խելօք են... Ես կարողութիւն չունիմ նոր հիմք ձգել... բոլոր իմ յոյսս բարեպաշտ կայսրուհու վերայ է...»:

Պատեմկինի համար հոգեհանգիստ կատարեցին Էջմիածնում և կալկաթայումը:

1792 թուի սկզբներումը նոր հաշտութեան դաշն կապուեցաւ Բ. Գուան հետ և Յիսատարինէի ուշադրութիւնը կրկին «արեւելեան» գործերի վերայ դարձաւ: Նրա առաջին հոգատարութիւնն այն եղաւ, որ ապահովացնէր և բարեկարգի կոմկասեան գիծը:

Ղզլարումը, Մոզդուկումը, Սարափանու գործարաններումը հայերը հարիւրներով բնակութիւն են հաստատում և կառավարութիւնը սրանով մասամբ իւր նպատակին հասած է համարում: Էլ Ռուսաստանը չի կարողանում անտարբերութեամբ մտիկ տալ պարսիկների և Անդրկովկասի խաների գործերին: Յովսէփ եպիսկոպոսն և նրա հետ շատ հայեր Պարսկաստանից ստոյգ տեղեկութիւններ են ստանում և հաղորդում կոմս Պլատոն Զուբովին:

Մի քանի տարիներ անցնում են. Աղայ-Մահմատ խանի յանդգնութիւնը քանի գնում սաստկանում է, նա պատրաստվում է յարձակմունքներ անել Անդրկովկասի խանութիւնների և Վրաստանի վերայ, բայց նա նախապէս շողորորթում է հայերին: Էջմիածնի կաթողիկոսը թէպէտ Աղայ-Մահմատ խանից միամտական խոստմունքներ է ստանում, բայց նրան հաւատ չընծայելով, վաճառի հարստութիւնը մասամբ ուղարկում են Բայազիտ և մասամբ Թիֆլիս, ուր և անհետանում է: Պարսից շահը հետեւելով ռուսաց քաղաքականութեանը, սիրայորդոր հրաւերքներ է անում հայ մեծիքներին իւր կողմը բռնել, սակայն բացի մեծիք Մեջլումից ամենքը հրաժարուեցան նրանից:

Այս փոթորիկը տեմնելով, մի կողմից Հերակլ թագաւորը, միւս կողմից հայերը օգնութիւն են խնդրում: Սեպտեմբերի 4ին, 1795 թուին բարձրագոյն հրամայուեցաւ Գուդովիչին ռուսաց զօրքով օգնութիւն հասնել և պաշտպանել Հերակլին, իսկ նոյն ամսի 12ին Թիֆլիսն արդէն Աղայ-Մահմատ խանի ձեռքին էր, որը անխնայ կոտորեց, գերեց, գութեց և աւերեց, ուր ամէնքից աւելի նեղութիւն կրեցին Հայերը:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը Պատեմկինի մահից յետոյ սկսեց յաճախ թըղ-

Թաղկոթիւններ շարունակել Հերակլի հետ և միջնորդութիւն անել նրա և ռուսաց արքունիքի մէջ: Այս մերձաւորութեան պատճառն այն էր, որ Արղութեանցը այժմ մտածում էր զլուխ բերել հայոց և վրաց միացեալ քրիստոնէական Թագաւորութեան գաղափարը մի և նոյն ռուսաց աւատականութեան ներքոյ, իսկ այս նոր կառավարութեան գլխին նա ցանկանում էր տեսնել Հերակլին: Պէտք է կարծել, որ այս միտքը հաւանելի գտնուեցաւ Եկատարինէին և յայտնի էր մինչև անգամ Հնդկաստանի հայերին: Վերջիններս յատկանում էին, որ Հերակլն ընդունէր լուսաւորչական դաւանութիւնը: մինչև անգամ ուղարկեցին նրան այն հրովարտակի ձեռը, որ Թագաւորը պէտք է ուղարկէր բոլոր հայոց ազգին և հրաւիրէր նրանց հայրենիք, և որ զլիսաւորն է, առաջարկում էին Հնդկաստանցիք, որ հայոց և վրաց մէջ այնպիսի միաբանութիւն կապուի, որ այսուհետև չըլինի ազգայնութեան տարբերութիւնը: Այս ամէնը յուսադրում էր Յովսէփ արքեպիսկոպոսին հասնել այն նպատակին, որը միառդամայն հաճելի էր կայսրունայն:

Յանկարծ երբ ռուսաց զօրքը հրաման ստացաւ գնալ վրաստանը պաշտպանելու, Յովսէփ արքեպիսկոպոսը Աղայ-Մահմետ խանի գալստեան և Թիֆլիսը աւերելու գոյժն ստացաւ: Նա միանգամայն շիթութեցաւ, յուսահատուեց. «Թող զարթնին մեր նախնիքը, գրում է նա Հերակլին, Թող և կոծեն և սգան այժմ բողոքատուեաց անկման վերայ, այն ցաւալի վիճակի համար եմ ասում, որի վերայ էր մեր յոյսը, թէ մի օր կը ճղքնաւիսին և աստեր կարձակէ: (ախարկութիւն է մտադրեալ Թագաւորութեան մասին) քայց հիմայ առելի վատ է, քան թէ յառաջ. այսօր Թող սգան և ձեզ հետ միասին և բոլոր երկրագնդի վերայ ցրուած հայերը, ըստ որում և նրանց յոյսը մեր աշխարհն էր և ձեր Թագաւորութիւնը» (ախարկում է իւր նպատակների համար): (Տես Кавказ. Старина № 29.) Սակայն և այնպէս Յովսէփ Արղութեանցը չթողեց Հայաստանը վերականգնացնելու միտքը: «Թէպէտ, գրում է նա Պետերբուրգ, իմ այն ծրագիրը, որ ես կազմել եմ և ինձ մօտ եղած վնասներին համաձայն, հայոց և վրաց Թագաւորութիւնը և վերականգնելու մասին, ես ներկայացրել եմ Պոպովի ձեռքով կոմս Պ. Ա. Զուբովին իմ յատուկ խորհրդածութեան և նամակի հետ միասին, քայց կարելի է կորցրած լինին, ուստի ես ահա նորից ուղարկում եմ, որովհետև այս լիուրի բացատրած ծրագրից անկի ոչինչ չի կարելի ձեռնարկել, իսկ եթէ կամս Սուլթոյովին կողարկեն, այն ժամանակը բոլոր և հորձը միանգամայն կը վերջանայ յօգուտ մեր» (Տես Кавказ. Стар. № 30):

Ընդհանրապէս վրաստանը, որ այնքան վստահ էր Ռուսաստանի հովանաւորութեան վերայ, իւր աւերուելովը շատ պակասացրեց վերջինիս վարկը Ժողովրդի աչքումը, ինչպէս նկատում է և Բուսկովը (Տես Мат. հատ III): Այս հանգամանքը նկատելի եղաւ և Պետերբուրգի արքունիքին, ուստի և Թագաւորական հրովարտակով 19 փետրվարի, 1796 թուի կոմս Վ. Ա. Զուբովը նշանակուեցաւ ի նկատի ունեցած պարսկից դէմ արշաւանքներին զը-

խաւոր հրամանատար: Այս հրովարտակի մէջը ի թիւս այլոց ասած է, թէ «Ռուսաստանը զէնք է բարձրացնում ճնշեալ ազգերի ազատութեան և, վրաստանի ու Հայաստանի վերականգման համար և այլն»:

Այս պատճառով էլ Զուբովին հրամայեցին թիֆլիսից գնալ Կուր գետի ընթացքով Գանձակի վերայ և վերականգնել վրաստանը, Ղարաբաղի քրիստոնեաներին (հայերին) և այլն:

Եւ այսպէս սկսուեցաւ նոր պատերազմ Պարսկաստանի հետ, ուր հրաւիրուեցաւ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը մասնակցել: Սրա համար էլ 1796 թուի մարտին նա տեսութիւն արեց Ղլարումը կոմս Վ. Ա. Զուբովի հետ, որի մասին էլ գրեց Պետերբուրգ. «Բնչպէս նորա եղբայրը՝ նոյնպէս և նա ինքը ցանկանում են մեր մասնակցութեանը իւր արշաւանքների մէջ, մեր ազգի օգտի և փրկութեան ազագաւ...: Մարմնոյ ուժից զրկուած, ես նիւթապէս էլ քանդվում եմ, որովհետեւ 5000 մանէթ բաւական չէ ինձ այս ճանապարհորդութեան մէջ, սակայն ինչ պէտք է անել, երբ կոմսը հրամայեց և խնդրեց, ես էլ չկարողացայ բացասել: Յուսամ Աստուած, որ այս պատերազմը կը վերջանայ յօգուտ մեր ազգի, իսկ ինձ համար միևնոյն է մեռնել կամ ապրել, ես մի անհատ եմ...» Ի լոյս ընծայուեցաւ կայսրուհու հրովարտակի մտքով մի հրաւէրը Անդրկովկասի և Պարսկաստանի բնակիչներին, Յովսէփ արքեպիսկոպոսը դրա թարգմանութիւնը 2500 օրինակ տպեց Հաշտարխանումը:

1796 թուի գարնանը ռուսաց զօրքը գնացին պատերազմ: Մենք չենք ուզում նկարագրել այս պատերազմի մէջ մանրամասնաբար հայերի մասնակցութիւնները, բաւականա՞նք միայն զխաւոր փաստերովը:

Նոյն 1796 թուի յուլիսին հին Շամախումը Զուբովը տեսնուեցաւ Շամախու Մուստաֆա խանի հետ: Խանը ընդունեց Ռուսաստանի հպատակութիւնը, բայց վճեց տեսնուել Զուբովի հետ միայն այն ժամանակը, երբ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը՝ որ ուղարկուած էր խանի մօտ՝ երդումով հաւատացրեց որ իրան դէմ ոչինչ բռնութիւն չեն գործ դնիլ: (Տես Бутковъ, Мат. հատ Գ. եր. 289): Յովսէփի մասնաւոր նամակից խմանում ենք, որ փոքր էր մնացել խանի մօտ գնալը իւրեան կեանք էր նստում: Սակայն խանը ուխտադրութեամբ այս անգամ իւր խօսքը չսկսեց և օգոստոս ամսին Յովսէփը կրկին ուղարկուեցաւ նրան՝ երկրորդ անգամ համոզելու: Այս անգամ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը հանդիպեցաւ խանին սուրբ Ստեփաննոսի վանքումը և երդմամբ խոստացաւ, որ Ռուսաստանի կողմից ոչինչ վնաս չի գալ իւրեան, եթէ ինքը հաւատարիմ կը մնայ իւր նախկին խոստմանը և երդմանը: Խանը նորից երդուեցաւ: Եւ այսպէս Յովսէփ արքեպիսկոպոսի չնորհիւ Շամախին առանց արիւնհեղութեան անցաւ ռուսաց կողմը, իսկ թէ ինչ մեծ նշանակութիւն ունեցաւ այս բանը, կարող են հասկանալ նրանք, որ կոմս Զուբովի արշաւանքից տեղեկութիւն ունին:

Յետոյ, 1796 թուի հոկտեմբերին Զուբովի մի հրամանումը, որ գրել է

րիմսկի—կօրսակովին, ի թիւս այլոց, այնպէս է ասած. «մեծացնել վրաս-
 « տանը աւելացնելով նրան Նրեանի և Գանձակի նահանգները, վերա-
 « կանգնել Ղարաբաղի մէլիքներին... տարածել մեր ազդեցութիւնը մինչև
 « Նրասիւ և Խոյի խանութիւնը, ունենալ գաղտնի յարաբերու-
 « թիւն Ղարաբաղի մելիքների հետ և պինդ պահել Արա-
 « րատեան կաթողիկոսի հետ բարեկամութեան կապը
 « Յովսէփ արքեպիսկոպոսի և այլոց միջնորդութեամբը»:
 րիմսկի—կօրսակովի զօրքը մեծ կարիք է զգում նոյեմբերին և Յովսէփ
 արքեպիսկոպոսը այս տեղ էլ մեծ օգնութիւն է հասցնում Շաքու հայ գիւ-
 ղերիցը հարկաւոր պաշարը հաւաքելով:

Յանկարծ կոմս Զուբովը հրաման է ստանում դադարել Պարսկաս-
 տանի հետ պատերազմելուց՝ Նկատարինէ Բ. կայսերուհու մահուան և
 Պաւլոս Ա. ի գահակալութեան պատճառով: «Բոլոր այն բարձր նախա-
 սահմանութիւնները, որով առաջնորդվում էր այս պատերազմը և այն լայ-
 նատարած մտադրութիւնը, որ հիմն էր այս ձեռնարկութեան» վերջապէս
 Յովսէփ Արղովթեանցի ճիշդ նպատակը—Հայաստանի վերականգնումը—
 այս ամէնը հիմա կրկին խորտակուեցան և ռուսաց զօրքը թողեց հեռա-
 ցաւ Անդրկովկասից: Գնաց ինքը Յովսէփ արքեպիսկոպոսն էլ, նորա հետ
 միասին Անդրկովկասից շատ հայեր գաղթեցին Ղզլար: Սակայն Պաւ-
 լոս Ա. 1797 թուի սկզբումը մի հրաման հանեց, ուր պատուիրում էր.
 «պաշտպանել վրաստանը նրա չրջապատող թշնամիների յարձակումներէրից
 և աշխատել կազմել զանազան լեռնական տիրապետողներից (ի թիւս որոց
 և հայերից) դաշնակցական թագաւորութիւն, որ կախումն ունենար ռու-
 սաց կայսրից՝ իբրև վեհադոյն թագաւորից և կայսրից՝ ոչինչ չպահանջելով
 նրանցից բացի հաւատարմութիւնից: (Быт. Мат. հատ. Գ. եր. 298): Ռուս-
 ները վրաստանից դուրս գնալուց յետոյ, Աղայ - Մահմատ խանը հրաման
 տուեց քոլոր Անդրկովկասու հայերին գաղթեցնել Պարսկաստան նոցա հա-
 մակրելու պատճառով: Խիստ թանգ նստեց հայերին այս թշուառութեան
 առաջն առնելը. նոքա լջմիածնի կաթողիկոսի հետ միասին մեծագումար
 տուրք վճարեցին և զրանով հաղիւ ազատուեցան Շահի բարկութիւնից:

Եթէ Գուգուիչը առանց ինչ չար նպատակի թոյլ տուեց Աղայ - Մահ-
 մատ խանին Թիֆլիսն աւերել և զրանով կորցրեց կովկասեան ազդաբնա-
 կութեան աչքումը Ռուսաստանի համարմունքը, այժմ որչափ ևս ա-
 ռաւել ռուսաց զօրքը (Նկատարինէի մահուան պատճառով) իւր հեռանա-
 լովը վայր ձգեց իւրեանց նշանակութիւնը: Բոլոր այս թշուառութիւնները
 վերաբերում էին ռուսաց երկչոտութեանը և Շահի սարսափելի բազկին:
 Հիմա մանաւանդ գոռողանում էր Աղայ - Մահմատ խանը և իւր լեռնա-
 կանների իշխողներին ուղարկած հրամանի մէջ առանձնապէս մատնացոյց էր
 լինում իւր գէնքի վարութեամբ ռուսներին ազդած երկիւղի վերայ: Այսպիսի
 մեկնութիւններ էլ տալիս էին ռուսաց հեռանալուն իրանք կովկասեան
 քրիստոնեայքն ևս: Յայտնի չէ թէ ինչպէս կը վերջանար այս ամէնը, երբ

յանկարծ նոյն 1797 թուին ամառը մարդասպանի դանակը վերջ դրեց Աղայ-Մահմատ խանի կեանքին և Անդրկովկասեան քրիստոնեայքը ազատ շունչ քաշեցին:

Սրանից մի քանի ամիս յետոյ (1798 թուի յունվարին) մեռաւ Վրաց Հերակլ թագաւորը, և նրա մահից յետոյ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը փոքր ինչ երկմտեցաւ Հայաստանի վերականգման համար, բայց էլի չը յուսահատուեցաւ և չըղադարեց աշխատելուց: Յովսէփը սաստիկ վիրաւորովում էր Վրաց թագաւորական ժառանգների և թաղուհիների մէջ եղած խռովութեանց պատճառաւ, որ ծագել էր Հերակլի մահից յետոյ: Նա թղթակցում էր Նրանց հետ, ոմանց յորդորում էր անբաւականութիւն չանել, այն ինչ նոցա առաջին կայ մի հօր իշխանութիւն վերականգնելու նպատակ, մի քանիսի համար նա կայերից աստիճան և շքանշաններ էր խնդրում և այլն: Առհասարակ Յովսէփը Վրաց թագաւորական գերդաստանի անդամների վերայ բարոյապէս ազդել էր, ռուսաց կառավարութիւնն ևս գիտէր այս ամէնը և դրա համաձայն էլ իւր օգուտներն էր քաղում: Յայտնի է, որ Հերակլի մահից յետոյ ռուսաց յարաբերութեան ձեռք Վրաստանի հետ փոքր ինչ փոխուեցաւ: Բայնպիսի բանագնացութիւններ սկսուեցան, որ էլ յոյս չմնաց Պետրոս Ա-ի և Նկատարինէ Բ-ի ձգտումները իրադրեցնու: Միմիայն հայերի գործերը Պաւլոս Ա-ի օրով փաղաքշանքներ էին, զանազան արտօնութիւններ և իրաւունքներ անխնայ տրվում էին մեր ազգին, մանաւանդ նոցա, որոնք կայսրութեան սահմաններումն էին բնակվում: Շատ պատիւներ ստացան այդ ժամանակը արքունիք եկած Ղարաբաղի մէլք Զումշուտը և Փրիթոնը, ինքն էլ Յովսէփ արքեպիսկոպոսը ստացաւ Էջմիածնի կաթողիկոսի տեղակալի ատոյղոս: Բարձրագոյն հրովարտականք ստացան Գրիգորուպօլի, Հին Խրիմու, Հաշտարխանի, Ղզլարայ, Մողղոկի և Նախիջևանի հայերը: Թոյլ տրուեցաւ Մաջար գիւղի տեղը շինեն հայ քաղաք Սուրբ Խաչ անունով: Սրանով սահմանափակուեցաւ Պետրոսի թագաւորութեան քաղաքականութիւնը հայոց ազգի վերաբերութեամբ:

Ե.

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը վաղուց մտածում էր ամենայն հայոց կաթողիկոսական դասը բարձրանալ, կարծելով թէ այդ ժամանակը միայն հեշտ կը լինի իրան իրադրեց իւր ցանկալի աւանտական իշխանութիւնը ռուսաց արքունեաց նախապէս հաճութեամբ:

ԺԸ. դարի վերջերումը մեռաւ Ղուկաս կաթողիկոսը և Արղութեանը պարզ սկսաւ ձգտել դէպի իւր նպատակը: Սակայն Էջմիածնի միաբանութիւնը և հայերից չատերը սաստիկ զինավրոնեցան: Նրա ընդդէմ և երբէք չէին ցանկանում տեսնել նրան հայոց հայրապետական գահի վրայ, համարելով քաղաքականութեան ընդդէմ, ըստ որում այդ ժամանակը Ռուսաստանը գտնվում էր Պարսից և Տաճկաց հետ թշնամական յարաբերութեան մէջ:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը գրում էր միշտ, թէ այոյսներս պէտք է դնենք միայն Ռուսաստանի վերայ, որ իբր թէ յանձնել է իրան ազատել հայոց ազգը՝ և այլն: Հոգևորականութիւնը չը համոզուեցաւ նրա այս փաստերովը և Արքեպիսկանցը աշխատեց ուժի ձեռքով հասնել այդ բարձր կոչմանը:

Առաջին անգամն էր, որ ռուսաց տէրութիւնը խառնուեցաւ հայոց եկեղեցական գործերումը. արքունական հրամանաւ Յովսէփը ընտրուեցաւ Էջմիածնի կաթողիկոս, որի համար Տաճկաց բարձրագոյն տանիցն էլ Ֆերման ստացուեցաւ:

Յովսէփը ճանապարհ ընկաւ դէպի Էջմիածին: 1801 թուին փետրվարի 10-ին ղինուորական հեծելազօր սլահապանաց առաջնորդութիւնով, ռմրածողութիւններով և զանգակահարութիւններով նա Թիֆլիս մտաւ: Բայց Թիֆլիսը այդ ժամանակը սե էր հազած, որովհետև դեռ 1800 թուի դեկտեմբերին մեռել էր Վրաց Գեօրգի XII թագաւորը և մարմինը գեռ թաղած չէր:

Իւր Թիֆլիս մտնելուց վեց օր յետոյ Յովսէփ նորընտիր կաթողիկոսը ներկայ գտնուեցաւ վրաց Աթոնի մայր եկեղեցումը՝ Վրաստանը Ռուսաստանի հետ միաւորելու հրովարտակի ընթերցանութեանը, իսկ միւս օրը նա ինքը վանքի մայր եկեղեցումը կատարեց մի այնպիսի չքեղ և փառաւոր հանդէս, որ մինչև այդ օրը դեռ տեսնուած և լսուած չէր Թիֆլիսումը:

Հրովարտակը հրատարակելու հանդէսը, գրում է գններաւ Լազրեր, շատ չքեղ կատարեց հայոց կաթողիկոսը, բայց ոչ այնպէս Վրաց կաթողիկոսը.... Ես վճռեցի չաբաթ, ամսի 16ին, յայտնել Աթոնումը Վրաց համար, իսկ օրինաւոր հանդիսակատարութիւնը եղաւ կիւրակէ օրը հայոց մայր եկեղեցումը... (АКТЫ АРХ. КОМ. 4. 11. стр. 326.)

Երեք օրից յետոյ Յովսէփ կաթողիկոսը ներկայ գտնուեցաւ Գեօրգի թագաւորի թաղմանը, իսկ մի քանի օրից յետոյ ինքը անկողին ընկաւ և շատ կարճատև հիւանդութիւնից յետոյ յանկարծ վախճանուեցաւ Թիֆլիսումը առանց Հայաստան մտնելու և օծուելու:

Դեռ Յովսէփի մահուան համբաւը յայտնել չէին Պետերբուրգ, որ այն տեղից ստացուեցաւ Պաւլոս կայսեր մահուան լուրը (մարտի 12ին) և նրա յաջորդ Ալէքսանդրի գահակալութիւնը:

Մեզ մօտ գտնուած Յովսէփ կաթողիկոսի յիշատակարաններից երեւում է, որ Պօտեմկինից և Հերակլից յետոյ նա կամեցել է տեսնել ապագայ կառավարութեան ղլխին Գեօրգու ժառանգին՝ Դաւթին, որի հետ ինքը հայրապետը յաճախ թղթակցութիւն ունէր և որի համար խնդրեց ու ստացաւ Անդրէաս նախակոչ առաքելոյ չքանչանք: Այդ ղլխաւորութեամբն էլ Յովսէփն աշխատեց ամուսնացնել Դաւթի հետ հայազն իշխանուհի Հեղինէ Աբամէլիքեանցին: Որքան վիրավորուեցաւ նա, երբ Թիֆլիս եկաւ և գտաւ վրաց թագաւորական տունը մեծ շփոթութեան մէջ, բոլորը կռուած և խռով էին միմեանց հետ, իսկ Դաւթը շատերին ատելի էր դարձած: Յով-

սէփը մեծ եռանդով ամենայն միջոց գործ դրեց հաշտեցնելու նրանց և հանել ռուսաց իշխանութիւնը դժուար դրութիւնից: Հայոց կաթողիկոսը, գրում է դէն. Լազրեի, սաստիկ աշխատում է այրի Դարիա Թադուհու ընտանեաց մէջ հաշտութիւնը վերականգնել, բայց ես կանկամում եմ յաջողութեան համար, ըստ որում նոցա մէջ միայն պարսից քաղաքականութիւն է տիրում, այսինքն խաբէբայութիւնը» (ԱԵԿԻ հ. Ա. եր. 326.) Յովսէփ կաթողիկոսի յանկարծակիւ մահը արդէւ եղաւ նրան յոյս տալ վրայ ժառանգների վերայ ունեցած իւր սողկեցութիւնը, իսկ ռուսաց կայսերութիւնը նրանով կորցրեց իւր լաւ օգնականներից մէկին: Ամէնքից աւելի ջաւ եղաւ Արղուիթեանցի մահը իշխան Դաւթին, որը յաւիտեանս կորցրեց ապագայ աւատական իշխանապետութեան յոյսը:

Եւ այսպէս 1801 թուին փետրվարին թիֆլիսում հրատարակուած բարձրագոյն հրովարտակը հռչակեց վրաստանի Ռուսատանի հետ միաւորութեան լուրը: Այժմ հարկ էր ռուսաց ոչ միայն ամբասնդել այլ և ընդլայնել ռուսաց իշխանութիւնը Անդրկովկասի սահմաններումը: Նրա համար հարկաւոր էր տեղական քրիստոնէից ձեռնտվութիւնը: Գնեհրալ մայիօր Լազրե, որ 1800 թուի սկզբից կարգուած էր վրաստանումը ղինուորական իշխանութեան ներկայացուցիչ, սաստիկ հակակրութիւն և ատելութիւն ունէր դէպի վրացիները և հայերը: Հայերի վերաբերութեամբ, որոնք դիմաւորել էին Ռուսաց ղօրքին ինչպէս իւրեանց պահապան հրեշտակի, Լազրե գրում է Կնօրինդին. «Իսկ հայերը, որոնց վերայ այդքան հաստատ յոյս են դնում, իմ աչք ու մտ չատ կասկածաւոր են» (ԱԵԿԻ հ. Ա. եր. 124):

Երբոր 1802 թուին Գանձակու հայերը իշխանադն Յովսէփ Բեհուդեանցի ձեռքով յայտնեցին Լազրեին, որ «եթէ ռուսաց ղօրքը դալու լինին, իրանք նոցա դէմ և ոչ մի գնդակ չեն արձակիլ» — այսպիսի հրաւիրանքին Լազրե չհաւատաց, «որովհետեւ, ղեկուցումն է տալիս նա բարձր իշխանութեանը, Քիչխան Բէհուդեանցը իմ կառավարչութեանս ժամանակը համարուած է կասկածելի» (ԱԵԿԻ հ. Ա. եր. 232.) Իսկ այս կասկածելի իշխանը վերջերումը արժանացաւ աստիճանների և շքանշանների. սա էր նշանաւոր Բարսեղ Յովսէփեան Բէհուդեանցի հայրը:... Լազրեի հայերի դէմ ունեցած անձնական ատելութիւնն այն տեղը հասաւ, որ նա բանտարկեց Եջմիածնից Յովսէփ կաթողիկոսին ղիմաւորելու եկած չորս եպիսկոպոսներին, և ինքնադուրս առանց կառավարութեան հրամանի խառնուեցաւ կաթողիկոսի ընտրութեան գործումը: Կնօրինդը շտապեց Լազրեի բորբոքը հանգցնել. նա 27ին ապրիլի, 1801 թուին գրում է Լազրեին. «ըստ որում վաղուց ես զրել եմ ձեր գերազանցութեանը արձակել դէպի Արարատեան աշխարհը վերոդրեալ չորս հայոց արքեպիսկոպոսներին, այժմ էլ պնդում եմ կատարել իմ հրամանս առանց ուշացնելու. ես սպասում եմ ձեր յայտարարութեանը, թէ ինչ իրաւունքով նոքա միշտ հիմա բռնուած են թիֆլիսումը. մի և նոյն ժամանակն էլ արժան եմ համարում նկատել ձեզ, որ սկզբից հէնց նրանց բանտարկութիւնը շատ աւելորդ էր:...

կաթողիկոսի ընտրութիւնը կախուած է հայոց ազգի, և նրա հոգևորականութեան կամքից և այլն, երբեք դուք չպէտք է մասամբ անդամ խառնուիք. ես արգելում եմ այդ ձեզ, որովհետև այդպիսի դէպքերը կարող են յառաջ բերել անախտո՞հ հետևանքներ» (ԱԵԽ Դ. 1-ի ԵՐ. 541.) Լազրեր սաստիկ սրանեղում էր, որ Թիֆլիսի հայերը Ռուսաստանի հայերի հետ անմիջապէս յարաբերութեան մէջ լինելով, իրանից յառաջ էին իմանում կառավարութեան բոլոր տնօրէնութիւնները. այս մասին նա զանգատուեցաւ Կնօրրինդին. (ԱԵԽ Դ. 1-ի ԵՐ. 190.)

Այն ինչ Լազրեր այստեղ հայերին ասում էր, և համարում էր կանկածաւոր, Պետերբուրգում փոքր ինչ այլապէս էին նայում հայոց ազգի վերայ. Պաւլոս կայսեր հրովարտական (23 յունվարի, 1801 թուի,) այսպէս էր պատուիրւում. «աշխատել մօտենալ Հայաստանի հետ առևտրական յարաբերութեան միջոցով և ինկատի ունենալ ձեռք բերել այդ երկրը բարեհաճ համաձայնութեամբ և այլն»։ Ալէքսանդր կայսրն էլ իւր բարձրագոյն հրովարտակի մէջ 12ին սեպտեմբերի 1801 թուի գրում է Կնօրրինդին. «Ձեր առանձին աշարջութեան ենք յանձնում գրաւել հայոց ազգը «ամենատեսակ հրապուրանքներով»։

«Այս ազգը իւր բազմամարդութեամբը գտնուելով վրաստանին սահմանակից, ամենայուսալի միջոցը կարող է լինել մեր ազգայնութեան «ոյժը մեծացնելու և մի և նոյն ժամանակը քրիստոնէութեան արտաքին «կապը ամրապնդելու։ Այս պատճառաւ մենք բարեհաճում ենք պատուիրել, որքան կարելի է էջմիածնի հայոց կաթողիկոսական վանքը ձեր հոգովանաւորութեան ներքոյ ունենալ և նորա գլխի հետ բարեկամական յարաբերութիւն պահպանել...» (ԱԵԽ Դ. 1-ի ԵՐ. 436.) Իբրև յաւելուած այս հրովարտակին Կնօրրինդին տուած պատուիրանների և բացատրութիւնների մէջ ասուած է. «Ղարաբաղից նոր դուրս եկած հայերը ունեւով առանձին արտօնութիւններ մնում են իրանց մեղիքների կառավարչութեան ներքոյ։ Վիսաւոր հրամանատարը պէտք է հայերի կառավարիչներին և մեծերին իրանց պաշտօնակատարութեան մէջ զանազան խորհուրդներ տայ, համաձայն կապիտան իսպրաֆեիկներին տուած կանոնների, նոյնպէս և այդ «մեղիքներն ու կառավարիչները պէտք է տէրութեան դատարանների հետ նոյն յարաբերութեան մէջ լինին ինչ յարաբերութեան մէջ գտնվում են «վրաստանում կապիտան իսպրաֆեիկները»։

Ի վերջոյ պէտք է որ հայոց ազգին յարմար միջոցին ցոյց տրուի ամենատեսակ սէր և քաղցրութիւն և եկեղեցու գլխի հետ բարեկամական յարաբերութիւն պահպանուի։ (ԱԵԽ Դ. 1-ի ԵՐ. 438 և 440.) Չնայեցեալ Լազրի հայերի դէմ ունեցած սնգոսների անհաւատարմութեանը և նրա առ մեզ ունեցած ատելութեանը Կնօրրինդի գլխաւոր հրամանատարութեան ժամանակը հայերը արդարացրին կայսեր հաւատարմութիւնը մեծամեծ ծառայութիւններով, որոնցից մի քանիսը յիշել արժան է։

Երբ որ 1801 թուի ամառը փամբակու թուրք ազգաբնակիւթիւնը

մտադրուեցաւ փախչել Երևանու խանութեան սահմանները, գեներալ Լազրեր մի մասը ռուսաց զօրքով եկաւ այդ գաւառը արգելել փախուտը: «Ես առաջուց ուղարկեցի զլիաւոր պաշար հայթայթողին, գրում է Լազրեր իր յայտարարութեան մէջ, պաշար պատրաստելու, բայց շատ փոքր կյաջողէր մեզ այդ, եթէ Փամբակու հայոց մանաւանդ Մելիքաբարովի ջերմ եռանդը չլինէր»: (ԱԿԽ Դ. 1-ի ԵՐ. 220.) Մի ուրիշ յայտարարութեան մէջ գեներալ Լազրեր գրում է Թիֆլիսի հայոց Գրիգոր արքեպիսկոպոսի մասին, որին անուանում էին Գեղարդակիր: «Երկու պատճառ կայ իմ բարեկամու « թեանս Գրիգոր վարդապետի հետ: Առաջին և զլիաւորն այն է, որ ինչպէս ձեր գերազանցութեան յայտնի է, ես ոչ մի լեզուից մի թարգման չլինիմ, իսկ նա ի պատիւ իմ բարեկամութեան բոլոր ծանրութիւնը իւր վերայ է առնում, իսկ երկրորդ պատճառն էլ այն է որ, այստեղ հասարակութեան մեծ մասը հայն է, հոգևորականութիւն էլ մեծ աղգեցուցութիւն ունի նրանց վերայ, ուստի նրանում ես մեծ կարիք եմ զգում...» (ԱԿԽ Դ. 1-ի ԵՐ. 339.):

Գր. Մուսին Պուշկինը 1802 թուին ներկայացրեց այն վրաց իշխանների անուանական ցուցակը, որոնք ցոյց են տալիս մի առանձին եռանդ և հաւատարմութիւն վրաստանը. Ռուսաստանի հետ միաւորութեան գործումը, և որոնք, մինչև այդ օրը ոչինչ վարձատրութիւն չէին ստացել: Այս ցուցակումը ինն անձանց թվումը հետեւեալ հայերն էլ են: Դարչի Բեհրուդեանց, Խոնաթիս Թումանեանց և Սողոմոն Արզութեանց (ԱԿԽ Դ. 1-ի ԵՐ. 401.):

Անօրբինդի կազմած ցուցակի մէջ այս իշխաններն են առաջինը գրումած ինչպէս ռուսաց հպատակութեան ներքոյ մնալու ամենքից աւելի ղանկութիւն ունեցողներ և վրաց թագաւորական տունը դէպի այդ նպատակը համոզողներ: (Դ. Ի ԵՐ. 417): Իսկ երբ Պաւլոսի մահից յետոյ վրաստանումը խռովութիւններ և կռակակցութիւններ ընկան, յիշեալ հայ իշխանները կարճ միջոցում, գրում է գեներալ Լազրեր, հազանգեցրին նրանց, ցրուելով բոլոր կռակակցութիւնները և ստիպելով ժողովրդին սպասել թագաւորի բարեհաճ ակնարկութեանը. — ուստի շարունակում է Լազրեր, ես պարտք եմ համարում յիշեալ իշխանների ջեռմեռանդութեան, արիւնքանութեան և անձնանուիրութեան համար յայտնել ձեր գերազանցութեանը... (idem, p. 420):

Երբ որ վրաստանումը բայուեցան ռուսաց պաշտոնատեղիքը խորհրդական անդամներ նշանակուեցան հայերից վրաց բարձրագոյն կառավարութեան դիւանատան մէջ երեք հոգի. դաւառական դատաւորներ՝ հինգ, դաւառական գանձապետներ—2, իսկ քաղաքապետներ—2. (id. p. 448):

Ա. ԵՐԻՅԵԱՆՅ:

(Վերջը հետեւեալ համարում)

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏԵՐԱԶԻԻ ԱՌԱՋԻՆ ԵՌԱՄՍԵԱԿԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Մեր երկրի աշխարհագրական դրութիւնը միշտ ունեցել է մեծ պատերազմական նշանակութիւն, երբ որ երկու հակառակորդ տէրութիւններ մօցել են միմեանց հետ Արեւելքին տիրելու համար: Սակայն այս նշանակութիւնը երբեք այնպէս մեծ չէ եղել ինչպէս որ ներկայ պատերազմի ժամանակ, իսկ ապագայում այդ կարևորութիւնն աւելի ևս կը գործանայ ընդհանուր քաղաքական սպրեցութիւնների պատճառով: Այս հանգամանքը այնքան նշանաւոր է երևում մեզ, որ աւելորդ չենք համարում այս հարցի բացադրելուն մի փոքրիկ տեղ նուիրել:

Առաջուայ ժամանակներում արեւելեան հարցը իւր վերջնական վճիռը ստանում էր միշտ Դանուբի վերայ և Կ. Պօլսում: Սոքա էին այն ժամանակը արեւելեան զոռների միակ բանալիները: Միջին Եւրոպայից Ասիա գնալու համար միակ և ամենայարմար ճանապարհը Դանուբի վերայով էր, իսկ Կ. Պօլսը փակում էր միակ ծովային ճանապարհը դէպի Արեւելք: Այս երկու անցքերին տիրողը կարող էր իշխել Արեւելքին որովհետեւ ուրիշ մեծ դժուարութիւնների այլ ևս չէր պատահում իւր ճանապարհի վերայ. մնացեալ տարածութիւնը, որ յայտնի էր «Արեւելք» անունով մի անապատ էր այնպիսի ազգերից բնակած, որոնք չէին կարող արգելք լինել լուսաւորեալ ազգերի յառաջընթացութեանը: Բաւական էր միայն վերոյիշեալ երկու անցքերը ձեռք ձգել և ահա բաց էր ասպարէզը: Սակայն հետզհետէ ժամանակի հետ հանգամանքներն էլ փոխուեցան. գտնուեցան ուրիշ աւելի յարմար ճանապարհներ Եւրոպայից Ասիայ: Սուէզեան ջրանցքի բացուելով արեւելեան հարցի կենտրոնը մասամբ տեղափոխուեցաւ Եւրոպայից Ափրիկէ: Համարեա միւսնոյն ժամանակ երբ գտնուեցաւ

այս ճանապարհը միւս կողմից բացուեցաւ մի այլ աւելի հեռաւոր ուղի կենտրոնական Ասիայի վերայով: Այստեղից սլարդ երևեցաւ, որ այն ինչ եւրոպական ծովային տէրութիւնները կարող են յարմար ճանապարհներով հասնել Պարսկաստան և Հնդկաստան Սուեզի միջով, Ռուսաստանը մուտք կունենայ նոյն սահմաններին Միջին Ասիայի անապատներովը, մի այնպիսի ճանապարհով, որ երբեք չէին կարող արգելել եւրոպական տէրութիւնները: Եւ այսպէս արեւելեան հարցի գործիւն կապը — Բոսփորն ու Դանուբը, մէկ կողմ թողուեցաւ նախ ծովային տէրութիւնների շնորհիւ Սուեզեան ջրանցքով, միւս կողմից Ռուսաստանի ձեռքով միջին Ասիայից:

Այս հանգոյցին տիրող տէրութիւնը այս իսկ պատճառով կորցրեց իւր պատերազմական և առևտրական նշանակութեան երկու երրորդ մասը: Իսկ այն տէրութիւնների համար, որոնք ձգտում էին Արևելքի մէջ տիրապետութեան, խնդիրը եռապատիկ դժուարացաւ: Փոխանակ հակառակորդին վճռական հարուածը մէկ տեղում տալու հարկաւոր էր նախ այս երեք միմեանցից ահագին տարածութեամբ բաժանած անցքերին տիրել:

Մեր դրութիւնը շատ ծանրակշիւ նշանակութիւն ունի թէ աչքի առաջ ունենանք այն փորձերը որ անում են Թուրքաստանի միջով մի ինքնուրոյն ուղի բանալ արեւելեան եւրոպայից միջին Ասիա և մինչև անգամ Հնդկաստան. Անդրկովկասը Ասիայի մի մասի հետ մեծ նշանակութիւն ստացաւ իբրև, «վահան ամրութեան», որ պահպանում է Ռուսաստանի համար այս ճանապարհը, իսկ թշնամի տէրութիւնների համար կազմում է այն իսկ ուղին որ կարող է կրտսել այս ճանապարհը: Արդարև դիցուք թէ Տաճկաստանին յաջողէր ճանապարհ բանալ Բաթումից դէպի Կասպիան ծովը Արդահանի, Ղարսի, Բայազէթի, Դաւրէթի և Արտաբիլի միջով (Թուրքները աւելի յարմար, ուղիղ և կարճ ճանապարհները Սև ծովից դէպի Կասպիան ծովը). և այն ժամանակ մենք կը հասկանանք թէ որքան հեշտ կը լինի Միջին Ասիայի ճանապարհին տիրելը: Չորս տարի սորանից առաջ Խիվայի արշաւանքը դեռ չսկսած, երբ անգլիական պարբերական հրատարակութիւնների մէջ փնտրանութիւններ զարթեցան թէ ինչպէս պէտք է Բրիտանիան իշխանութիւնը Հնդկաստանում պաշտպանել հակառակորդ տէրութիւնների թշնամական ձգտումներից, շատ երևելի հեղինակութիւն ստացած արևելագէտներ ուղիղ մատնացոյց եղան այս ճանապարհների վերայ իբրև միակ զիմադրող

միջոցի: Հասկանալի է ուրեմն որ Տաճկաստանը անգլիական մասնագետների խորհրդով պէտք է առանձին ուշադրութիւն դարձնէր յիշեալ պատերազմական բեմի վերայ:

Իսկապէս այս պատերազմական բէմի բուն ստրատէգիական նշանակութիւնը կախուած է Սև ծովից կասպից ծով տանող ճանապարհներից: Ամենալաւ ճանապարհն ի հարկէ այն է որ տանում է Րիօն և Կուր գետերի ընթացքով: Այս ճանապարհը յայտնի էր ամենահին ժամանակներում և նորա վերայ պահպանուել են յունաց, հռովմայեցոց, բիւզանդացոց, գենուացոց և այլ աղբերի տիրապետութեան հետքերը: Հիւսիսից այս ճանապարհը պաշտպանուած է Կովկասիան լեռանց գլխաւոր շարքերով, իսկ հարաւից փոքր Կովկասու շղթաներով: Այս պատճառով Րիօնի և Կուր գետի հովիտները մի տեսակ բնական ճեմելիք են Եւրոպայի և Ասիայի մէջ. բայց այդ ճեմելիքը գտնվում է ներկայումս Ռուսաստանի ձեռքին և հետեալ բար նորա մոտքը դժուարամատչելի է օտարների համար: Ուրեմն կամայ ահամայ պէտք է հոգալ աւելի դժուար և աւելի հեռաւոր ճանապարհների վերայ, որոնք թէպէտ և շատ նեղութեամբ բայց այնուամենայնիւ կը հասցնէին նոյն նպատակին: Այսպիսի ճանապարհների կարգում, որոնք գոնէ մասամբ կարող են տիրապետել Կուր և Րիօն գետերի հովիտներին, պատկանում է նախ Բաթումից Արդահանով ու Դաւրեթով կասպից ծով տանող ճանապարհը և ապա երկրորդ և գլխաւոր Տրապիզոնից՝ Արզումով, Բայազետով Դաւրեթով մի և նոյն ծովը տանող ճանապարհը: Միւս կողմից Կովկասեան շղթայներից դէպի հիւսիս սորա հետ զուգընթաց մի ուրիշ ճանապարհ ևս կայ որ գնում է Վլադիկավկազ - Պետրովսկով, սակայն այս ճանապարհը հիւսիսային կողմից բոլորովին բաց լինելով և շատ ուրիշ անյարմարութիւնների պատճառով այնքան չի կարող իւր նպատակին հասնել որքան միւս ճանապարհները:

Մեր երկրի սահմաններում պատերազմող տէրութիւնների նպատակն այն է եղել, որ իւրաքանչիւրը աշխատել է տիրապետել այն գլխաւոր ճանապարհներին որոնք միացնում են Եւրոպան Ասիայի հետ կամ Սև ծովը կասպից ծովի հետ:

Երբ այս տարուայ ապրիլ ամսին սկսուեցաւ պատերազմը այս ճանապարհներից ամենագլխաւորը այսինքն Կուր և Րիօն գետերի հովիտները, գտնվում էր Ռուսաստանի ձեռքում: Երկրորդական ուղիները փոքր Կովկասից դէպի յարաւ կիսով չափ Տաճկաստանի և

կիսով չափ Պարսկաստանի ձեռքին էին: Երկու պատերազմող տերութիւնների ստրատէգիական նպատակն ի հարկէ այն պիտի լինէր որ ոչ միայն իւրեանց ունեցած ճանապարհը ձեռքից չթողնէին այլ և թշնամու ուղիներին ևս տիրել եթէ ոչ ամբողջապէս գոնեա գլխաւոր կէտերին: Իրողութեան դառնալով Ռուսաստանի ստրատէգիական խնդիրն էր տիրապետել Տրապիզոնի, Արզրումի և Բայազէթի ճանապարհներին այսինքն բոլոր Երզրումի վիլայեթին իսկ Տաճկաստանի համար այն տարածութեան տիրապետութիւնը, որ գտնվում է Կովկասեան մեծ և փոքր շղթայների մէջ:

Այժմ իսկապէս պէտք է պատերազմի բնաւ վերայ և մեր երկրում բնակող ազգութիւնների պաակերը ներկայացնէինք ընթերցողին ու նոցա յարաբերութիւնը դէպի պատերազմը, բայց այս ամէնը մի ուրիշ անգամի թողնելով անցնում ենք նոյն իսկ պատերազմի նկարագրութեան:

Երբ առաջին անգամ լուեցաւ Ռուսաստանի և Տաճկաստանի մէջ ծագելիք պատերազմի լուրը, մասնագէտների մէջ զանազան կարծիքներ յայտնուեցան պատերազմելու եղանակների մասին: Երկու որոշ կարծիքներ յառաջ եկան այս դատողութիւններից: Ամէնքն ի հարկէ այն կարծիքի էին, թէ պատերազմը Ռուսաստանի կողմից կարող է և պէտք է յարձակողական լինի անպատճառ, բայց թէ որ տեղից, ինչ գծից պէտք է յարձակուիլ, ահա այս բանի մէջ կարծիքները այլ և այլ էին: Ոմանք հաւատարիմ մնալով Պասկեիչի ուղղութեան, առաջարկում էին յարձակողական դիրք բռնել միայն Ալեքսանդրապոլից Ղարսի և Արզրումի վերայ, իսկ միւս սահմանագլխներումը պաշտպանողական դրութիւն պահել: Այլք պնդում էին թէ յարձակուելով Ղարսի և Արզրումի վրայ, հարկաւոր է մի և նոյն ժամանակը յարձակողական դիրք բռնել և Բաթումի վրայ: Եւ այսպէս երկու կարծիք յառաջ եկան պատերազմական բէմերի մասին, մինը յօգուտ Հայաստանի և միւսը Ղազխտանի: Առաջին կարծիքի պաշտպաններն ապացուցանում էին թէ ոռոսները յաջող տանելով իւրեանց գործը Հայաստանումը, այսինքն առնելով Ղարսը և Արզրումը, առանց ինչ դժուարութեան և նեղութեան կարող են մտնել Բաթում և մինչև անգամ Տրապիզոն ու տիրել Ղազխտանին. բայց երկրորդ կարծիքի պաշտպանները ապացուցանում էին, թէ Բաթումն առնելով կարելի է կտրել Ղարսից և Արզրումից Կոստանդնուպոլսից ծովով ստացած օգնութիւնը իսկ միւս կողմից Տաճկաստանը զրկել թուրքական վրացիների, մի քաջ զինուորական

ցեղի, գործակցութիւնից: Սկզբումը զինուորական բարձր դասակարգի մէջ յաղթեց առաջին կարծիքը, բայց ի վերջոյ այլ և այլ հանգամանքների պատճառով, որ աւելորդ ենք համարում այստեղ յիշել, երկրորդների կարծիքը ևս հաւանար իրաւունք ստացաւ: Այսուհետեւ համարեալ թէ միահալման վճռուեցաւ, որ ուսանց զօրքը փոքր Ասիայումը երկու տեղից պէտք է յարձակողական գործողութիւններ սկսի:

Վճռուեցաւ Հայաստանի պատերազմը տանել ժամանակակից համակերպողական սիստեմայի համաձայն: Յառաջ գնալով երեք կեդրոններից — Երևանից, Ալեքսանդրապոլից և Ախալցխայից ուսանց զօրքը պէտք է միանար Ղարսի և Արզրումի մօտ: Ուրիշ կողմից միւս ինքնուրոյնաբար գործող զօրաբաժինը դուրս գալով Օզուրգեթից պէտք է գնար Սև ծովի ափերովը մինչև Բաթում և յետոյ ճորոխ գետի ափերով յառաջ գնալով գար միանալու ուսանց միւս բանակի հետ էլի Արզրումի մօտ:

Արզրումի մօտ միանալով բոլոր զօրքը պէտք է յառաջ խաղար Փոքր Ասիայովը և լազիստանումը գործող զօրաբաժինը պէտք է կազմէր զօրքի աջ, հիւսիսային թևը, իսկ Երևանից դուրս եկած զօրաբաժինը ձախ, հարաւային թևը: Այս ձևով զօրքը Փոքր Ասիայի մէջ պէտք է անդադար յառաջ ու յառաջ գնար, մինչև որ վերջապէս հաշտութիւն կապուէր: Այս ընդարձակ և մի և նոյն ժամանակը դժուարակատար նախագիծը իրագործելու համար մասնագէտներ անհրաժեշտ էին համարում ունենալ ոչ պակաս քան 180000 — 200000 զօրք:

Պատերազմը յայտնելուս ուսանքը սկզբնական պատրաստութեանց մէջ էին: Այդ պատճառով էլ մասնագէտ շրջաններում այն համոզմունքը ծնեց, թէ պատերազմի գլխաւոր կեդրոնումը — Հայաստանումը ուսանց զօրքը անշարժ դրութեան մէջ պէտք է մնայ, իսկ այնպէս, ինչպէս որ արեց իշխան Բէհբեկեանը 1853 — 1854 թուին: ամենից հաստատ յոյսը Իօնի բանակի վերայ էր, որ շատ կարճ ժամանակամիջոցում պէտք է Բաթումին տիրէր: Բայց երբ որ ուսանական զօրքը սահմանն անցկացաւ, երևեցաւ, որ տաճիկները այնքան կազմ ու պատրաստ չէին պատերազմելու որքան ուս զօրքերը: Ուստի արևելեան ազգերի վերայ մի զօրեղ տպաւորութիւն անելու համար, վճռուեցաւ յառաջ գնալ և օգուտ քաղել թշնամու թուրութիւնից:

Մեր զօրաբաժինների յառաջ խաղացումը բոլորովին բաւարար կերպիւ եղաւ: Բնակիչները քաղաքագիտական միջոցների շնորհիւ ամէն տեղ սիրալիք ընդունելութիւն և համակրութիւն էին ցոյց տալիս: Հայերը, ադժարները և քրդերն անգամ դիմաւորեցին ուսանքին ինչպէս թանգագին, անհամբերութեամբ սպասած հիւրերի: Նոյն թեթեւութիւն, պատիւ, պաշտօն, դրամական օժուրութիւն և զանազան խոստմունքներ տրուեցան: Իսկ թուրքերը չափենալով այս անհաւասար ուժին դիմադրելը, յօժարութեամբ այց էին թողնում ամէն տեղերը, և իւրեանց համար միայն պահում

էին ամուր տեղերը, ինչպէս օրինակ բերդեր: Այս տեղերն են Ղարսը, Ար-
դահանը, Զիվիկը, Քեօրփի-քեօյը և Արզրումը:

Ռուսական զօրաբաժինները յառաջ էին գնում, բոլորովին
համաձայն նախկին ծրագրին: Ախալքիսու բանակը զենեքալ Դեվելի
առաջնորդութեամբը ապրիլի 12ին անցկացաւ սահմանը և նոյն ամսի
20ին եկաւ Օլչեկ ու կանգ առաւ Արդահանու տակին չքարձակուելով
բերդի վերայ: Նրա հակառակ կողմիցը Երեւանու բանակը զենեքալ
Արշակ Տէր-Ղուկասեանցի հրամանատարութեամբը ապրիլի 17-ին
անցաւ սահմանը, առաւ Բայազետը առանց արեանհեղուծեան և
ընդդիմադրութեան և անցաւ Եփրատ գետի ու Երասխի հովիտները:
Այս երկու բանակների միջադեպումը դառնում էր բուն զլխաւոր ոյժը
Գեներալ Ալիւտանտ Լօու-Մելիքեանցի հրամանատարութեան ներ-
քայ, որին ստորագրուած էին գէն. Գեվելը և Տէր-Ղուկասեանցը:

Ապրիլի վերջին երբ որ սառուգուեցաւ, որ Գեվելի զօրաբաժինը
բաւական չէ Արդահանն առնելու համար, արժանի դատուեցաւ գլ-
խաւոր բանակիցը մի մասը օգնութիւն ուղարկել նորան: Այս
նպատակով գէն. Լօու-Մելիքեանցը առանձին զօրաբաժին առնելով
առաջ խաղաց հարաւային կողմից դէպի Արդահան, ուր հիւսիսից
եկել էր Գեվելը, և մայիսի 4 — 5ին երկու օր ռմբագործելուց և յար-
ձակուելուց յետոյ այս բերդը անձնատուր եղաւ: Արդահանի առումը
տուեց ռուսներին 11 ամուր պատնէշներ, 92 նոր ձևի շինած թն-
դանօղներ և բաւականին զինուորական պաշար ու պատրաստութիւ-
ններ մի և նոյն ժամանակն էլ անձատեց Ղարսը Բաթումից և Սև
ծովից: Հիմա հարց ծագեց թէ այսուհետեւ ինչ պէտք է անել և
ինչ ուղղութիւն տալ պատերազմի ընթացքին:

Ներկայ պատերազմների կանոնն այն է, որ ամբողջ զօրքը չը-
պարապեցնեն բերդեր պաշարելու վերայ, այլ մի քանի պաշտպա-
նողական զօրաբաժիններին յանձնելով այդ պաշտօնը, անցկենան
թշնամու շրջանի արտինս տիրելու: Այսպէս էր և պ. Լօու-Մելի-
քեանցի միտքը, սակայն Ղարսը շրջապատելու և անցնելու համար
նայելով նրա ամրութեանը և լայնատարած դիրքին հարկաւոր էր
աւելի մեծ ոյժ քան թէ որքան ունէր պ. Լօու-Մելիքեանցը. ու-
րեմն հարկաւոր էլ չէր դէպի Արզրում յառաջ գնալու վերայ մտա-
ծել: Այնուհետեւ առաջարկութիւն եղաւ Ղարսը համարեա առանց
շրջապատող զօրքի թողնել և անցկենալ զլխաւոր բանակովը առաջ,
բայց այս մտադրութիւնը մի կողմը թողնուեցաւ: Երկար մտա-
մունքներից, խորհրդակցութիւններից և մի քանի անգամ կազմած
ծրագիրը փոփոխութեան ենթարկելուց յետոյ, վճռուեցաւ բաւա-
կանանալ միայն Ղարսը շրջապատելով, ամենայն զօրութեամբ ռմ-
բակոծելով նրա պատնէշները:

Իսկ տաճկաց զօրքի բռնած դիրքը խափանեց այս ծրագրի
իրագործութիւնը: Ղարսի բերդապահ զօրքը 20000ի չափ կար, Սօ-
ղանլուսի անցքի վերայ կանգնած էր Մուստար-փաշան 50000—
60000 զօրքով. նա հեշտութեամբ կարող էր օգնութիւն հասնել
Ղարսին և շրջապատողների մտադրութիւնը ի վերեւ հանել: Այս

բանը արգելելու համար մի թեկից ուղարկեցին Տէր-Ղուկասեանցին, որի զօրաբաժինը ի հարկէ մի վճռական քայլ անելու համար շատ անգոր էր, բայց որ բաւական համարուեցաւ Մուխտար-փաշային շփոթեցնելու և Ղարսի վերայ նորա դնացքն արգելելու համար: Տէր-Ղուկասեանցը յառաջ դնաց Ալաշկերտից յունիսի սկզբներին և պէտք է հաշուով դար Սողանլուխի կողմը Ղարսի ռմբագործելու ժամանակը:

Բայց այս ռմբագործումը շուտով թողուեցաւ, երբ աւելի մօտիկ գննուեցան Ղարսի ամրութիւնները:

Բոլոր ռուսաց թնդանութիւնները ի միասին գործ դնելն անյարմար տեսնելով, վճռուեցաւ բաւականաձայ մի քանի թնդանութիւններով և յետոյ սպասել, թէ ինչ զիպուածներ և հետեւանքներ յառաջ կրգան:

Դէպքը շատ շուտով յառաջ եկաւ: Յունիսի Տին տաճիկները և քրդերը դուրս գալով Վանայ բերդիցը առան Բայազէդը և տիրեցին նորա միջնաբերդին, որի մէջ փակուած մնացին բաւականին ռուսաց բերդապահ զօրք:

Մի և նոյն ժամանակն էլ տաճիկաց անկանոն հեծելազօր գունդը սկսեց յարձակմունքներ անել մեր Նրեւանի նահանգի սահմանազիւններումը: Միւս կողմից 12 կանոնաւոր բաթալիօն դուրս եկան Վանիցը և կանգնեցին Բայազէթի ու Տէր-Ղուկասեանցի զօրքերի մէջ տեղը, կարելով բոլոր հաղորդակցութիւնները Տէր-Ղուկասեանցի և Ղոռու—Մէլիքեանցի մէջ: Ինչպէս յայտնի է գէն. Տէր-Ղուկասեանցի առաջին կանգնած էր Մուխտար-փաշայի գլխաւոր ոյժը. ուրեմն ամէն կողմից Տէր-Ղուկասեանցը շրջապատուած էր թշնամիներով, որովհետեւ աջ ու ձախ էլ անմերձեանալի սարերն էին արգելք եղել:

Ղոռու—Մէլիքեանցը ստանալով Տէր-Ղուկասեանցի այս դժուար դրութեան համբաւը, նրան ազատելու համար ուղարկեց Հէյմանի զօրաբաժինը, որի հետ ինքը Ղոռու—Մէլիքեանցն ևս գնաց: Անարգել Սողանլուխ անցկենալով Ղոռու—Մէլիքեանցի զօրաբաժինն իւր կողմը քաշեց Մուխտար-փաշային, որով Տէր-Ղուկասեանցին միջոց տուեց յետ քաշուել գէպի Բայազէթ և Նրեւան: Սրանից յետոյ այս զօրաբաժինը յարձակուեցաւ թշնամու սաստիկ ամրացած զօրքի վերայ Զիվին գիւղի մօտ և տեսնելով որ անկարելի է յարձակմունքով յաղթել, յետ դարձաւ գէպի Ղարս: Վերադարձը բոլորովին անարգել կերպիւ եղաւ, թուրքերը չհեռուեցին սրանց: Մուխտար փաշան մեծ օգնութիւն ստանալով Տրապիզոնի վրայով, ինքն եկաւ Ղարսի մօտ, որով և Ղարսը ռմբակոծելը անհնարին եղաւ ու հարկաւորուեցաւ զօրքին հանգստութիւն տալ, և գործածել նրան մեծ ճակատամարտների ժամանակը երբ որ թշնամին կը դիմաւորի բաց դաշտի մէջը:

Այս նպատակը գլուխ տանելու և առանց դժուարութեան նոր պահանջած զօրքին սպասելու համար Ղոռու Մէլիքեանը առաջացաւ գէպի Ալուրուք-Դարայ, որտեղից նրա զօրքը հանգստութիւն

